

XXI стагоддзе

Уладзімер Арлоў імяны свабоды

• Тадруш Райтан • Тадруш Касцюшка • Тамаш Ваўжыцкі • Ясуб Ясіеў •
 Стэфан Трабюскі • Ян Баршчэўскі • Казімер Чарнкоўскі • Міхал Рувачыч • Тамаш Зан
 • Вацлаў Ванькоўч • Яўхім Вазоўч • Эміль Платэр • Напалеон Орда •
 Сямён Канарскі • Генрык Дзікоўскі • Аляксандар Рыбіцкі • Францішак Савіч •
 Арцём Верага-Дароўскі • Аляксандар Незабытоўскі • Яўстах Тышчэвіч •
 Аліна Банюльда • Рамуальд Траўгут • Алодзік Нарбут • Філіп Дзікоўскі •
 Цэлястын Цюгановскі • Міхал Цюгановіч • Міхал Андрэевіч • Кацяла Марцінчыч •
 Валаслаў Калышка • Кастусь Каліноўскі • Анастас Абульчын • Адам Паскоўскі •
 Эдвард Валюшыч • Міхалей Суцкоўскі • Яна Лучына • Ігнат Трыцяцкі •
 Міхалей Радзівіл • Ігнат Буявіцкі • Мітрафан Доўнар-Запольскі • Раман Скірмунт
 • Алякс Вітан-Дубеняўскі • Есір Стаўроўскі • Аляксандар Уласаў • Ціма
 • Міхалей Шаніцкі • Васіль Захарка • Мельнік Іван • Пётр Крачэўскі • Іван Пушкаў
 • Вацлаў Івановіч • Іванядад Ігнатэўскі • Яна Курба • Іван Луцкевіч •
 Уладзіслаў Такубоўскі • Яна Купала • Ясуб Колач • Станіслаў Брыль-Балароўч •
 Францішак Аляновіч • Вацлаў Ласкоўскі • Язеп Алякс • Антон Луцкевіч •
 Паўла Вадуцова • Сямён Рас-Міхайлоўскі • Вячаслаў Сельск-Каняцкі •
 Юліяна Вітан-Дубеняўскі • Міхал Равенскі • Уладзімер Прахавіч •
 Фабіян Шантар • Язеп Драздоўч • Віцэнт Тадуўскі • Язеп Мамонка •
 Дзюна Васілеўскі • Антон Лішчэвіч • Сяргей Паўлюч • Кляўдзі Дуж-Дуаўскі •
 Язеп Варона • Мясэр Краўцкоў • Антон Валыч • Арыяда Сямон • Іван Саваневіч
 • Яна Станевіч • Мясэр Бардэлоўч • Андрэй Цімота • Адам Станевіч •
 Рыгор Шэфна • Антон Сова-Кутыкоўскі • Аляксандар Чарнкоў • Зосыя Верас •
 Аляксандар Русяніч • Канстанцый Буйна • Мясэр Гарыч • Аляксандар Аўданоў
 • Дзюна Васілеўскі • Паўліна Мардэвіка • Алена Чарнкоўска • Казімер Сяміла •
 Францішак Кушыч • Тамаш Грыб • Вацлаў Аляцкі • Васіль Русак • Ігнат Каняўскі
 • Аляксандар Орда • Зміцер Прашчэцкі • Язеп Аляновіч • Юрка Астапад •
 Алякс Савіч • Леў Аляхавіч • Юлія Кіпель • Ясуб Харыскі •
 Аляксандар Аўданоўч • Міхал Забандэ-Суміцкі • Пётр Сяргеевіч •
 Уладзімер Дубоўскі • Хася Прусына • Сяргей Паскоў • Аляксей Савіч •
 Міхал Зарыч • Яна Генюш • Вацлаў Панькоўскі • Міхал Аляха •
 Тодар Калатончы • Міхал Абрамчыч • Наталья Арсеньчыч • Тамара Цюцюка •
 Марыя Кілея • Яна Штуевіч • Алякс Дудар • Паўлюк Шувалла •
 Нічэтар Міцкевіч • Стэфанія Станюта • Юрка Віцвіч • Міхал Ушчык •
 Сяргей Новак-Пазан • Аляксандар Савіч • Станіслаў Станевіч •
 Наталья Ваўжыцкая • Барыс Каварда • Міхал Вітушка • Рыгор Крушына •
 Міхалей Аляцкі • Аляксей Паткоўч • Яўгена Падзірэмбайч • Валерыя Мароўч •
 Антон Адамчыч • Лукаш Калюта • Сяргей Раўта • Яніна Кахановіч •
 Пётр Кіноч • Ларыя Генюш • Зміцер Астапавіч • Віталь Тумаш •
 Уладзімер Душэцкі • Леў Гарошка • Пётр Сым • Аўгён Калубовіч • Пётр Віталь •
 Вячаслаў Шмідкоўскі • Тодар Лебэда • Алякс Саваневіч • Вячаслаў Сіловіч •
 Уладзіслаў Чарнкоўскі • Яна Брыль • Францішак Бартоўч • Вячаслаў Зайцаў •
 Міхалей Патранок • Алякс Беларускі • Міхал Дамух • Барыс Раўчак •
 Аляксей Карпюк • Язеп Юна • Міхал Ермаловіч • Яна Юліявіч • Алякс Луцкевіч
 • Алякс Карась • Васіль Быхаў • Артур Воласко • Рыгор Клімовіч •
 Уладзімер Сакаевіч • Алякс Уласевіч • Яна Сурвіла • Яна Філіповіч •
 Алякс Васілюкоўскі • Алякс Аляновіч • Вацлаў Церашчэцкі • Міхал Каняч •
 Кастусь Рамановіч • Міхал Дубанецкі • Зора Кілея • Міхал Раванскі • Міхал Аляха •
 Васіль Мідзювіч • Алякс Юршэвіч • Павел Жук • Расціслаў Алішч •
 Алякс Баранка • Анастас Табола • Яўген Глебаў • Ніна Асіпенка • Валера Русак •
 Вера Бартоўч • Уладзімер Каратэвіч • Ангеліна Бароўка • Юры Караван •
 Міхал Прахавіч • Вячаслаў Аляхавіч • Уладзімер Карпюч • Аляксей Аляхавіч •
 Васіль Аляхавіч • Карнас Шарыяч • Яўген Аўтін • Юрка Генюш •
 Геняда Кахановіч • Барыс Саваневіч • Вістар Тураў • Яўген Шабан •
 Міхал Страліч • Міхал Купрыч • Пётр Драчоў • Георгі Таралевіч •
 Яўген Куніч • Валентын Кідакоўч • Васіль Паскоўскі • Барыс Родзін •
 Анатоль Канаваціч • Алякс Каралеў • Уладзімер Мушэвіч • Анатоль Сербантовіч •
 Іван Ласкоў • Вера Церашчэцкая • Міхал Тэйч • Міхал Раманюк • Алякс Лабанюк
 • Валерыя Саваневіч • Кастусь Мясельніч • Міхал Сельчук • Міхал Трубан •

радыё свабода

Міхалей Іванчыч • Уладзімер Пашчанка
 • Ібрагім Канаваціч • Марыя Мацёвонч •
 Геняда Карпенка • Аляксей Філічанка •
 Алякс Бялявіч • Геняда Кунякоўскі •
 Уладзіслаў Рубанч • Валерыя Мясельнік •
 Сяргей Каварда • Валерыя Шабыч •
 Алякс Астапавіч • Уладзімер Бялявіч • Сяргей Войчанка • Андрэй Прабаў •
 Анатоль Майсена • Вераніка Чарнава • Анатоль Сяс • Ігар Германюк •
 Юры Завада • Аляксей Мельнік • Андрэй Паткоўч • Дзюна Каскоўскі •
 Аўгён Дзімітраў •

Уладзімер Арлоў

іМЁНЫ СВАБОДЫ

Рэцэнзэнты:

Алег Гардзіенка

*Ўладзімер Ляхоўскі,
вядучы навуковы супрацоўнік
Нацыянальнага архіву Беларусі*

*Захар Шыбека,
доктар гістарычных навук, прафэсар*

*Шчыры дзякуй Культурна-адукацыйнай Фундацыі
Орса Рамано*

Уладзімер Арлоў. ІМЁНЫ СВАБОДЫ. (Бібліятэка
Свабоды. XXI стагодзьдзе.) — Радыё Свабодная Эўропа/
Радыё Свабода, 2007. — 576 с.: іл.

Рэдактар *Кацярына Гарэлік*
Мастак *Генадзь Мацура*
Карэктар *Аляксандра Макавік*

У кнізе выкарыстаныя фатаздымкі Пітэра Бэнінджэра, Вячаслава Дубінкі, Анатоля Клешчука, Джона Кунстатэра, Сяргея Плыткевіча, Дзяніса Раманюка, Язэпа Чаховіча, здымкі з фондаў Беларускага дзяржаўнага архіву кінафотафонадакумэнтаў, Беларускага дзяржаўнага архіву-музею літаратуры і мастацтва, Грамадзкага аб'яднаньня «Дыярыюш», Музею гісторыі і культуры габрэяў Беларусі, Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага музэю гісторыі і культуры Беларусі, Полацкага нацыянальнага гістарычна-культурнага запаведніка, Саюзу беларускіх пісьменьнікаў і асабістых фотаархіваў Уладзімера Арлова, Алега Гардзіенкі, Зьмітра Герасімовіча, Грыны Жарнасек, Віктара Жыбуля, Валер'я Задалі, Міхася Казлоўскага, Уладзімера Ляхоўскага, Генадзя Мацура, Гальяша Патаповіча, Зьмітра Санько, Віталя Скалабана, Сяргея Харэўскага, Міхася Чарняўскага, Сяргея Ярша.

Асабліва падзяка за дапамогу ў працы над тэкстам і пошуку фатаілюстрацыяў належыць сваякам, сябрам і знаёмым герояў кнігі.

© Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, 2007
FOL

ISBN 978-0-929849-14-0

Зьмест

Эндыкляпэдыя любові. А. Лукашук	12
Тадэвуш Рэйтан	14
Тадэвуш Касьцюшка	16
Тамаш Ваўжэцкі	18
Якуб Ясіньскі	20
Стафан Грабоўскі	22
Ян Баршчэўскі	24
Казімер Чарноўскі	26
Міхал Рукевіч	28
Тамаш Зан	30
Валенці Ваньковіч	32
Міхал Валовіч	34
Эмілія Плятэр	36
Напалеон Орда	38
Сымон Канарскі	40
Генрык Дмахоўскі	42
Аляксандар Рыпінскі	44
Францішак Савіч	46
Арыём Вярыга-Дарэўскі	48
Аляксандар Незабытоўскі	50
Яўстах Тышкевіч	52
Ахіла Банольдзі	54
Рамуальд Траўгут	56
Людвік Нарбут	58
Флярэян Даноўскі	60
Цэлястын Цэханоўскі	62
Міхал Цюндзьявіцкі	64
Міхал Андрыёлі	66
Каміла Марцінкевіч	68
Баляслаў Калышка	70
Кастусь Каліноўскі	72
Альгерд Абуховіч	74
Адам Пуслоўскі	76
Эдвард Вайніловіч	78
Мікалай Судзілоўскі	80
Янка Лучына	82
Ігнат Грынявіцкі	84

Магдалена Радзівіл	86
Ігнат Буйніцкі	88
Мітрафан Доўнар-Запольскі	90
Раман Скірмунт	92
Лявон Вітан-Дубейкаўскі	94
Ёсіф Стаброўскі	96
Аляксандар Уласаў	98
Цётка	100
Мікалай Шамяціла	102
Васіль Захарка	104
Мэльхісэдэк	106
Пётра Крачэўскі	108
Іван Пуліхаў	110
Вацлаў Іваноўскі	112
Усевалад Ігнатоўскі	114
Янка Журба	116
Іван Лудкевіч	118
Уладзіслаў Галубок	120
Янка Купала	122
Якуб Колас	124
Станіслаў Булак-Балаховіч	126
Францішак Аляхновіч	128
Вацлаў Ластоўскі	130
Язэп Лёсік	132
Антон Лудкевіч	134
Палуга Бадунова	136
Сымон Рак-Міхайлоўскі	138
Вячаслаў Селях-Качанскі	140
Юліяна Вітан-Дубейкаўская	142
Мікола Равенскі	144
Уладзімер Пракулевіч	146
Фабіян Шантыр	148
Язэп Драздовіч	150
Вінцэнт Гаделеўскі	152
Язэп Мамонька	154
Даніла Васілеўскі	156
Антоні Ляшчэвіч	158
Сяргей Палуян	160
Клаўдзі Дуж-Душэўскі	162
Язэп Варонка	164

Макар Краўцоў	166
Антон Баіцкі	168
Аркадзь Смоліч	170
Іван Саланевіч	172
Янка Станкевіч	174
Максім Багдановіч	176
Андрэй Цікота	178
Адам Станкевіч	180
Рыгор Шырма	182
Антон Сокал-Кутылоўскі	184
Аляксандар Чарвякоў	186
Зоська Верас	188
Аляксандар Ружанцоў	190
Канстанцыя Буйла	192
Максім Гарэцкі	194
Аляксандар Ляўданскі	196
Кастусь Езавітаў	198
Паўліна Мядзёлка	200
Леаніла Чарняўская	202
Казімер Смулька	204
Францішак Кушаль	206
Тамаш Грыб	208
Ваңда Лявіцкая	210
Васіль Русак	212
Ігнат Канчэўскі	214
Аляксандар Орса	216
Зьміцер Прышчэпаў	218
Язэп Адамовіч	220
Юрка Лістапад	222
Лявон Савёнак	224
Леў Акіншэвіч	226
Яўхім Кіпель	228
Якуб Харэўскі	230
Аляксандар Адамовіч	232
Міхал Забэ́йда-Суміцкі	234
Пётра Сергіевіч	236
Уладзімер Дубоўка	238
Хася Прусьліна	240
Сяргей Пясецкі	242
Апалёнія Савёнак	244

Міхась Зарэцкі	246
Янка Геніюш	248
Вацлаў Пянткоўскі	250
Міхал Ляпеха	252
Тодар Кляшторны	254
Мікола Абрамчык	256
Наталья Арсеньнева	258
Тамара Цулуکیدзэ	260
Марыя Кіпель	262
Янка Шутовіч	264
Алесь Дудар	266
Паўлюк Шукайла	268
Нічыпар Мяцельскі	270
Стэфанія Станюта	272
Юрка Віцьбіч	274
Мікола Ёлашчык	276
Сяргей Новік-Пяюн	278
Аляксандра Саковіч	280
Станіслаў Станкевіч	282
Наталья Вішнеўская	284
Барыс Кавэрада	286
Міхал Вітушка	288
Рыгор Крушына	290
Мікалай Лапіцкі	292
Апалянія Пяткун	294
Яўгенія Пфляўмбаўм	296
Валеры Маракоў	298
Антон Адамовіч	300
Лукаш Каюга	302
Сяргей Ракіта	304
Яніна Каханоўская	306
Пятро Конюх	308
Ларыса Геніюш	310
Зьмітрок Астапенка	312
Вітаўт Тумаш	314
Уладзімер Дудзіцкі	316
Леў Гарошка	318
Пётра Сыч	320
Аўген Калубовіч	322
Пятро Бітэль	324

Вячаслаў Шыдлоўскі	326
Тодар Лебядэ	328
Лявон Случанін	330
Часлаў Сіповіч	332
Уладзіслаў Чарняўскі	334
Янка Брыль	336
Франціш Бартуль	338
Вячаслаў Зайцаў	340
Мікалай Пятрэнка	342
Леся Беларуска	344
Мікола Дэмух	346
Барыс Рагуля	348
Аляксей Карпюк	350
Язэп Юхо	352
Мікола Ермаловіч	354
Янка Юхнавец	356
Лявон Луцкевіч	358
Леанід Карась	360
Васіль Быкаў	362
Артур Вольскі	364
Рыгор Клімовіч	366
Уладзімер Салавей	368
Алесь Усюкевіч	370
Янка Сурвіла	372
Янка Філістовіч	374
Лідзія Вакулоўская	376
Алесь Адамовіч	378
Вольга Церашчатава	380
Мікола Канаш	382
Кастусь Рамановіч	384
Міхал Дубянецкі	386
Зора Кіпель	388
Міхась Ракевіч	390
Міхась Лічко	392
Васіль Мядзелец	394
Алесь Юршэвіч	396
Павал Жук	398
Расьціслаў Лапіцкі	400
Лявон Баразна	402
Алег Табола	404

Яўген Глебаў	406
Ніна Асіненка	408
Галіна Русак	410
Вера Баргуль	412
Уладзімер Караткевіч	414
Ангеліна Бароўка	416
Юры Карачун	418
Мікола Прашковіч	420
Вячаслаў Адамчык	422
Уладзімер Кармілкін	424
Аляксей Логвін	426
Васіль Мельяновіч	428
Карлас Шэрман	430
Яўген Лугін	432
Юрка Генюш	434
Генадзь Каханоўскі	436
Барыс Сачанка	438
Віктар Тураў	440
Яўген Шабан	442
Міхась Стральцоў	444
Мікола Купрэеў	446
Пятро Драчоў	448
Георгі Таразевіч	450
Яўген Кулік	452
Валянцін Ждановіч	454
Васіль Гроднікаў	456
Барыс Родзіч	458
Анатоль Канапелька	460
Алесь Каралёў	462
Уладзімер Мулявін	464
Анатоль Сербантовіч	466
Іван Ласкоў	468
Вера Церлюкевіч	470
Міхась Ткачоў	472
Міхась Раманюк	474
Алесь Лабанок	476
Валеры Сьлюнчанка	478
Кастусь Мысьлівец	480
Мікола Селяшчук	482
Мікола Трухан	484

Мікалай Ільніцкі	486
Уладзімер Пешчанка	488
Ібрагім Канапацкі	490
Марыя Мацюкевіч	492
Генадзь Карпенка	494
Аляксей Філіпчанка	496
Алесь Емяльянаў	498
Генадзь Кулажанка	500
Уладзіслаў Рубанаў	502
Валеры Масьлюк	504
Сяргей Кавалёў	506
Валеры Шаблюк	508
Алесь Асташонак	510
Уладзімер Емяльянчык	512
Сяргей Войчанка	514
Андрэй Грабаў	516
Анатоль Майсеня	518
Вераніка Чаркасава	520
Анатоль Сыс	522
Ігар Гермянчук	524
Юры Завадзкі	526
Аляксей Мельнікаў	528
Андрэй Пяткевіч	530
Дзяніс Хвастоўскі	532
Аўгінья Дзянісава	534
Паказьнік асобаў	536
Summary	570
Пра аўтара	571

Энцыкляпэдыя любові

Гэта не дапаможнік у перайменаванні беларускіх вуліцаў, плошчаў і гарадоў, хоць, безумоўна, гэтыя імёны заменяць на шылдах прозьвішчы камуністычных вампіраў і імперскіх пярэваратняў.

Гэта не храналягічны даведнік, хоць на хвалях «Свабоды» ад 1 студзеня 2006-га да 25 сакавіка 2007-га прагучалі сотні імёнаў, абраных аўтарам з нацыянальнага пантэону XVIII—XXI стагодзьдзяў (далёка ня ўсіх удалося згадаць у этэры, тым больш зьмясьціць пад адной вокладкай).

Гэта не манаграфія, хоць тут увадзіцца новая пэрыядызацыя нацыянальна-вызвольнага руху, распрацаваныя крытэры, зробленая клясыфікацыя.

Гэта не дакумэнтальна-архіўнае дасьледаваньне, хоць даты, месцы і падзеі вывераныя, а многія факты знойдзеныя і апублікаваныя ўпершыню.

Гэта не мастацкая проза і не гістарычная эсэістыка, хоць кожны разьдзел чытаецца як маланка і ўражвае як раман.

Гэта ня кніга мёртвых, хоць яе складаюць лёсы людзей, якіх ужо няма сярод жывых.

Гэта аўтарская энцыкляпэдыя любові да радзімы, волі й незалежнасьці.

Гэта імёны, якія будуць жыць, пакуль жыве Беларусь.

Гэта вянок нашай свабоды.

Працяг будзе.

*Аляксандар Лукашук,
Радый Свабода*

ІМЁНЫ СВАБОДЫ

У лёсавызначальныя для дзяржавы моманты заўсёды знаходзяцца асобы, якія не скараюцца і ў самых безнадзейных абставінах. Няхай іх змаганьне ня мае шанцаў на посьпех. Але яно заўсёды мае шанец стаць прыкладам — дзеля працягу.

Галоўныя рысы характару Тадэвуша — гарачы патрыятызм і надзвычай высокае пачуцьцё ліцьвінскага гонару — на ўсю поўніцу выявіліся яшчэ ў раннім юнацтве ў Віленскім калегіюме айцоў-езуітаў. Калі шкаляры, падзяліўшыся на «ліцьвінаў» ды «маскалёў», гулялі ў вайну і Рэйтану выпадала быць «ліцьвінам», ён заўсёды апынаўся ў ліку пераможцаў.

Тадэвуш Рэйтан

Праз колькі гадоў ён убачыць у доме сваёй нарачнай партрэт расейскага імператара Пятра I і адразу абвесьціць пра намер адмовіцца ад шлюбам.

Тым часам дзяржаўны лёс Радзімы нашых продкаў апынуўся пад пагрозам. Патрыятычныя сілы стварылі ў 1768-м узброенае аб'яднаньне, вядомае як Барская канфэдэрацыя. Цягам чатырох гадоў Рэйтан ваяваў у шэрагах тых, хто імкнуўся пазбавіць Вялікае Княства Літоўскае ад ганебнага расейскага пратэктарату.

1772 год стаўся для дзяржавы чорным. Расея, Аўстрыя і Прусія ўчынілі першы падзел Рэчы Паспалітай. Усходнія беларускія землі апынуліся ў кіпцюрах

дзвюхгаловага арла. Пад ціскам Расеі вялікі князь і кароль Станіслаў Аўгуст даў згоду сабраць Сойм, каб узаконіць падзел.

Дэпутат (пасол) ад Наваградзкага павету Рэйтан атрымаў катэгарычную інструкцыю: патрабаваць безумоўнай эвакуацыі расейскіх войскаў з абшару Вялікага Княства.

На Сойме Тадэвуша падтрымліваюць адзінкі. Толькі за згоду пакінуць залю яму прапануюць дзьве тысячы дукатаў. У адказ Тадэвуш выхоплівае шаблю.

Асабліва драматычны характар падзеі набываюць у часе патрыятычнай прамовы другога наваградзкага пасла Самуэля Корсака. Калі дэпутаты-зраднікі пачалі выходзіць з залі, Рэйтан лёг крыжам перад дзвярыма і закрычаў: «Забіце мяне, але не забівайце Бацькаўшчыны!»

Назаўтра расейскі пасланьнік выставіў вялікаму князю і каралю ўльтыматум: альбо падпарадкаваньне, альбо ўвядзеньне ў Варшаву 50-тысячнага войска. Даведаўшыся пра здраду караля, залю пакінулі апошнія абаронцы незалежнасьці, апрача Рэйтана, Корсака і менскага дэпутата Багушэвіча. Тадэвуш адмовіўся ад ежы, або, кажучы сучаснай моваю, абвясціў галадоўку...

Неверагоднае напружаньне тых дзён не мінулася бясьсьледна. Рэйтан апынуўся ва ўладзе цяжкай хваробы. Рэшту жыцьця яму было наканавана бавіць у роднай Грушаўцы.

Сучасьнікі лічылі Тадэвуша Рэйтана нацыянальным героём.

Вяртаньне яго постаці ў нашу гістарычную сьвядомасьць адбылося толькі ў 1990-я. Штогод у Грушаўцы ладзіцца фэст памяці героя. Людзей з лукашэнкаўскай палаты прадстаўнікоў ці з савету рэспублікі там ні разу не заўважалі.

Тадэвуш Рэйтан
Ахрышчаны 20.8.1742,
в. Грушаўка,
цяпер Ляхавіцкі раён —
8.8.1780, в. Грушаўка

Мы звычайкі ўспрымаць яго забранзавелым і кананізаваным. А мне Касцюшка падаецца як рамантычны каханак і авантурнік. Каб ня гэтыя якасці, хто ведае, ці стаў бы ён нацыянальным героем Беларусі, Польшчы і ЗША і ганаровым грамадзянінам Францыі...

Яе звалі Людвіка Сасноўская. Ёйны бацька ня даў згоды на шлюб зь сьціплым хатнім настаўнікам, і маладыя закаханыя рыхтаваліся да ўцёкаў. Чамусьці такія пляны заўсёды раскрываюцца занадта рана... Так Тадэвуш з 80 дукатамі ў кішэні апынуўся на шляху зь Беларусі ў Францыю, а затым у Новы Сьвет.

Тадэвуш Касцюшка

У 1777 годзе змагары за незалежнасць паўночна-амэрыканскіх калёніяў атрымалі над ангельцамі бліскучую перамогу пад Саратогай, у выніку чаго было дасягнутае афіцыйнае прызнаньне Злучаных Штатаў Амэрыкі.

Ваенныя гісторыкі ЗША сьцьвярджаюць, што зарукаю гэтага трыюмфу сталіся якраз непрыступныя фартыфікацыі, збудаваныя палкоўнікам-інжынэрам Касцюшкам...

Яго заслугі ў барацьбе за свабоду Злучаных Штатаў былі ацэненыя надзвычай высока: званьне генэрала, найвышэйшая баявая ўзнагарода краіны — ордэн Ынцыната, амэрыканскае грамадзянства, пажыццёвая пэнсія і зямельны надзел. (Пазьней, у тастамэнце, ён перадаў усю маёмасьць свайму добраму сябру, аўтару Дэкларацыі незалежнасці ЗША Томасу Джэфэрсану, даручыўшы выкарыстаць грошы на выкуп нэграў-рабоў.)

Уразіўшы нядаўніх баявых таварышаў, попеч зь якімі ваяваў сем гадоў, Касцюшка адмаўляецца ад кар’еры ў маладой амэрыканскай дзяржаве і сядзе на карабель, каб вярнуцца на радзіму, у Літву-Беларусь.

На календары — 1784-ты. Празь дзесяць гадоў рэспубліканскія ідэалы запальць сэрца генэрала — і ён стане на чале антыцарскага вызвольнага паўстаньня...

У нашых беларускіх шырогах час рухаецца сваім, пакручастым шляхам. І ўсё ж, і ўсё ж...

У 1970-я, гады майго студэнцтва, мы мусілі ведаць, што Касцюшка — паляк і герой зусім ня нашай гісторыі. (Дарэчы, сам ён у жыцццяпісе адназначна засьведчыў: «Нарадзіўся я ліцьвінам».) «Нашым» быў Сувараў, войскі якога патапілі паўстаньне 1794 году ў крыві.

Да 260-годзьдзя Андрэя Тадэвуша ў Мерачоўшчыне — адноўленай сядзібе Касцюшкаў каля Косава — адчынены музэй.

Магчыма, мы дажывем да таго дня, калі ў гонар Касцюшкі будзе пераназваная менская сувараўская вучэльня.

Здавалася б, нейкае спадзяваньне на гэта дае нядаўняе зьяўленьне помніка паўстанцкаму правадыру, створанага скульптарам Алесем Шатэрнікам. Праўда, помнік знаходзіцца на тэрыторыі амэрыканскай амбасады...

Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка

Ахрышчаны 12.2.1746,
фальварак Мерачоўшчына,
цяпер Івацэвіцкі раён —
15.10.1817, Сялятурн
(Салюр), Швайцарыя.
Перапахаваны
ў Вавэльскім замку,
Кракаў, Польшча

Ня ведаю, ці падлічаная колькасць выступаў у Вярхоўным Савеце Беларусі Зянона Пазыняка, але дакладна вядома, што за два стагодзьдзі да яго пасол ад шляхты Браслаўскага павету Тамаш Ваўжэцкі браў слова на гістарычным для Рэчы Паспалітай Чатырохгадовым сойме 1788—1792 гадоў роўна 169 разоў.

Параўнаньне не выглядае некарэктным, бо і тады, і на пачатку дзевянастых гадоў мінулага стагодзьдзя вырашаўся лёс Бацькаўшчыны.

Палымяныя прамовы Ваўжэцкага прысьвячаліся рэформам, што павінны былі пазбавіць дзяржаву залежнасьці ад Расеі.

Дэпутатаў, каго прыемна, а каго — наадварот, уразіла тое, што, ставячы на абмеркаваньне прапанову палепшыць стан сялянаў, браслаўскі пасол у сваім маэнтку ўжо скасаваў паншчыну і даў былым прыгонным волю.

Бліскучы прамоўца і тонкі знаўца права, Тамаш Ваўжэцкі спрычыніўся да прыняцьця Канстытуцыі 3 траўня 1791 году — другой у сьвеце (пасля Канстытуцыі ЗША) і першай у Эўропе.

Канстытуцыя выводзіла дзяржаву нашых продкаў на шлях прагрэсіўнага разьвіцьця. Абвяшчаліся свабода друку і сумленьня, галаснасьць і незалежнасьць суду, рэлігійная талеранцыя і стварэньне ўраду, які павінен служыць не аднаму стану, а ўсяму грамадзтву.

Але час быў страчаны.

Тамаш
Ваўжэцкі

Далейшы лёс дзяржавы нашых продкаў ужо трымалі ў сваіх руках замежныя манархі. У Расеі канстытуцыяй і ня пахла. Імпэратрыца Кацярына II лічыла, што «констытуцыя обошлась бы стране яшчэ дорожэ самодержавия».

У 1792-м статысячная расейская армія перайшла мяжу Рэчы Паспалітай. Вынікам інтэрвенцыі стаўся новы, другі падзел дзяржавы.

Продкі адказалі паўстаньнем, якое ўзначаліў ліцьвін Тадэвуш Касьцюшка.

Пасля перамогі патрыётаў у Вільні Ваўжэцкі стаў сябрам паўстанцкага ўраду — Найвышэйшай Літоўскай Рады.

Атрымаўшы званьне генэрал-лейтэнанта, ён кіраваў аддзеламі інсургентаў у Жамойці і Курляндыі, а затым пад ціскам шматкроць большых царскіх войскаў вывёў сваіх людзей у ваколіцы Горадні. Калі Касьцюшка трапіў у палон, Ваўжэцкага абралі «найвышэйшым начальнікам» — правадыром паўстаньня ўва ўсёй Рэчы Паспалітай.

Па капітуляцыі Варшавы Тамаш ператварыўся ў вязьня Петрапаўлаўскай фартэцы і аўтара ўспамінаў. Паводле запавету яго пахавалі на радзіме. У 1990-я гады аднымі зь першых знайшлі сьцежку да апошняга прыстанку Ваўжэцкага сябры полацкага гістарычнага клубу «Вытокі».

Будзеце ў Відзах, наведайце магілу героя, што бараніў незалежнасьць Айчыны і з парлямэнцкай трыбуны, і з зброяю ў руках.

Тамаш Ваўжэцкі

7.3.1753, маэнтак
Мэйшты, цяпер Літва —
5.8.1816, Варшава,
Польшча.
Пахаваны ў мяст. Відзы,
Браслаўскі раён

Ягонае імя знаходзіцца як бы ў ценю Касцюшкі, між тым менавіта Якуб Ясінскі кіраваў вызвольным паўстаннем 1794 году на абшарах дзяржавы нашых прадзедаў — Вялікага Княства Літоўскага.

У ноч на 23 красавіка патрыёты авалодалі Вільняй, дзе ўладу ўзяў у свае рукі Часовы ўрад — Найвышэйшая Літоўская Рада. Яна прызначыла Ясінскага камэндантам арміі Вялікага Княства Літоўскага, іначай кажучы, паставіла яго на чале збройных сілаў паўстанцаў.

Трыццацітрохгадовы афіцэр належаў да гэтак званых «віленскіх якабінцаў» — прыхільнікаў ідэяў Францускае рэвалюцыі, што выступалі з патрабаваннямі рэспублікі, роўнасці станаў і адмены прыгону. Маючы паэтычныя здольнасці, ён

быў аўтарам патрыятычных твораў, у тым ліку напісаных па-беларуску вершаваных праклямацьяў. У ягоных аддзелах сьпявалі «Песьню беларускіх жаўнераў»:

*На што землю нам забралі?
Па што ў пумы закавалі?
Дакуль будзем так маўчаці?
Годзе нам сядзець у хаце!
Возьмем косы ды янчаркі,
Пойдзем гордыя гнуць каркі!
Пойдзем жыва да Касцюшкі,
Рубаць будзем маскалюшкі!
Няхай маскаль уступае,
Няхай беларусаў знае!*

Інсургенты, якіх у Вялікім Княстве налічвалася сорак тысяч, узялі Берасье, Горадню, Наваградак, Слонім, Пінск, Ліду, Браслаў... У траўні 1794-га Ясінскі з дывізіяй, у якой большую частку складалі сяляне, разграміў расейцаў каля Палянаў, паблізу Ашмян. За гэтую перамогу ён атрымаў ранг генэрал-лейтэнанта.

Але ў паўстанцкім кіраўніцтве не было адзінства. Напалоханы радыкалізмам Ясінскага, Касцюшка адхіліў яго ад камандаваньня. Літоўская Рада была абвінавачаная ў сэпаратызме й распушчаная. Між тым у Беларусі з'явіліся рэгулярныя карныя войскі на чале з Суворавым...

Паўстаньне згасала. 4 лістапада Сувораў штурмам захапіў варшаўскае прадмесце Прагу (правабярэжжа Віслы), дзе яго салдаты зь нечалавечай лютасьцю зьнішчылі ўсіх абаронцаў і жыхароў — блізу дваццаці пяці тысяч.

Чытаць сьведчаньні пра тую разьню проста вусцішна: расейцы не шкадавалі нікога. У мацярок адбіралі ад грудзей немаўлятаў, каб ня вырасьлі і не адпомсьцілі. Манашак, што засталіся ў кляштарох, згвалцілі й зарэзалі... Побач зь людзькімі цэламі на вуліцах і пляцах грувасьціліся трупы коней, сабак і катоў, бо разьюшаныя крывёю расейскія салдаты не выпускалі жывымі нават жывёлаў.

У той дзень мужна сустрэў сваю сьмерць у баі і Якуб Ясінскі.

Ці чулі вы што-небудзь пра ўшанаваньне ў Беларусі ягонай памяці? Ці ёсьць дзе-небудзь вуліца ягонага імя? Затое вуліца Суварова — дзясяткі...

Якуб Ясінскі
24.7.1761,
Пазнаншчына,
Польшча —
4.11.1794, Варшава,
Польшча

Пасья прэзэнтацыі апошняга выданьня маёй дзіцячай кніжкі гістарычных апавяданьняў «Адкуль наш род» да мяне падышла па аўтограф маладая жанчына з сынам.

Хлопчыка звалі Стафан. Натхніўшыся гэтым ня вельмі частым імем, я пажадаў малому ніколі не забываць, адкуль ягоны беларускі род, іначэй дзядзька Арлоў надае па срацы.

Прачытаўшы пагрозылівы надпіс, мама засьмяялася, а потым сур'ёзна сказала: «А ён свой род не забудзе».

«Таму што я Стафан Грабоўскі», — картавічы, але трэба было бачыць, зь якім гонарам, адказаў малы, а яго маці папрасіла ў будучых выданьнях кніжкі абавязкова зьмясьціць апавяданьне і пра іх знакамітага продка.

Выданьне тое яшчэ чакае сустрэчы з чытачом, але дадзенае на прэзэнтацыі абяцаньне спраўджанае.

У аповедзе я пішу, як Стафан Грабоўскі, які жыў за два стагодзьдзі да свайго сучаснага юнага аднайменьніка, выхоўваўся ў Варшаўскай рыцарскай школе, а потым служыў у арміі Вялікага Княства Літоўскага, усходня частка якога ўжо была адарваная й далучаная да азіяцкай царскай імперыі.

Стафан належаў да славаўтага пратэстанцкага роду. У XVIII стагодзьдзі адзіную магчымасьць кар'еры для

Стафан Грабоўскі

абмежаваных у правах пратэстантаў адкрывала вайсковая служба, і ён упэўнена падымаўся па яе прыступках. Калі ў 1793-м Расея пасья другога падзелу Рэчы Паспалітай захапіла і цэнтральныя беларускія землі, падпалкоўнік Грабоўскі далучыўся да падрыхтоўкі патрыятычнага паўстаньня ў Вільні.

У часе вызваленьня нашай колішняй сталіцы ад расейцаў у красавіку 1794-га галоўную ролю адыграў якая раз ягоны аддзел.

У паўстанцкім войску Вялікага Княства, якім камандаваў паплечнік Касьцюшкі Якуб Ясіньскі, падначаленыя Грабоўскага былі адной з самых баявых частак.

Менавіта Стафан на чале дзевятысячнага корпусу зьдзейсьніў пераможны рэйд на Меншчыну й Магілёўшчыну.

Я напісаў і пра тое, як у 1812-м Грабоўскі разам з тысячамі нашых суайчыннікаў вітаў Вялікую армію Напалеона, спадзеючыся аднавіць зь яго дапамогаю страчаную дзяржаву.

У званьні генэрал-маёра Стафан узначальваў вайсковы камітэт у Вільні. Аднак францускі імператар, пад сьцягамі якога ваявалі ня менш за 25 тысяч ліцьвінаў-беларусаў, вёў сваю гульню..

Пакуль кніжка выйдзе, малы Стафан — наш сучаснік — акурат навучыцца чытаць. Любіць Беларусь маці яго ўжо навучыла.

Стафан Грабоўскі

24.6.1767,
в. Асташына,
цяпер Наваградзкі раён —
4.6.1847, Варшава,
Польшча

Калі вы яшчэ не чыталі кнігу «Шляхціч Завальня, або Беларус у фантастычных апавяданьнях», вас чакае сапраўднае адкрыццё цэлага дзівоснага сьвету легендаў, паданьняў, таямнічых гісторыяў.

Калі ж згаданая кніга вамі ўжо прачытаная, вы пераканаліся, што сучасьнікі зусім не беспадстаўна праўноўвалі яе з усясьветна вядомым казачным цыклем «Тысячы і адной ночы».

«Шляхціча Завальню», які зрабіў бы гонар прыгожаму пісьменству любога народу, стварыў паўтара стагодзьдзя таму адзін з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі. Дзікае запаведнае возера Нешчарда на самай поўначы Беларусі было для Яна тым, чым для ягонага сучасьніка і добрага знаёмага Адама Міцкевіча — Сьвіцязь.

Будучы пісьменьнік яшчэ пасьпеў атрымаць дыплём Полацкай езуіцкай акадэміі, якая мела статус універсытэту і была ня толькі вельмі значным цэнтрам асьветы, але і моцным асяродкам духоўнай апазыцыі царызму.

У той час расейскія каліянізатары пераходзілі да жорсткай і пасьядоўнай палітыкі канчатковага выключэньня Літвы-Беларусі з эўрапейскага цывілізацыйнага кантэксту.

Ян Баршчэўскі

Зачыненая ў 1820 годзе Акадэмія сталася адной зь першых ахвяраў.

Баршчэўскі глыбока перажываў барбарскую дзяльбу і вываз у Расею велізарнай бібліятэкі і архіву, дзе мог быць бясцэнны Полацкі летапіс, унікальных калекцыяў акадэмічнага музэю й карціннай галерэі з палотнамі Рубэнза ды іншых славурых эўрапейскіх майстроў.

Непаўторныя вобразы Яна Баршчэўскага, надзеленага адметным полацкім мэнталітэтам, несьлі магутны зарад нацыянальнай ідэі.

Невыпадкава яго галоўная кніга прыйшла да сучаснага беларускага чытача толькі ў 1990 годзе, прычым — сьведчу гэта як рэдактар таго выданьня — першы саракатысячны наклад быў распрададзены цягам двух месяцаў.

«Шляхціч Завальня» вытрымаў некалькі перавыданьняў, аднак дагэтуль няма ні вуліцы Баршчэўскага ў Полацку, ні помніка знакамітаму пісьменьніку, ні нават мэмарыяльнае дошкі ў ягоны гонар.

У цяперашніх «генэралаў ад культуры» фантазія Яна Баршчэўскага несумнеўна выклікае падазрэньні. Ну што там за нейкая загадкавая Плачка блукае па Прыдзьвіньні? Што яна аплаквае? Зьнішчаныя касьцёлы і цэрквы? Зьніклы Крыж Сьвятой Эўфрасіньні? Выцесьненую на задворкі мову?..

Але і «генэралаў» сьпішуць у глухую адстаўку, а «Шляхцічам Завальнем» будуць зачытвацца і ўнукі нашых унукаў.

Ян Баршчэўскі

1790 (паводле іншых зьвестак 1794, 1796 ці 1799), в. Мурагі, цяпер Расонскі раён — 12.3.1851, Чуднаў, цяпер Жытомірская вобл., Украіна

У Нацыянальным музэі гісторыі й культуры я маю два ўлюбёныя адмысловыя экспанаты.

Першы — гармата, якая стаіць каля ўваходу, бо якраз на яе выходзіць вакно майго гэтак званага кабінэту. Другі — мадэль субмарыны з музэйных фондаў, бо за ёю — адзін з самых незвычайных лёсаў, зь якімі я сустракаўся ў сваіх гістарычных штудыях.

Менскі шляхціч Казімер Чарноўскі, студэнт Пецярскай мэдычна-хірургічнай акадэміі, быў арыштаваны за прыналежнасьць да Нацыянальнага патрыятычнага таварыства і мусіў памяняць акадэмічныя аўдыторыі на адзіночку Петрапаўлаўскай фартэцы.

Казімер Чарноўскі

Яго дапытваў сам шэф жандараў генэрал Бэнкендорф, які ветліва прапанаваў Казімеру запісацца ў платныя агенты. Тым разам у генэрала (трэба сказаць, вялікага майстра такіх угававаў) атрымалася асечка.

У 1829-м на стол імператару Мікалаю I легла папера за подпісам ужо забытага небяспечнага нелегала. Цар ня даў веры вачам: гэта была ня просьба пра памілаваньне, а фантастычная ідэя — пабудаваць для расейскага флёту падводны карабель.

Але факт застаецца фактам: беларус Чарноўскі ўпершыню ўва ўсясьветнай практыцы прапанаваў будаваць субмарыны цалкам з мэталу. Ён жа на чвэрць стагодзьдзя раней за галяндца Ван Эльвіна распрацаваў канструкцыю пэрыскопа і стаў аўтарам шэрагу іншых унікальных вынаходак.

Дзяржаўны злачынца, якога можна назваць і дзяржаўным вынаходнікам, чакаў калі не вызваленьня, дык хаця б паляпшэньня турэмных умоваў. Замест гэтага прыйшоў загад аб ягоным пераводзе ў Шлісэльбургскую цытадэль, дзе рэжым быў яшчэ страшнейшы.

Кацярынінскі бастыён Петрапаўлаўскай фартэцы ў Санкт-Пецярсбургу, дзе быў зьняволены Казімер Чарноўскі

У 1834-м рэгістрацыйная кніга цытадэлі папоўнілася запісам пра этапаваньне злачынцы на высылку ў Архангельск. Здавалася б, пасля пяці гадоў адзіночнай камэры можна і супакоіцца. Але Казімер запрашае да сябе на кватэру двух высланых за ўдзел у вызвольным паўстаньні 1831 году суайчыньнікаў, разьлівае па шклянках грог і прапануе захапіць порт і ўзяць на караблях курс на Гішпанію, каб дапамагчы пірэнэйскім рэвалюцыянэрам.

Адзін з удзельнікаў змовы старанна закусвае, а вярнуўшыся дадому, піша данос...

Ня выключана, што сярод наведнікаў нашага Нацыянальнага музэю раз-пораз трапляецца айчыннае турэмнае начальства. Магчыма, яму каля мадэлі субмарыны Чарноўскага таксама прыходзіць у галаву няўтульная думка пра ўдзельную вагу карысных для дзяржавы грамадзянаў сярод сёньняшніх вязьняў менскіх Валадаркі й «амэрыканкі».

Казімер Чарноўскі
1791,
маёнтak Карытніца,
цяпер Чэрвеньскі раён —
8.11.1847, Сарапул, Расея

Ёсьць людзі, жыццёвы шлях якіх яўляе сабой зайздросны ўзор паслядоўнасьці й вернасьці юначым ідэалам. Праўда, словы пра зайздрасць тут, відаць, ня самыя дакладныя, бо такія жыццці маюць уласьцівасьць зусім не заўсёды складавацца шчасліва.

Бязвусым юнаком Міхал Рукевіч, спадзеючыся на аднаўленьне незалежнасьці Вялікага Княства Літоўскага, ваяваў пад штандарамі з Пагоняй у «літоўскіх» войсках Напалеона, дзе служыла 25 тысяч нашых суайчыньнікаў. Празь дзесяць гадоў у адным з сваіх вершаў ён пісаў:

Міхал Рукевіч

*Дык калі паклічуць трубы
Нас у сонечны прасцяг,
Дружна ўздывем вальналюбывы
Мы з Пагоняй нашай сюцяг!**

Зрэшты, дзесяцігодзьдзе было прысьвечанае зусім ня толькі складанню вершаў. Вярнуўшыся з палону, куды Міхал трапіў у Францыі, ён вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце, удзельнічаў у таемным патрыятычным таварыстве філяматаў, ствараў з аднадумцамі ягонья філіі — таварыствы прамяністых і філярэтаў, а потым — падпольную арганізацыю

«Згодных братоў» («Заранаў»), сябры якой, навучэнцы Беларускай і Сьвіслацкай гімназіяў, марылі пра вызьленьне Радзімы ад расейскага панаванья.

У 1825-м частка «Заранаў» увайшла ў склад узьніклага з ініцыятывы Рукевіча (ён жыві пад Беластокам у вёс-

цы Завыкі) рэвалюцыйнага таварыства «Ваенныя сябры». Ужо сам назоў сьведчыў, што тут месца ранейшых летуценняў занялі канкрэтныя і небясьпечныя для ўладаў справы.

Арганізацыя складалася зь мясцовых чыноўнікаў, гімназістаў, шляхцічаў, а найперш з афіцэраў і жаўнераў дысьлякаванага на Гарадзеншчыне і Беластоцшыне Літоўскага асобнага корпусу царскай арміі. У ліку кіраўнікоў «Ваенных сяброў» быў капітан Канстанцін Ігельстром, які трымаў сувязь з расейскім дэкабрыстам Вільгельмам Кюхельбэкерам.

У сваіх лістах да паплечнікаў Міхал Рукевіч часта пісаў пра знаёмых, што любяць танцы пад добрую музыку. У перакладзе з канспірацыйнай мовы гэта былі ўдзельнікі таварыства.

Такіх «танцораў» набралася нямала — блізу пяцідзесяці. Яны вялі антыўрадавую прапаганду ў войсках, а сваімі мэтамі абвясчалі змаганьне за «вольнасьць» і «ўсеагульны дабрабыт».

Празь дзесяць дзён пасля паўстанья дэкабрыстаў «Ваенныя сябры» сарвалі прысягу Мікалаю I у сапэрным батальёне, дзе адной з ротаў камандаваў Ігельстром. На большае сілаў не хапіла.

Рэвалюцыянэраў арыштавалі й аддалі пад суд. Рукевіча й Ігельстрома прысудзілі да пакаранья сьмерцю, якое замянілі дзесяцігадовай катаргай з далейшым пасяленьнем у Сібіры. Міхал адбываў пакараньне разам зь дэкабрыстамі. Роднай Літвы-Беларусі ён больш ня ўбачыў.

Міхал Рукевіч
12.11.1794, в. Гожна (?),
Беластоцшына —
11.9.1841, в. Коркіна,
Забайкалье, Расея

* Пераклад з польскай Кастуся Цьвіркі.

Упершыню пазнаёміўшыся з гісторыяй таемных патрыятычных таварыстваў філяматаў і філярэтаў, я быў здзіўлены адноснай мяккасцю пакаранняў, атрыманых іх удзельнікамі пасля таго, як у 1823-м яны трапілі ў рукі паліцыі.

Тых, хто выступаў ня толькі за паляпшэнне асветы, але і за знішчэнне прыгоннага ўдзіску сялянаў ды нацыянальную незалежнасць народаў, у Расейскай імперыі павінны былі чакаць, прынамсі, турэмныя тэрміны.

Як выявілася, ратуючы сяброў, усю віну ўзяў на сябе выпускнік фізічна-матэматычнага факультэту Віленскага ўніверсітэту, прэзідэнт таварыства філярэтаў Тамаш Зан.

Тамаш Зан

Ён быў зняволены ў цятадэлі, астатніх арыштаваных, у ліку якіх знаходзіліся Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ігнат Дамейка, выслалі ўглыб Расеі.

Адбываючы кару ў Арэнбургу, Тамаш, які меў схільнасці як да дакладных навук, так і да паэзіі, не зламаўся й не замкнуўся ў сабе. Захаваліся звесткі, што ў 1833-м ён браў удзел у змове палітвысланых, што рыхтавалі збройнае паўстаньне,

каб уцячы за мяжу (спроба скончылася няўдачай).

На высылцы Зан дасьледаваў прыроду Ўралу, стварыў мінэралягічны музэй (што пазьней паспрыяла атрыманьню пасады бібліятэкара ў Пецярбургскім горным інстытуце), вёў дзёньнік, дзе выказваў намер пісаць на мове свайго дзяцінства — беларускай.

Трэба меркаваць, што гэтыя памкненьні не засталіся толькі словамі, асабліва калі выгнанец вярнуўся ў 1841-м на радзіму і грунтоўна заняўся вывучэннем беларускага фальклёру, якім проста прасякнутыя шмат якія ягоныя творы.

Літаратурная спадчына Зана, што дайшла да нашых дзён, — польскамоўная. Аднак у камэдыі «Грэцкія піражкі» дзеянне адбываецца ў Менску, самі за сябе кажуць назовы баляды «Сьвіцязь-возера», вершаў «Мячуч», «Песьня з турмы ў Вільні»...

Тую турму, а дакладней, таварышаў-арыштантаў, унеўміручы ў III частцы сваіх «Дзядоў» Адам Міцкевіч. Адрозна ад многіх іншых, Зан названы там уласным імем. У вусны сябру Міцкевіч, падкрэсьліваючы Тамашову ахвярнасць, уклаў наступныя словы:

*Я вамі кіраваў, каб збыць няволі пумы,
І абавязак мой — за вас прыняць пакуты.*

Зь вялікім здзіўленьнем я не знайшоў артыкулу пра Тамаша Зана ў энцыклапэдычным даведніку «Беларускія пісьменьнікі», які часам апавядае пра тых, хто не напісаў па-беларуску аніводнага радка й ніколі ня меў такіх намераў, хто ніколі не пакутаваў за нашую зямлю, затое — жывучы тут, ня мог ці не хацеў зьязаць на яе мове й пары сло-ваў.

Тамаш Зан

21.12.1796,
в. Мясата, цяпер
Маладэчанскі раён —
19.7.1855,
маёнтак Кахачын
(Какоўчын),
цяпер в. Какоўчын,
Сеньненскі раён.
Пахаваны ў в. Смаляны,
Аршанскі раён

Мару пра час, калі Полацкі ўніверсітэт канчаткова ўладкуецца ў старадаўніх мурах колішніх езуіцкіх калегіюму й Акадэміі, а ў ягоных дварыках студэнты й прафэсура будуць сустракацца з сваімі знакамітымі бронзавымі папярэднікамі: паэтам і філэзафам Мацеем Казімерам Сарбеўскім, энцыклапэдыстам Габрыелем Грубэрам, гісторыкам Канстанцінам Тышкевічам, пісьменьнікам Янам Баршчэўскім... Сярод іх неадменна будзе й помнік жывапісцу-рамантыку Валенцію Ваньковічу.

Ён скончыў факультэт вольных навук Полацкай alma mater у 1817-м, за тры гады да таго, як расейскія ўлады зачынілі яе як гняздо вальнадумства й апазыцыі. Бацькі выправілі сына працягваць навучаньне ў віленскіх мэтраў.

Валенці Ваньковіч

Як найбольш здольнаму вучню, прафэсар Ян Рустэм дазволіў Ваньковічу працаваць у сваёй майстэрні. Там ён стварае партрэты духоўна блізкіх яму людзей: Адама Міцкевіча, ягоных сяброў і знаёмых — таксама ўдзельнікаў таемных таварыстваў філіяматаў і філярэтаў.

Пазней стасункі з антырасейскімі патрыятычнымі арганізацыямі не дазваляць мастаку атрымаць стыпэндыю на падарожжа ў Італію.

Зьявіўшыся ў Пецяярбургскай акадэміі мастацтваў, ён неверагодна хутка атрымавае ў расейскай сталіцы прызнаньне як найлепшы майстар партрэту.

У 1828-м нараджаецца адно з самых значных палотнаў Ваньковіча — «Адам Міцкевіч на скале Аюдаг». Адзін з сучаснікаў пісаў: «Бачыў надзвычайны партрэт Міцкевіча... Зь яго б'е дзівоснае падабенства». Такіх думак трымаўся, відаць, і сам герой партрэту, бо замовіў зь яго тры копіі.

Пасьля вяртаньня зь Пецяярбургу быў дзесцігадовы

менскі пэрыяд, калі маёнтак і майстэрня Ваньковіча ў Малой Сьляпянцы зрабіліся галоўным мастацкім асяродкам гораду. Аднак Ваньковіч трапіў у магутную духоўную залежнасьць ад філэзафа-містыка Андрэя Тавянскага, які лічыў Хрыста першым мэсіем, за якім ідуць наступныя, у тым ліку й ён сам.

Пад уплывам гэтага вучэньня Ваньковіч стварае слауты цыкль, прысьвечаны Напалеону, яшчэ аднаму «мэсію». Дарэчы, Тавянскі прадказаў адданаму вучню хуткую сьмерць у дзень нараджэньня.

Апошнія месяцы Валенці жыве ў Парыжы ў доме Адама Міцкевіча й памірае пры ім сапраўды ў дзень свайго зьяўленьня на сьвет.

Сёньня Беларусь ня мае аніводнай ягонай карціны. Створаныя Ваньковічам выдатныя партрэты захоўваюцца ў Вялікабрытаніі, Францыі, Італіі, Польшчы, Расеі... Але гэта не аргумэнт супраць таго, каб мець помнік мастаку ня толькі ў Полацку, але і ў Менску.

Валенці Ваньковіч
12.5.1800*,
в. Калюжыца,
Бярэзінскі раён —
12.5.1842, Парыж,
Францыя.
Пахаваны на парыскіх
могілках Манмартрэ
дэ Сэнт-Дэні

* Энцыклапэдыя гісторыі Беларусі падае недакладную дату нараджэньня Валенція Ваньковіча.

Заняты радыёпраграмаю «Імёны Свабоды», я мусіў на нейкі час адкласьці пачатую аповесць пра Міхала Валовіча, у вобраз якога ўжыўся ажно да таго, што сьніў сябе інсургентам за ягонага паўстанцкага аддзелу.

У жніўні 1833 году ў Санкт-Пецярбург прыйшла дэпэша з паведамленьнем, што ў Горадні «со всей возможной торжественностью и при большом стечении народа» пакараны сьмерцю на шыбеніцы асабліва небясьпечны злачынца.

Цела павешанага ўначы таемна перавезьлі ў закінуты вапнавы кар’ер і закапалі, каб магіла паўстанца ня сталася месцам патрыятычных маніфэстацыяў. Небясьпечным злачынцам быў ён, Валовіч.

Міхал Валовіч

Выхаванец Віленскага ўнівэрсытэту, блізкі сябра філяматаў і філярэтаў, у 1831-м Міхал разам зь лепшымі людзьмі краю ўзяў у рукі зброю. Расейскі ўрад кінуў супраць паўстанцаў 150 тысячаў рэгулярнага войска...

Шмат каму з былых інсургентаў даў прыстанак Парыж. Там Валовіч стаў сябрам патрыятычнага Таварыства Літоўскіх і Рускіх земляў. Яго ўдзельнікі лічылі, што паўстаньне скончылася паразай, бо ня мела «чалавекалюбивай мэты».

Міхал зь сябрамі ўступіў у шэрагі таёмнага Інтэрнацыяналу карбанарыяў, які рыхтаваўся ў 1833-м распачаць усеагульны выступ супраць эўрапейскіх манархаў.

Лёзунгамі будучага паўстаньня на беларускіх землях былі: канстытуцыя, надзяленьне сялянаў зямлёй, роўнасьць палітычных правоў.

Валовіча, які належаў да прыхільнікаў абвяшчэньня Літвы-Беларусі дэмакратычнай рэспублікай, зацьвердзілі паўстанцкім начальнікам слонімска-наваградзкай акругі.

Пакінуўшы спакойнае жыцьцё ў Парыжы, ён праз два тыдні нелегальна дабраўся да роднай Слонімшчыны. Базаю створанага ім партызанскага аддзелу зрабілася закінутая смалакурня ў адным з бацькавых фальваркаў.

Толькі ў Слоніmsкі павет улады сьцягнулі супраць дзясятка «бунтаўнікоў» болей за тысячу карнікаў...

Дакумэнты сьведчаць, што пры затрыманьні Міхал Валовіч параніў кінжалам двух чалавек, а затым спрабаваў забіць сябе. На допытах нікога з паплекнікаў не назваў.

Сучасныя дасьледнікі (асабліва шмат для ўшанаваньня памяці Валовіча зрабіў гарадзенскі краязнаўца Аляксандар Талерчык) здолелі дакладна вызначыць месца, дзе Валовіч апошні раз бачыў неба. Яно знаходзіцца ў Горадні паміж вуліцамі Лідзкай і Белуша, Парахавым завулкам і праспектам Касманаўтаў.

Калі-небудзь там абавязкова зьявіцца помнік.

Міхал Валовіч (зьлева) зь сябрам і паплекнікам Артурам Завішам, таксама павешаным царскімі ўладамі

Міхал Валовіч

18.6.1806,
маёнтak Парэчча,
цяпер Слоніmsкі раён —
2.8.1833, Горадня.
Месца пахаваньня
невядомае

Калі вы бывалі ў Варшаве, то, відаць, памятаеце, што адна з цэнтральных яе вуліц названая імем графіні Эміліі Плятэр. Вам могуць з гонарам распавесці, што гэта польская Жанна д'Арк, якая здабыла сабе вечную славу ў гераічны час вызвольнага паўстання 1830—1831 гадоў.

На жаль, зусім ня кожны грамадзянін нашае краіны (як некалі й я сам) гатовы ў такі момант удакладніць, што Эмілія — ня полька, а беларуска-ліцьвінка, якая ваявала з царскімі захопнікамі далёка ад Польшчы, у Беларусі, і была ня проста арыстакраткаю, але беларускай паэткай і фальклярысткаю, якая, да прыкладу, таленавіта выконвала народныя танцы (асабліва непараўнальнай была ў «Лепятусе») і вртуозна валодала жанрам галашэнняў.

Эмілія Плятэр

Характарам, тэмперамэнтам, ахвярнасьцю яна вельмі нагадвала сваю сястру па духу з пачатку ХХ стагодзьдзя — Алаізу Пашкевіч (Цётку).

Блізкія сябры не здзівіліся, што, калі ў 1831-м Беларусь усюль за Польшчай паўстала супраць расейскага панаваньня, Эмілія Плятэр пакінула ўсё — багаты дом, балі, навуковыя й літаратурныя штудыі — і далучылася да інсургентаў. У тыя дні ёй вельмі прыдаліся яшчэ дзіцячыя захапленні верхавой яздой і паляваньнем.

Юная графіня сваім коштам сфармавала вялікі паўстанцкі аддзел зь некалькіх сотняў добра ўзброеных ваяроў і, пераагрануўшыся ў мужчынскае адзеньне, узначаліла яго.

Аддзел вёў жорсткія баі з карнікамі ў Інфлянтах і на Віленшчыне.

Здарылася нечуваная рэч — дваццаціпяцігадовай жанчыне надалі званьне капітана й афіцыйна прызначылі камандаваць бывалымі жаўнерамі, сярод якіх былі

тыя, хто ў маладосьці ваяваў пад штандарамі Касьцюшкі...

Сьмерць найперш выбірае лепшых. Зьнясіленая ў баях і паходах, нялёгкіх і для загартаваных мужчын, Эмілія цяжка захварэла і проста згасала на вачах у папличнікаў. Яе сыход у сьнежні 1831-га як бы сымбалізаваў і скон усяго паўстання.

Вестка пра гераізм ліцьвінкі, што змагалася з расейскай тыраніяй, шырока разляцелася па сьвеце. Свае вершы прысьвяцілі ёй дзясяткі паэтаў у Францыі, Брытаніі, Італіі, Нямецчыне, Вугоршчыне, Польшчы... Адам Міцкевіч адгукнуўся вядомым вершам «Сьмерць палкоўніка», дзе павысіў гераіню ў вайсковым ранзе.

Ці ёсьць у гарадах Беларусі сярод мноства вуліцаў Кляры Цэткін, Розы Люксэмбург і Надзеі Крупскай хоць адна, названая ў гонар нашай Жанны д'Арк? Можа, падставаю для зьяўленьня такой вуліцы станецца нядаўняе 200-годзьдзе гераіні?

Эмілія Плятэр

13.11.1806, Вільня —
23.12.1831,
в. Юсьціянава,
цяпер Літва.
Пахаваная
ў в. Капчамесьціс,
цяпер Літва

Яго назвалі ў гонар імператара французай, зь якім на землях былога Вялікага Княства Літоўскага тады звязваліся надзеі на аднаўленьне незалежнасьці. Аднак Напалеон Банапарт, што разам з сваёй Вялікай арміяй перайшоў Нёман празь пяць гадоў пасля нараджэньня Напалеона Орды, меў іншыя мэты, якія хутка перакрэсьлілі ілюзіі патрыётаў.

Ілюзіі, але ня прагу свабоды.

У 1827-м Орду, студэнта фізычна-матэматычнага факультэту Віленскага ўнівэрсытэту, выключваюць за прыналежнасьць да таёмнага таварыства «Заране». Калі праз

Напалеон Орда

чатыры гады ўспыхвае вызвольнае паўстаньне, ён робіцца стралком 4-га палка коннай гвардыі Літоўскага асобнага корпусу і, вызначыўшыся ў баях, атрымлівае чын капітана паўстанцкай арміі й найвышэйшую ўзнагароду — ордэн *Virtuti Militari*.

На эміграцыі, у Парыжы, ён сябрае з Адамам Міцкевічам, шліфуе несумнеўны музычны талент у Фрыдэрыка Шапэна й здабывае мастацкую адукацыю ў студыі майстра архітэктурнага пейзажу П'ера Жэрара.

У сярэдзіне 1840-х Орда займае пасаду дырэктара парыскай Італьянскай оперы. Ён піша віртуозныя

вальсы, мазуркі і палянэзы. (Станіслаў Манюшка назвае яго сваім настаўнікам.)

На пяцідзясятым годзе жыцьця Напалеон Орда пась-

Напалеон Орда. Бяроза Картуская

ля амністыі вяртаецца на радзіму і распачынае свае мастацкія вандроўкі, што прыносяць яму славу і памяць нашчадкаў.

Ягонья больш за дзевяцьдзесяць гадоў гістарычных помнікаў, гарадоў і мястэчак, славутых мясьцінаў Літвы-Беларусі створаць яе непаўторны і неўміручы вобраз.

Мірскі і Крэўскі замкі, Сафійскі сабор і Спаса-Эўфрасіньнеўская царква, сядзібы Касьцюшкаў і Міцкевічаў...

Надзвычай цікавая старонка біяграфіі Орды — яго шматакія паездкі па ахопленым паўстаньні краі ў 1863-м. Зьвестак пра сувязь мастака з інсургентамі не захавалася, але гэта можа сьведчыць пра наяўнасьць у нашага Напалеона яшчэ аднаго таленту — кансьпірацыйнага.

Краявіды Орды маюць дзівосную ўласцівасьць: часам мне хочацца ўвайсьці ў іх і застацца ў створанай мастаком рэальнасьці. Калі-небудзь гэта станецца.

Напалеон Орда

11.2.1807, в. Варацэвічы, цяпер Іванаўскі раён — 26.4.1883, Варшава, Польшча

Юзаф Пілсудзкі любіў пажартаваць у тым духу, што Польшча — як абаранак: у сярэдзіне дзірка, а ўсё лепшае па краях.

Пад «краямі» меліся на ўвазе гэтак званыя «крэсы», а ў дадзеным выпадку — беларускія землі, адкуль паходзіў і сам «начальнік» адроджанай Польскай дзяржавы, і Тадэвуш Касцюшка, і Адам Міцкевіч, і шмат іншых выбітных асобаў — нашых суайчыньнікаў, якіх палякі да сёння імкнуцца адназначна прылічаць да сваёй гісторыі.

З гэтага шэрагу і народжаны на Беласточчыне герой вызвольнага руху першай паловы XIX стагодзьдзя Сымон (Шыман) Канарскі.

СЫМОН Канарскі

Дваццацітрохгадовым ён, сын ня надта заможнага шляхціча, стаў пад сьцягі інсургентаў 1831-га.

У складзе корпусу генэрала Хлапоўскага Сымон браў удзел у баях з расейскімі войскамі пад Гайнаўкай, Лідай і Вільняй.

Апынуўшыся пасля разгрому паўстаньня на эміграцыі ў Францыі, Канарскі далучыўся да арганізацыі «Помста люду», што рыхта-

вала экспэдыцыю на радзіму з мэтай ўзнавіць збройную барацьбу.

Сымон узяўся стварыць партызанскі аддзел у сваім Аўгустоўскім павеце. З фальшывым пашпартам ён перайшоў мяжу, аднак у Кракаве быў схоплены аўстрыйскімі жандарамі.

Улетку 1835-га ён усё ж таемна вярнуўся ў Расейскую імперыю. Знаходзячыся пад уплывам гісторыка і палітыка Яўхіма Лявелева, аўтара крылатага закліку «За

Прымусовае перасяленьне жыхароў Літвы-Беларусі ўглыб Расейскай імперыі. Тагачасны малюнак

нашу і вашу свабоду!», Канарскі ня толькі ствараў для будучага змаганьня нелегальныя ячэйкі патрыётаў.

Таварыскі, адукаваны і надзелены непахіснай вераю ў сваю праўду, ён здолеў наладзіць сувязі з афіцэрамі віленскага, берасьцейскага і бабруйскага гарнізонаў.

Ужо абмяркоўвалася дата супольнага выступу, але і III аддзяленьне імператарскай канцылярыі не драма-ла...

У чэрвені 1838-га група расейскіх афіцэраў спрабавала наладзіць Сымону ўцёкі з астрогу, аднак небясьпечнага вязьня ахоўвалі надзвычай пільна.

У наступным годзе дзяржаўнага злачынцу вялі па Вільні на расстрэл.

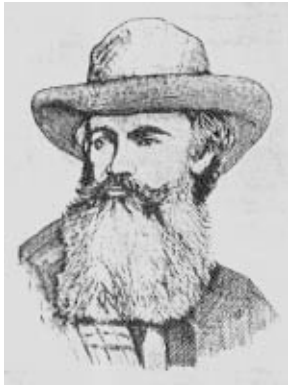
Роўна праз чвэрць стагодзьдзя тое самае сакавіцкае віленскае неба апошні раз убачыў Каліноўскі.

Сымон Канарскі
17.3.1808, в. Дабкішкі,
Беласточчына —
11.3.1839, Вільня

Аднойчы на сустрэчы з чытачамі з залі прыйшло нечаканае пытаньне: «У якога гістарычнага героя Вы хацелі б пераўвасобіцца, каб пражыць ягонае жыццё?». Я паспрабаваў адказаць жартам, але аўтар настойваў, і зь сьвядомасьці выплыла імя — Генрык Дмахоўскі.

Упершыню я пачуў яго, як гэта ні дзіўна, дзесяць гадоў таму ў Кангрэсе ЗША, куды, дарэчы, можа (прынамсі, тады мог) безь вялікіх праблемаў патрапіць любы турыст. Спадарожнік, амэрыканскі беларус Васіль Мельяновіч, зьвярнуў маю ўвагу на тое, што бюсты Касьцюшкі, як і змагара з рабствам прэзыдэнта Томаса Джэфэрсона, стварыў для Кангрэсу беларус Дмахоўскі.

Генрык Дмахоўскі

У юнацтве Генрык вывучаў у Віленскім унівэрсытэце юрыспрудэнцыю й адначасова браў урокі маляваньня і скульптуры. Жывучы пасяля паўстаньня 1831 году ў Парыжы, ён не зьбіраўся супакойвацца: зьвязаўся з карбанарыямі, падтрымаў ідэю свайго колішняга паўстанцкага камандзіра Юзафа Заліўскага вярнуцца ў Беларусь і зноў распаліць агонь змаганьня.

На шляху да мэты Генрык мусіў зрабіць сямігадовы прыпынак у турме-фартэцы Куфштайн у Тыролі. У камэры ляпіў з хлеба розныя фігуркі. Потым ён адшліхтуе свой талент у мастацкай вучэльні ў Парыжы.

Праз колькі гадоў такая асоба, як Дмахоўскі, у Эўропе зьнікае. Затое ў ЗША зьяўляецца вядомы скульптар

Бой паўстанцаў з карнікамі. Тагачасны малюнак

Гэнры Сондэрз, які стварае бюсты прэзыдэнтаў Джорджа Вашынгтона, Бэнджаміна Франкліна, скульптурную групу «Гарыбальдзі з ваярамі»... Чалавек з такімі сымпатыямі ня мог не вярнуцца на радзіму, адкуль даходзілі зьвесткі пра падрыхтоўку новага паўстаньня.

У 1861-м ён зноў ступіў на віленскі брук, у наступным годзе адчыніў насупраць катэдральнага сабору скульптурнае атэльэ, а ў 1863-м быў прызначаны паўстанцкім камісарам Дзісенскага павету.

У траўні на ягоны адзел раптоўна напалі карнікі. «Дмахоўскі васьмю стрэламі прашыты — упаў на рукі моладзі», — пісаў у сваім лісьце адзін з паўстанцаў.

Генрыку Дмахоўскаму, як і мне, калі я пісаў гэтыя радкі, ішоў пяцьдзесят трыці год.

Генрык Дмахоўскі
26.10.1810, Вільня —
26.5.1863, в. Парэчча,
цяпер Маладэчанскі раён

Працуючы ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане, я пачуў ад знакамітага беларусіста Гая Пікарды гісторыю пра тое, як ён сядзеў зь беларускім калегам Адамам Мальдзісам у адным зь мясцовых пабаў. За вокнамі ішоў абложны дождж, таму цёмнаскураму бармэну даводзілася наліваць наведнікам зноў і зноў, што той рабіў чамусьці безь вялікага старання.

Пры чарговым паходзе да стойкі доктар Мальдзіс уголас зазначыў, што некалі ў гэтым доме жыў і друкаваў свае кніжкі беларускі паэт Аляксандар Рыпінскі і,

калі б павесіць на будынку мэмарыяльную табліцу, кожны беларус, трапіўшы ў Лёндан, ушаноўваў бы славу тага земляка прыстойнай колькасьцю кухляў «Гінэсу» ці кілішкаў чаго мацнейшага. Бармэн прыкметна пажвавеў і неўзабаве вярнуўся з гаспадаром пабу. Першым пытаньнем у таго было: колькі на сьвеце беларусаў?

У брытанскай сталіцы Рыпінскі апынуўся пасля ўдзелу ў вызвольным паўстаньні 1831-га і трыццаці гадоў эміграцыі ў Парыжы. Лёндан прынёс яму вядомасьць як мастаку і фатографу (у Тотэнгэмскім музэі дагэтуль захоўваюцца гравюры зь ягоных карцінаў).

Заснаваўшы ўласную вольную друкарню, былы інсургент разам з польскімі вершамі надрукаваў у ёй сваю беларускамоўную раман-

тычную баяду «Нячысьцік» — пра селяніна Мікіту, што «меў жонку, як зьмяю», а таксама парсючка, якога гаспадару собіла забіць на каўбасы акурат у Вялікі пост, пасья чаго, натуральна, і зьявіўся ўсьцешаны нячысьцік...

Дзякуючы гэтаму твору з суровай, але справядлівай маралью (ня еж у пост скаромніны) Аляксандра Рыпінскага лічаць адным з стваральнікаў жанру баяды ў нашай літаратуры.

Дарэчы, у друкарні Рыпінскага ўпершыню пабачыў сьвет хрэстаматыіны верш Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы...».

Вярнуўшыся па амністыі на радзіму і жывучы пад строгім наглядом паліцыі, колішні паўстанец канчаткова ўсьвядоміў сябе як беларускага культурнага дзеяча і працаваў над гісторыяй айчынай літаратуры.

На жаль, мэмарыяльнай табліцы на доме, дзе валіся ад дажджу Мальдзіс і Пікарда, дагэтуль няма. Але паб, паверце, па-ранейшаму на месцы.

Лёндан прынёс Аляксандру Рыпінскаму вядомасьць як мастаку і фатографу

Аляксандар Рыпінскі
1811, в. Кукавячына,
цяпер Віцебскі раён –
1900 (?),
маёнтak Страганы,
цяпер Лёзьненскі раён

Днямі мне патэлефанаваў юнак з «Маладога фронту». Яго — каб выпусціць значок або паштоўку — цікавіў партрэт Францішка Савіча. Мусіў расчараваць суразмоўцу — ніякіх выяваў Савіча не захавалася, але ўвага нашай моладзі да гэтай легендарнай асобы цалкам зразумелая.

Ягонае кароткае, вірлівае й авантурна-ахвярнае трыццацігадовае жыццё прайшло пад знакам змагання з царскай тыраніяй і расейскімі калянізатарамі. У сваіх раньніх успамінах ён напіша, што найзапаветнейшай яго мараю з малых гадоў была свабода Айчыны.

Дзеся яе студэнтам Віленскай мэдычна-хірургічнай акадэміі ён стварыў зь сябрамі Дэмакратычнае таварыства, якое абвясціла сябе спадкаемцам справы філяматаў. Францішак напісаў

для таварыства статут пад назовам «Прынцыпы дэмакратызму», а таксама адозву-праклямацью «Заўвагі пра маральную вайну народу з дэспатызмам». Своеасаблівай праклямацыйнай быў і яго верш «Там, блізка Пінска, на шырокім полі»:

*Ліцьвін, вальнец, падайце ж мне рукі,
Так — прысягаем на Госпада Бога,
Царам на згубу, панам — для навукі,
Што на той зямлі не паўстане і нога —
Ані гэта паганска, ані гэта тыранска...*

У 1837-м Савіч канспірацыйна сустрэўся з Сымонам Канарскім, адным з кіраўнікоў вызвольнага паўстаньня 1831 году, што прыбыў з-за мяжы дзеся разгортваньня вызвольнага руху на беларускіх і ўкраінскіх землях. Праз год Канарскага высачылі й арыштавалі ў Вільні. Неўзабаве за кратамі апынуўся і Савіч. Канарскага расстралялі, а Савіча выслалі на Каўказ у салдаты. (Нашых маладафронтаўцаў не высылаюць на сучасную

Бэрнардынскі мост у Вільні

каўкаскую вайну, што ёсьць бясспрэчнай заваёваю абароненай — у тым ліку і зь іхняй дапамогаю — незалежнасьці.)

Лічачы ўдзел у захопніцкай вайне супраць вальналюбных горцаў несумяшчальным з сваімі перакананьнямі, Францішак некалькі разоў наважваўся на ўцёкі. Адночы ён, пакінуўшы на беразе Цераку разьвіталную цыдулку, пасьпяхова інсцэнаваў самагубства, аднак пазьней быў схоплены памежнай вартай і зноў здадзены ў салдаты. Падчас другіх уцёкаў ён пашкодзіў нагу і надоўга затрымаўся ў жытомірскім мястэчку Янушпаль, дзе адкрыў мэдычную практыку ды праславіўся як таленавіты лекар.

Калі Савіч, заслужыўшы поўны давер мясцовых уладаў, ужо атрымаў замежны пашпарт і рыхтаваўся пакінуць Расейскую імперыю, у мястэчка прыйшла халера. Ратуючы іншых, ён невылечна захварэў сам...

Францішак Савіч
Каля 1815, в. Вяляцічы, цяпер Пінскі раён –
каля 1845, мяст. Янушпаль, цяпер Іванопаль,
Чуднаўскі раён, Украіна

Завёўшы альбом, дзе будзеце збіраць запісы людзей вядомых і проста сваіх знаёмых, вы зробіце абсалютна правільна.

Калі-небудзь ваш альбом станецца гістарычнай крыніцаю, а магчыма, і каштоўным літаратурным помнікам.

Найлепш пацьвердзіць мае словы мог бы пісьменьнік і паўстанец Арцём Вярыга-Дарэўскі.

У 1850-я гады ягонае імя ведалі ў адукаваных колах значна далей за роднае Прыдзвіньне, дзе пісьменьнік меў паблізу Віцебску фальварак Стайка.

Арцём Вярыга- Дарэўскі

комлем, Адамам Кіркорам, Вінцэсем Каратынскім і зьявіліся першыя запісы ў знакамітым Арцёмавым «Альбоме».

Арцём быў карэспандэнтам віленскіх, варшаўскіх і пецяярбургскіх газэтаў і часопісаў.

Ягонья паэмы, гутаркі й драматургічныя творы, ня здолеўшы прарвацца праз цензурныя рагаткі, шырока разыходзіліся па краі ў рукапісах.

Зьместам жыцця Вярыгі-Дарэўскага стала праца дзеля Беларусі. «Зь Беларусчынай не разбратаўся. Гэта мой ідэал», — пісаў ён у адным з лістоў, кратуючы сваю мэфістофэлеўскую бародку.

Шырокае водгульле атрымала яго паездка ў 1858-м у Вільню, дзе падчас сустрэчаў з калегамі й аднадумцамі Ўладзіславам Сыра-

Фрагмэнты свайго перакладу «Пана Тадэвуша» пакінуў там у дні наведваньня Вярыгам Менску Дунін-Марцінкевіч.

Як толькі на пачатку 1860-х у Віцебску пачаліся патрыятычныя маніфэстацыі, уладальнік Стайкаў таксама зьняў зь сьцяны канфэдэратку.

Жандарскае назіраньне не спыніла Арцёма і ў 1863-м, калі ён стаў адным з натхняльнікаў і кіраўнікоў вызвольнага змаганьня на Віцебшчыне.

Пасля арышту, цягам двухгадовага сьледзтва ён трымаўся ня толькі мужна, але і ўмела, захаваўшы шмат якія зьвесткі пра паўстаньне ў таямніцы. Вайсковы суд адмераў яму восем гадоў катаргі.

У Сібіры (дзе разам зь ім была дачка Габрыеля) — і на катаржных работах на саляварным заводзе ўва Ўсольлі, і на пасяленьні ў Іркуцку, і ў свае апошнія гады на залатых сібірскіх капальнях — ён не адклаў убок пяро, заслужыўшы ў палітвысланцаў імя Вайдэлёт Беларусі.

Нейкі час Вярыга-Дарэўскі лічыўся адным зь верагодных аўтараў паэмы «Тарас на Парнасе». Гэтая вэрсія ня вытрымала правэркі часам, але і без таго ён пакінуў багатую спадчыну: вершы, драмы, падарожныя нататкі, першы пераклад Міцкевічавага «Конрада Валенрода», паэму «Ахульго», прысьвечаную змаганьню горцаў на чале з Шамілем...

Большая частка ягоных рукапісаў ня знойдзеныя і, хочацца верыць, яшчэ чакае дасьледнікаў у архіўных сховішчах.

А вось «Альбом» шчасьліва дайшоў да нашых дзён.

**Арцём
Вярыга-Дарэўскі**
4.11.1816, мяст. Кублічы,
цяпер Вушацкі раён —
1884, Сібір, Расея

Дваццаць гадоў таму ён стаў героем аднаго з маіх першых гістарычных апавяданняў — «Пакуль ня згасла сьвечка». Яно нарадзілася ў бяссонную ноч на вагоннай паліцы цягніка, які вёз мяне на радзіму Незабытоўскага ў нясьвіскую вёску Смалічы, адкуль родам і мая жонка Валянціна.

Кароткай ліпеньскай ноччу 1847 году на мяжы Аўстрыі й Расеі каля мястэчка Радзівілава мясцовы прыстаў перахапіў фурманку з трыма мяхамі кантрабанды. Выпадак можна было б запісаць у разрад банальных, каб гэтым разам, апрача звычайных тавараў, царскія

служакі не знайшлі нечага больш істотнага, а менавіта — кнігаў і рукапісаў, дзе раз-пораз сустракалася прозьвішча абшарніка Аляксандра Незабытоўскага, які напярэдадні перасёк

мяжу, вяртаючыся з падарожжа па Эўропе ў свой маёнтак Смалічы пад Нясвіжам.

Справаю ўладальніка незвычайнае кантрабанды неадкладна заняўся сам начальнік дзейнай арміі генэрал-фэльдмаршал Паскевіч. Зь ягонай канцылярыі выйшаў адрасаваны віленскаму генэрал-губэрнатару ліст аб тым, што затрыманыя паперы выкрываюць Незабытоўскага ў «лютой ненависті» да ўраду, пошуках сродкаў для знішчэння існага ладу і напісаньні заклікаў з мэтай ўзбунтаваць «западные провинции», каб адарваць іх ад Расейскае імперыі.

Аляксандар апынуўся ў адзіночнай камэры № 13 колішняга дамініканскага кляштару ў Вільні. Наглядчыкам забаранілі размаўляць зь вязьнем, што, паводле чутак, напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта была праўда: пярэ Незабытоўскага, які ў творах пасьядоўна называў сябе ліцьвінам, належала сем ананімна выдадзеных у Вільні й Парыжы кнігаў, у тым ліку мэмуары пра вызвольнае паўстаньне 1831 году і раман-утопія

Аляксандар Незабытоўскі

«Мары пра каханьне, славу і свабоду». Менавіта за два апошнія творы малады пісьменьнік, філёзаф і гісторык атрымаў ад царскага правасудзьдзя пазбаўленьне шляецкіх правоў і дваццаць гадоў катаргі.

Так у імперыі судзілі самых небясьпечных дзяржаўных злачынцаў.

Аднак адмераны тэрмін ужо не палохаў безнадзейна хворага на сухоты вальнадумцу. 25 сакавіка 1849 году Аляксандра Незабытоўскага таемна пахавалі на турэмных шпітальных могілках. На матэрыялах судовай справы зьявіўся грыф: «Захоўваць вечна».

Дзекабрыст Міхаіл Лунін аднойчы афарыстычна заўважыў, што ў Расеі два праваднікі: язык — да Кіева, а пяро — да Шлісэльбургу. Расейскі пісьменьнік і філёзаф Аляксандар Герцэн удакладніў гэтае выслоўе: «Ворагі нашы ніколі не разьдзялялі слова і справу і за слова катавалі часта яшчэ больш жорстка, чым за справу».

На абшарах былой Расейскай імперыі гэтае назіраньне, як выглядае, не састарэла і сёньня.

Вуліца Вастрабрамская ў Вільні.
Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

Аляксандар Незабытоўскі

2.10.1819, в. Смалічы,
цяпер Нясвіскі раён —
21.3.1849, Вільня

Ці кожны з нас бяз роздому адкажа, які дзень свайго жыцця лічыць найшчаслівейшым? Граф Яўстах Тышкевіч ведаў адказ на гэтае пытаньне. Для яго такі дзень быў пазначаны адкрыццём створанага ім Віленскага музэю старажытнасьцяў. Тады, у 1856-м, на знак прызнаньня заслугаў у гісторыі й археалёгіі Пецяярбургская акадэмія навук абрала ліцьвінскага арыстакрата сваім ганаровым сябрам.

У той дзень граф згадаў фамільны палац у Лагойску, першыя самастойныя раскопкі, для якіх, апроча сродкаў, трэба была і мужнасьць, бо тамтэйшыя загад-

кавыя «капцы-курганы» традыцыйна лічыліся неда-тыкальнымі.

Ён ня ведаў, што зусім хутка справа ягонага жыцця будзе перакрэсьленая адным узмахам пяра расейскага генэрал-губэрнатара Міхаіла Мураўёва.

Над даляглядам айчынай гісторыі ўздымаліся навальнічныя хмары 1863-га. Ідзі паўстанцаў былі блізкія большасці супрацоўнікаў музэю й створанай пры ім Віленскай археалёгічнай камісіі. Ці трэба зьдзіўляцца, што ўлады на чале з царскім сатрапам, якога празвалі вешальнікам, убачылі ў музэі «гнездо антироссийской интриги». Экспазыцыю было загадана прыстасаваць «для демонстрации живых свидетельств искони присущей здешне-

Яўстах Тышкевіч

Экспазыцыя Віленскага музэю старажытнасьцяў.
Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

му краю русской жизни». Відаць, дзеля таго, каб адшукаць гэтыя сьведчаньні, найбольш каштоўныя экспанаты адправілі ў Маскву. (І цяпер у Дзяржаўным гістарычным музэі Расеі выстаўленая, да прыкладу, унікальная аршанская кальчуга з славянскімі пісьмёнамі з калекцыі Тышкевіча.) Апроча ўсяго, на Тышкевіча абрынуліся й нападкі зь іншага боку: палякі абвінавачвалі яго ў «ліцьвінскім патрыятызьме» й «сэпаратызьме»...

На схіле дзён Яўстах Тышкевіч — сябра Лёнданскага археалёгічнага інстытуту і Сталгольмскай каралеўскай акадэміі — пачуваўся забытым і адарваным ад улюбёнай справы. Засталіся ў рукапісах «Матэрыялы да нашай гісторыі», аб'ёмны том гістарычных дакумэнтаў...

Рыцара навукі пахавалі ў Вільні побач з паэтам Уладзіславам Сыракомлем.

Калі трапіце ў Лагойск, паспрабуйце высветліць у мясцовых жыхароў, што ім вядома пра графа Яўстаха Тышкевіча. Магчыма, вам пашануе больш, чым мне.

Яўстах Тышкевіч
18.4.1814, Лагойск –
8.9.1873, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Росы

Ня ведаю, як вам, а мне бясконцыя пералікі тых, каго Беларусь з розных прычынаў аддала іншым народам і культурам, ужо даўно наблілі аскаміну. Здаровае нацыянальнае пачуццё хоча ўведаць іншае: каго сьвет даў нам? Каго Літва-Беларусь уцягнула ў магічнае кола сваёй гісторыі й культуры? Гэтыя, дарэчы, не такія ўжо й малалікія прыклады, натхняюць мяне нязьмерна больш.

Гуляючы па Пляса дэ Каталюнья ў Барсэлёне, я думаю пра тое, што там 185 гадоў таму прыйшоў на сьвет Джузэпэ Ахіла Банольдзі — сьпявак і танцор, талентам якога некалі захапляўся ўвесь край, папечнік Каліноўскага, паўстанец 1863 году...

Ахіла Банольдзі

Італійская тэатральная сям'я Банольдзі шмат вандравала з опэрнымі трупамі

па Эўропе. Выхаванец Лязанскага ўнівэрсытэту, Ахіла ў 1840-я гады апынуўся ў Вільні.

Сяброўства з кампазытарам Станіславам Манюшкам, зь лінгвістам і фальклярыстам Янам Карловічам, сама атмасфэра нашай старажытнай сталіцы зрабіла італійца ліцьвінскім патрыётам.

У 1862-м Банольдзі разам з Канстанцінам Каліноўскім, Людвікам Зьвяждоўскім ды іншымі лідэрамі вызвольнага руху ўвайшоў у цэнтар падрыхтоўкі паўстаньня — Літоўскі камітэт.

На перамовах з Варшавай ён адстойваў самастойнасьць земляў былога Вялікага Княства Літоўскага і права яго народаў на незалежнасьць. У заснаванай ім фотамайстэрні рыхтаваліся нелегальныя выданьні.

У лютым 1863-га яго арыштавалі і кінулі ў сутарэньні Троцкага замку. Ад шыбеніцы ўратавалі наладжаныя сябрамі дзёрзкія ўцёкі. Часовы паўстанцкі ўрад прызначыў яго сваім прадстаўніком за мяжой, даручыўшы закупы зброі...

Пасьля паразы паўстаньня ён трымаў у Парыжы моднае фотаатэлье, што дазваляла ня думаць пра хлеб надзённы. Меў посьпех у жанчын. Але погляды Банольдзі зноў і зноў прымушалі шукаць сустрэчаў з такімі ж эмігрантамі-выгнанцамі.

Падчас Парыскай камуны ў людзей гэткага кшталту быў адзіны шлях — на барыкады, што ўвасаблялі ў іхніх вачах змаганьне зь любоўю — і сацыяльнай, і нацыянальнай — несправядлівасьцю.

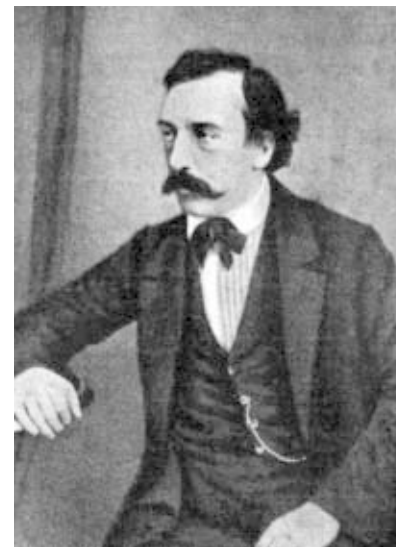
Банольдзі камандуе швадронам у арміі, якой кіраваў яшчэ адзін наш суайчыньнік — генэрал Валер Урублеўскі.

У перапынках паміж баямі парыскія вуліцы й пляцы чулі цудоўны Ахілаў голас.

Ён сьпяваў для сваіх жаўнераў на дзесяці мовах, але з асаблівым пачуццём — беларускія песьні на вершы Яна Чачота.

Ягоная песьня абарвалася на пяцідзясятым годзе жыцьця.

Паміраючы ад ранаў, ён мроіў Вільню.

Джузэпэ Ахіла Эльміра Банольдзі
1821, Барсэлёна,
Гішпанія —
1871, Парыж, Францыя

Гледзячы на партрэты кіраўнікоў паўстаньня 1863 году, я міжволі лаўлю сябе на думцы, што дагератып Рамуальда Траўгута трапіў у гэтую галерэю выпадкова.

Траўгут зь ягонай акуратнай шчотачкай вусоў і элганцкім пэнснэ больш за ўсё нагадвае мне маладога прафэсара.

Між тым у яго, выпускніка Сьвіслацкай гімназіі (той самай, дзе пазьней вучыўся Каліноўскі), былі іншыя ўнівэрсытэты.

Траўгут ужо ў дзевятнаццаць гадоў паступіў на вайсковую службу. Браў удзел у Крымскай кампаніі, а ў трыццаць шэсьць у чыне падпалкоўніка выйшаў у адстаўку і пасяліўся ў палескім маёнтку Востраў.

Да паўстаньня ў Польшчы й Літве-Беларусі заставаўся лічаныя месяцы. Былы баявы афіцэр выдатна разумеў, што перамагчы велізарную вайсковую машыну царскай імперыі немагчыма, але, калі прыйшла пара, бяз роздуму зрабіў свой выбар.

Ачолены Траўгутам у красавіку 1863-га кобрынскі аддзел інсургентаў правёў некалькі пасьпяховых нападаў на расейскіх

карнікаў, а таксама ўзяў удзел у баявым рэйдзе на Піншчыну і паўночную Валынь.

Пасьля жорсткіх баёў у антопальскіх лясах у Пецярбург пайшла ўзрадаваная рэляцыя, што адзін з самых небяспечных паўстанцкіх камандзіраў забіты.

Рамуальд
Траўгут

Але Траўгут застаўся жывы. Яго ўратавала ў сваім маёнтку маладая сувязная паўстанцаў Эліза Ажэшка, будучая вядомая пісьменьніца.

У яе карэце пад выглядам сваяка Траўгут здолеў дабрацца да Варшавы. Неўзабаве ён узначаліў патрыятычны Нацыянальны ўрад і стаў на чале ўсяго паўстаньня...

Ён адмовіўся выехаць за мяжу і мужна ішоў насустрач непазьбежнасьці.

Увесну 1864-га Траўгута схапілі, а ў жніўні ён, парадліва зірнуўшы на ката, узышоў у Варшаўскай цытадэлі на эшафот.

У горадзе Сьвіслачы, апрача помніка Леніну, ёсьць і помнік Рамуальду Траўгуту. Побач, у тым самым сквэры, — бюст Кастуся Каліноўскага.

Відаць, такая вялікая канцэнтрацыя паўстанцкіх правадыроў камусьці падалася надзвычай небяспечнай, і пры канцы XX стагодзьдзя па суседзтве з Траўгутам і Каліноўскім уладкаваўся адноўлены бюст Ёсіфа Сталіна.

Эліза Ажэшка. 1866

Рамуальд Траўгут

16.1.1826,

в. Шастакова, цяпер

Камянецкі раён —

5.8.1864, Варшава,

Польшча

Ён з тых, чыё жыццё я, спрабуючы адказаць на розныя няпростыя пытанні, прымяраю да сябе.

Ягоным бацькам быў славуты гісторык Тэадор Нарбут. Напэўна, якраз гісторыя, якую Цыцэрон назваў настаўніцаю жыцця, і выхавала ў Людвіка патрыятызм і самаахвярнасць.

Ужо ў васьмнаццаць гадоў ён, вучань апошняе клясы Віленскай гімназіі, быў арыштаваны за спробу стварыць таемную антырасейскую арганізацыю з мэтай вызвольнага паўстання. Справа зацікавіла самога Мікалая І. Рэзалеўскага цара, нездарма празванага Палкіным, была надзвычай жорсткаю: пакараць розгамі й адаць у салдаты.

Людвік Нарбут

Юнака чакала нясьцёрпна цяжкая васьмігадовая служба салдата-штрафніка. У лістах з Каўказу, дзе ваяваў яго полк, Людвік прасіў прыслаць валошку ці каласок з родных палёў. Даслужыўшыся да звання прапаршчыка, ён неадкладна скарыстаўся правам афіцэра на адстаўку і вярнуўся ў Беларусь.

Юнака чакала нясьцёрпна цяжкая васьмігадовая

служба салдата-штрафніка. У лістах з Каўказу, дзе ваяваў яго полк, Людвік прасіў прыслаць валошку ці каласок з родных палёў. Даслужыўшыся да звання прапаршчыка, ён неадкладна скарыстаўся правам афіцэра на адстаўку і вярнуўся ў Беларусь.

Лёс падараваў яму шчасьце з маладой жонкаю Амэліяй. Але сямейная ідылія была нядоўгай: у краі рыхтавалася паўстаньне...

Блізка знаёмы з Каліноўскім, Людвік узначаліў інсургентаў у Лідзкім павеце. Адазел Нарбута, аснову якога складалі сяляне, быў, бадай, самым баяздольным ува ўсім краі.

Пасьля некалькіх перамогаў над расейскімі карнікамі паўстанцкія ўлады надалі Людвіку званьне палкоўніка, а генэрал-губэрнатар краю Назімаў прызначыў за ягоную галаву буйную грашовую ўзнагароду і кінуў супраць трох сотняў змагаюў, узброеных толькі косамі й паляўнічымі стрэльбамі, дзьве тысячы салдат і казакоў.

Сьмерць Людвіка Нарбута каля Дубічаў.
Літаграфія Міхала Эльвіра Андрыёлі. 1864—1865

На пачатку траўня 1863-га ў Дубіцкім лесе над ракой Котраю Людвік, якога адзін з сучаснікаў назваў «выразьнікам духу і гераізму эпохі», уступіў у свой апошні бой.

Праз год пасьля паўстання знакаміты беларускі мастак, італіец з паходжаньня, Міхал Андрыёлі, які ваяваў пад камандаваньнем Людвіка, створыць вядомы графічны твор, прысьвечаны сьмерці Нарбута. Існуе думка, што сярод паўстанцаў на карціне паказаны і Францішак Багушэвіч, які змагаўся ў тым самым аддзеле.

Людвік Нарбут
7.9.1832, в. Шаўры,
цяпер Воранаўскі раён –
4.5.1863, в. Дубічы,
цяпер Літва

Вас калі-небудзь арыштоўвалі за вашыя погляды? У сённяшняй Беларусі шмат хто на гэтае пытаньне адкажа станоўча і зразумее пачуцьці тых студэнтаў, гімназістаў, маладых службоўцаў — сяброў таёмнага Братняга саюзу літоўскай моладзі, якіх у 1849-м паліцыя забірала ў Вільні, Менску, Горадні, Слоніме, Наваградку...

Ці ня самым юным зь дзевюхсот прыцягнутых да сьледства патрыётаў быў віленскі навучэнец Флярыян Даноўскі. Праз васьмнаццаць бясконцых турэмных месяцаў гэты яшчэ амаль хлопчык з адухоўленым, летуценным абліччам і такой

Флярыян Даноўскі

самай душою выслухаў вырак ваеннага трыбуналу: пятнаццаць гадоў катаргі.

Перш чым закаваць шаснаццацігадовага Флярыяна ў кайданы і адправіць на

этап, яго прагналі праз шыхт салдатаў з шпіцрутэнамі.

Напачатку ён, прыкуты да тачкі, працаваў у вусьцішных Нерчынскіх капальнях. Але ў кагосьці з началь-

Сутычка касінераў з царскай пяхотай

ства здрыганулася сэрца: юнака раскавалі й перавалі на пасяленьне ў Табольск.

Пры канцы 1850-х гадоў сябры Братняга саюзу літоўскай моладзі па амністыі вярталіся ў родныя мясціны. Аднак, думаючы, што дух нядаўніх катаржанаў зламаны, каляніяльныя расейскія ўлады пралічыліся.

У красавіку векапомнага 1863-га Даноўскага зноў схопілі за прыналежнасьць да паўстанцкай арганізацыі. Усе спробы царскіх катаў вырваць прызнаньне былі марныя. Тады Флярыяна падвялі да шыбеніцы. «Табе толькі 29 гадоў, усё жыцьцё наперадзе, — сказаў расейскі капітан. — Усяго некалькі імёнаў і адрасоў...» — «Ня ведаю», — адказаў Даноўскі. На шыю накінулі пятолю й душылі да страты прытомнасьці...

У траўні 1864-га — новы арышт. Пасьля двух гадоў астрогу — высылка ў Сібір.

Вярнуўшыся празь дзесяць гадоў на радзіму, ён знайшоў прытулак у Прынарчанскім краі ў маёнтку Каралінова мастака Альфрэда Ромэра, які ўвекавечыў Даноўскага ў адным з сваіх партрэтаў.

Магілаю гэтага чалавека-легенды апякуецца сёньняшні калега Ромэра Алесь Цыркуноў, што пасяліўся ў тых мясцінах.

Верагодны партрэт Флярыяна Даноўскага

Флярыян Даноўскі

1834, Панявежы,
Літва —
6.3.1902,
маёнтak Каралінова,
цяпер Пастаўскі раён.
Пахаваны на Княбіцкіх
могілках паблізу
в. Камаі, Пастаўскі раён

Яны былі розныя — векам, прафэсіяй, характарам. Іх збліжала адно — непрыняцце расейскай улады, якая вырвала радзіму з эўрапейскай цывілізацыі. У 1863-м яны, ведаючы, на што ідуць, абнялі мацяроў, сясьцёр і каханых і ступілі насустрач лёсу.

Тое паўстаньне застанецца адным з нешматлікіх у гісторыі XIX стагодзьдзя прыкладаў, калі, у існасьці, купка ўзброеных людзей, баронячы сваю чалавечую й нацыянальную годнасьць, кінула выклік велізарнай імперыі. Тры эўрапейскія народы — беларусы, палякі й лі-

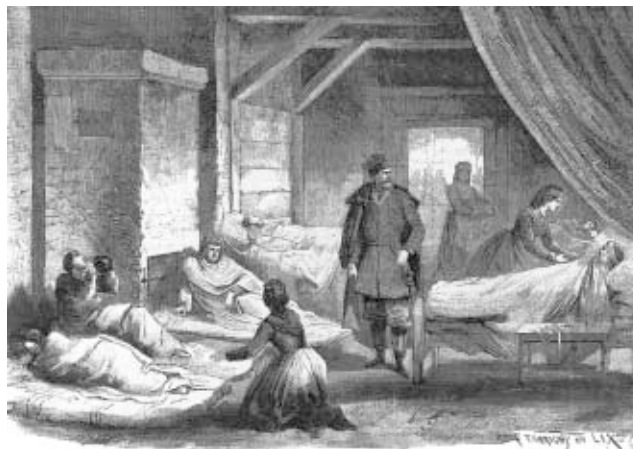
тоўцы — коштам жыцьцяў сваіх найлепшых сыноў выказалі пратэст расейскаму абсалютызму і дэспатызму, засьведчыўшы прыхільнасьць да канстытуцыйнасьці й дэмакратыі.

Выпускнік Маскоўскага ўнівэрсытэту Цэлястын Цэханоўскі працаваў лекарам у Горадні, меў добрую рэпутацыю й багатую практыку, сачыў за навінамі ў мэдыцынскай навуцы.

Але ў ягоных доктарскіх саквах часам ляжалі ня толькі лекі ды інструменты.

Цэлястын уваходзіў у Гарадзенскую рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю, створаную Кастусём Каліноўскім і Валерам Урублеўскім дзеля падрыхтоўкі паўстаньня.

Калі яно пачалося, Цэханоўскага прызначылі паўстанцкім грамадзянскім начальнікам Горадні. У яго кампэтэнцыі была вэрбоўка людзей у аддзелы інсургентаў, забесьпячэньне іх зброяй і рыштункам, пашырэньне газэтаў і праклямацыяў.

Паўстанцкі лязарэт. 1863

У ліпені 1863-га Цэлястына схапіла паліцыя. Заслугі доктара перад паўстаньнем царскі суд ацаніў сьмяротным пакараньнем, якое ў выніку хадайніцтва сваякоў замянілі дваццацьцю гадамі катаргі. Ён будаваў Кругабайкальскі паштовы тракт, потым быў штатным лекарам Аляксандраўскага вінакурнага заводу, маючы практыку яшчэ больш багатую, чым у Горадні, — сотні зьянволеных.

Пасьля адбыцьця пакараньня былы паўстанец застаўся ў Сібіры і знайшоў апошні зямны прыстанак у Іркуцку. Цяпер там дзейнічае адно з самых вялікіх і вядомых у Расеі беларускіх культурных таварыстваў, якое мае імя іншага змагара 1863 году і нашага суайчынніка Яна Чэрскага. Але слава гэтага ўсьясветна знамага геолога і географа не павінна захінуць памяці пра доктара Цэлястына Цэханоўскага, паўстанцага галавы вольналюбвай Горадні.

Цэлястын Цэханоўскі
1835, маёнтка Горлава,
цяпер в. Горлава
ў Дрыбінскім раёне –
10.1.1906, Іркуцк, Расея

Цэлястын Цэханоўскі

У чэрвені 1863-га Менск абляцела вусцішная вестка пра расстрэл царскімі карнікамі маладога афіцэра Міхала Цюндзявіцкага, сына маршалка Барысаўскага павету пана Мэльхіёра.

Такой была цана беларускага слова і беларускай думкі, напіша пазьней адзін зь біёграфіаў патрыёта.

Галоўнай віною дваццацісямігадовага «асабліва небяспечнага значынцы» сталася пашырэнне першай нелегальнай беларускай газеты «Мужыцкая праўда», выдаванай Кастусём Каліноўскім.

Сьледства высветліла, што ў карчме барысаўскай вёскі Камень Цюндзявіцкі прачытаў адозву паўстанцага правадыра тамтэйшым сялянам.

Міхал Цюндзявіцкі

Гэта быў першы сьмяротны вырак, выкананы ў тым змагарным годзе ў нашай цяперашняй сталіцы. Усе тры месяцы, пакуль разглядалася справа, менчукі спадзяваліся на вызваленьне арыштанта — дарэчы, выхаванца Пецяўбурскага кадэцкага корпусу. Аднак начальнік «Северо-Западного края» Мураўёў рабіў стаўку на максымальную жорсткасьць. Расстрэл, які адбыўся ў раёне вуліцы Серпухаўскай (цяпер Валадарскага), меў паказальны характар і павінен быў запалохаць гарадзкое жыхарства.

Але каты жорстка памыліліся. Каля сьвежай магілы адразу ж пачаліся штовечаровыя маніфэстацыі. Менчукі атудзілі месца пахаваньня з трох бакоў, і толькі з чацьвертага нэрвова пераступалі з нагі на нагу расейскія вартавыя. Надыходзіў момант, калі людзі ўкленчвалі. Малітвы зьмяняліся песьнямі, а затым чыё-небудзь дзіця зьбірала букеты прынесеных кветак і аздабляла імі магілу.

Відэакамераў у жандарскіх агентаў тады не было, таму прысутных яны проста перапісвалі. Удзел у мірных пратэстах служыў падставаю для арышту, ды маніфэс-

Арыштаваны паўстанец на гарадзкой вуліцы. Тагачасны малюнак

тацыі не спыняліся, і ўлады мусілі перапахавальць цела расстралянага інсургента.

Празь некалькі дзесяцігодзьдзяў, у 1906-м, іншы прадстаўнік роду Цюндзявіцкіх — Віктар — выдасьць па-беларуску кніжку «Аб чым сёння гамоняць у нас на Беларусі», увесь наклад якой будзе сканфіскаваны.

Яшчэ праз сто гадоў прафэсар Адам Мальдзіс прапануе ўсталяваць на месцы пакараньня сьмерцю Міхала Цюндзявіцкага мэмарыяльны знак. Якой будзе рэакцыя цяперашніх уладаў, здагадацца няцяжка.

Міхал Цюндзявіцкі
1836, Барысаўскі павет —
2.6.1863, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Мне ўяўляецца, як агаломшыў яго прыезд у 1860-м на радзіму бацькі, каб працягнуць мастацкую адукацыю ў славутай Акадэміі Святога Лукі ў Рыме.

Паўднёвае сонца, насычаныя колеры, помнікі былых стагодзьдзяў... Але думка пра тое, што гэтая зямля можа стаць новай Айчынай, толькі мільганула і растала лёгкай аблачынкаю.

Домам была Беларусь, а родным горадам — любая Вільня, у лябірынце чыіх вулачак заблукаўшы, можна, здаецца, сустрэць самога сябе.

Вільня ўсё больш уладна клікала назад. Пагатоў сябры ўжо вызначалі там дату пачатку паўстаньня.

Андрыёлі падзяляў погляды таго крыла патрыётаў, якіх называлі «чырвонымі» — Кастуся Каліноўскага, Валера Ўрублеўскага, яшчэ аднаго італійца па крыві й ліцьвіна па духу Ахіла Банольдзі, якія марылі пра дэмакратычныя зьмены, у выніку якіх народы былой Рэчы Паспалітай, вырваўшыся з Расейскай імперыі, здолеюць самі вырашаць свой лёс.

Ён ваюе ў адзеле аднаго з кіраўнікоў паўстаньня Людвіка Нарбута.

Падзеі і ўражаньні тых змагарных месяцаў абумовілі й патас, і рамантычную танальнасьць творчасьці Андрыёлі.

Міхал Андрыёлі

Здолеўшы пасьля паўстаньня ўцячы з царскае турмы, мастак жыве ў Лёндане й Парыжы. Тым часам даюцца яго графічная праца «Сьмерць Людвіка Нарбута каля Дубічаў».

Невялікі аддзел інсургентаў вядзе жорсткі бой з шмакроць большымі сіламі расейскіх карнікаў. Поплеч з шляхцічамі б'юцца сяляне ў кажухках. Цяжка параненага камандзіра паўстанцы на руках нясуць у лес. Яго пакідаюць апошнія сілы, але іх яшчэ стае на тое, каб рука не выпусьціла пісталета.

Твор з разраду тых, куды ў маленстве хочацца трапіць, каб дапамагчы «нашым».

Душа мастака бунтуе супраць спакойнага жыцьця ў эўрапейскіх сталіцах.

Ён кідае выклік лёсу, вяртаецца на радзіму і — трапляе ў рукі жандараў. Пяцігадовая высылка ў Вятку даецца цэлай вечнасьцю. Суцеху дае толькі маляваньне ды заняткі з таленавітымі мясцовымі маладзёнамі. Іх завуць Віктарам і Апалінарыем. Прозьвішча — Васьняцовы...

У «залатым запасе» вялікай творчай спадчыны Міхала Андрыёлі — дрэварыты да паэмаў Адама Міцкевіча «Конрад Валенрод» і «Пан Тадэвуш», а таксама буйны гістарычны цыкль («Сьмерць князя Кейстута», «Бітва ліцьвінаў з крыжакамі», «Гусляр», «Хрышчэньне ліцьвінаў»), які абуджаў нацыянальную сьвядомасьць жыхароў краю.

Лёс адмераў яму крыху болей за паўстагодзьдзя. Героямі ягоных твораў найчасцей былі асобы, надзеленыя шляхетным, рыцарскім духам. Па-рыцарску пражыў жыцьцё й сам Андрыёлі. Італіец, якога Беларусь зрабіла сваім мастаком.

Міхал Эльвіра Андрыёлі

14.11.1836, Вільня —
23.8.1893, Варшава,
Польшча

Няхай даруюць мне знаёмыя вязні турмы на менскай вуліцы Валадарскага, але, калі я сёння праходжу паўз яе мury, найперш згадваю ня іх, сяброў і знаёмых, а зняволеную тут паўтара стагодзьдзя таму Камілу Марцінкевіч.

Увесну 1863 году ўвагу сьледчых судовага аддзяленьня Віленскай ваеннай акругі прыцягнуў групувы здымак, знойдзены пры ператрусе кватэры-атэлье менскага фатографа Антона Прушынскага, падазраванага ў сувязях з паўстанцамі. Рэч у тым, што чатыры чалавекі на фота былі апранутыя ў чамаркі — адзеньне, якое насілі інсургенты. Як высветліла сьледства, адзіная жанчына на здымку — дачка «сочинителя» Дуніна-Марцінкевіча, піяністка і сьпявачка Каміла.

Каміла Марцінкевіч

Выявіўшы бліскучыя музычныя здольнасьці ўжо ў раннім дзяцінстве, яна з васьмі гадоў канцэртавала ў Менску, Вільні, Кіеве, Варшаве... У праграмах звычайна гучала музыка яе ўлюбёных Шапэна й Ліста і ўласныя творы. Не бяз посьпеху яна выходзіла на сцэну і як акторка — у тым ліку пад час паказу ў Менску славутай опэры «Сялянка» («Ідылія»), музыку да якой напісаў Станіслаў Манюшка, а лібрэта — бацька Камілы.

Але гэтая артыстычная натура мела й іншае жыцьцё. У 1861-м яе салён стаў месцам сходаў менскай арганізацыі патрыятычнага Літоўскага камітэту, які рыхтаваў вызвольнае паўстаньне. Неўзабаве Каміла, якая таксама належала да нелегалаў, была арыштаваная за ўдзел у антырасейскіх маніфэстацыях і зьмешчаная ў вар'ятню. Пратэсты менчукоў, якія дзень пры дні прыносілі да сцэнаў лякарні букеты кветак, змусілі ўлады вызваліць патрыётку. Аднак у лютым 1863-га яе зноў узялі пад варту. Падставай быў данос расейскага салдата, да якога Каміла звярнулася з просьбай прадаць зброю.

Каміла Марцінкевіч з бацькам (сядзіць трэці зьлева) і групай менчукоў-патрыётаў. 1863

Яе трымалі ў зняволеньні ў Пішчалаўскім замку, вядомым сёння як Валадарка, а потым у былым кляштары бэрнардынаў. Там яна атрымлівала лісты з прызнаньнямі ў каханьні ад аднаго з кіраўнікоў менскай паўстанцкай арганізацыі Караля Станкевіча, што таксама трапіў за краты.

Далейшы лёс Камілы вырашыў учынак, які яскрава сьведчыць пра яе непахісны дух. У жніўні 1863 году з вакна сваёй камэры яна кінула кветкі пад ногі паўстанцу Яну Жмачынскаму, якога вялі на сьмяротнае пакараньне. Адказам уладаў стала высылка дваццаціпяцігадовай Камілы Марцінкевіч пад паліцэйскі нагляд у горад Салікамск. Яна змагла вярнуцца толькі праз дваццаць гадоў — каб убачыць зямлю юнацтва і знайсці ў ёй вечны супакой.

Ці шкадавала яна пра той момант, калі яе рука кідала праз краты букет асуджанаму на сьмерць інсургенту?

Каміла Марцінкевіч
(у замужжы Асіповіч)
Каля 1837, Менск –
пасья 1886, Вільня.
Паханая на віленскіх
могілках Росы (?)

Вам не даводзілася ставіць сябе на месца нашых суйчыньнікаў, што жылі паўтара стагоддзя таму? Задумвацца аб тым, дзе вы былі б у 1863-м?

Кім вы лічыце іх, паўстанцаў? Героямі? Безразважнымі авантурнікамі? Вар'ятамі? Яны адказвалі на гэтыя пытаньні сваімі лёсамі.

Уявіце сябе ў натоўпе, што аднае чэрвеньскае раніцы запоўніў перад збудаваным эшафотам віленскі Лукіскі пляц.

Аўдытар пачаў чытаць прысуд, і асуджанаму — маладому й пагляднаму шыракаплечаму інсургенту — загадалі зьняць шапку. «Абыдзецца! — крыкнуў ён афіцэрам. — Ня бачу тут нікога больш годнага за сябе!»

Калі кат нацягваў пятлю, вяроўка парвалася, што здвён лічылася знакам невінватасьці, але, вядома ж, прагучала каманда паўтарыць экзэкуцыю.

Студэнт юрыдычнага факультэту Маскоўскага ўнівэрсытэту Баляслаў Кальшка браў удзел у сутычках з паліцыяй падчас хваляваньняў у 1861 годзе.

Пасьля гэтага ён на паўгоду прыехаў дадому, у Лідзкі павет, дзе вёў рэвалюцыйную агітацыю ня толькі сярод сялянаў ды мяшчанства, але і смела заходзіў у павятовай стаіцы ў цукроўню ды раздаваў там расейскім афіцэрам праклямацыі і памфлеты Аляксандра Герцэна.

У лютым 1863-га ён апошні раз зьявіўся ў Лідзе і ваколцах, каб разьвітацца з сваякамі. Баляслаў атры-

Баляслаў
Кальшка

маў ад паўстанцкага кіраўніцтва прызначэньне ў Жамойць.

Хутка ягоны аддзел налічваў ужо некалькі сотняў стрэльбаў і косаў.

Калі ён прывёў сваіх людзей да Зыгмунта Серакоўскага, што меў званьне літоўскага ваяводы, той уражана ўсклікнуў: «Каб ня бачыў Вас перад сабою, ня даў бы веры, што Вы жывы, бо з столькіх небясьпекаў хіба па небе можна было вырвацца!».

У змаганьні з рэгулярнай арміяй імперыі паўстанцы маглі дасягнуць адно часовых посьпехаў.

У красавіцкіх баях пад Біржамі жамойцкія інсургенты, на чале якіх, як і ў выпадку з Кальшкам, часта стаялі нашы суйчыньнікі, прадэманстравалі сапраўдны гераізм.

Аднак сілы былі няроўныя. Асабліва цяжкай для змагароў стратаю быў захоп у палон камандзіраў — Кальшкі й Серакоўскага...

Баляслаў, як і Каліноўскі, назаўсёды застаўся дваццацішасьцігадовым.

Паўстанцы 1863 году

Баляслаў Кальшка

7.8.1837,
фальварак Карманішкі,
паблізу Эйшышкаў,
цяпер Літва —
9.6.1863, Вільня.
Пахаваны
на Замкавай гары ў Вільні

Спрабую ўявіць, як Каліноўскі адзначаў свой апошні дзень нараджэння.

Віленскія Сьвятаянскія мury, дзе ён, хаваючыся ад жандараў, жыве пад імем Ігната Вітажэнца. За марознымі вокнамі крывава барвянее зара-вечарніца. Там, на захадзе, дагарае паўстаньне. Там ляснымі дарогамі адыходзяць у Польшчу апошнія змагары...

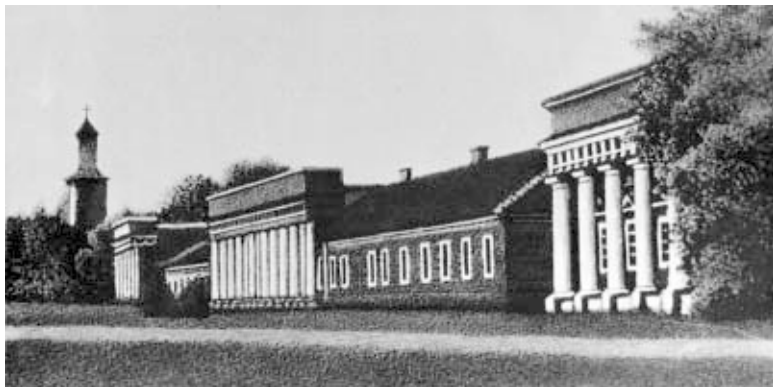
Магчыма, ён думае, што свабода стане бліжэйшай толькі на вышыню паўстанцкіх магілаў.

Магчыма, ён чакае сваю Марыўску чарнаброву, сваю галубку — нарачоную Марыю Ямант.

Магчыма, якраз у той самы час былы паўстанцкі камісар Магілеўскай губэрні Вітаўт Парфяновіч называе на допыце ягоны адрас і канспірацыйнае імя...

Да арышту застаецца некалькі дзён, да эшафоту на Лукіскім пляцы і неўмірчасыці — некалькі тыдняў...

Апошнім часам у беларускай прэсе раз-пораз зьяў-

Сьвіслацкая гімназія, у якой вучыўся Кастуў Каліноўскі.
З гравюры XIX ст.

Кастуў Каліноўскі

ляюцца артыкулы, дзе Каліноўскага, кіраўніка паўстаньня 1863 году ў Літве-Беларусі і прыхільніка самавызначэння народаў былой Рэчы Паспалітай, спрабуюць абвясціць «палякам» (самі палякі з паўстанцкага Варшаўскага жонду, дарэчы, называлі яго «сэпаратыстам»), які ў паалітычных мэтах проста загульваў зь мясцовымі «мужыкамі» (ажно да таго, што выдаваў на іх мове нелегальную газету).

Найлепшы адказ такім «гісторыкам» — ягоны перадсьмяротны «Лісты з-пад шыбеніцы». Яны зьвернутыя да беларусаў. Яны напісаныя па-беларуску. Яны прысьвечаныя будучыні Беларусі. Яны ня страцілі сваёй актуальнасці і ў нашым XXI стагодзьдзі.

Мэмарыяльная пліта на віленскіх Лукішках, дзе завяршыўся зямны шлях нашага нацыянальнага героя, зьяшчае недакладную дату ягонага нараджэння. Каліноўскі зьявіўся на сьвет не ў 1836-м, а ў 1838 годзе. Беларускаю амбасаду ў Літве такія «дробязі», відавочна, не турбуюць.

**Кастуў
(Вікенці Канстанцін)
Каліноўскі**
2.2.1838, в. Мастаўляны,
Беласточчына —
22.3.1864, Вільня.
Пахаваны на Замкавай
гары ў Вільні

Калі вы апынецеся ў мястэчку Дрысьвяты, што на Браслаўшчыне, не абмінеце галоўную тамтэйшую славу тасьць — драўляны Петрапаўлаўскі касцёл, збудаваны ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя з рысамі стылю мадэрн. Таленавіта ўштукаваны ў прывазэрнае навакольле, гэты храм зь яго пяціяруснай вежай-званіцаю стварае непаўторны краявід, што натхняў і натхняе мастакоў і проста падарожнікаў, якім удалося патрапіць у гэты мясціны — цяпер памежную зону з прапускным рэжымам.

Стваральнік драўлянага дрысьвяцкага дзіва — Лявон Вітан-Дубейкаўскі, асоба калярытная й таленавітая ў шмат якіх сфэрах.

Выпускнік Парыскай акадэміі архітэктуры, ён будаваў цэрквы на Смаленшчыне, аднаўляў касцёлы ў Амсьціславе, Воршы, Кры-

Лявон Вітан- Дубейкаўскі

Петрапаўлаўскі касцёл у Дрысьвятах, збудаваны паводле праекту Лявона Вітан-Дубейкаўскага

чае й Смалянах, спраектаваў царкву ў Відзах і мноства іншых пабудоваў на Віленшчыне і ў Вільні, дзе назаўсёды атабарыўся на пачатку 1920-х.

Калегі і вучні ведалі яго як зацятага беларускага незалежніка, які калісьці, жывучы ў Менску, рэгулярна завітваў у «Беларускую хатку», а пазьней выконваў абавязкі прадстаўніка Беларускай Народнай Рэспублікі ў Варшаве. Свае прыхільнікі былі і ў Лявона-літаратара, аўтара вострых і дасьціпных паэтычных твораў, сярод якіх вылучаецца байка «Цягне воўк — пацягнуць воўка».

Яшчэ адзін штрых да партрэту Лявона Вітан-Дубейкаўскага: празь некалькі гадоў пасля сьмерці свайго нарочнага Івана Луцкевіча Лявонавай жонкаю стала Юліяна Мэнке, віленская немка, якая ўдзельнічала ў беларускім руху і, перажыўшы Лявона, прысьвяціла яму напісаную па-беларуску кнігу ўспамінаў, што пабачыла сьвет у пяцідзясятыя гады ў Нью-Ёрку. Тамсама, дарэчы, зьберагаюцца й многія рукапісы Дубейкаўскага.

**Лявон
Вітан-Дубейкаўскі**
19.7.1869,
в. Дубейкава,
цяпер Амсьціслаўскі раён –
6.11.1940, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Росы

Калі пасья пэўнае даты на днях нараджэння мне спяваюць «Сто гадоў», я ня стаўлюся да гэтых зычэнняў занадта паважна, але не забываю, што часам яны збываюцца. Гэта мог бы засведчыць адзін з герояў маёй кнігі «Таямніцы полацкай гісторыі» Ёсіф Стаброўскі.

Пачатак ягонага жыццёвага шляху прадвызначыла зьяўленьне на сьвет у шляхецкай сям'і афіцэра. Юзіка аддалі на выхаваньне ў кадэцкі корпус, адчынены ў мурах ліквідаванай царскімі ўладамі Полацкай акадэміі.

Улады хацелі бачыць кадэтаў вернымі слугамі імператарскага трону. Але шмат хто з гадаванцаў Полацкага корпусу меў сваё ўяўленьне пра абавязак перад Бацькаўшчынай. Стаброўскі ніколі не забываў, што ён — унук паўстанца 1863 году,

прыкутага да тачкі на расейскай катарзе.

Захоплены ў Полацку гісторыяй, Ёсіф пазней закончыў Маскоўскі археалягічны інстытут. У чыне палкоўніка ён завяршыў Першую ўсясьветную вайну, кры-

Полацкі кадэцкі корпус, дзе вучыўся Стаброўскі. Паштоўка пачатку XX ст.

ху паслужыў у Чырвонай Арміі і, не пранікшыся бальшавіцкімі ідэямі, вярнуўся ў родны Слонім. Там, у Заходняй Беларусі, нашай інтэлігенцыі таксама даводзілася нялёгка, але, ад розна ад СССР, яе фізычна не зьнішчалі і магчымасьцяў для працы на будучыню Беларусі, асабліва ў жудасныя й крывавыя для БССР 1930-я, было болей.

Сабраныя гэтым апантаным слугою Кліё ўнікальныя калекцыі леглі ў аснову Слонімскага гарадзкага музэю. Калі ў чэрвені 1941-га ў горадзе зьявіліся немцы, Стаброўскі запакоўваў і хаваў свае экспанаты. Гітлераўскі афіцэр зайшоў у музэй акурат тады, як сівы сямідзесяцігадовы дырэктар здымаў зь сьцяны карціну Верашчагіна. «Верашчагіну месца ў Дрэздэнскай галерэі», — пракамэнтаваў сытуацыю адукаваны візытант. У адказ колішні полацкі кадэт закруціў «мастацтвазнаўцу» ў форме дулю і дзівам пазьбегнуў смерці.

Зямны шлях Ёсіфа Стаброўскага завяршыўся ў 1968-м, на дзевяноста дзевятым годзе жыцьця. За чатыры гады да гэтага Полацкі гарвыканкам узнагародзіў ганаровымі граматамі ўдзельнікаў руйнаваньня сабору Сьвятога Стэфана і некалькіх іншых будынкаў былых акадэміі й кадэцкага корпусу, што далі Беларусі цэлае сусор'е славетных імёнаў.

Ёсіф Стаброўскі з жонкай

Ёсіф Стаброўскі
2.11.1869, Слонім —
15.1.1968, Слонім

Існуе гэтак званая формула гістарычнага аптымізму: «Усё будзе добра, толькі мы да гэтага не дажывём». Аляксандар Уласаў адрэдагаваў яе, зрабіўшы яшчэ больш арыгінальнай і жыццёсцьвярдзальнай. «Усё будзе добра, толькі нічога ня трэба рабіць», — любіў паўтараць ён. Праўда, абвінаваціць самога Ўласава, што ён датрымоўваўся гэткага прынцыпу, ня надта выпадае.

Мяркуйце самі.

Адзін з заснавальнікаў нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады і сябар яе цэнтральнага камітэту.

Аляксандар Уласаў

Ад сьнежня 1906-га (зь пятага нумару) да траўня 1914-га — рэдактар-выдавец «Нашай Нівы», да супрацоўніцтва зь якой далучыў найталенавіцейшых лі-

таратараў, у тым ліку і Янку Купалу, што стаў новым рэдактарам газеты.

Публіцыст, якога царскія ўлады ня раз прыцягвалі да адказнасці за вострыя публікацыі, а ў 1909-м асудзілі на чатыры месяцы зняволеньня.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага зьезду.

Сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі...

Рыскі трактат 1921 году, які раскалоў Беларусь на Заходнюю і Ўсходнюю, засьпеў Уласава ў Радашкавічах. Ён стварае там беларускую гімназію імя Францішка Скарыны, бароніць нацыянальныя інтарэсы як сэнатар Польскага сойму, выконвае абавязкі старшыні галоўнай управы Таварыства беларускай школы...

Высокі, атлетычнага складу, з зухавата падкручанымі вусамі і ўтульным густым басам, Аляксандар Уласаў прэтэндуе на ролю самай калярытнай ды імпазантнай постаці нашага нацыянальнага руху. У ягоным фальварку Мігаўка стаялі разнастайныя спартовыя прыстасоны, на якіх гаспадар, як казалі б цяпер, «качаўся» і

выпрабоўваў дужасьць і спрыт візытантаў. Ці ня першы ў наваколлі ён рызыкнуў надзець шорты, спарадзіўшы чутку, што сэнатар ходзіць у трусах. Госьці ціха войкалі, калі бачылі ў каміннай залі «невялічкую», паводле слоў уладальніка Мігаўкі, пяцімэтровую канану, паседжваючы на якой, дзядзька Аляксандар мэялхалічна выпіваў пяцілітровы імбрычак моцнай гарбаты.

Але шмат у чым гэты арыгінал і волат заставаўся па-дзіцячаму наўным.

У верасьні 1939-га ён з кошыкам яблыкаў сустрэкаў чырвонаармейцаў.

Неўзабаве — «каб працаваць дзеля дабра Беларусі» — Уласаў выправіўся ў Маладэчанскі аддзел асьветы. Адтуль яго накіравалі ў НКВД, дзе ветлівы супрацоўнік прапанаваў былому сэнатару пісьмова распавесці пра ранейшую дзейнасьць. Дзядзька Аляксандар напісаў сямнаццаць старонак і пачуў задаволеннае: «На обвинительный акт достаточно». Дадому, асуджаны за «шпионско-провокационную деятельность» на пяць гадоў канцлягераў, ён ужо не вярнуўся.

Аляксандар Уласаў
28.8.1874, Вялейка —
11.3.1941, Новасібірск*,
Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

* Паводле сьведчаньняў сваякоў, Аляксандар Уласаў памёр на этапе ў Марыінскія лягеры.

У беларускай літаратуры няма Дзядзькі, а вось Цётка — ёсьць.

Гэта яшчэ раз па-свойму падкрэсьлівае выбітную ролю нашых жанчынаў у лёсе Бацькаўшчыны ад часоў Рагнеды.

Алаіза Пашкевіч, якая ўзяла сабе такі цёплы псеўданім, безумоўна застанецца ў гісторыі самай знакамітай і яркай дзяячкаю нацыянальнага Адраджэньня пачатку ХХ стагодзьдзя.

Яна пачала пісаць пад уплывам Францішка Багушэвіча і пазьней, у прадмове да сваёй «Скрыпкі...», згадвала аўтара «Дудкі беларускай» зь незвычайнай цеплынёю: «Дзякуй табе, Мацея Бурачок! Чэсьць і слава тваему слову! А ты, «дудка», грай і мне голас дай...»

Цётка

У пражытыя ёю сорак гадоў змясьцілася б, здаецца, некалькі доўгіх жыцьцяў.

Яна стварала з аднадумцамі Беларускаю Сацыялістычную Грамаду.

Бліскуча выступала на мітынгх і сходах, а сваю віленскую кватэру зрабіла месцам сустрэчаў беларускіх інтэлектуалаў.

Ахвярная фэльчарка й сястра міласэрнасьці, Алаіза трымала ў сутарэньнях лякарні шапіраграф, на якім у 1905-м быў памножаны ейны верш «Вера беларуса»:

*Веру, братцы, ў нашу сілу,
Веру ў волі нашай гарт:
Чую агонь у нас — ня брыну,
Бачу, братцы, мы ня з карт,
Мы ня з гіпсу, мы — з каменьня,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі у пламеньні,
Каб мацнейшыя мы сталі...*

Шэсьць гадоў палітычнай эміграцыі яна скарыстала на вывучэньне філязофіі, гісторыі й філялёгіі ў Львоўскім і Кракаўскім унівэрсытэтах.

Тамсама, у тагачаснай Аўстра-Вугоршчыне, у Жоўкве пад Львовам, выдала два зборнікі — «Хрэст на свабоду» і «Скрыпка беларуская», якія сталі клясыкай.

Яна вандравала па Італіі, Нямеччыне, Фінляндыі й Швэцыі.

Была аўтаркаю «Нашай Долі» і «Нашай Нівы» і акторкаю ў першай беларускай тэатральнай трупі Ігнаці Буйніцкага.

Засноўвала падпольныя беларускія школкі і першы беларускі часопіс для дзяцей і падлеткаў «Лучынка».

Яе душа бясконца прагнула вышыні й свабоды.

*Арлы-брацьці, дайце скрыдлы,
Бо ўнізе жыць мне збрыдла,
Кіньце кожны адно пёрка,
Бо жыць ўнізе стала горка...*

Арлы ці анёлы скінулі ёй пёркі ў 1916-м, калі Цётка, лекуючы аднавяскоўцаў ад тыфусу, не ўратавалася сама.

Цётка з дзяўчынкай у беларускім строі. Фатаграфія з збораў былога Беларускага музэю імя Івана Луцкевіча ў Вільні

Цётка
(ад нараджэньня Алаіза Пашкевіч)
15.7.1876,
фальварак Пешчын,
цяпер Шчучынскі раён —
17.2.1916, в. Стары Двор,
Шчучынскі раён

Нейкі час я жыў у Менску на вуліцы Купрыянава, дзе ёсьць ціхі сквэр з старасвецкімі клёнамі. Пад імі я любіў гуляць восеньскімі вечарамі, пакуль не знайшоў аднойчы перакуленае надмагілле.

Як выявілася, гэта быў зусім ня сквэр, а колішнія зруйнаваныя паводле савецкай завядзёнкі Нямецкія (лютэранскія) могілкі, на якіх у трыццатых гады мінулага стагодзьдзя часам хавалі расстраляных «ворагаў народу».

Згодна адной з версіяў, менавіта там знайшоў свой апошні прыстанак беларускі патрыёт айцец Мікалай Шамяціла...

Мікалай Шамяціла

У студзені 1920-га рэвідэнт Часовага Беларускага нацыянальнага камітэту па Слуцкім павеце Андрэй Бараноўскі не безь здзіўленьня пісаў у сваю менскую ўправу: «Знайшоў у Слуцку прыхільніка беларускага, папа, які з амбону гаварыў сялянам а Беларусі і а патрэбе яе незалежнасьці. Дэкляраваў і далей настаўляць сялян у гэтым кірунку. Прасіў прысылаць газэту й літэратуру».

Праваслаўным сьвятаром, які прыемна ўразіў рэвідэнта сваімі поглядамі, быў Мікалай Шамяціла.

Выпускнік Менскай сэмінарыі й Маскоўскай духоўнай акадэміі, ён у 1914-м быў прызначаны настаяцелем Слуцкага катэдральнага сабору.

Хоць дакумэнтаў пра сувязі айца Мікалая з кіраўнікамі Слуцкага збройнага чыну не захавалася, можна

з пэўнасьцю сказаць, што яго патрыятычныя казаньні прывялі ў шэрагі паўстанцаў не аднаго случака.

За савецкім часам мітрапаліт Менскі і Беларускі Мэльхісэдэк хіратанізаваў яго ў сан Слуцкага япіскапа.

Як і мітрапаліт, айцец Мікалай быў прыхільнікам стварэньня Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, што лічылася надзвычай небясьпечным і царкоўнымі ўладамі ў Маскве, і бальшавіцкім кіраўніцтвам.

Мэльхісэдэка ў 1925-м судзілі за мітычныя «раскраданьне царкоўнай маёмасьці» і «контрарэвалюцыйную прапаганду».

Па слуцкага ўладыку ўпершыню прыйшлі ў 1926-м.

Празь сем гадоў ОГПУ зноў арыштавала яго ў справе «контрарэвалюцыйнай праваслаўнай паўстанцкай арганізацыі».

Абвяшчэньне свайго прысуду ён перажыў усяго на два тыдні.

Менскі клюб чыгуначнікаў, адчынены ў будынку былой Казанскай царквы. (Цяпер на гэтым месцы плошча Мясьнікова.) 1933

Мікалай Шамяціла
1877, в. Аброва,
цяпер Івацэвіцкі раён –
23.6.1933, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

У кастрычніку 1925 году ў Бэрліне адбывалася Другая ўсебеларуская палітычная канфэрэнцыя. На парадку дня стаяла пытаньне аб прызнаньні савецкай Беларусі сувэрэннай дзяржавай, што непазьбежна прывяло б да ліквідацыі эміграцыйнага ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі.

Супраць прызнаньня БССР рэзка выказаўся міністар фінансаў Васіль Захарка. Ён заявіў, што працягвае стаць на грунце Акту 25 сакавіка 1918 году (адным з аўтараў якога, дарэчы, быў). Дзякуючы цвёрдасьці Захаркі БНР не спыніла існаваньня.

Васіль Захарка

Два свае апошнія дзесяцігодзьдзі Васіль Захарка пражыў у Празе — горадзе, які ад часоў Францішка Скарыны адыгрываў у нашай гісторыі выключную і

Паседжаньне Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе (верасень 1921). Васіль Захарка быў абраны віцэ-старшынём канфэрэнцыі

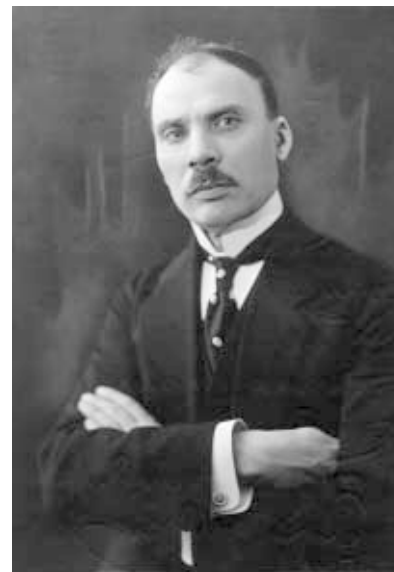
— адрозна ад любой іншай эўрапейскай сталіцы — нязьменна станоўчую ролю.

Захарка кіраваў праскім таварыствам «Беларуская Рада», зьбіраў архіў БНР, выкарыстоўваў любую нагоду для зваротаў у Лігу Нацыяў і дыпляматычныя прадстаўніцтвы, каб паведаміць сьвету пра зьдзекі і злачынствы, што чыніла ў Беларусі бальшавіцкая ўлада.

У 1928 годзе, пасля скону Пётры Крачэўскага, Захарка заняў пасаду Старшыні Рады БНР і заставаўся ім да сакавіка 1943-га. Тады, ужо на Божай пасьцелі, ён паводле тастамэнту здаў паўнамоцтвы Міколу Абрамчыку.

Гестапа забараніла выступаць над магілай Захаркі з прамовамі. Калі, нягледзячы на гэта, Абрамчык сказаў разьвітальнае слова, прадстаўнік акупацыйнай адміністрацыі загадаў засьпяць дамавіну. Самлелую ў той момант Ларысу Геніюш выносілі на руках сьпявак Міхал Забэйда-Суміцкі і былы служкі паўстанец Васіль Русак.

Магілу другога прэзыдэнта БНР Васіля Захаркі вы знойдзеце на праскіх Альшанскіх могілках паблізу апошняга зямнога прыстанку першага прэзыдэнта — Пётры Крачэўскага.

Васіль Захарка

1.4.1877,
в. Дабрасельцы,
цяпер Зэльвенскі раён —
14.3.1943, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

Мне выпала быць крыху знаёмым зь некалькімі полацкімі япіскапамі. Адзін пры сустрэчы заўсёды сварыўся на дэмакратаў: «Какую страну развалили!» Другі, выступаючы ў бібліятэках, не рэкамэндаваў чытаць апошніх твораў Рыгора Барадуліна («униат») і Васіля Быкава («занял неправильную позицию»). Трэці прынцыпова ня скажа і трох беларускіх словаў. Я рытарычна пытаюся ў сябе: ці было б такое магчыма ў Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царкве, прыхільнікам стварэння якой быў мітрапаліт Мэльхісэдэк? (Яго старазапаветнае, атрыманае пры пострыгу ў манахі імя азначае «цар праўды».)

Мэльхісэдэк

У дваццаць восем гадоў яму ўручылі жазло ігумена Магілёўскага брацкага манастыра. У 1919-м ён заняў пасаду япіскапа Менскага і Тураўскага. Баронячы правы праваслаўных, у занятым палякамі Менску Мэльхісэдэк дамогся сустрэчы з кіраўніком адноўленай Польскай дзяржавы Юзафам Пілсудзкім, у размове зь якім, дарэчы, адхіліў прапанову ўзначаліць Польскую аўтакефальную праваслаўную царкву.

Абраны ў 1922 годзе мітрапалітам Менскім і Беларускім, ён зьвярнуўся да сьвятароў і вернікаў з пасланнем, дзе ўтварэнне БССР назваў падставаю для аўтаноміі Беларускай праваслаўнай царквы, што ў перспэктыве павінна было прывесці да яе аўтакефаліі. Апрача таго, беларускі ярарх адкрыта заявіў пра падтрымку нацыянальнага Адраджэння і неабходнасць увесці ў набажэнствы беларускую мову*.

Ці трэба здзіўляцца, што неўзабаве ён апынуўся пад хатнім арыштам? Мэльхісэдэк адмовіўся ад усялякіх

* Варта адзначыць, што падчас навучання ў духоўнай сямінарыі будучы мітрапаліт быў аднакашнікам гісторыка і палітыка, першага прэзідэнта Беларускай Акадэміі навук Усевалада Ігнатоўскага.

кантактаў з створанай пад патранатам бальшавікоў гэтак званай «абнаўленцкай царквы». Улады адказалі антыцаркоўным судовым працэсам, які, зрэшты, набыў непажаданы для ініцыятараў характар. Справу спусьцілі на тармазах, і мітрапаліту прысудзілі тры гады пазбаўлення волі ўмоўна.

Радасьць ягоных прыхільнікаў была нядоўгай. Мэльхісэдэка выклікалі ў Маскву і кінулі ў сумназнакамітую Бутырку, адкуль адправілі на пасяленьне ў Марыінск. У сібірскія маразы хворы на сухоты ўладыка мусіў карміць сьвіней і выкідаць з хлявоў гной. Пасьля вызвалення ён імкнуўся вярнуцца ў Беларусь, але ў выніку зноў і зноў трапляў за кратамі. Неўзабаве яго напаткала загадкавая сьмерць падчас набажэнства ў адным з маскоўскіх сабораў.

Ужо даўно гучаць прапановы пра далучэнне Мэльхісэдэка да ліку беларускіх сьвятых. Адпаведны зварот да Сыноду Беларускай праваслаўнай царквы прагучаў і з старонак прысьвечанай уладыку кнігі Тацяны Процькі «Пакутнік за веру і Бацькаўшчыну».

Кніга выйшла ў 1996-м. Сынод дагэтуль думае...

Мэльхісэдэк
(ад нараджэння **Міхаіл Паеўскі**)
Верасень 1878, в. Вітулін,
Беластоцчына –
17.5.1931, Масква, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх
Праабражэнскіх могілках

Трапіўшы ў Прагу, дасьведчаны беларускі падарожнік абавязкова наведае адзін з яе найбуйнейшых нэкропаляў — Альшанскія могілкі. Паміж шыхтоў надмагільных помнікаў «белым» генэралам і казацкім палкоўнікам, паўзь месца апошняга прыстанку маці Ўладзімера Набокава ўтравеляя сьцежка прывядзе да плітаў з надпісамі па-беларуску.

Тут пахаваныя Старшыня Рады БНР Васіль Захарка з жонкаю і геніяльны оперны тэнор Міхал Забэйд-Суміцкі. Непадалёку, праваруч ад праваслаўнае царквы, пад помнікам з Пагоняю, спачывае прах яшчэ аднаго Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі — Пётры Крачэўскага.

У 1917-м ён, выпускнік Віленскай духоўнай сэмінарыі, потым настаўнік, банкаўскі службовец і вайсковец, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім зьездзе і абіраецца сябрам яго выканкаму.

Праз два гады Крачэўскі ўзначаліў Раду БНР, што ў тых палітычных умовах прывяло да непазьбежнай эміграцыі — спачатку ў Літву, а затым у Чэхаславачыну.

Пётра знаходзіўся ў ліку палітыкаў, якія выступілі супраць пастановаў Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі, дзе Менск быў прызнаны адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага Адраджэньня Беларусі.

Пётра знаходзіўся ў ліку палітыкаў, якія выступілі супраць пастановаў Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі, дзе Менск быў прызнаны адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага Адраджэньня Беларусі.

Пётра Крачэўскі

Першы Ўсебеларускі зьезд, дэлегатам якога быў Пётра Крачэўскі, распачаў свае паседжаньні ў будынку Менскага гарадзкага тэатру (цяпер Нацыянальны тэатр імя Янкі Купалы)

Пяру Крачэўскага належаць паэтычныя й драматургічныя творы, але найперш ягоны талент гісторыка і літаратара выявіўся ў эсэ й артыкулах, прысьвечаных асобам і падзеям беларускай мінуўшчыны.

У адным зь іх — эсэ «Скарына і незалежнасьць» — прэзыдэнт БНР напісаў словы, актуальнасьць якіх непадуладная часу: «Бяз мовы няма нацыі, без культуры — няма народу і ня можа быць Незалежнасьці, свайй уласнай дзяржавы».

Пётра Крачэўскі (Крачэўскі)

7.8.1879, Кобрыншчына —
8.3.1928, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

У студэнцкія гады ў мяне быў сябар, які лічыў сваім ідэалам эсэра Івана Пуліхава. Ад яго, сябра, а потым яшчэ з нарысу «Бясстрашны юнак», знойдзенага ў старым нумары «Маладосці», я збольшага і даведаўся пра чалавека, чым імем названая ціхая вуліца ў прэстыжным раёне беларускай сталіцы.

Іван зацікавіўся рэвалюцыйнай літаратурай у Менскай рэальнай вучэльні. У Пецяярбургскім каморніцкім інстытуце яго захапленне ідэяй пераўтварыць сьвет на справядлівых пачатках было ацэненае: Пуліхаў мусіў вярнуцца пад паліцэйскае нагляд у родны Менск.

Іван Пуліхаў

30 кастрычніка 1905 году ў губэрнскую сталіцу прыйшлі звесткі пра царскі маніфэст, які абвешчаў дэмакратычныя свабоды. Натхнёны вызваленьнем палітвязьняў, мітынгоўцы здолелі сабраць на прывакзальным пляцы дваццаць тысяч менчукоў. Губэрнатар Курлоў даў дазвол страляць. На зямлі засталося больш за сто забітых.

Арганізацыя партыі эсэраў вынесла Курлову сьмяротны прысуд. Яго выканаўду вызначала лёсаваньне, але той, каму выпаў гэты кон, спалохана адмовіўся. Тады за справу добраахвотна ўзяўся Пуліхаў, дапамагчы якому пагадзілася эсэрка Аляксандра Ізмайловіч.

Замах быў няўдалы: бомба, кінутая Іванам у губэрнатара, ня выбухнула. (Ёсьць сьведчаньні, што напярэ-

Віленскі вакзал у Менску, каля якога ў кастрычніку 1905 году адбыўся Курлоўскі расстрэл

дадні запал бомбы быў абясшкодзаны «ахранкай» з дапамогаю агента-правакатара.) Івану і Аляксандры, якая тады ж беспаспяхова страляла ў паліцмаістра Норава, часовы вайсковы суд прызначыў найвышэйшую кару. Для Ізмайловіч, дачкі царскага генэрала, сьмерць замянілі бестэрміновымі катаржнымі работамі. Пуліхаў у сакавіку 1906-га быў павешаны. Дзеля запалохваньня менчукоў ягонае цела чатыры дні вісела на браме Пішчалаўскага замку, цяперашняй Валадаркі. (Левую эсэрку Аляксандру Ізмайловіч на сёмым дзясятку гадоў расстралялі ўжо бальшавікі.)

Неяк на вуліцы ягонага імя, якую яшчэ й цяпер, паводле савецкай традыцыі, зрэдку называюць «андатравай», я правёў невялікае апытаньне. Зь пяці тамтэйшых жыхароў паважнага веку трое назвалі Пуліхава «старым бальшавіком».

Іван Пуліхаў
5.9.1879, Менск –
11.3.1906, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Вусьцішна робіцца, калі задумваецца, колькі талентаў і інтэлектуальных сілаў мы аддалі суседзям, найчасцей атрымліваючы ад іх на пазыку нежаданьне нават прызнаваць, што ёсць на свеце такі народ — беларусы. Своеасаблівым сымбалам гэтых стратаў ёсць шляхецкая сям'я Іваноўскіх. З чатырох братоў двое, Станіслаў і Юры, сталі перакананымі палякамі, яшчэ адзін, Тадэвуш, літоўцам. На шчасьце, Беларусь не аддала чацьвертага брата — Вацлава.

Выпускнік Пецяўбурскага тэхналягічнага інстытуту, у дваццаць дзевяць гадоў доктар навук, ён замест яснай

і гладкай кар'еры абраў непрадказальны шлях беларускага дзеяча.

Ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Ствараў першае беларускае вы-

давецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца» і быў яго кіраўніком. Пісаў у «Нашу Ніву» (псэўданім Вацюк Тройца). Дарэчы, гэта Іваноўскі стаў ініцыятарам уварэньня ў беларускую лацінку літараў *Ї, Š, Ž*, якія ад розьнівалі б яе ад польскай.

У жыцьці Вацлава Іваноўскага бывалі пэрыяды, калі ён адыходзіў ад грамадзка-палітычнай дзейнасьці й заглябляўся ў сваю ўлюбёную навуку — хімію. Але беларушчына не адпускала...

Ён быў дэлегатам Першага Ўсебеларускага зьезду, займаў пасаду міністра асьветы ўва Ўрадзе БНР на чале з Антонам Луцкевічам і ўдзельнічаў у перамовах з палякамі, імкнучыся прадухіліць падзел Беларусі паміж Польшчай і савецкай Расеяй. Тым часам ягоны брат Станіслаў, баронячы польскія інтарэсы, меў заданьне схіліць Урад БНР да калябарацтва, а Тадэвуш — ужо Тада Іванаўскас — быў эмісарам літоўскага ўраду ў Шчучыне. (Юры стане называцца Ежы і зробіцца міністрам у польскім урадзе.)

Вацлаў Іваноўскі

У гады Другой усясьветнай вайны Іваноўскі зноў вярнуўся да палітычнай дзейнасьці: узначальваў Беларускае нацыянальнае камітэт у Вільні, уваходзіў у Цэнтральную Раду Беларускай народнай самапомачы, быў намесьнікам старшыні Беларускага навуковага таварыства.

Прызначаны акупацыйнымі нямецкімі ўладамі на пасаду бургамістра Менску, Іваноўскі, тым ня менш, падтрымліваў сувязі як з незалежніцкімі беларускімі коламі, так і з Арміяй Краёвай. З улікам гэтых акалічнасьцяў вэрсія пра забойства Іваноўскага савецкімі партызанамі не выглядае цалкам пераканаўчай. У сьмерці надзвычай аўтарытэтная беларуса былі зацікаўленьня і нацысты.

За савецкім часам ягоная магіла на менскай Кальварыі была занябанай. Сапраўдны надмагільны помнік Вацлаву Іваноўскаму зьявіўся толькі ў 2006-м. Улады тут, вядома, ні пры чым: грошы на ўшанаваньне памяці выдатнага беларускага дзеяча сабрала разам з аднадумцамі жыхарка Менску Людміла Ліцьвінава.

Вацлаў Іваноўскі

7.6.1880,
фальварак Лябёдка,
цяпер Шчучынскі раён —
7.12.1943, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Ягонае імя я ўпершыню пачуў у свае студэнцкія сямідзясяткі. На лекцыі з гісторыі БССР тагачасны загадчык катэдры гэтае дыцыпліны, аўтар убогага й наскрозь фальсыфікатарскага школьнага падручніка прафэсар Лаўрэнці Абэцэдарскі палымяна выкрываў палітыку беларусізацыі і аднаго з яе кіраўнікоў — Ігнатоўскага. Той, маўляў, разам з хаўруснікамі прымушаў беларусаў казаць і пісаць «секунцы», а не «катлеты», і «макрасступы» заміж спрадвечных беларускіх «галёшаў», а потым канчаткова здрадзіў генэральнай лініі партыі і ці то пад страхам

заслужанага пакараньня, ці то ў хвіліну раскаяння застрэліўся.

Усевалад Ігнатоўскі

Вось і ўсё, што трэба было ведаць будучым гісторыкам пра знакамітага вучонага, які займаўся распра-

цоўкай канцэпцыі нацыянальнай гісторыі паводле прынцыпу дзяржаўнасьці і нацыянальнай самастойнасьці беларусаў.

Пра аўтара першага ў айчыннай гістарыяграфіі грунтоўнага дасьледаваньня паўстаньня 1863—1864 гадоў.

Пра наркама асьветы, за якім быў адчынены Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт.

Пра першага прэзыдэнта Беларускай Акадэміі навук, стварэньне якой можна лічыць вяршыняю беларусізацыі...

Перасьлед і цкаваньне Ёсевалада Ігнатоўскага пачаліся ў 1929-м. Яму прыгадалі і паходжаньне зь сям'і сьвятара — «клясава варожага пралетарыату асяродзьдзя», і эсэраўскае мінулае, і прыкрыцьцё «нацдэмаў», што зьвілі сваё «асінае кубло» ў Акадэміі навук. Выклікі ў ОГПУ рабіліся ўсё часьцейшымі. У «навуковых» дыскусіях, якія вяліся з Ігнатоўскім у тым доме, выкарыстоўваліся спэцаргумэнты з традыцыйнага арсэналу «майстроў залечных справаў». Вярнуўшыся

пасья аднаго з допытаў дадому, Ігнатоўскі дастаў з шуфляды пісталет...

Прэзыдэнта Акадэміі навук пахавалі похапкам, раніцою, употай ад сяброў і калегаў. Ягоная магіла захавалася на Вайсковых кладах нейкім дзівам.

Улада працягвала помсьціць Ігнатоўскаму і пасья сьмерці. У 1937-м была «як член сям'і здрадніка» засуджаная на восем гадоў лягераў жонка, расстраляныя сыны Юры і Валянцін.

Дагэтуль на сьценах акадэмічнага Інстытуту гісторыі няма мэмарыяльнай табліцы Ігнатоўскаму. Затое вісяць шыльды Горыну і Шчарбакову — балшавіцкім фальсыфікатарам беларускай мінуўшчыны.

У 2006-м споўнілася 125 гадоў з дня яго народзінаў. Ці згадалі пра гэта ў Міністэрстве адукацыі? Наўрад. Бо замест дэвізу наркама асьветы Ігнатоўскага — «Вучыць беларуса на беларускай мове!» — міністэрскія сьцены аздобленыя партрэтамі чалавека, які публічна сьцьвярджаў, што на гэтай мове нічога значнага ні стварыць, ні выказаць немагчыма.

Усевалад Ігнатоўскі

19.4.1881,

в. Такары,

цяпер Камянецкі раён —
4.2.1931, Менск.

Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

У восьмай клясе ў школьнай бібліятэцы я неяк зняў з стэнду «Пісьменьнікі-землякі» сыціплы зборнічак вершаў зусім не вядомага мне Янкі Журбы. Пагартайшы старонкі, я ўзбагаціў сябе чатырохрадкоўем, што было, відаць, сугучнае майму тагачаснаму стану безнадзейнай, яшчэ дзіцячай закаханасці:

*Я помню сад у срэбраным уборы...
Паміж красуючых духмяных дрэў
Стаяла ты — ўся ў белым. Сад шумеў.
У цьмяным небе заміцелі зоры...*

Янка Журба

А яшчэ з кніжачкі я даведаўся, што аўтар гэтых радкоў жыве ў маім родным Полацку. Прамінула некалькі дзён, і завочнае знаёмства атрымала нечаканы працяг. Блакаючы па недалёкіх ад бацькоўскага дому могілках, я раптам убачыў прымітыўна-стандартны помнік, з надпісу на якім вынікала, што аўтар упадабанага мною санэту пра каханьне ўжо некалькі гадоў таму пакінуў гэты сьвет. Мне падумалася, што паэты заслугоўваюць лепшых надмагілляў, але найбольш уразіла нават ня ўбогасьць помніка, а надпіс на ім — чамусьці па-расейску, ды яшчэ й з памылкай: «Белорусский поэт Янко Журба».

Праз колькі гадоў, закончыўшы БДУ ды, як кажа

адзін мой сябар, канчаткова стаўшы на нацыянальныя рэйкі, я вярнуўся ў родны мясціны й распачаў змаганьне за новы помнік паэту ці, прынамсі, за беларускі тэкст на ім. У розныя інстанцыі быў напісаны дзясяткаў лістоў пра тое, што выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінарыі Янка Журба быў нашаніўцам (і, дарэчы, нейкім дзівам пазьбег за сталінскім часам рэпрэсіяў), што менавіта ён некалі пераканаў пісаць па-беларуску будучага аўтара «Міколка-паравоза» Міхася Лынькова, што на схіле дзён ён страціў зрок і жыў у неведомасьці ў доме для састарэлых...

У адказ прыходзілі зьдэкліва-ветлівыя адпіскі. Новы помнік зьявіўся ўжо ў сувэрэнныя 1990-я.

Некалі я назаўсёды вярнуўся ў Полацк. Пытаньня пра мову надпісу на маім помніку, я ўпэўнены, не паўстане. Хацелася б, каб ня ўзьнікла і праблемы правапісу.

Да 1912 году газета «Наша Ніва», на старонках якой дэбютаваў Янка Журба, выходзіла лацінкаю і кірыліцай

Янка Журба
(ад нараджэньня
Іван Івашын)
30.4.1881, в. Купніна,
цяпер у межах Чашнікаў —
7.1.1964, Полацк.
Пахаваны на полацкіх
Ксавэр'еўскіх могілках

Я анічагуткі ня чуў пра яго ні ў школе, ні ўва ўніверсытэце і, як вы разумееце, зусім не таму, што быў дрэнным вучнем і нядбалым студэнтам.

На ўроках і лекцыях мы Івана Луцкевіча не «праходзілі», а ў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі гаварылася нешта пагрозьлівае пра ідэалізацыю Луцкевічам Вялікага Княства Літоўскага і нацыяналістычнае супрацьпастаўленьне беларускага і расейскага народаў.

Цяпер усё больш беларусаў ведае, што Іван Луцкевіч быў адным з бацькоў Беларускага Адраджэньня, хоць у нармальнай дзяржаве кожны памятаў бы пра гэта ад першае клясы, як два на два — чатыры.

Іван Луцкевіч

У юначыя гады на яго, сына каліноўца, паўплывалі творы Францішка Багушэвіча і бацькавага знаёмага Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча — таксама ўдзельнікаў паўстаньня 1863-га. Яшчэ падчас навучаньня ў Менскай клясычнай гімназіі Іван разам з малодшым братам Антонам заснаваў гурток, сябры якога былі захопленыя ідэяй нацыянальнай дысацыяльнай справядлівасьці.

Пасьля ўстаноўчага зьезду нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады, які адбыўся ў 1903 годзе, Іван стаў яе сапраўдным лідэрам, а Антон — галоўным ідэолягам і публіцыстам. Беларускія сацыялісты чынна ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях таго часу.

Менавіта Іван Луцкевіч пад выглядам замоўцы зьявіўся пасля вядомага Курлоўскага расстрэлу ў Менску на фабрыку Якабсона, гудок якой даў сыгнал да ўсеагульнай стачкі пратэсту.

Ён быў адным з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газэтаў «Наша Доля» і «Наша Ніва», а таксама Беларускага выдавецкага таварыства. З ініцыяты-

вы Івана Луцкевіча адчынілася Віленская беларуская гімназія.

Велізарны плён дала ягоная навуковая дзейнасьць. Агледзеўшы сабраныя ім скарбы, якія сталіся пазьней асноваю Віленскага беларускага музэю, Максім Багдановіч захоплена пісаў: «Гэта ёсьць фундамент нашага Адраджэньня. Гэта і за тысячу гадоў будзе сьведчыць пра нас».

Іван Луцкевіч адным з першых зразумеў неабходнасьць дзяржаўнай самастойнасьці Бацькаўшчыны і разам з братам Антонам стаў у 1918-м ініцыятарам абвяшчэньня незалежнасьці БНР у яе этнаграфічных межах.

Цяжка хворы на сухоты, Іван працягваў ахвярна працаваць, і, калі сябры ў 1919-м завезлі яго на курорт у польскае Закапанэ, было ўжо позна.

На пачатку дзевяностых гісторык Алег Латышонак прывёз у Вільню сымбалічную жменю зямлі з могілак у Закапанэ...

Іван Луцкевіч (зьлева)
і Аляксандар Уласаў

Іван Луцкевіч

9.6.1881, Шаўлі, Літва –
20.8.1919, Закапанэ,
Польшча.

Сымбалічна перапахаваны
на віленскіх могілках Росы

Быў час, калі я працаваў ня толькі за пісьмовым сталом, але яшчэ й хадзіў на службу. Тады, калі даймала начальства, калі душа ўзбунтоўвалася й прагла волі, мяне наведвала адно й тое ж нязбытнае жаданьне. О, як мне хацелася кінуць гэтую працу і стаць акторм ці проста рабочым сцэны у тэатры! Але не ў якім-небудзь, а — у вандроўным.

У юнацтве я недзе прачытаў, што ў 1920-я Беларусь мела такі тэатар: ён езьдзіў з гораду ў горад, зь мястэчка ў мястэчка і нават афіцыйна называўся Вандроўным. Памятаю, як мая беларуская, зьмяшаная з цыганскаю

кроў захвалявалася і ў твар дыхнуў сьвежы і салодкі вецер бясконцай дарогі. Пагатоў, тым тэатрам кіраваў чалавек з вольным, нябесным прозьвішчам — Галубок, што быў і драматургам,

які напісаў сорак п'есаў, і рэжысэрам, і мастаком, і пэтам, і акторм, першым народным артыстам Беларусі...

Уладзіслаў Галубок

У 1932 годзе Вандроўны тэатар пад кіраўніцтвам Галубка быў пераўтвораны ў Беларускі Трэці дзяржаўны тэатар і пачаў працаваць у Гомелі

Потым я даведаўся, што ўсё выглядала, вядома, зусім ня так ідылічна. Уладзе не спадабаліся гэтыя вандраваньні, якія цяжка трымаць пад пільным вокам, асабліва ўва ўмовах абвастрэньня клясавай барацьбы. Тым больш, перад кожным спектаклем Галубок выступаў з бліскучай лекцыяй пра беларускую гісторыю й культуру.

Тэатар зрабілі асэлым і загадалі ўвесці ў рэпэртуар п'есы пра клясавае змаганьне. Самога ж Галубка ўрэшце забралі, каб прысудзіць да расстрэлу. Пры арышце загінуў і вялікі куфар з рукапісамі.

Жонка народнага артыста, якая спрабавала пасьяла мужавага арышту скончыць жыццё самагубствам, здаецца, дачакалася ягонай рэабілітацыі, але ўжо не дажыла да адкрыцця ў 1982-м у менскім Траецкім прадмесці грамадзкай гасьцеўні імя ўладзіслава Галубка.

Цяпер я ўсё гэта ведаю, але заповітная мара — хоць на месяц зрабіцца акторм вандроўнага тэатру — у маёй душы яшчэ жывая.

Уладзіслаў Галубок
(ад нараджэньня Голуб)
15.5.1882,
станцыя Лясная,
цяпер Баранавіцкі раён —
28.9.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Школьная праграма вывучэння Янкі Купалы была ўкладзеная нейкімі адмыслоўцамі такім чынам, што ў мяне й сяброў узьнікла ўстойлівая нялюбасьць да ягонае творчасці.

Нас зусім не натхнялі радкі пра дурнога мужыка, з якога «смяюцца, пагарджаюць». Чамусьці не выклікала прыліву патрыятызму і «агромністая грамада» з бязьмежнаю крыўдай, худымі плячыма і нагамі ў лапцях.

Мы завучвалі верш на памяць, але не маглі пагадзіцца з тым, што нашыя продкі былі век сьляпымі й глухімі.

Канчаткова не расчаравалі ў песьняру мне дапамагалі вясёлыя аповеды мамы, што вучылася да вайны ў Копыскай школе і шмат разоў сустракала Купалу на тамтэйшым рынку, дзе па-

эт, прыехаўшы з сваіх блізкіх Ляўкоў, зацята таргаваўшы з старымі габрэйкамі і таленавіта заляцаўся да маладых.

Адкрыццё Купалы прыйшло значна пазней, на апошнім курсе ўнівэрсытэту.

Гэта быў Купала зусім іншы, з Маладой Беларусью, «сакалінай сям'ёй», якая чуйна ўслухоўваецца ў «вольны вецер вольных песень» і ўсёй душой верыць, што «не загіне край забраны».

Гэта быў Купала — філэзаф і гісторык, чыю паэму «На Куцьцю» я потым вывучыў на памяць без усялякіх праграмаў і заданьняў.

Гэта быў аўтар забароненай п'есы «Тутэйшыя». Гэта быў змагар, які ў 1926-м, праз год пасля наданьня яму званьня народнага паэта, пісаў:

*Былых ня выклічаш вякоў,
І ты, Масквы кароннай гразь,
Парваных не скуеш акоў,
Зь якой брахнёю ні вылазь!*

Янка Купала

Масква не даравала. Пасля спробы самагубства ў 1930-м паэта духоўна зламалі, але нават такі ён заставаўся небясьпечным...

1 ліпеня 1942 году адбывалася пахаваньне Купалавай маці Бянігны. (Кажуць, яна праз усё жыццё шкадавала, што сын перайшоў у вершах з польскай мовы на беларускую.)

Асьвяціўшы сьвежы грудок на менскіх Вайсковых могілках, ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі прароча прамовіў: «Дзе сын твой, гаротная беларуская маці?» Ніхто ў акупаваным Менску яшчэ ня ведаў, што і сын ужо там, у нябеснай Беларусі: у той самы дзень у Маскве хавалі забітага Купалу.

Янка Купала
(ад нараджэння Іван Луцэвіч)
7.7.1882,
фальварак Вязынка,
цяпер Маладэчанскі раён –
28.6.1942, Масква, Расея.
Перапахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Я налічыў дзесяць знаёмых, якія ведаюць на памяць ягоную «Новую зямлю». Коштам мяне гэты сыпіс не папоўніцца, бо я ў свой час вывучыў ня менш геніяльнага, але бліжэйшага маёй гарадзкой душы «Сымона-музыку»:

*Ад роднае зямлі, ад гоману бароў,
Ад казак вечароў,
Ад песень дудароў,
Ад светлых воблікаў закінутых дзяцей,
Ад шолаху начэй,
Ад тысячы ніцей...*

Якуб Колас

Пад гоман бароў, у сям'і лесніка Міхала Міцкевіча, што служыў у князеў Радзівілаў, ён і прыйшоў на свет. Зьдзейсьніўшы яшчэ ў студэнцкія гады паломніцтва ў тыя наднёманскія мясціны, я знайшоў у кнігарні томік з «Сымонам» і ўжо праз тыдзень мог дэкламаваць паэму зь любой страфы.

Ня раз даводзілася сустракацца з думкаю, што, у параўнаньні з бунтоўным Купалам, Колас быў па-мужыцку абачлівейшы і «спакайнейшы». Гэтаму прырачаць факты: за ўдзел у нелегальным настаўніцкім зьездзе і антыўрадавую дзейнасьць Якуб Колас быў у 1908-м на тры гады ўвязьнены ў Менскім астрозе. Якраз у часе зьнявольеньня выйшаў ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні жалбы».

У сьвятле дакумэнтальных сьведчаньняў руйнуецца й міт пра заўсёдную ляльнасьць Коласа да «новай і справядлівай» савецкай улады. На Рыскую дамову 1921 году паміж Польшчай і савецкай Расеяй, якія разарвалі Беларусь напалам, ён адгукнуўся потым на дзесяцігодзьдзі забароненым вершам «Беларускаму люду»:

*Нас падзялілі—хто? Чужаніцы,
Цёмных дарог махляры...*

Дзядзька Якуб сябраваў зь небясьпечным «нацдэмам» Юркам Лістападам, працэс якога прагрымеў у сярэдзіне 1920-х. У 1938 годзе Колас некалькі гадзінаў — пакуль у ягоным доме доўжыўся ператрус — мусіў стаяць з паднятымі рукамі тварам да сьцяны.

У апошні дзень свайго жыцьця народны паэт пайшоў у ЦК КПБ зь лістом у абарону беларускай мовы. Першы сакратар Кірыла Мазураў не прыняў Коласа. Той ліст праз паўстагодзьдзя зрабіўся ці не актуальнейшым:

«Установы сталіцы вывелі з абыходку беларускую мову: на ёй не вядзецца перапіска, не гавораць з наведнікамі... Акадэмія навук не карыстаецца беларускай моваю... Студыя «Беларусьфільм» здымае фільмы на рускай мове. Такім шляхам нацыянальную кінэмаграфію ня створыш...»

Ёсьць вэрсія, паводле якой пасля наведваньня ЦК паэт папрасіў свайго шофэра завезьці яго ў Курапацкае ўрочышча, дзе доўга і скрушліва аб нечым маўчаў.

Беларусь разьвіталася зь Якубам Коласам тры дні: несканчаная людзкая рака ад раніцы да вечару плыла праз Палац прафсаюзаў, дзе стаяла труна песьняра. Так раней не праводзілі ні пісьменьнікаў, ні палітыкаў.

Якуб Колас
(ад нараджэньня
Канстанцін Міцкевіч)
3.11.1882, в. Акінчыцы,
цяпер у межах Стоўпцаў –
13.8.1956, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Калісьці я напісаў эсэ на вельмі актуальную тэму — «Як беларусы з кітайцамі сябруюць». Сярод згаданых там напалову легендарных і зусім фантастычных падзеяў уплішчылася й адна цалкам рэальная. Адночы ў 1920-м балышавікам, карыстаючыся дзесяцікратнай перавагаю, удалося захапіць у палон невялікі аддзел кітайцаў, што ваявалі пад белчырвона-белым сцягам. На чэкісцкім допыце сыны братняга народу на пытаньне пра нацыянальнасьць з гонарам адказвалі: «Пішы — беларуза!» Гэта былі байцы беларускага генэрала Станіслава Булак-Балаховіча.

Станіслаў Булак- Балаховіч

Чамусьці ніхто з гісторыкаў дагэтуль, здаецца, не зьвярнуў увагі на тое, што Балаховіч прыйшоў на сьвет у тым самым маэнтку Мэйшты на беларуска-літоўскім памежжы, дзе на сто трыццаць гадоў раней нарадзіўся герой 1794 году і спадка-

емец Касцюшкі ў кіраўніцтве паўстаньнем Тамаш Ваўжэцкі. А вось сам Станіслаў пра гэта, безумоўна, ведаў і натхняўся славаю выбітнага папярэдніка.

Дзейнасьць Булак-Балаховіча ў гады Першай усёсьветнай вайны й пасля кастрычніцкага балышавіцкага перавароту чакае ўвасабленьня ў гістарычна-авантурным рамане, на старонках якога адлюстраваліся б дывэрсійныя рэйды па нямецкіх тылах, нядоўгая служба ў Чырвонай Арміі й пераход разам з сваім палком на бок белых, захоп Пскова, абарона Эстоніі ад балышавікоў...

У студзені 1920-га з аддзелам на паўтары тысячы шабляў генэрал быў прыняты ў склад войска БНР. Ягонныя кавалерысты здзейснілі пераход з Латвіі на Палесьсе, ушчэнт разьбілі адзін з палкоў хвалёнай 1-й коннай арміі чырвоных, узялі Пінск... У лістападзе таго самага году ўжо 20-тысячная армія Булак-Балаховіча рас-

Станіслаў Булак-Балаховіч (зьлева). 1920

пачала імклівы наступ усюляж Прыпяці. Ад балышавікоў былі вызваленыя Петрыкаў, Калінкавічы, Мазыр, дзе Балаховіч (відаць, натхніўшыся прыкладам Юзафа Пілсудзкага) абвясціў сябе начальнікам незалежнай Беларускай дзяржавы...

Жывучы ў міжваеннай Польшчы, Булак-Балаховіч быў перакананым антыфашыстам, але яшчэ больш непахісным антыкамуністам, што прывяло яго разам з сынам у армію гішпанскага генэрала Франка. У верасьні 1939-га ён абараняў Варшаву, а затым змагаўся ў шэрагах польскага Супраціву і быў застрэлены гестапаўцамі пры спробе арышту.

Партрэт супярэчлівай, але, безумоўна, выбітнай асобы Балаховіча будзе няпоўным, калі не згадаць, што генэрал ня толькі ўсё жыццё не забываў беларускай мовы, але і пісаў на ёй вершы.

Станіслаў Булак-Балаховіч

10.2.1883,
маэнтак Мэйшты,
цяпер Літва —
10.5.1940, Варшава,
Польшча

Ягонае імя вядомае значна менш, чым імя расейскага пісьменьніка Аляксандра Салжаніцына. Між тым, менавіта ён, Францішак Аляхновіч, упершыню, за некалькі дзесяцігодзьдзяў да «Архіпэлягу ГУЛАГу», здолеў сказаць сьвету вусьцішную праўду пра імперыю савецкіх канцлягераў.

Ён нарадзіўся ў сям’і віленскага тэатральнага скрыпача. Калі Францішку споўнілася пяць гадоў, бацька пачаў браць яго на спэктаклі. Малога палохалі тэатральныя стрэлы, але захапленьне тым, што адбывалася на сцэне, было мацнейшае за страх. Ад таго часу Францішкава душа назаўсёды пасялілася ў тэатры.

Францішак Аляхновіч

У 1916-м ён стварыў у Вільні гурток, зь якім паставіў сваю першую п’есу «На Антокалі», напісаную, дарэчы, у Лукіскай турме, дзе аўтар адбываў гадавое зьнявольненьне «за зьнявагу сілаў нябесных і намер скінуць існую ўладу».

Да Аляхновіча хутка прыходзіць слава нацыянальнага драматурга. Максім Гарэцкі прысьвячае яму цэлы разьдзел у сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры». Натхнёны прызнаньнем і веданьнем закону тэатру, Францішак адважваецца на незвычайны экспэрымэнт: дапісвае й ахвяруе Янку Купалу трэці акт «Паўлінкі». Амбітны аўтар арыгіналу не выказвае незадавальненьня.

У 1925-м Францішак завяршае сямнаццатую п’есу. Наступную яму наканавана напісаць амаль праз два дзесяцігодзьдзі. Аляхновіч, якога ў БССР афіцыйна называюць «бацькам беларускай драматургіі», у лістападзе 1926 году прыяжджае ў Менск на вядомую Акадэмічную канфэрэнцыю па рэформе беларускага правапісу. Назад яго ўжо не выпускаюць. Ён становіцца ці ня першым у Беларусі засуджаным паводле артыкулу № 98 («участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии»).

За свой давер да савецкай улады Францішак мусіў разьлічвацца цэлым дзесяцігодзьдзем на Салаўках. І раптам, «усяго» празь сем гадоў зьнявольненьня, нечаканае шчасьце — абмен у 1933-м на палітыка, асьветніка і мовазнаўцу, вязня польскіх турмаў Браніслава Тарашкевіча. Апошні неўзабаве таксама апынуўся ў савецкіх засьценках. Аляхновічу пашанцавала болей. Ён атрымаў яшчэ дзесяць гадоў вольнага жыцьця.

Ягоная кніга «У капцюрох ГПУ» выйшла на сямі мовах у Эўропе і Амэрыцы.

У сакавіку 1944-га ў яго кватэру ў акупаванай немцамі Вільні зайшлі двое. Суседзі пачулі стрэл. Як высветлілася ў 1980 гады, забойцам быў Ё. Сіманавічус (Пятрайціс) — партызан, які пасяля вайны закончыў партшколу, працаваў на высокіх пасадах у Вільні і «адзначаўся» ўва ўсіх літоўскіх савецкіх энцыклапэдыях.

У дзевяностыя гады ягоныя глыбокія, мэтафізычныя творы вярнуў на беларускую сцэну Мікола Трухан. Ёсьць штосьці трансцэндэнтнае ў тым, што гэты таленавіты рэжысэр заўчасна скончыў свой зямны шлях неўзабаве пасяля пастаноўкі апошняй Аляхновічавай п’есы-гратэску «Круці не круці — трэба памяці».

Францішак Аляхновіч

9.3.1883, Вільня –

3.3.1944, Вільня.

Сымбалічна перапахаваны на віленскіх могілках Росы

Яго называюць неадменным сакратаром Адраджэння. Маецца на ўвазе нацыянальнае Адраджэнне пачатку ХХ стагоддзя. Але глыбіня й шматстайнасць талентаў, якімі быў шчодр адораны Ластоўскі, міжволі прыводзяць на памяць волатаў эпохі Рэнэсансу.

Палітык, што браў непасрэдны ўдзел у абвешчэнні незалежнасці БНР і ўзначальваў яе Кабінэт міністраў, а пазней, баронячы нацыянальныя правы беларусаў, наведаў Францыю, Бэльгію, Чэхаславакію, Нямеччыну, Італію, Ватыкан...

Вацлаў Ластоўскі

Гісторык, пярэ якога належаць славутыя «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» і «Кароткая гісторыя Беларусі», што ўпершыню зьявілася на старонках «Нашае Нівы», дзе ён, дарэчы, пяць гадоў быў рэдакцыйным сакратаром...

Філёлаг, укладальнік і выдавец ня менш славутага «Расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка», які мы з сябрамі ў васьмідзясятых гады прывезлі ад Ларысы Геніюш і выпусцілі ў самавыдаце ў колькасці дваццаці пяці асобнікаў і які ў 1990-м быў перавыдадзены дзесяцітысячным накладам...

Дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея, які ў 1928-м асабіста ўзначаліў адмысловую экспедыцыю ў Полацк і прывёз адтуль

нашу старажытную нацыянальную сьвятыню — Крыж Эўфрасіньи...

Неадменны сакратар маладой Беларускай Акадэміі навук...

Гэта ўсё ён, Вацлаў Ластоўскі.

А вось для мяне, прызнаюся, ён — найперш выдатны пісьменьнік.

Аўтар «Лябірынтаў» — можа, самай містычнай і самай патаемнай аповесці беларускай літаратуры.

Аўтар непаўторных, надзеленых магутнай энэргетыкай вершаў.

...я горад збудаваў...

І от нахлынуў вораг многі.

*Ударыў я у звон трывожны.
Дзынеў патужна цяжкі сьпіж...*

*Аднак на клік мой зоўны
ніхто ка мне не пасьпяшыў:*

*у горадзе маім —
такім мацоўным —
адзін я быў!..*

Мо якраз гэтыя роспачныя радкі гучалі ў яго сьвядомасці, калі кат у форме НКВД падымаў расстрэльны пісталет?..

Вацлаў Ластоўскі

8.11.1883,
засьценак Калесьнікаў,
цяпер Глыбоцкі раён —
23.1.1938, Саратаў, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Даводзілася чуць аповед, як аднойчы ў 1920-я на ягонай лекцыі ў БДУ, прысьвечанай асаблівасцям беларускай мовы, нейкая камсамолка прыслала Язэпу Лёсіку пытаньне, чаму ён так мала ўвагі надае падабенству паміж беларускай і расейскай мовамі. Той зняў акулеры і, бліснуўшы вачыма, зь зьнішчальнай іроніяй адказаў: «Мы вывучаем не падабенствы, а саму нашу мову. Жывем жа мы ў Беларусі, а не на нейкім Марсе».

Сучасьнікі згадваюць, што нават напярэдадні трыццатых гадоў ніхто, зьвяртаючыся да яго, не наважваўся казаць «таварыш Лёсік». Для ўсіх ён быў «дзядзькам Лёсікам», чалавекам, які прайшоў найцяжэйшую школу змаганьня за нацыянальную справу.

Зямляк і блізкі сваяк Якуба Коласа, ён бярэ ўлетку 1906 году ўдзел у нелегальным настаўніцкім зьездзе ў Вільні і, ужо знаходзячыся пад перасьледам паліцыі, робіцца ініцыятарам другога, больш вядомага зьезду, што неўзабаве адбыўся ў іхняй з Коласам роднай Мікалаеўшчыне.

Трапіўшы на высылку ў Сібір, Лёсік пасябраваў там зь іншым «палітычным» — паэтам Алесем Гаруном.

Пасля Лютаўскае рэвалюцыі ў Расеі Язэп становіцца ўдзельнікам Першага Ўсебеларускага зьезду, адным з «бацькоў» Белару-

Язэп
Лёсік

скай Народнай Рэспублікі, і ў 1918—1919 гадах узначальнае яе Раду.

Выдадзеную ім у 1922-м «Практычную граматыку беларускае мовы» бальшавіцкая прэса характарызуе як «контррэвалюцыйную прапаганду».

З-пад арышту яго вызваляе тагачасны наркам асьветы Ўсевалад Ігнатоўскі.

У пэрыяд беларусізацыі Язэп Лёсік быў у рэспубліцы самым знаным мовазнаўцам: выступаў з асноўнымі дакладамі на Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі 1926 году, кіраваў Тэрміналягічнай камісіяй.

Калі ў 1930-м разам з «шырокім сацыялістычным наступам на ўсім фронце» пачалася расправа зь беларускім нацыянальным рухам, акадэміка Лёсіка ўзялі адным зь першых.

Паўторны арышт у 1938-м прывёў ужо не да высылкі, а да пяцігадовага лягернага тэрміну. Ягоную жонку Ванду Лявіцкую аднойчы выклікалі ў НКВД і перадалі мужаву вопратку, паведаміўшы, што той памёр ад сухотаў...

Празь пяцьдзясят гадоў студэнты Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту таксама, як і згаданая камсамолка, спрачаліся з выкладчыкамі. Праўда, мы ўжо спрабавалі бараніць Беларусь і пачыналі адказваць па-беларуску на заліках і экзаменах. Імя Лёсіка было забароненае і невядомае нам, але ідэю, якой ён служыў, не ўдалося зьнішчыць.

Язэп Лёсік

18.11.1883,

в. Мікалаеўшчына,

цяпер Стаўпецкі раён —

1.4.1940, Саратаў, Расея.

Месца пахаваньня

невядомае

Разам з братам Іванам ён вярнуў беларусам статус народу дзяржаўнага.

Сын паўстанца 1863 году, змагара за Рэч Паспалітую, ён зрабіўся барацьбітом за незалежную Беларусь.

Галоўны ідэоляг нашай першай палітычнай партыі — Грамады. Адзін з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газетаў «Наша Доля» й «Наша Ніва». Аўтар канцэпцыі Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мора...

Напярэдадні векапомнага паседжаньня Рады БНР, што адбылося ў ноч з 24 на 25 сакавіка 1918 году, ме-

АНТОН ЛУЦКЕВІЧ

навіта Антон Луцкевіч стаў ініцыятарам абвяшчэньня незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі, а неўзабаве ўзначаліў яе ўрад. Ён жа быў аўтарам гістарычнай Трэцяй Устаўнай Граматы Рады БНР.

Выключныя заслугі належаць Луцкевічу і ў ягоных іпастасях гісторыка і літаратара, найталенавіцейшага публіцыста Заходняй Беларусі, які паводле назову радавога шляхецкага гербу ўзяў сабе псэўданім Антон Навіна. Ён, як рыба ў вадзе, пачуваўся ў тэкстах Францішка Скарыны і працягваў ягоную справу, перакладаючы біблейныя кнігі ўжо на сучасную беларускую мову.

Луцкевіч працаваў у Віленскай беларускай гімназіі, але яго, аўтара бліскучых дасьледаваньняў, польскія

Віленская інтэлігенцыя каля рэдакцыі «Нашай Нівы»

цэрбэры ад адукацыі пазбавілі права выкладаць родную літаратуру «як недастаткова кваліфікаванага»...

У верасьні 1939-га ў залі Беларускай гімназіі адбылася афіцыйная ўрачыстасьць з нагоды далучэньня Вільні да Беларусі «на векі вякоў». Луцкевіч ведаў, што такое сталінская дыктатура, але дзеля беларускай справы паспрабаваў шукаць кампрамісу з бальшавікамі. Яго выступ пра новыя далягляды беларускай культуры паблажліва слухаў кіраўнік савецкай адміністрацыі Іван Клімаў. Ён яшчэ ня ведаў, што Масква неўзабаве перадасьць Вільню Літве, але ўжо бачыў складзены НКВД сьпіс на арышты віленскіх беларускіх дзеячаў.

У цяперашняй Беларусі, якой без Антона Луцкевіча і яго паплечнікаў магло б ня быць на мапе сьвету, ягонае імя на афіцыйным узроўні аніяк не ўшанаванае.

Антон Луцкевіч

29.1.1884, Шаўлі, Літва —
23.3.1942,
перасыльны пункт Аткарск,
Саратаўская вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Ужо ня першы год мастакі з гісторыкамі ня могуць прыйсьці да адзінай думкі: хто ж насамрэч адлюстраваны на адным з партрэтаў Аляксея Марачкіна, асноваю для якога паслужыла зьмешчанае ніжэй фота, — сапраўды паэтка Ларыса Геніюш або палітычная дзяячка Палута Бадунова? Але на карысьць каго б ні скончылася дыскусія, можна сьцьвярджаць, што гэтыя выдатныя беларускі з аднаго шэрагу.

Выпускніца петраградзкіх Вышэйшых гістарычна-літаратурных курсаў, сябра ЦК Беларускай Сацыялістычнай Грамады, а пазьней — сакратар ЦК Белару-

Палута Бадунова

скай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў, Палута не губляла ўпэўненасьці ў лобой кампаніі палітыкаў-мужчынаў. Яна была ў ліку арганізатараў Першага Ўсебеларускага зьезду, а на пачатку 1918-га ўвайшла ў склад Народнага сакратарыяту — першага Ўраду БНР. Подпісы Бадуновай стаяць пад Другой і Трэцяй Устаўнымі Граматамі, дзе абвяшчалася пра ўтварэньне й незалежнасьць Беларускай Народнай Рэспублікі.

У Сакратарыяце Палута была адзінай жанчынаю. Яе пасада народнага сакратара апекі адпавядала партфэлю міністра сацыяльнай абароны. Адначасова яна ўзначаліла жаночае дабрачыннае таварыства «Цётка», названае ў гонар знакамітай паэтки.

Палута Бадунова і Язэп Мамонька. 1921

Належачы да партыі беларускіх эсэраў, Бадунова пасьялядоўна выступала за поўную незалежнасьць Беларусі. За свае непакісьныя погляды ёй давлялося адседзець спачатку ў польскай турме ў Менску, а потым у бальшавіцкай — у Маскве. Гэта была славутая Бутырка, дзе Палута за паўгоду зьнявольеньня трымала некалькі гадавак, штораз даводзячы сябе да крытычнага стану.

...Вярнуўшыся з праскай эміграцыі, яна працавала настаўніцай у Гомелі. Прымірыцца з савецкай уладай Палута не магла дый не хацела. Такіх, як яна, хто не баяўся публічна выказацца пра існы лад, тады былі адзінкі. Тое, што па яе прыйшлі толькі ў 1937-м, выглядае нават нейкай анамаліяй. «Антысавецкая агітацыя» была ацэнена на дзесяць гадоў лягераў, але прысуд для эсэркі-незалежніцы прызналі занадта мяккім. Бадунову перавялі ў менскую «амэрыканку». Неўзабаве ёй прачыталі пастанову пра расстрэл.

Палута Бадунова
1885, Навабеліца,
цяпер у межах Гомелю —
29.11.1938, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Некалі ў дзяцінстве, гартаючы кнігі й часопісы маёй мамы, выкладчыцы гісторыі, я сустрэў сьмешнае прозьвішча — Рак-Міхайлоўскі. Больш ад таго першага знаёмства нічога не запамяталася.

Другое адбылося ўжо ў студэнцкія сямідзясятны гады. Робячыся беларусам ня толькі паводле пашпарту, я з апантанасьцю нэафіта пачаў скупляць беларускія кнігі і, вярнуўшыся з будатраду не з пустым гаманцом, набыў дзевяць выдадзеных на той час вішнёвых тамоў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі. З аднаго зь іх і ўведаў, што Сымон Рак-Міхайлоўскі, аказваецца, быў «членам контррэвалюцыйнай Рады БНР і яе вайсковай камісіі». Пра далейшыя вяхі жыцця гэтай падазронай асобы гаварылася спасьцярожліва і без ацэнак: настаўнік Віленскай беларускай гімназіі, стваральнік і дырэктар Барунскай настаўніцкай сэмінарыі, адзін з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы... Што гэта былі за вучэльні й што за таварыства, я ня меў аніякага ўяўленьня, бо ў нас на гістфаку БДУ такія рэчы не вывучаліся, а ў лепшым разе мімаходзь згадваліся. Потым энцыклапедычны артыкул рабіўся больш прыхільным да свайго героя — яўна з тае прычыны, што Сымон пасья памылак і хістаньняў маладосьці стаў на правільныя рэйкі і ўступіў у кампартыю Заходняй Беларусі, за што, як трэба было меркаваць, і атрымаў ад польскіх уладаў дванаццаць гадоў турмы.

Аднак, як вынікала зь вішнёвага тому, усё выглядала ня так трагічна, бо ў 1931-м змагар з эксплюататарамі пераехаў па абмене палітвязьнямі ў БССР, дзе працаваў дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музэю і нават быў членам ЦВК рэспублікі. Праўда, на гэтым (пась-

СЫМОН Рак- Міхайлоўскі

ля хуценькага паведамленьня, што Сымон Рак-Міхайлоўскі складаў вершы, пісаў падручнікі і лічыцца аўтарам музыкі да Багдановічавай «Зоркі Вэнэры») артыкул нека раптоўна абрываўся. Я паглядзеў на дату сьмерці: толькі год — 1937-мы.

Разгарнуўшы выдадзены праз тры дзесяцігодзьзі адпаведны том сучаснай Беларускай Энцыклапедыі, я пераканаўся, што за гэты час мы прайшлі велізарны шлях. Тут ужо згадваюцца старанна замоўчаны энцыклапедыяй-папярэдніцай Першы Ўсебеларускі зьезд, дэлегатам якога быў Рак-Міхайлоўскі, арышт і асуджэньне на дзесяць гадоў лягераў паводле сфабрыкаванай ОГПУ справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру», а таксама дакладная дата расстрэлу.

Здаецца, можна было б цешыцца, што гістарычная праўда вяртаецца. Можна было б, каб не адна акалічнасьць: тое, за што змагаўся Рак-Міхайлоўскі на пачатку мінулага стагодзьдзя, не нашмат менш актуальнае і ў сёньняшняй Беларусі.

Возьмем, да прыкладу, Таварыства беларускай школы...

Сымон Рак-Міхайлоўскі

14.4.1885,
в. Максімаўка,
цяпер Маладэчанскі раён —
27.11.1938, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

На беларускіх могілках у амерыканскім Саўт-Рывэры можна вывучаць шмат якіх разьдзелы нашай гісторыі. Тут знайшлі свой апошні спачын слудкі паўстанец Іван Навумчык, палітык і пэдагог Радаслаў Астроўскі, пісьменьнік і гісторык Юрка Віцьбіч... Дзякуючы наведваньню гэтага нэкропаля у ўпершыню сустрэў імя Вячаслава Селяха-Качанскага.

Пры паступленьні ў Маладэчанскую настаўніцкую сэмінарыю ён уразіў экзамэнатараў, засьпяваўшы магутным барытонам «Спасі, Госпадзі, людзі Твая». Празь некалькі гадоў Селях, апантаны жаданьнем зрабіцца

прафэсійным оперным сьпеваком, едзе ў Пецябург.

З адзнакай закончыўшы кансэрваторыю, ён перамагае больш за трыста канкурэнтаў і трапляе ў славу тэатару Марыінскі тэатар.

Нядаўні лагойскі хлопчук апынаецца на музычным Алімпе. Як прэм'ер-барытон ён сьпявае разам з Шаляпіным ды іншымі зоркамі. Найбольш удалымі з дваццаці пяці ягоных роляў крытыка называе Барыса Гадунова, князя Ігара і Рыгалета... Задалася, далей будуць толькі ружы й авацыі. Але ў сярэдзіне 1920-х, здзівіўшы калегаў, Селях прымае прапанову старшыні Інстытуту беларускай культуры Ўсевалада Ігнатоўскага і пераяжджае ў Менск.

У 1927-м на сцэне Першага Беларускага дзяржаўнага тэатру (БДТ-1) адбылася прэм'ера «Русалкі» А. Даргамыскага — першай оперы на беларускай мове. Селях прычыніўся да прэм'еры ў дзвюх іпастасях — як рэжысэр і як выканаўца ролі Млынара. У тым самым годзе ён узначальвае БДТ-1 (сучасны Купалаўскі тэатар) і выводзіць яго ў шэраг найлепшых тэатральных калектываў краіны.

Аднак гэтыя посьпехі не былі паратункам ад пагро-

зы з боку ўсёмагутнага вядомства, у якім дасье, здаецца, мелі на кожнага. Пагатоў, за Селяхам вадзіліся не абы-якія «грахі». Ён упарта адмаўляўся ўступаць у кампартыю. Насуперак загаду наркамасьветы ня зьняў з рэпэртуару «падазроныя» спэтаклі «Кастусь Каліноўскі» і «Каваль-ваявода». Каб уратавацца ад арышту ОГПУ, ён у 1933-м пакідае Беларусь і вяртаецца ў Менск ужо ў часе нямецкай акупацыі.

Блукаючы па сьвеце, Селях-Качанскі не пакідаў галоўнай справы свайго жыцьця.

У Нямецчыне ён стварыў Беларускі драматычны тэатар імя Галубка, у ЗША заснаваў тэатральную студыю, дзе ставіў п'есы Аляхновіча і Дуніна-Марцінкевіча. Вялікае значэньне ў жыцьці эміграцыі меў арганізаваны і ўзначалены ім Беларускі нацыянальны хор.

У 1975-м спадар Вячаслаў адрэдагаваў «Сьпеўнік беларускага жаўнера». Яму ішоў ужо дзясяты дзясятак...

Вячаслаў

Селях-Качанскі

25.12.1885, Лагойск —
8.8.1976, Саўт-Рывэр,
штат Нью-Джэрзі, ЗША
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэры

Калі нацыянальная культура прыцягвае й робіць сваімі прадстаўнікамі іншых народаў, значыць, у яе ёсць будучыня.

Юліяна Мэнке, праўда, паходзіла зь сям'і віленскіх немцаў, што, як яна пісала, «прынялі звычаі й мэнтальнасьць гэтага мілага краю», але згаданая акалічнасьць толькі пацьвярджае сказанае раней.

Яна вучылася ў прыватнай гімназіі, дзе ў той час было забаронена размаўляць на ўсіх іншых мовах, апроча расейскай. Каб пазлаваць клясную даму, дзяўчаткі часта гаварылі па-польску. Але знайшлася ў гімназіі й беларуска. Яе звалі Алаіза Пашкевіч.

У 1915-м, прыехаўшы зь Пецяярбургу ў адпачынак, Юліяна, ужо дыплямаваная мастацтвазнаўца, сустрэлася з Іванам Луцкевічам. Захапленне ягонымі калекцыямі старасьвеччыны хутка перарасло ў сяброўства, а тое — ува ўзьнёслае каханьне.

Такое кола знаёмстваў абумовіла яе працу ў Беларускай нацыянальнай камітэце. «Мала нас тады было, — пазьней будзе прыгадаваць Юліяна, — палякі зласловілі, што ўсіх віленскіх беларускіх дзеячаў можна пасадзіць на адной канапе. Аднак праца ішла...»

Вельмі карыснай была яе дапамога пры перамовах зь нямецкай акупацыйнай адміністрацыяй, якая дазволіла адчыніць першыя беларускія школы, чаго нельга было ўявіць у Расейскай імперыі, дзе беларусаў на

Юліяна Вітан- Дубейкаўская

афіцыйным роўні ніколі не прызнавалі за асобны народ. Адкрыцьцё самай першай школы ў Камітэце адзначылі гарбатаю зь пірагом, які сьпякла Юліяна. Яна брала ўдзел у арганізацыі беларускіх настаўніцкіх курсаў і Віленскай беларускай гімназіі, дзе потым выкладала нямецкую мову й пэдагогіку.

Паўсюль — або насамрэч, або ў думках — побач быў ён, Іван. Каханы і ўжо нарочоны.

Аднак надзеі на сямейнае шчасьце перакрэсьліў абвешчаны доктарам у 1917-м прысуд: «Ад правага лёгкага яшчэ астаткі ёсць, а левага амаль няма.. Больш за два-тры гады не пражыве...»

Праз два гады ў санаторыі ў польскім Закапанэ, сядзячы пры Іванавым ложку, яна пачула яго апошнія словы: «Ты добрая...»

Пазьней яна стане жонкаю вядомага беларускага дзеяча Лявона Вітан-Дубейкаўскага*. Пахаваўшы яго, Юліяна ў 1941-м пераселіцца на радзіму продкаў, у Нямецчыну.

Там і будзе напісаная прысьвечаная Івану Луцкевічу мужная, сьветлая й журботная кніга «Мае ўспаміны», якая выйдзе празь пяцьдзясят гадоў у любай сэрцу аўтаркі Вільні з праדмоваю Лявона Луцкевіча. Успаміны стануць асноваю для гэткага ж сьветла-сумотнага спектаклю «Віленскія мроі», пастаўленага Галінай Дзягілевай у тэатры аднаго актара «Зьніч».

**Юліяна
Вітан-Дубейкаўская**
(ад нараджэньня
Мэнке)
12.12.1886, Вільня —
1970, Нюрнбэрг,
Нямецчына

* У 1954 годзе ў Нью-Ёрку пабачыла сьвет кніга «Лявон Вітан-Дубейкаўскі», якую Юліяна выдала пад псеўданімам Кветка Вітан.

Таму, для каго Беларусь — ня проста геаграфічны назоў, а — Радзіма, ня трэба тлумачыць, што такое гімн «Магутны Божа». Верш-малітву Натальлі Арсеньневай паклаў на музыку Мікола Равенскі.

Зьявіўшыся ў 1919-м у Менску, ён паверыў у ідэалы БНР і пачаў шукаць сваё месца ў нацыянальным Адраджэнні.

Калі б можна было перанесціся ў тыя гады, я, нагледзячы на свае больш чым сціплыя вакальныя дадзеныя, хацеў бы запісацца ў ягоны хор пры Беларускам рабочым клубе. Равенскі збірае народныя песні на

Случчыне, піша музыку да твораў беларускіх паэтаў — у прыватнасці, да хрэстаматыйных вершаў «Люблю наш край» Канстанцыі Буйлы і «О Беларусь, мая шыпшына» Уладзімера Дубоўкі.

Пасля Маскоўскае кансэrvаторыі ён зноў прыяжджае ў Менск у той час, апынуцца ў якім мне ўжо ня вельмі хацелася б. Арыштаваныя дзясяткі сяброў і знаёмых, сярод якіх брат Антон.

У 1938-м Равенскага выключваюць з Саюзу кампазытараў...

Старыя жыхары гораду Чэрвеню дагэтуль з сымпатыяй згадваюць яго як рэгентна мясцовага царкоўнага хору за часамі вайны. Ніхто не асуджае і ягонага

Мікола Равенскі

ад'езду на Захад, бо гараджане памятаюць, як пасля прыходу савецкіх войскаў нейкі партызан без суду і сьледства застрэліў пасярод вуліцы ціхага бяскрыўднага чалавека — толькі за тое, што ён быў царкоўным старастам.

У Заходняй Нямеччыне Равенскі выкладаў сьпевы ў беларускіх гімназіях у Рэгенбургу і Остэргофэне, быў рэгентам хору ў праваслаўнай парафіі Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай.

Колішні гімназіст, а цяпер дырэктар Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўт Кіпель зь вялікай цеплынёю апавядаў мне пра заняткі спадара Міколы зь беларускімі скаўтамі, для якіх ён напісаў «Гімн ваўчанятаў» і «Скаўцкую малітву».

Зноў сустрэўся з Равенскім Кіпель ужо ў бэльгійскім Лювэне. Кампазытар пагадзіўся кіраваць беларускім студэнцкім хорам, што потым даваў канцэрты ў многіх краінах Эўропы і атрымаў прэмію на міжнародным фестывалі ў Брусэлі.

Вялікі посьпех мелі запісаньыя харыстамі кружэлка, якія рэпрэзэнтавалі ў вольным сьвеце беларускую музыку.

Няма ў Менску ні вуліцы яго імя, ні мэмарыяльнай дошкі на будынку Акадэміі музыкі. Але «Магутны Божа» будзе гучаць на нашай зямлі, пакуль будзе на сьвеце Беларусь.

Мікола Равенскі

17.12.1886,
в. Капланцы,
цяпер Бярэзінскі раён —
9.3.1953*, Лювэн, Бэльгія

* У Беларускай Энцыклапэдыі й Энцыклапэдыі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата сьмерці Міколы Равенскага.

Ягоны жыцццяпіс у першай сваёй частцы для беларускага нацыянальнага дзеяча — ня самы тыповы. Юрыдычны факультэт Маскоўскага ўнівэрсытэту. У студэнцкія гады — сакратарства ў марксісцкім часопісе «Возрождение» і загадваньне аддзелам хронікі ў папулярнай газэце «Копейка». Потым — спакойная грашавітая праца ў Менскай казёнай палаце і Менскім акруговым судзе.

Карэнны паварот жыццёвага шляху адбыўся ў 1917 годзе, калі Пракулевіч далучыўся да прыхільнікаў беларускае незалежнасьці. 1920-ты засьпеў яго на пасадзе судзьдзі ў Слуцку. 14 лістапада пачаў свае паседжаньні гістарычны Беларускі зьезд Случчыны, які абраў прыхільніка Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэ-

Уладзімер Пракулевіч

Беларуская грамада ў Празе на вечарыне ў гонар Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Крайні справа ў першым радзе — Уладзімер Пракулевіч, трэці справа — Пётра Крачэўскі

раў Пракулевіча старшынем Рады. Праз тыдзень Рада Случчыны выдала незалежніцкую дэкларацыю. Яшчэ праз тыдзень 1-я Слуцкая брыгада войскаў БНР атакавала бальшавіцкія аддзелы..

Пасьля Слуцкага паўстаньня Пракулевіч выехаў у Вільню, адкуль неўзабаве быў высланы польскімі ўладамі. На Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі ён быў сярод тых, хто, паверыўшы ў Беларускі Дом пад уладаю саветаў, падпісаў рэзалюцыю аб ліквідацыі незалежніцкага Ўраду.

Лёс былога кіраўніка слуцкіх паўстанцаў пасьля прыезду ў БССР быў ужо тыпова прадвызначаным. Невысокая пасада ў Дзяржаўнай бібліятэцы, арышт у 1930-м па справе Саюзу вызваленьня Беларусі* і высылка на пяць гадоў у Расею. Людзі кшталту Пракулевіча ня мелі шанцаў выжыць. Паўторны арышт у 1938-м прывёў да расстрэльнага прысуду.

Зь яго фатаграфіі ў судовай справе пазірае барадаты шыракатвары беларус з глыбокімі разумнымі вачыма. Ён вельмі падобны да майго дзеда Максіма, таксама расстралянага ў трыццатая.

Уладзімер Пракулевіч
1887, в. Красналукі,
цяпер Чашніцкі раён —
20.8.1938, Сьвярдлоўская
вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

* Саюз вызваленьня Беларусі, у справе якога арыштавалі больш за сто вядомых прадстаўнікоў інтэлігенцыі, а таксама буйных дзяржаўных дзеячаў, традыцыйна лічыцца прыдумкаю ОГПУ. Гэтае меркаваньне выглядае спрэчным: моцныя незалежніцкія настроі ў беларускім кіраўніцтве і ў інтэлігенцкіх колах былі рэальнасьцю.

Аб чым думае чалавек у трыццаць тры гады перад расстрэлам? На гэтае пытаньне мог бы адказаць ён, Фабіян.

Пераехаўшы з Смаленску, дзе толькі што была абвешчаная БССР, у Менск, яе ўрад заняў на пляцы Волі колішняю рэзыдэнцыю расейскага губэрнатара і першым чынам распаўсюдзіў у горадзе свой маніфэст. У ім паведамлялася, што ўсе законы і загады Рады БНР лічацца несапраўднымі, а сама Рада зь яе «міністрамі» (гэтае слова было ўзятае ў дзьвюхкосьсе) аб'яўляецца безабароннай перад законамі. Далейшыя падзеі паказалі, што

ў становішчы безабаронных апынуліся самі аўтары маніфэсту. Яскравым пацьверджаньнем гэтага стаўся лёс Фабіяна Шантыра.

Будучы палітык і пісьменьнік нарадзіўся ў свабодалюбным Слуцку. У сваім кароткім жыцьці ён паспеў пабыць хатнім настаўнікам-«дарэктарам», мулярам, адвакатам, вайсковым пісарам, бухгалтарам... Шантыр друкаваў у «Нашай Ніве» імпрэсіі, наведваў вядомы менскі клюб «Беларуская хатка». Там ён пазнаёміўся з маладой пісьменьніцай Зоськай Верас, якая стала яго жонкай.

На Першым Усебеларускім зьездзе ў 1917 годзе Фабіян, кіруючы левай фракцыяй, шукаў парытэтнага хаўрусу з бальшавікамі. Яны не забылі гэтага і ў першым урадзе БССР аддалі яму партфэль наркама нацыянальных справаў. Аднак — усяго на некалькі тыдняў. Ужо ў лютым таго самага 1919 году Шантыра кінулі ў

Фабіян Шантыр

турму. Праз год ён быў зноў арыштаваны, абвінавачаны ў «нацыянальнай контррэвалюцыі» і расстраляны.

Фабіян Шантыр стаўся першай ахвяраю бальшавіцкага тэрору як у беларускай палітыцы, так і ў беларускай літаратуры.

Трагічна склаліся і лёсы іншых сяброў першага ўраду БССР — нацыянал-камуністаў, якім інкрымінавалася імкненьне «арганізаваць незалежную беларускую кампартию, што падрывало Советскую владу». Камісар працы Язэп Дыла (апрача ўсяго іншага, адзін з пачынальнікаў нашай гістарычнай прозы) пасяля некалькіх арыштаў і высылак мусіў да скону жыць у Расеі. Наркама замежных справаў Усевалада Фальскага ў 1921-м бальшавікі прысудзілі да расстрэлу, які змянілі пяцьцю гадамі катаржнай турмы. Потым былы міністар (яшчэ й таленавіты актор і адзін з стваральнікаў беларускага прафэсійнага тэатру) працаваў рахункаводам. Вяртацца на радзіму яму было катэгарычна забаронена. «Я нават ня ведаю, на колькі часу я пазбаўлены гэтага права», — у роспачы пісаў ён. Замест даты і месца завяршэньня жыцьцёвага шляху Фальскага ў энцыклапэдыях стаяць пыталынікі.

Гатэль «Эўропа», дзе жылі сябры першага ўраду БССР. 1920-я

Фабіян Шантыр
4.2.1887, Слуцк —
29.5.1920, Навазыбкаў,
Бранская вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Калі я думаю пра яго, уваччу заўсёды паўстае адно й тое ж відовішча: па вечаровай палявой дарозе ўсьлед за нізкім, чырвоным, як ягадзіна шпышшыны, сонцам ідзе высокі барадаты чалавек з падарожнай кайстраю і мальбэртам. У той самы момант у памяці ажываюць і нягучна поўняць гэтую народжаную ўўленьнем прастору радкі Ўладзімера Караткевіча:

*Дарогі... Корчмы... Ліра за сьпіною...
Ў гадах Хрыстовых — бедным шкалярком...
Засьтее ноч, засьтее дзень слатою —
Паўсюль мне стол, любоў, цяпло і дом...*

Язэп Драздовіч

Язэп Драздовіч прыйшоў на сьвет у адным дзесяцігодзьдзі з братамі Луцкевічамі, Ластоўскім, Купалам і Коласам і сам быў з гэтага шэрагу будзіцеляў нацыі. Яны не належалі да нейкіх школаў, плыняў або партыяў. Яны былі іх стваральнікамі.

Драздовіч стаў адным з заснавальнікаў нацыянальнага гістарычнага жывапісу і плённа прычыніўся да вытокаў мастацкай Скарыніяны. Працягваючы творчы подзьвіг свайго папярэдніка Напалеона Орды, ён стварыў вялікія графічныя сэрыі — «Мір», «Крэва», «Наваградак і наваградцы», «Меднікі», «Трокі», «Гальшаны»... Быў шанцоўным археолягам: адкрыў некалькі стаянак каменнага і бронзавага

якоў. Стаў пачынальнікам касьмічнай тэмы ў нашым выяўленчым мастацтве. Ягоны цыкль «Жыцьцё на Марсе» і сёньня хвалюе мяне, колішняга фаната Рэя Брэбэры, прымушаючы здымаць з паліцы «Марсіянскія хронікі».

Пасьля Другой усясьветнай вайны магчымасьць не памерці з голаду дало яму маляваньне на саматканым палатне разнаўзорыстых дываноў, рупліва зьбіраных потым мастаком Аляксеем Марачкіным. Тагачасныя чыноўнікі ад культуры ў лепшым разе лічылі мастацтва Драздовіча другарадным, а ў горшым — падазроным і шкодніцкім. Старыя жыхары мястэчка Лужкі дагэтуль памятаюць размалёўку дзядзькі Язэпа ў мясцовай сталойцы. Асартымэнт страваў быў, далікатна кажучы, небагатым, але ў сталоўку хацелася зайсьці, каб трапіць у дзівосны сьвет фантастычных зьвяроў і птушак. Урэшце месца грамадзкага харчаваньня наведаў абласны чыноўнік, пасьля чаго размалёўку зьнішчылі, а на яе месцы павесілі «зразумелую народу» копію карціны расейскага мастака Шышкіна.

Хочацца верыць, што нехта з тых, хто лічыў Драздовіча ўбогім бажаволкам, дажыў да адкрыцьця ў Менску помніка дзядзьку Язэпу, да выхаду фундаментальнага альбому-манаграфіі, да зьяўленьня вуліцаў імя Драздовіча ў Менску, Воршы, Маладэчне, Глыбокім, Шаркоўшчыне, Радашкавічах, Германавічах, да ствареньня Культурна-асьветніцкага цэнтру імя Язэпа Драздовіча, узначаленага закаханай у творчасць земляка Адай Райчонок, пад кіраўніцтвам якой ужо дзесяць гадоў ладзяцца мастацкія пленэры — у тых мясцінах, над якімі лунае душа гэтага вечнага вандроўніка.

Язэп Драздовіч
13.10.1888,
засьценак Пуныкі,
цяпер Глыбоцкі раён —
15.8.1954,
мяст. Падсвільле,
Глыбоцкі раён.
Пахаваны ў в. Ліпланы,
Глыбоцкі раён

Побач з трыма тамамі факсыміальнага ўзнаўленьня Бібліі Францішка Скарыны ў маёй бібліятэцы стаіць адна з найдаражэйшых для мяне кніг — падараваныя аднойчы старым віленчуком «Ścātuгу Ewanhelii i Apostalskija Dzieji» — пераклад Сьвятога Пісаньня на беларускую мову, зроблены ксяндзом Вінцэнтам Гадлеўскім і выдадзены лацінкаю ў 1939-м у Вільні.

Яшчэ ў раннім юнацтве абраўшы служэньне Богу, асноўны яго сэнс айцец Вінцэнт бачыў для сябе ў тым, каб дапамагчы беларусам зьдзейсьніцца як народу, а Беларусі — як дзяржаве.

Ён браў удзел у паседжаньнях Першага Ўсебеларускага зьезду і ўваходзіў у склад Рады БНР. Стаў адным з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, адзначыўся ў доўгіх сьпісах вязняў сумнавадомых віленскіх Лукішкаў...

У верасьні 1941-га ксёндз Гадлеўскі зьявіўся ў Менску і ўзяўся за ажыццяўленьне сваёй галоўнай тагачаснай ідэі — арганізацыю незалежніцкага антынацысцкага Супраціву, маючы на мэце стварэньне Беларускай дзяржавы.

Гадлеўскі быў у ліку стваральнікаў на пачатку 1942 году Беларускай незалежніцкай партыі, якая плянавала выступіць адначасова супраць нацыстаў і бальшавікоў.

Вінцэнт Гадлеўскі

Пра вагу асобы ксяндза Гадлеўскага ў тагачаснай ваенна-палітычнай сытуацыі сьведчыць тое, што прадастаўнікі дзяржаўнага Камітэту абароны СССР праз выведнікаў ініцыявалі зь ім перамовы аб магчымасьці ўдзелу беларускіх нацыяналістаў у антыфашыстоўскім змаганьні.

Гаворка вялася пра вызваленьне з савецкіх лягераў вязьняў-беларусаў і фармаваньне зь іх нацыянальнага войска кшталту польскай арміі генэрала Андэрска. (Існуе меркаваньне, што атрымаўшы ад айца Вінцэнта ўсе неабходныя звесткі, савецкія агенты адразу здалі яго немцам.)

23 сьнежня 1942 году менская «Беларуская газэта» зьявілася вялікі артыкул — мэмуар Гадлеўскага пра Першы Ўсебеларускі кангрэс.

У тэкст быў завярстаны мужны, прасякнуты незалежніцкім настроем верш Натальі Арсеньневай «Годзе!»:

*Што далі нам калі чужыя?
Ці калі хто — наш плач усьцішыў?
Дось!
Напружым пастронкі жылаў,
самі злыбеды нашы скрышым!..*

Назаўтра Гадлеўскага арыштавала СД. У той самы дзень яго расстралялі.

Вінцэнт Гадлеўскі

16.11. (паводле іншых зьвестак 16.12) 1888, в. Шурычы, цяпер Сьвіслацкі раён — 24.12.1942, ваколіцы в. Малы Трасьцянец пад Менскам. Месца пахаваньня невядомае

Вы памятаеце, як у Купалавых «Тутэйшых» Мікіта Зносак, дэманструючы сваё знаёмства зь беларускаю літаратураю, цытуе:

*Беларусь, мая старонка,
Куток цемнаты.
Жыве Шыла, Грыб, Мамонька, —
Будзеш жыць і ты...*

На жаль, абсалютнай большасці гледачоў сённяшняга Купалаўскага тэатру (як, відаць, і большасці чытачоў п'есы) іранічна пералічаныя ў вершыку імёны анічога ня кажуць. Між

тым, яны ўвайшлі ў энцыклапедыі, бо за гэтымі імёнамі стаяць асобы — кіраўнікі Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў — якія ў змаганьні за

незалежнасць Бацькаўшчыны адыгралі ролю далёка не маргінальную.

Вайсковы тэлеграфіст у гады Першай усясветнай вайны Язэп Мамонька за сваю рэвалюцыйную дзейнасць пасьпеў адседзець тры гады яшчэ ў царскіх турмах. Неўзабаве яго, аднаго з арганізатараў і дэлегатаў Першага Ўсебеларускага зьезду, што ўзяў курс на самастойнасць краіны, арыштуюць ужо бальшавікі. Мамонька ўцячэ з-пад варты, стане сябрам Прэзыдыюму Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і будзе арыштаваны ўжо палякамі...

Лёс падараваў гэтаму неўтаймоўнаму случаку талент дзівосным чынам вырываюцца з-за кратаў. У 1921-м на даручэнне кіраўніцтва БНР Мамонька едзе ў Менск для каардынацыі вызвольнага змаганьня ў Заходняй Беларусі.

Новы арышт бальшавікамі і высылка ў Казань. Але ворагі й апанэнты рана радаваліся: у верасні таго самага году палітуцякач, пераадолеўшы некалькі эўра-

пейскіх межаў, зь лёгкай усмешкай на сваім адкрытым сялянскім твары ўвойдзе ў залю паседжаньняў Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе.

На Другой бэрлінскай канфэрэнцыі 1925 году, ён рэзка выступіць супраць роспуску Ўраду БНР і на знак пратэсту лягне дзвярыма. Тым ня менш, услед за шмат якімі паплечнікамі Мамонька празь некалькі гадоў прыме фатальнае рашэнне вярнуцца ў Беларусь і атрымае савецкую візу.

Роднае неба ён будзе бачыць бяз кратаў усяго некалькі хвілінаў. На памежнай з Латвіяй беларускай станцыі Бігосава да Мамонькі адразу падыдуць супрацоўнікі ОГПУ.

Гэтым разам уцячы з-пад арышту ня ўдасца. У 1937-м, калі дзесяцігадовы лягерны тэрмін наблізіцца да заканчэння, «тройка» НКВД асудзіць Язэпа Мамоньку да смяротнага пакараньня.

Пастановаю Вярхоўнага суду Беларусі ён будзе двойчы — у 1989 і 1993 гадах — рэабілітаваны.

Язэп Мамонька

28.1.1889, в. Залесьсе, цяпер Слуцкі раён —
10.9.1937, Комі АССР,
Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Працуючы калісьці над кнігаю «Таямніцы полацкай гісторыі», я прышоў да высновы, што жыхары беларускага Прыдзвіння маюць у характары рысы, якія вылучаюць іх сярод іншых беларусаў.

Напрыклад, — большую схільнасць да гумару, іроніі й самаіроніі, якія дзіўным чынам спалучаюцца ў іх з балцкай стрыманасцю (каб пераканацца ў гэтым, перачытайце тэксты палачанаў Вінцэся Мудрова і Пятра Васючэнкі). Насельнікаў Полаччыны вылучае й пракаветная глыбокая вера ў дзівосы, што выдатна засведчыў сваім «Шляхцічам Завальнем» Ян Баршчэўскі. (А пазьней, дарэчы, і расейскі пісьменьнік Аляксандар Грын, насамрэч Грынеўскі, — сын удзельніка паўстання 1863 году дзісенскага

Даніла Васілеўскі

шляхціча Стафана Грынеўскага.)

шляхціча Стафана Грынеўскага.)

Такія назіранні далі мне падставу ўвесці паняцце «полацкі мэнталітэт», што вельмі спадабалася Рыгору Барадуліну, які адгукнуўся аднайменным вершам:

*Ёсць полацкі мэнталітэт —
Ад Эўфрасіньні, ад Скарыны,
Ад той абрынутай адрыны,
Дзе сон шукаў
Свой сонны сьлед...*

Носьбітам гэтага мэнталітэту быў і выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінарыі, краязнаўца і пэдагог Даніла Васілеўскі. У сэмінарскага гады ён — сябра напалову легальнага гуртка «Вястун ведаў» (што знаходзіўся пад уплывам ідэяў народніцтва) і натхнёны зьбіральнік прыдзвінскага фальклёру. Пазьней Даніла стаў аўтарам краязнаўчых допісаў у «Нашу Ніву», а за савецкім часам зрабіў краязнаўства сваёй прафэсіяй.

Адна зь ягоных найцікавейшых працаў — дасьледа-

Полацак пачатку XX ст.

ваньне «Лячэбніка» Ганны Шаранды — помніка «чаградзейнай літаратуры» канца XVII — пачатку XVIII стагодзьдзяў, які быў настольнай кнігаю полацкіх знахараў і знахарак.

У 1930-я лёс людзей з такімі зацікаўленьнямі, як у Васілеўскага, звычайна складаўся трагічна. Ягоныя публікацыі пад назвамі кшталту «Краязнаўства ў школах як сродак камуністычнага выхаваньня», былі прызнаныя толькі камуфляжам шкодніцкай дзейнасці, і ў 1936-м дэкан геаграфічнага факультэту Магілёўскага пэдынастytutу стаў вязьнем ГУЛАГу, «перакваліфікаваўшыся» ў варкуцінскага буравіка.

Сьледчыя ОГПУ ня здолелі выбіць з Данілы Васілеўскага іроніі.

Захаваліся зьвесткі, што ён, у прыватнасці, прызнаўся ў намеры далучыць Беларусь да Індыі.

Зрэшты, магчыма, якраз гэтае «чыстасардэчнае» прызнаньне і ўратавала яму жыццё.

Даніла Васілеўскі

17.12.1889, в. Новае Сяло,
цяпер Бешанковіцкі раён —
28.12.1963, Феадосія,
Украіна

Кажуць, што ў апошнія моманты жыцця перад вачыма чалавека маланкава праносіцца ўвесь ягоны шлях. Калі гэта так, у той страшны лютаўскі дзень 1943-га Антоні Ляшчэвіч убачыў бацькоў Яна й Караліну, родную вёску сярод падвіленскіх узвышшаў, сяброў з Санкт-Пецярбургскай духоўнай сямінарыі, сваё высвячэнне на Велікодныя сьвяты ў 1914-м, Харбін, дзе два дзесяцігодзьдзі быў місіянерам, уступленне ў Ордэн марыянаў...

Ад 1939 году айцец Антоні Ляшчэвіч вёў душпастырскую дзейнасць на Бацькаўшчыне — спачатку ў

Друі, а потым у Росіцы на Дрысеншчыне. У другую ваенную зіму ў навакольлі зьявіліся нацысцкія карнікі. Мясцовых жыхароў, пераважна старых, жанчын і дзяцей, быццам жывёлу, сагналі на сартаваньне ў касцёл. Адных чакалі канцлягеры, другіх — сьмерць у агні. Антоні Ляшчэвіч і ягоны папачнік, таксама брат-марыянін, Юры Кашыра адпраўлялі ў храм Сьвятую імшу, прычашчалі, спавядалі, хрысьцілі дзяцей, багаслаўлялі і суцяшалі тых, хто быў у распачы.

Дамовіўшыся зь нямецкім афіцэрам, айцец Антоні ўратаваў ад сьмерці дзевяць беларускіх сясьцёр-эўхарыстак, якія займаліся ў Росіцы катэхізацыяй.

Тым часам людзей пачалі групамі выводзіць з касцё-

Антоні Ляшчэвіч

лу і паліць у будынках. Тых, хто спрабаваў уцячы, расстрэльвалі. Дзяцей наколвалі на штыхі.

Камандаваньне карнікаў прапанавала сьвятарам жыцьцё. Але яны ўжо зрабілі свой выбар, пастанаўшы да канца заставацца з прыхаджанамі.

Відавочцы сьведчаць, што Ляшчэвіч да астатніх хвілінаў выяўляў неверагодны спакой: зьмяніў мокрыя шкарпэткі на сухія, запытаўся ў вернікаў, ці трэба перад ськонам пад'есьці, ці ўсё ж лепей быць галодным, ахінуў вакол шыі шалік.

Празь некалькі хвілінаў ён увайшоў разам зь людзьмі ў агонь...

Назаўтра такую ж вусьцішную сьмерць прыняў айцец Юры Кашыра.

Пры канцы дзевяностых папа рымскі Ян Павал II бэатыфікаваў росіцкіх пакутнікаў. Усё больш масавымі робяцца штогадовыя пілігрымкі ў Росіцу да касцёлу Сьвятой Тройцы.

Айцы-марыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашыра сталіся героямі раманаў пісьменьніцы Ірыны Жарнасек «Будзь воля Твая», выдадзенага ўжо ў XXI стагодзьдзі менскім выдавецтвам «Про Хрысто». Прэзэнтацыя кнігі зьбіралі поўныя залі ў розных гарадах краіны.

Росіцкі касцёл Сьвятой Тройцы

Антоні Ляшчэвіч

30.9.1890,
в. Абрамаўшчына,
ваколіцы Вільні —
17.2.1943, в. Росіца,
Верхнядзьвінскі раён.
Пахаваны ў брацкай магіле
ахвяраў росіцкай трагедыі

Некалі ў маладосці я склаў спіс дзесяці асобаў, зь якімі хацеў бы сустрэцца на гэтым, а калі спазніўся, дык хаця б на тым сьвеце. У пераліку з маімі, расстралянымі ў 1930-я дзямі Арцёмам і Максімам, суседзіў пісьменьнік Сяргей Палуян.

«Ты быў, як месяц, адзінокі: самотна жыў, самотна ўмёр», — пісаў пра Палуяна ягоны сябар Максім Багдановіч, на адзіным прыжыццёвым зборніку якога, вечна жывым «Вянку», пазначана: «Вянок на магілу С. А. Палуяна»...

Мне наўна здавалася, што калі б я апынуўся зь Сяргеем у адным часе, дык здолеў бы ўратаваць яго ад самагубства ў дзевятнаццаць з паловаю гадоў.

Сяргей Палуян

У гісторыі Беларускага Адраджэння пачатку XX стагодзьдзя ён застаўся,

відаць, самым трагічным героем.

Літаратурнай дзейнасьцю гэты рамантычны юнак з надзіва сталым аналітычным розумам займаўся ўсяго адзін год.

Пераехаўшы пасля ідэйнага канфлікту з бацькам у Кіеў, ён жыў на сыціпльы ганарары за свае рэцэнзіі й артыкулы ўва ўкраінскім друку, а таксама за выпадковыя заробкі рэпэтытара і карэктара.

Зацікаўленасьць беларускім Адраджэньнем прывяла Сяргея да супрацоўніцтва з «Нашай Нівай» і сталае працы ў Вільні.

Большасьць ягоных твораў зьнікла ў ліхалеццях часу, але тое, што ацалела, сьведчыць: Палуян ствараў на мяжы геніяльнасьці.

Перачытайце ягоны маленькі шэдэўр «Хрыстос увакрос!».

Якраз Сяргей Палуян знайшоў у архіве «Нашае Нівы» шпыткі зь вершамі Максіма Багдановіча, расцэ-

ненымі рэдакцыяй як «дэкадэнцкія», і першы пачаў змаганьне за іх прызнаньне й шырокую публікацыю.

Ён быў таленавітым публіцыстам і ідэолягам беларускага руху.

Але — «ня стала сіл змагацца з блудным векам...» (Янка Купала).

У васьмідзясятых гадах імя Сяргея Палуяна вярнулася зь нябыту дзякуючы кнізе яго твораў «Лісты ў будучыню».

Назва зборніка — не выпадковая. Пакінутыя Палуянам заветы праз стагодзьдзе набылі яшчэ большую актуальнасьць:

«Калі мы наставілі сабе мэту адраджіць наш народ... то нам у першую чаруду трэба адраджіць сваю мову. Толькі тады ў нас будзе якоесь асобнае нацыянальнае жыцьцё, бо асобная мова — гэта і ёсьць форма нацыянальнай асобнасьці. Толькі адраджышы мову, мы зможам наставіць на цьвёрды грунт наш рух...»

А пакуль што трэба раскідваць усё новае і новае насеньне. Мо і кепская доля спаткае яго, мо і зьніштожыцца яго нягодай ды студзёным сіверам, — але не сяўцам думаць аб гэтым!

У іх адна мэта — болей зэрнаў кінуць у сагрэтую сонцам раллю...»

Сяргей Палуян

19.10.1890, Брагін —
20.4.1910, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на кіеўскіх
Байкаўскіх могілках

Усё, як вядома, пазнаецца ў параўнаньні. Калі маю нацыянальна арыентаваную душу наведваюць скруха і паняверка, я змагаюся зь імі, думаючы, да прыкладу, аб тым, што сёньня няма такога беларуса, які б ня ведаў колераў нашага нацыянальнага сьцяга (няхай не для кожнага ён пасьпеў стаць сьвятыняю). А вось у 1970-я пра бел-чырвона-белы сьцяг анічога ня чула абсалютная большасьць студэнтаў нават майго роднага гістфаку БДУ. У тым ліку і наш аднакурснік Саша Душэўскі, блізкі сваяк чалавека, які на пачатку XX стагодзьдзя падараваў, ці дакладней, вярнуў беларусам Сьцяг.

Клаўдзі Дуж- Душэўскі

У сваім багатым на падзеі жыцьці, прысьвечаным беларускай справе, выхаванец Пецярбурскага горнага інстытуту Клаўдзі Дуж-Душэўскі сумленна й плённа працаваў на розных афі-

Старонка дыпляматычнага пашпарта БНР, выданага Клаўдзію Дуж-Душэўскаму

цыйных і неафіцыйных пасадах: ад выкладчыка Віленскай беларускай гімназіі да дзяржаўнага сакратара ўва ўрадзе БНР на чале з Ластоўскім. Але ў будучым, калі бел-чырвона-белы сьцяг зноў стане дзяржаўным, мы будзем шанаваць Душэўскага найперш за тое, што менавіта ён на падставе гістарычных сьведчаньняў і колераў народных строяў і арнамэнтаў стварыў эскіз Беларускага сьцяга.

На вялікі жаль, дакладная дата яго зацьверджаньня ня выяўленая, аднак вядома, што ўжо ўвесну 1917-га, за год да абвяшчэньня БНР, бел-чырвона-белы сьцяг успрымаўся па ўсёй Беларусі сваім. 12 сакавіка, калі ў Менску праходзіў Дзень беларускага значка, на вуліцах былі вывешаныя дзясяткі сьцягоў. Улетку наш сьцяг узьнялі на віленскім Катэдральным пляцы. Першы Ёсе-беларускі зьезд у сьнежні 1917-га ўжо прызнаваў Сьцяг нацыянальным сымбалам краіны.

Пасьля далучэньня Літвы да СССР старшыня «Беларускага нацыянальнага цэнтру» ў Коўне архітэктар Дуж-Душэўскі трапіў у савецкую турму. Падчас нямецкай акупацыі яго за дапамогу габрэям кінулі ў нацысцкі канцлягер. У лютым 1952-га Душэўскі як «актыўны беларускі нацыяналіст» быў асуджаны да 25 гадоў зьнявольеньня ў канцлягерах савецкіх...

Праз тры дзесяцігодзьдзі пасьля яго сьмерці бел-чырвона-белы сьцяг залунаў над менскім Домам ураду.

**Клаўдзі
Дуж-Душэўскі**
27.3 (паводле іншых
звестак 26.4) 1891,
Глыбокае –
25.2.1959, Коўна, Літва

Паглядзіце на цяпер ужо добра вядомае фота Народнага Сакратарыяту — першага ўраду БНР. Трэці зьлева паміж двума вайскоўцамі — самавіты цывільны мужчына з упэўненым і крыху ганарлівым позіткам. Гэта наш першы прэм'ер і міністар замежных справаў Язэп Варонка.

Ён, нядаўні пецяярбургскі журналіст і паэт, заўсёднік сталічных літаратурных вечарын і салёнаў, пасья Лютаўскай рэвалюцыі ўступіў у Беларускаю Сацыялістычную Грамаду, улетку 1917-га быў абраны ў яе Цэнтральны камітэт, праз колькі месяцаў ужо займаўся падрых-

Язэп Варонка

тоўкаю Першага ўсебеларускага зьезду, а неўзабаве стаў адным з ініцыятараў абвяшчэньня БНР. Ва ўтварэньні БССР ён разгледзеў манэўр бальшавікоў з мэтай «авалодаць розумамі нацыянальна абуджаных элемэнтаў». Зразумела, што палітыку з такім мінулым і такімі поглядамі знаходзіцца ў савецкай Беларусі было сьмяротна небясьпечна. Ня надта прыхільная сустрэча чакала б прыхільніка канцэпцыі двух ворагаў Беларускага Адраджэньня — Польшчы і Расеі — і ў адроджанай польскай дзяржаве.

У 1923-м Язэп Варонка ўзяў білет на параход у Амэрыку. За акіянам ён прычыніўся да заснаваньня беларускага палітычнага руху ў ЗША: кіраваў Беларуска-Амэрыканскай нацыянальнай асацыяцыяй, выдаваў газэту «Белорусская трибуна». Досьвед і талент журналіста дазволілі Язэпу заваяваць сваё месца ў беларускім і расейскім эміграцыйным друку, магчымасьці якога ён скарыстоўваў найперш для кансалідацыі паўмільённай масы беларусаў, расьцяпушаных у Паўночнай Амэрыцы паводле канфэсійнай прыкметы паміж расейцамі і палякамі.

У 1928 годзе ў Чыкага ён заснаваў першую ў Новым Сьвеце беларускамоўную радыёпраграму. Старыя чы-

Першы ўрад БНР. Трэці зьлева ў першым радзе — старшыня Язэп Варонка

кагаўскія суайчыньнікі яшчэ памятаюць Язэпаў голас на хвалях Беларускай радыёгадзіны.

«Спадар Варонка прыехаў у ЗША з адзінаю мэтай — адукоўваць беларусаў, — пісаў пра яго калега. — Будучы палымяным беларусам, ён спрабаваў абудзіць у іх нацыянальны гонар і самапавагу, вызваліць ад чараў сну, у якім ён іх знайшоў».

На гэтым шляху яму не заўсёды спадарожнічаў посьпех, але ў тым, што беларуская прысутнасьць у Амэрыцы трывае і ў XXI стагодзьдзі, несумненна, ёсьць унёсак першага прэм'ера БНР.

Язэп Варонка

17.4.1891,
Беласточчына —
4.6.1952, Чыкага, ЗША.
Пахаваны ў Элмвуд-Парку,
штат Ілінойс

Паводле свайго съветабачанья, съветаразуменьня й съветаўяўленьня ён быў беларусам, а гэта ў вачах савецкай улады заўсёды (за выняткам хіба некалькіх гадоў беларусізацыі ў сярэдзіне 1920-х) азначала асобу сумнеўную, нядобранадзейную, гатовую ў любы момант ператварыцца ў «ворага народу».

Ён узяў сабе псэўданім, што стаў данінаю памяці прадзедам, якія жылі з кравецтва, шыпчы найлепшыя ў акрузе кажухі.

Макара больш вабілі кніжкі. Самым адметным пэдагогам у царкоўнапрыходзкай школьцы быў выкладчык сьпеваў і музыкі, які, караючы вучняў, біў іх па вушах смычком ад скрыпкі. Касьцевіч такую пачостку зарабляў нячаста, бо авалодаў скрыпкаю вельмі добра. А мо і наадварот — таму і авалодаў, што часта атрымліваў па вушах.

У лёсавызначальныя для краю гады ён, як салдацкі дэлегат, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім зьездзе, робіцца сябрам Беларускай партыі эсэраў, уваходзіць у склад Беларускай вайскавай камісіі, што ў часе савецка-польскай вай-

ны намагаецца стварыць нацыянальнае войска.

Краўцоў заяўляе пра сябе як пра здольнага літаратара. Цёплым словам яго заахвочвае ў друку малады Максім Гарэцкі.

У 1919-м менская газэта «Беларусь» пад назовам «Ваяцкі гімн» публікуе Макараў верш «Мы выйдзем

Макар Краўцоў

шчыльнымі радамі». Кампазытар Уладзімер Тэраўскі піша да яго музыку, і песьня неверагодна хутка набывае велізарную папулярнасьць, робячыся гімнам Беларускай Народнай Рэспублікі.

Яго сьпявалі, ідучы ў бой на бальшавікоў, служкія паўстанцы.

Ад 1921 году Краўцоў жыве ў Вільні: друкуецца, настаўнічае, удзельнічае ў нацыянальным руху, трапляе ў польскую турму. Аднак сьмяротная небясьпека ўзьнікае для яго толькі ў 1939-м, пасля гэтаг звананага вызвольнага паходу Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Макара забралі разам з Антонам Луцкевічам, Янкам Пазьняком ды іншымі выбітнымі беларускімі дзеячамі...

Аднаго разу ў родную вёску Краўцова прыйшоў чалавек, які разам зь ім сядзеў у савецкай турме ў Беластоку. Ён распавёў сваякам, што Макара закатавалі на допытах. Дзе паэт знайшоў свой вечны прыстанак, дагэтуль невядома.

Ён пакінуў багатую літаратурную спадчыну, але яго галоўным творам назаўсёды застанецца «Ваяцкі гімн», які, здаецца, яшчэ ня страціў шанцаў стаць гімнам дзяржаўным:

*Мы выйдзем шчыльнымі радамі
На вольны родны наш прастор.
Хай воля вечна будзе з намі,
А гвалту мы дамо адпор!
Хай аджыве закамянелы
Наш беларускі вольны дух;
Штандар наш бел-чырвона-белы
Пакрыў сабой народны рух!..*

Макар Краўцоў (ад нараджэньня Касьцевіч)

18.8.1891,
в. Баброўня,
цяпер Гарадзенскі раён —
сьнежань 1939, Беласток.
Месца пахаванья
невядомае

Згадваючы палітыку беларусізацыі, што на дзяржаўным узроўні праводзілася ў 1920-я гады, мы часам забываем, што ў яе былі свае «бацькі», якія генэравалі ідэі, пісалі праграмы, распрацоўвалі сыстэмы.

Адзін з гэтых людзей — Антон Баліцкі.

Ён вучыўся ў Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі, што была спадкаеміцаю гімназіі, дзе некалі спасьцігаў навукі юны Кастусь Каліноўскі. Водгульце славы паўстанцкага правадыра натхняла маладыя душы зусім не на служэньне інтарэсам імперыі.

АНТОН Баліцкі

Мабілізаваны ў 1915-м у войска, Антон стаў удзельнікам Лютаўскай рэвалюцыі. Ён гуртаваў вайскоўцаў-суайчыньнікаў на Румынскім фронце, адчыняў для дзяцей уцекачоў беларускія школы ў Адэсе, камандаваў партызанскім аддзелам у Прыднястроўі...

Вярнуўшыся ўжо ў савецкую Беларусь, ён заняў пасаду намесьніка народнага камісара, а затым і наркама асьветы.

Гэта быў яго зорны час.

Баліцкі стварае сыстэму сярэдняй і вышэйшай адукацыі, куды паслядоўна ўводзіцца беларуская мова.

Другі найважнейшы клопат наркама — беларусізацыя культурна-асьветніцкіх устаноў.

У выніку мэтанакіраванай палітыкі наркамату па-беларуску загаварылі дзясяткі тысяч выкладчыкаў, бібліятэкараў, клубных работнікаў...

Посьпехі беларусізацыі выклікалі вялікую трывогу ў Маскве.

Вярнуўшыся ўжо ў савецкую Беларусь, ён заняў пасаду намесьніка народнага камісара, а затым і наркама асьветы.

Гэта быў яго зорны час.

Баліцкі стварае сыстэму сярэдняй і вышэйшай адукацыі, куды паслядоўна ўводзіцца беларуская мова.

Другі найважнейшы клопат наркама — беларусізацыя культурна-асьветніцкіх устаноў.

У выніку мэтанакіраванай палітыкі наркамату па-беларуску загаварылі дзясяткі тысяч выкладчыкаў, бібліятэкараў, клубных работнікаў...

Посьпехі беларусізацыі выклікалі вялікую трывогу ў Маскве.

Рэвалюцыйная агітацыя сярод вайскоўцаў Заходняга фронту

У ліку арыштаваных у 1930-м па справе Саюзу вывалення Беларусі непазьбежна апынуўся і Антон Баліцкі.

Ён атрымаў адзін з самых жорсткіх на той час прысудаў — дзесяць гадоў канцлягераў. У 1937-м адбыўся паўторны разгляд справы. Назаўтра аднаго з «бацькоў» беларусізацыі павялі на расстрэл.

У кабінэтах цяперашняга Мінадукацыі партрэт у аднаго зь першых беларускіх міністраў асьветы вы ня знойдзеце.

Антон Баліцкі

17.9.1891,

в. Балічы,

цяпер Гарадзенскі раён —
31.10.1937, Менск.

Месца пахаваньня
невядомае

Бываюць пісьменьнікі, кнігі якіх нагадваюць сумныя падручнікі, але бываюць і навукоўцы, чые падручнікі чытаюцца зь ня меншай цікавасьцю, чым добры мастацкі твор. Менавіта так я чытаў перавыдадзеную на пачатку 1990-х «Геаграфію Беларусі» Аркадзя Смоліча, што ўпершыню пабачыла сьвет у 1919-м у Вільні, адкрываючыся актуальным і сёньня эпіграфам: «Каб Беларусь перастала быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

Мне ўяўляліся тысячы й тысячы іншых чытачоў ягонае «Геаграфіі», якіх гэтая кніга ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя ня проста захапляла зместам і зачароўвала моваю. Яна вяртала ім Радзіму. На ёй узгадоўваліся пакаленьні нацыянальна сьвядомай моладзі.

«Геаграфія» Смоліча й цяпер застаецца неперасягнутым узорам навукова-папулярнага апісаньня нашае зямлі. Варта разгарнуць гэты том наўздагад, і ўжо ня хочацца адрывацца:

«...Перанясемся цяпер думкаю з нашага Чарнігаўскага лесастэпу на другую канец Беларусі, у Віцебчыну... Едзеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары. Каменьня тут усюдых якбы насеяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-крушнямі. І лагодныя ўзгоркі, і зялёныя лясы робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлепш прыхарошуюць іх сьветлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бязь ліку».

Аркадзь Смоліч

Пасьведчаньне сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, выдадзенае Аркадзю Смолічу

Але Смоліч быў ня толькі таленавітым навукоўцам. Ён застаўся ў гісторыі як ідэоляг і тэарэтык Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, адзін з «бацькоў» БНР, міністар асьветы ў яе першым Урадзе...

Палітычная дзейнасьць вучонага прадвызначыла ягоны лёс.

Пасьля пяцігадовай высылкі па справе Саюзу вызваленьня Беларусі яго ў 1937-м зноў арыштавалі.

Перад расстрэлам у Омскай турме НКВД Смоліч, напэўна, бачыў з такой любаўсю й веданьнем апісаньня ім беларускія краявіды, да якіх, разлучыўшыся зь цэлам, памкнулася ягоная душа.

Аркадзь Смоліч
17.9.1891, в. Бацэвічы, цяпер Клічаўскі раён —
17.6.1938, Омск, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У савецкіх школах, а затым у інстытутах нас вучылі, што сьвядомасьць вызначаецца быцьцём. Але варта было мне заглябіцца ў гісторыю, як розум пачаў тачыць чарвячок сумневу: можа, усё якраз наадварот, і менавіта сьвядомасьць стварае сцэнар жыцьця? Асабліва ў эпоху кардынальных гістарычных пераменаў.

Акурат у такі час лёсіла жыць публіцысту і выдаўцу Івану Саланевічу. Зрэшты, асоба яго была значна шырэйшая за гэтыя азначэньні.

У юнацтве ён быў вядомым ува ўсёй Расейскай імперыі спартоўцам: віцэ-чэмпіёнам па гірах, футбалістам, баксэрам, заснавальнікам спартыўных таварыстваў «Сокал» у Віцебску і Горадні.

Іван Саланевіч

Ён любіў называць сябе беларускім мужыком, хоць атрымаў дыплём юрыдычнага факультэту Петраградзкага ўнівэрсытэту.

У 1920-я Іван жыве ў Маскве, супрацоўнічае з «Известиями», друкуе некалькі кніжак аб спорце, аднак савецкая рэчаіснасьць робіцца для Саланевіча ўсё больш невыноснай. Разам з сынам і братам ён наважваецца ў 1933-м на ўцёкі за мяжу.

Усіх трох схапілі з зброяй у руках і адмералі восем гадоў лягераў кожнаму.

На ўдарнай будоўлі Беларуска-Балтыйскага каналу Саланевічы былі прызначаны інструктарамі па фізкультуры і атрымалі большыя за іншых зьняволеных магчымасьці рухацца па зоне.

Напоўніцу выкарыстаўшы сытуацыю, яны вырываюцца за калючы дрот і, пераадолеўшы за два тыдні блізу трохсот кілямэтраў, у жніўні 1934-га пераходзяць фінскую мяжу.

Уцёкі Саланевічаў з СССР робяцца эўрапейскай сэнсацыяй.

Але эўфарыя хутка канчаецца.

Іван зарабляе на хлеб, працуючы грузчыкам.

Таварышы па працы, з захапленьнем назіраючы, як беларус адзін упраўляецца з вагой, нялёгкай і для трох мужчынаў, ня ведаюць, што пасля цяжкага дня ён сядзе за стол не для таго, каб выпіць пару кухляў піва, а каб напісаць некалькі старонак сваёй кнігі ўспамінаў.

Кніга «Расея ў канцлягеры» выходзіць у 1936-м і перакладаецца на сямнаццаць моваў.

Жывучы ў Нямецчыне, Саланевіч выступае супраць вайны з СССР і мусіць блізка пазнаёміцца з гестапа. Пасьля вайны ён падае голас з Аргентыны, адкуль неўзабаве высылаецца як «небясьпечны элемэнт». Апошнім прыстанкам Івана робіцца Ўругвай. У гэты час ён праказвае крах СССР, які «патоне ўва ўласным шпігунстве і здрадніцтве».

Яго погляды, чыя эвалюцыя прывяла Івана Саланевіча да ідэяў народнай манархіі й «дыктатуры праваслаўнага сумленьня», мне бясконца чужыя. Але выклікаюць несумнеўную павагу тыя неверагодныя энэргія й палыманасьць, зь якімі наш суайчыньнік адстойваў іх, змагаючыся з бальшавікамі.

Іван Саланевіч

13.11.1891,
в. Руднікі,
цяпер Пружанскі раён —
24.4.1953, Монтэвідэо,
Уругвай

Ня думаю, што кіраўніцтва Віленскай духоўнай сэмінарыі зьмяніла б сваю пастанову аб выключэньні навучэнца Янкі Станкевіча «за агрэсіўную беларускасьць», каб даведалася, што якраз гэты юнак некалі стане аўтарам першага ў гісторыі поўнага беларускага перакладу Бібліі (Нью-Ёрк, 1973).

Паміж разьвітаньнем з сэмінарыяй і пахавальнай працэсіяй у амэрыканскім Іст-Брансўіку былі знаёмства з Іванам і Антонам Луцкевічамі, Вацлавам Ластоўскім і Максімам Гарэцкім, супрацоўніцтва з «Нашай Нівай», удзел у гістарычнай сэсіі Рады БНР 24—25 сакавіка 1918 году, абароненая ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе (адкуль ён прывёз у Вільню жонку, чэшку Марыю) доктарская дысэртацыя — дасьледаваньне Аль-Кітабу, абраньне паслом у Польскі сойм (і, вядома, славуная віленская турма на Лукішках), стварэньне ў гады нямецкае акупацыі падпольнай Партыі беларускіх нацыяналістаў, выкладаньне гісторыі ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямецчыне, заснаваньне ў ЗША Вялікалітоўскай (Беларускай) Фундацыі імя Лява Сапегі, якой Станкевіч адпісаў

Янка Станкевіч

усе свае грошы і маёмасьць, каб дапамагаць выдавецкай дзейнасьці й разьвіцьцю беларусазнаўства празь фундаваньне стыпэндый для студэнтаў і навукоўцаў.

У восемдзесят два гады ён убачыў свой выдрукаваны, гістарычна першы поўны пераклад Сьвятога Пісьанья.

Увесь час спадар Янка працаваў над капітальным «Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўнікам», які апублікаваў — 1306 старонак вялікага фармату — ужо ягоны сын Юрка.

«Аторва — сорванец, ашавурак — замухрышка, бройка — шалунья, похват — рикошет...» Гэты том з чародкамі птушчак на кожнай старонцы ляжыць у мяне на пісьмовым стале, нагадваючы пра тых колькі тыдняў, калі ён быў самым цікавым чытвом.

Зь ня меншым натхненьнем чыталася і кніга «Ян Станкевіч. Гістарычныя творы» (Менск, 2003). «Повесьці й апавяданьні крывіцкіх летапісаў», «Крыўя-Беларусь у мінуласьці», «Кароткі начырк гісторыі Крывіі-Беларусі» — назвы многіх разьдзелаў для мяне, палачаніна й крывічаніна, гучаць як музыка.

Доктарскую дысэртацыю Янка Станкевіч абараніў у Празе

Янка Станкевіч

26.11.1891,
в. Арляняты,
цяпер Смаргонскі раён —
16.7.1976, Гаўтгорн,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках
у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Кажуць, паэзія ня здольная зьмяніць сьвет. Магчыма й так, але я не сумняюся, што ў яе сілах павярнуць у іншым кірунку лёс асобнага чалавека.

Жывое сьведчаньне — мой сябар Вінцэсь Мудроў, які ў школьным юнацтве (тады яшчэ Віця) аднойчы выцягнуў з кучы макулятуры хрэстаматыю беларускай літаратуры. Нескладана ўявіць, зь якімі пачуцьцямі перагортваў гэтую прапахлую цывільную кнігу вызвалены ад вывучэння беларускай мовы сын афіцэра-расейца. Але здарылася дзіва, пра якое сам Вінцэсь апавядае ў сваёй кнізе «Ператвораныя ў попел»:

*«Па-над белым пухам
вішняў, быццам сіні ага-
нёк...» Я прачытаў верх
паўшэптам і адразу ж за-
помніў. Тут жа, у хрэста-
маты, былі «Вечар на за-
хадзе ў попеле тушыць...»,
«Прывет табе, жыцьцё на
волі!...» і нарэшце «Зорка Вэ-
нэра». Максімавы вершы
напросту ашаламілі... Мяне
апавядала Беларусь. Не, ня
тая Беларусь, дзе я нара-
дзіўся і жыў... а той край,
дзе жылі Максім і Вэрніка,
дзе тнулі ў неба вежы кась-
цёлу Сьвятой Ганны і над
зямлёю, працінаючы сэрцы
закаханых вострымі дзі-
дамі промняў, узыходзіла
зорка Вэнэра. Кругагляд
маёй душы, у якім не хапа-
ла аднаго сэгмэнту, набыў
завершаную форму».*

Максім Багдановіч

Дадамо, што Мудроў неўзабаве зрабіўся рэдактарам самвыдавецкага літаратурнага альманаху «Блакiтны ліхтар», а па часе — адным з найцікавейшых беларускіх пісьменьнікаў.

У Максіма Багдановіча шчаслівае й лёсавызначальнае адкрыцьцё Беларусі адбылося яшчэ раней. Маючы дзесяць зь нечым гадоў, ён ужо спрабаваў пісаць па-беларуску.

Прытым адзначым: бацька паэта не ўхваляў сынавага захаплення, мяркуючы, што беларусіка «больш замінала ягоным посьпехам, чым спрыяла».

Падзеяй велізарнае значнасьці ў паэтавым жыцьці сталася паездка ў Беларусь улетку 1911 году. Яго запрасілі супрацоўнікі «Нашае Нівы» Іван і Антон Луцкевічы, якія ўжо бачылі агульнанацыянальны маштаб таленту беларускага юнака зь Яраслаўлю.

У 1915-м нарадзіўся шэдэўр ягонай паэзіі — верш «Пагоня», які стаўся адным зь неафіцыйных беларускіх гімнаў:

*Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грываць...
Старадаўняя Літоўскай Пагоні
Не разьбіць, не спыніць, не стрымаць...*

У 1917-м сябры выправілі яго на лекаваньне ў Ялту... Вядома, што ў свае апошнія дні, «у краіне сьветлай», дзе ён паміраў, паэт займаўся ўкладаньнем беларускага лемантара.

Лемантарамі для тысяч і тысяч беларусаў сталіся ягоныя кнігі.

Максім Багдановіч
9.12.1891, Менск —
25.5.1917, Ялта, Украіна.
Пахаваны на Старых
гарадзкіх могілках у Ялце

Той ня верыць, хто не жыве паводле веры сваёй. Гэта сказана не пра яго. Айцец Андрэй Цікота прайшоў свой крыжовы шлях у згодзе волі і сумленьня, пад знакам веры ў Бога і ў Беларусь.

Ужо ў Віленскай сэмінарыі, а затым у Пецяярбургскай духоўнай каталіцкай акадэміі ён належаў да беларускіх культурна-асьветных гурткоў. У 1917-м удзельнічаў у Першым зьездзе беларускага каталіцкага духавенства. Цікота ня проста вітаў нараджэньне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, а быў абраны ў яе Раду.

На пачатку 1920-х ён уступіў у Ордэн марыянаў, і ўзначаліў Друйскае кляштар, які віленскі біскуп Юры Матулевіч марыў зрабіць беларускім рэлігійным цэнтрам. Але сталася іначай. Андрэй Цікота ня змог процістаяць ціску польскіх шавіністаў.

Ён браў удзел у Пятым вуніяністычным кангрэсе ў Вэлеградзе. У 1933-м яго абралі генэралам Ордэну марыянаў, а ў 1939-м Ватыкан накіраваў айца Андрэя кіраваць місіяй сярод расейцаў у маньчжурскі Харбін.

Пасьля заканчэньня Другой усясьветнай вайны Цікоту разам зь іншымі сьвятарамі Харбінскай місіі напаткаў трагічны лёс. Кітайскія камуністычныя ўлады перадалі місіянераў органам савецкай дзяржбясьпекі. Айца Андрэя аб-

Андрэй Цікота

вінавацілі ў шпіянажы адначасова на карысьць Ватыкану й Японіі. За такія «злачынствы» сталінскі суд даваў 25 гадоў канцлягераў.

Яго лісты з-за калючага дроту да кіраўніцы супольнасьці беларускіх сясьцёр-эўхарыстак маці Апалёніі Пяткун сьведчаць, што Цікота, трываючы страшныя пакуты, думкамі быў у Беларусі.

«Можна жыць на чорных сухарах і вадзе, а нам яшчэ даюць вызначаную страву... Сяджу зь цяжкасьцю, але калі ляжу, то болю амаль ня чую... Лекары запэўніваюць, што ўсё будзе ў парадку, аднак я маю іншае прадчуваньне... Штодня малюся за вас, за ўсіх парафіянаў, і за Беларусь...» — пісаў ён у 1951-м.

Арыштаваны разам зь Цікотам сьвятар-француз Польш Шалей пакінуў сьведчаньні, што ягоны беларускі субрат «падчас следзтва і ў турме вёў сябе годна й гераічна і памёр як сапраўдны мучанік».

Касьцёл і кляштар марыянаў у Друі

Андрэй Цікота

17.12.1891,
в. Тупальшчына,
Сьвянцяншчына –
21.2.1952 (паводле іншых
звестак 11.2.1952),
Усходняя Сібір, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Паводле даробку ў культуру і наагул у нацыянальнае жыццё беларусаў Адам Станкевіч выглядае сваім сярод Скарыны, Каліноўскага, Багушэвіча — тых, чым стваральным духам ён натхняўся.

Паміж яго прыходам на сьвет на Віленшчыне і зьяўленьнем яшчэ адной безыменнай лягернай магілы пад сібірскім Тайшэтам зьмясьцілася столькі, што хапіла б і на дзесяціх.

На Новы 1915 год малады ксёндз Адам адправіў першую імшу ў парафіяльным касьцёле гістарычна-вэкапомнага Крэва. Праз тры гады выпускнік Пецяўбурскай духоўнай акадэміі

Станкевіч прыяджае ў Вільню ўжо вядомым публіцыстам і дзеячам Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. Адным зь першых ён пачынае карыстацца беларускай моваю ў набажэнствах і публічных выступах. Выкладае рэлігію ў Віленскай беларускай гімназіі. Праходзіць на выбарах у Польскі сойм...

У 1920—1930-я гады без асобы Станкевіча немагчыма ўявіць нацыянальнага жыцця ўсёй Заходняй Беларусі. Кіраўнік Таварыства беларускай школы, заснавальнік Віленскай друкарні імя Скарыны, рэдактар і выдавец часопісу «Хрысьціянская думка»...

У час нацысцкай акупацыі ён працягвае ахвярна служыць беларускай справе: адчыняе школы, аднаўляе газэту «Крыніца». Старыя беларусы-віленчукі дагэтуль

Адам Станкевіч

згадваюць Станкевічавы казаньні ў касьцёле Сьвятога Мікалая, якія давалі магутную духоўную падтрымку ў ваеннае ліхалеццё.

Пасьля вайны па Станкевіча прыходзяць людзі зь ведамства Берыі. Яны нават не імкнуцца абвінаваціць айца Адама ў супрацоўніцтве зь немцамі, ад якіх той заўсёды трымаўся на дыстанцыі. Галоўнае злачынства — вера ў будучую незалежную Беларусь. Такая віна ацэньваецца на 25 гадоў няволі.

У яго быў шанец застацца на волі. Афіцэр спэцслужбаў, якога Станкевіч называе ў сваіх дзёньніках Мэфістофэлем, неаднаразова прапаноўваў ксяндзу ўзначаліць Каталіцкую царкву на тэрыторыі БССР пры ўмове непрызнаньня Ватыкану й папы. Адмовіўшыся, айцец Адам ахвяраваў жыццём, але адвёў ад Беларускага касьцёлу пагрозу расколу і дыскрэдытацыі.

Адзін з сулягернікаў Станкевіча вынес на волю сьведчаньні пра вусьцішную нават для тых нечалавечых умоваў сьмерць беларускага сьвятара. Айца Адама задушылі, а твар разьбілі кувалдай, каб ніхто не пазнаў яго і ў часе таёмнага пахаваньня.

Віленскія беларусы зьбіраюць грошы і паставяць на могілках паблізу Крэва помнік свайму сьвятару і яго маці. Духоўным помнікам Адаму Станкевічу застануцца ягоныя працы «Беларускі хрысьціянскі рух» і «Хрысьціянства і беларускі народ».

Перад арыштам айцец Адам працаваў над кнігаю «Гісторыя Беларусі», дзе называў гістарычны шлях нашага народу «рухам да гарманічнай нацыянальнай цэласьці».

Нязьдзейсьненнае ў XX стагодзьдзі нам наканавана ўрэчаісьніць у XXI.

Адам Станкевіч

6.1.1892, в. Арляняты, цяпер Смаргонскі раён — 29.11.1949, Тайшэт, Іркуцкая вобл., Расея. Пахаваны на могілках Азярлягу калы в. Шаўчэнкі, Тайшэцкі раён

Рызыкнунь сказаць, што імя майго сёньняшняга героя ў Беларусі ведае амаль кожны — нават той, хто ніколі ў жыццці ня быў ні ў філярмоніі, ні наагул на канцэрце.

Рыгор Шырма з кагорты тых нацыянальных дзеячаў, аўтарытэт якіх бездакорны і для майго знаёмага старога настаўніка з-пад Маладэчна, і для сустрэтага нядаўна на праспэктэ Скарыны незнаёмага маладзёна бамжаватага выгляду.

Настаўнік памятае, як Шырма адчыняў у Заходняй Беларусі беларускія школы, дапамагаў выдавацца маладому

Рыгор Шырма

Максіму Танку і двойчы сядзеў у польскай турме. А маладзён, пачуўшы несуднасныя сьпевы падвяселенай вулічнай кампаніі, іранічна кінуў: «Тожа мне Шырмы!»

У 1940-м Шырма стварыў і трыццаць гадоў бязьменна ўзначальваў Дзяржаўную акадэмічную харавую капэлю Беларусі. Сабраныя й выдадзеныя ім чатыры тамы беларускіх народных песьняў (болей за дзьве тысячы) зрабілі б гонар любой эўрапейскай нацыі.

Дзеся бліжэйшага знаёмства з савецкай уладаю Рыгор Раманавіч мусіў пасядзець у 1941-м на Лубянцы, адкуль пашчасьціла выйсці пасля хадайніцтва Якуба Коласа перад першым сакратаром ЦК КПВ П. Панамарэнкам.

Пазней Шырма не цярэў яўнага перасьледу. Наадварот, улада імкнулася ўсяляк аблашчыць маэстра. Ён кіраваў Саюзам кампазытараў рэспублікі, атрымаў званьні народнага артыста СССР і Героя сацыялістычнай працы.

Але блізкія да Рыгора Раманавіча людзі сьведчаць, што і на схіле дзён ён заставаўся верны ідэалам маладосці.

Былы шматгадовы сакратар управы Таварыства бе-

Удзельнікі акруговага зьезду Таварыства беларускай школы ў Горадні. Другі зьлева ў першым радзе паэт Міхась Васілёк, у цэнтры другога раду Аляксандар Уласаў, справа ад яго Рыгор Шырма. 1928

ларускай школы балюча перажываў русіфікацыю сыстэмы адукацыі і ўсяго жыцця ў БССР.

Ягонныя словы — «Песьня — душа народу» — сталіся крылатымі. Так Шырма назваў кнігу сваіх артыкулаў, якая выйшла ў сярэдзіне сямідзясятых. Расказваюць, што, узяўшы ў рукі сыгнальны экзэмпляр і прачытаўшы назву, Рыгор Раманавіч прамовіў: «А душу гэтую абкрадаюць».

Такія, як Шырма, не дазволілі абкрасьці душу народу дарэштты.

Рыгор Шырма

20.1.1892,
в. Шакуны,
цяпер Пружанскі раён —
23.3.1978, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Сябры ягонага бацькі-шляхціча жартавалі, што калі Антон з'явіўся на сьвет, у вокны яўна зазіраў Марс.

Праўда, напачатку малодшы Сокал-Кутылоўскі выбраў сабе прафэсію мірную — атрымаў дыплём географічнага факультэту Пецяярбурскага ўнівэрсытэту. Але гримнула Першая ўсясьветная вайна...

Казанская вайсковая вучэльня. Баі ў Галіцыі й Літве. Салдацкі Георгіеўскі крыж. Пасьля кастрычніцкага перавароту 1917 году капітан Сокал-Кутылоўскі ваяваў супраць чырвоных у арміях Дзянікіна і Юдзеніча. Але ў

душы гэтага суворага вайскоўца жыла мара не пра адзіную і непадзельную Расею, а пра незалежную Беларусь.

Улетку 1920-га ён вярнуўся на Бацькаўшчыну і неўзабаве апынуўся на Случчыне — там, дзе тады найбольш патрэбныя былі ягонныя здольнасьці. Падчас антыбальшавіцкага паўстаньня Сокал-Кутылоўскі ўзначаліў збройныя сілы змагароў — 1-ю Слуцкую брыгаду БНР.

У лістападзе-сьнежні брыгада вяла цяжкія штодзённыя баі супраць Чырвонай Арміі на фронце працягласьцю 60 кілямэтраў. Асабліва пасьпяховае случакі дзейнічалі на лініі Капыль — Цімкавічы — Вызна, дзе вёскі і мястэчкі некалькі разоў пераходзілі з рук у рукі.

АНТОН Сокал- Кутылоўскі

Сьцяг 1-га Слуцкага палка БНР. Зьлева — Лявон Вітан-Дубейкаўскі, справа — штабс-капітан Антон Борык. 1921

Пасьля Слуцкага збройнага чыну Антон быў высьвячаны на праваслаўнага сьвятара і служыў на Наваградчыне і Слонімшчыне. У гады Другой усясьветнай ён уступіў у Беларускаю незалежніцкую партыю, браў удзел у Другім Усебеларускім кангрэсе. Ужо ў эвакуацыі ў Нямеччыне Сокал-Кутылоўскі стаў на чале батальёну Беларускай Краёвай Абароны, які празь дзесяць дзён перайшоў да амэрыканцаў...

Агенты савецкай контравыведкі «Смерш» затрымалі Антона ў лягеры для рэпатрыянтаў. Ён быў асуджаны на 25 гадоў і выйшаў на волю па амністыі толькі ў 1957-м.

Да канца сваіх дзён камандзір случкіх паўстанцаў адмаўляўся верыць, што ў тым самым «Смершы» служыў ягоны сын.

**Антон
Сокал-Кутылоўскі**
7.2.1892,
хутар Чырвоная Горка,
цяпер Лунінецкі раён —
7.3.1983, Шчэцін, Польшча

Варта задумацца, як склаўся б гістарычны лёс Беларусі, каб не беларусізацыя. Суседзі-прыбалты мелі тады два дзесяцігодзьдзі незалежнасьці, мы — усяго некалькі гадоў уздыму нацыянальных сілаў і ахвярнай працы людзей, абсалютная большасьць якіх неўзабаве была зьнішчана.

Аляксандар Чарвякоў быў адным зь пяці сябраў Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўраду Беларусі, якія 1 студзеня 1919 году ў Смаленску паставілі свае подпісы пад Маніфэстам пра абвяшчэньне БССР. У тым першым урадзе яму дастаўся партфэль наркама асьветы.

Аляксандар Чарвякоў

Нягледзячы на ліхалецьце, камісарыят адчыняе школы й курсы ліквідацыі непісьменнасьці. Малады наркам рупіцца пра стварэньне Нацыянальнага

ўнівэрсытэту, выдае загады пра збор культурных каштоўнасьцяў і ахову гістарычных помнікаў.

У 1920-м Чарвякова абіраюць старшынём Саўнаркаму рэспублікі і адначасова старшынём ЦВК або, як тады казалі, «усебеларускім старастам». Апошнюю пасаду ён захаввае да 1937 году.

Нацыянал-камуністы не памыліліся ў сваім выбары. Адным зь першых крокаў Чарвякова стаў заклік да сьвайчыннікаў — найперш работнікаў адукацыі і культуры — вярнуцца на пакінутую ў гады вайны Бацькаўшчыну, каб разам будаваць новы Беларускі Дом.

«Ваша вызваленая Радзіма, — гаварылася ў звароце ЦВК, — прызывае вас прыкласьці руку да яе Адраджэньня...»

Гэтыя намаганьні далі вынік: да канца 1921-га ў родныя мясьціны для культурнай працы прыехалі больш за трыста ўраджэнцаў Беларусі. (Праўда, аднаму дзеячу культуры — драматургу Францішку Аляхновічу — Чарвякоў у тым самым годзе прадбачліва выдаў адмысло-

вую паперу, што дапамагла таму выехаць у Заходнюю Беларусь і пазьбегнуць магчымага арышту.)

У 1924-м сэсія ЦВК БССР прымае пастанову «Аб практычных мерапрыемствах па правядзеньні нацыянальнай палітыкі». «Рухавіком» гэтай палітыкі, якая ўвайшла ў гісторыю пад назовам «беларусізацыя», стаў Чарвякоў.

Яму не даравалі. Ад пачатку трыццатых гадоў «усебеларускага старасту», апошняга кіраўніка БССР, які гаварыў з народам на ягонай мове, усё часцей абвінавчваюць у адыходзе ад лініі партыі й нацыяналістычных хістаньнях.

Пад пагрозай арышту і расправы ён падчас XVI зьезду КП(б)Б сыходзіць з жыцьця сам. (Існуе вэрсія, паводле якой «усебеларускі стараста» быў забіты супрацоўнікамі НКВД.)

У 1990-я ў беларускім друку выказвалася прапанова пра заснаваньне Дзяржаўнай прэміі імя А. Чарвякова за найлепшыя працы ў галіне адукацыі.

Але хіба можа сёньняшняя ўлада надаць сваёй прэміі імя чалавека, які жыў беларусізацыяй, калі яна, гэтая ўлада, займаецца абсалютна процілеглым — татальнай русіфікацыяй?

Аляксандар Чарвякоў

8.3.1892, мяст. Дукора, цяпер Пухавіцкі раён — 16.6.1937, Менск.

Пахаваны на менскіх Вайсковых могілках

Яна, як Наталья Арсеньева ці бабуля сьпевака Данчыка Яніна Каханойская, пражыла амаль стагодзьдзе, даўшы прыклад таго, колькі, на добры лад, павінны жыць беларускія жанчыны.

Гэты доўгі шлях быў неверагодна багаты на сустрэчы, захапленьні, самыя розныя пачынаньні й здабыткі. Зоська Верас мела добрае знаёмства з Максімам Багдановічам, тэатральным дзеячам Уладзіславам Галубком, літаратарамі Гальяшом Леўчыкам і Ядвігіным Ш., пакінуўшы пра іх цікавыя ўспаміны.

Чытачы «Нашае Нівы», а потым заходнебеларускіх пэрыёдыкаў ведалі яе як аўтарку арыгінальных абразкоў і вершаў.

Зоська Верас

Навукоўцаў зацікавіў укладзены і выдадзены Зоськай Верас «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік».

Тагачасныя гаспадары зь Віленшчыны, Наваградчыны, Беласточчыны шукалі ў адрыўных календарых ейныя парады з агародніцтва й садоўніцтва. Пчалары выпісвалі рэдагаваны ёю часопіс «Беларуская борць», а дзеткі чыталі свае выданьні — «Зранку» і «Пралескі», рэдактарам якіх таксама была спадарыня Зоська.

Зь віленскай турмы Лукішкі яна вынесла вершы зняволенага Міхася Машары й выдала яго першы зборнік...

Ад 1923 году яна жыла ў Вільні — пераважна ў сваёй славутай «Лясной хатцы» сярод зялёных Панарскіх узвышшаў. У сямідзясятых — васьмідзясятых гады гэты

Маладыя кабеты ў модным адзеньні. Фота з збораў былога Беларускага музэю імя Івана Луцкевіча ў Вільні

прытульны й гасьцінны дамок быў месцам паломніцтва нашай інтэлігенцыі й адраджэнскіх моладзевых суполак. Я быў там толькі аднойчы, але атмасфэру натуральнай беларускасьці, якая панавала ў тых сьценах, запомніў на ўсё жыцьцё. На жаль, гаспадыня ўжо нічога ня чула, і візытанты мусілі пісаць свае пытаньні, затое адказы былі грунтоўна-дасьціпныя ды суправаджаліся дэманстрацыяй унікальных фатаграфіяў і дакумэнтаў.

На дзясятым дзясятку Зоську Верас прынялі ў Саюз беларускіх пісьменьнікаў, а ў дзевяноста тры яна пабачыла выдадзеную ў Менску кніжку сваіх вершаў і апавяданьняў. Калі спадарыня Зоська адышла ў Вечнасьць, мне на момант здалося, што Вільня апусьцела.

Зоська Верас
(ад нараджэньня
Людвіка Сівіцкая,
у замужы Войцік)
30.9.1892,
мяст. Мяджыбаж,
цяпер Ляцкаўскі раён,
Хмяльніцкая вобл.,
Украіна —
8.10.1991, Вільня.
Пахаваная на віленскіх
Панарскіх могілках

Ад часоў Лява Сапегі й Васіля Цяпінскага нашы літаратары ўмелі трымаць у руках ня толькі пяро, але і зброю, а ваяры не бяз посьпеху займаліся літаратурнымі штудыямі. На пачатку мінулага стагодзьдзя адзін з прыкладаў гэтага даў Аляксандр Ружанцоў-Смаленец.

І ягонае месца нараджэння, і псэўданім яшчэ раз сьведчаць, як далёка на ўсход ад сучасных дзяржаўных межаў Беларусі праходзіла наша мяжа этнічная.

Выхаванец гістарычна-філялягічнага факультэту Маскоўскага ўнівэрсытэту і Аляксееўскай вайсковай школы,

Аляксандр Ружанцоў у юнацтве гераічна ваяваў на франтах Першай усясьветнай. Паслужыўшы пасья 1917 году і ў белых і ў чырвоных, ён урэшце зрабіў свой выбар на карысьць

змаганьня за незалежную Беларусь.

Камандуючы беларускім батальёнам у Літоўскім войску, Ружанцоў-Смаленец здабыў вядомасьць як аўтар нечаканых сваімі тэмамі й вобразамі экспрэсіўных вершаў, якія нараджаліся з жорсткіх рэаліяў ваеннага часу. Адметнасьць ягоных твораў падкрэсьлівалі ўжо назовы: «На форце», «Перад атакай», «Зраньня ў акопах»...

*Раптам згасьлі ліхтарні...
Задыміў папяросай,
Моцна ляўся нехта з матросаў...*

*На снягу чырванела крывавае пляма,
Зачынілася жыццёвая брама.*

Гэта радкі зь вершу «Расстрэл», прысьвечанага Максіму Гарэцкаму, які, дарэчы, называў вершы Смаленца «моцнымі думкаю і арыгінальнымі формаю».

У 1920-я былы баявы камандзір быў консулам БНР у Коўне, дзе друкаваў у часопісе «Крывіч» артыкулы з

гісторыі беларускага войска. У 1944—1945 гадах ён працаваў пад кіраўніцтвам Кастуся Езавітава, беручы ўдзел у спробе стварыць Беларускае войска. Па вайне Аляксандр Ружанцоў жыў у ЗША, дзе напісаў цікавыя мэмуары, якія яшчэ чакаюць свайго выдаўца.

Калі б я стаў укладальнікам зборніка патрыятычных тэкстаў для беларускіх жаўнераў, абавязкова ўключыў бы туды верш Аляся Смаленца «Перад атакай»:

*Ўжо празьвінела трубка рытурнэль.
Вушмі крануўшы, задрожэлі коні.
На штандару чырвоны знак Пагоні
Яскрава сьвеціць... Трэснула шрапнэль.
Праменьні сонца заліваюць блоні.
Перад вачмі — як бьццам акварэль.
Мацней сьціскаеш шаблю у далоні
І чуеш, як ляціць яшчэ шрапнэль.*

**Аляксандр Ружанцоў
(псэўданім Аляксандр
Смаленец)**

12.8.1893, Вязьма,
Смаленшчына —
23.7.1966*, Дэнвіл, штат
Ілінойс, ЗША

* У Беларускай Энцыклапэдыі, Энцыклапэдыі гісторыі Беларусі і біябібліяграфічным слоўніку «Беларускія пісьменьнікі» падаецца памылковая дата сьмерці Аляксандра Ружанцова.

*Люблю наш край — старонку гэту,
Дзе я радзілася, расла,
Дзе першы раз пазнала шчасце,
Связаў нядолі праліла...*

Хто ў Беларусі ня ведае гэтых словаў, якія, пакладзе-
ныя на музыку кампазытарам Міколам Равенскім, даўно
сталі народнай песьняй, а яе мэлэдыя — пазыўнымі
Радзьмі Свабода?

Суаўтарка Равенскага — паэтка і дзяячка нацыяналь-
нага руху нашаніўскае пары Канстанцыя Буйла.

Спадарыня Канстанцыя
ня раз згадвала, што якраз
дзякуючы гэтай газэце —
легендзе беларускага друку,
якую атрымліваў бацька,
яна й захапілася літаратур-
най творчасцю.

Надрукаваўшы свой пер-
шы верш у шаснаццаць га-
доў, вільнянка Буйла зра-
білася сталай аўтаркаю
«Нашае Нівы».

Янка Купала прасіў яе:
«Пішыце яшчэ і яшчэ» і
прысьвяціў зусім юнай па-
этцы верш «Мая думка». Ён
жа стаў рэдактарам першае
кнігі Буйлы «Курганная
кветка», якую аформіў Язэп
Драздовіч.

У тым самым, шчаслі-
вым для Канстанцыі 1914-м
яна з рэкамэндацыі Цёткі
ўзначаліла беларускую кні-
гарню ў Полацку.

Круты пералом у жыцці
Буйлы надыйшоў пасля за-

Канстанцыя Буйла

мужжа й пераезду ў Маскву, дзе ёй было наканавана
пражыць болей за шэсць дзесяцігодзьдзяў. Удалечы ад
Беларусі яе муза амаль замоўкла. У 1930-я зьнік у віху-
ры рэпрэсіяў муж.

Калі пасля вайны паэтка зноў падала голас, сацрэ-
лістычныя крытыкі адказалі абвінавачаньнямі ў тым,
што яна апявае не «вялікую краіну Саветаў», а — Бела-
русь.

Крамольна-нацыяналістычнымі былі абвешчаныя, да
прыкладу, радкі:

*Зямля мая далёкая,
Зямля мая цудоўная,
Радзіма сінявокая,
Каму красой ты роўная...*

Прамінулі гады, і эпітэт «сінявокая» ў дачыненні
да Беларусі стаўся хрэстаматыйным.

У 1968-м Канстанцыя Буйла рашуча адмовілася
сьвяткаваць свой юбілей. «Што адзначаць? — пыталася
яна. — Што з пляяды нашых пісьменьнікаў адна заста-
лася, як сасна на галявінцы, хістацца над магілаю сьсе-
чаных дрэваў?..»

Калі яе душа адляцела ў Вечнасьць, прах Канстанцыі
вярнуўся ў родную Беларусь, пад тое неба, што, як яна
пісала, «па-асабліваму блакітнае, паркалёвае, трошкі
ружаватае...».

Канстанцыя Буйла
(у замужы Калечыц)
14.1.1893, Вільня —
4.6.1986, Масква, Расея.
Пахаваная ў
мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Разгарнуўшы гадоў дваццаць таму трэці том збору твораў Максіма Гарэцкага, я злавіў сябе на непрыемным адкрыцці. Ягоная рэч «На імперыялістычнай вайне. (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)» і зместам, і стылістыкай, і патасам успрымалася як нешта рэмінісцэнтна-другаснае.

Напружыўшы чытацкую памяць, я хутка знайшоў адказ: Эрых Марыя Рэмарк «На Заходнім фронце бязь зьменаў». Але варта было зазірнуць у энцыклапэдыю, як маё адкрыццё зь непамыснага імгненна ператварылася ва ўсьцешлівае: сла-

Максім Гарэцкі

вуты раман Рэмарка зьявіўся ў 1929-м, а «Запіскі» Гарэцкага на цэлыя тры гады раней — у 1926-м (дарэчы, адначасова з «Фэстам» Гэмінгўэя).

Дзякуючы свайму маладому клясыку беларуская літаратура яшчэ раз засьведчыла тады права быць паўнапраўнай часткаю літаратуры эўрапейскай.

Але Рэмарк у 1932-м атрымаў магчымасьць эміграваць зь Нямеччыны ў Швайцарыю. Гарэцкі ж у гэты самы час адбываў высылку ў Вятцы, а празь пяць гадоў, так і не вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, быў расстраляны паводле пастановы «тройкі» НКВД. Аўтару аповесці «Дзье души», «Камароўскай хронікі», геніяльных апавяданьняў, клясычнай «Гісторыі беларускае літаратуры» яшчэ ня споўнілася й сарака пяці.

У акце аб выкананні сьмяротнага прысуду, які захоўваецца ў сямейным архіве пляменьніка Максіма

Бацькі пісьменьніка Іван Кузьміч і Эўфрасінья Міхайлаўна

Гарэцкага Радзіма, значыцца: «Перечисленные осужденные всего в числе 40 человек из места содержания под стражей были взяты в 14 час. 45 мин. 10 февраля 1938 г., а решение Заседания Тройки приведено в исполнение путем расстрела в 15 час. того же дня. Трупы зарыты на установленную глубину».

Ён ставіў перад сабою, перад нацыянальным прыгожым пісьменствам і ўсімі адраджэнскімі сіламі звышзадачу — «падняць беларуса да ідэальнага чалавека», «аднавіць арганізм Беларусі і зрабіць яго дужэйшым».

На тое й геніі, каб пазначыць мэты на стагодзьдзі.

Максім Гарэцкі

18.2.1893,
в. Малая Багацькаўка,
цяпер Амсьціслаўскі раён —
10.2.1938, Вязьма,
Смаленская вобл., Расея*

* Біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменьнікі» падае недакладныя звесткі пра дату й месца сьмерці Максіма Гарэцкага. У Вязьме на верагодным месцы пахаваньня Максіма Гарэцкага ўсталяваная мэмарыяльная стэла зь ягоным імем.

Мая сьветлай памяці мама Марыя ў 1944 годзе паступіла на гістарычны факультэт Магілёўскага пэдынастытуту. У часе ейнага студэнцтва арыштавалі чатырох выкладчыкаў гісторыі розных краін і эпохаў.

Лекцыі нярэдка пачыналіся з закрэсьліваньня ў падручніках імёнаў новых «ворагаў народу». Часам студэнты на загад лектара мусілі рваць на дробныя шматкі (каб нельга было потым скласьці й прачытаць крамолу) цэлыя старонкі. Ад таго часу мама, сама ўсё жыцьцё выкладаючы ў школе менавіта гісторыю, захоўвала ў душы глыбокае перакананьне, што навука гэтая — надзвычай небясьпечная і ўсяляк, хоць і марна, спрабавала ўгаварыць мяне не паступаць на гістфак.

Аляксандар Ляўданскі

Аляксандар Ляўданскі (другі зьлева) з калегамі. 1930-я

Аляксандар Ляўданскі студыяваў гісторыю на дваццаць гадоў раней за маму і сьпярша, відаць, зусім ня думаў, наколькі рызыкаўна служыць музе Кліё ў краіне саветаў. Пагатоў на пачатку яго шляху ўсё складалася даволі пасьпяхова: сьбар гістарычна-археалягічнай камісіі Інбелкульту, загадчык аддзелу археалёгіі Беларускага дзяржаўнага музэю, потым загадчык археалягічнай сэкцыі акадэмічнага Інстытуту гісторыі і адначасова дацэнт БДУ...

Ляўданскі стаў арганізатарам першых у БССР навукова-археалягічных экспэдыцыяў. Ён дасьледаваў Віцебск, Воршу, Заслаўе, даў першую гістарычную тапаграфію старажытнага Полацку, дзе вывучаў Сафійскі сабор і неўзабаве дазваньня зруйнаваньня бальшавікамі Бельчыцкія храмы.

Аднак паралельна зь сьпісам навуковых публікацыяў больш пухлым рабілася й дасье на пэрспэктыўнага вучонага. Апрача яго агульнай незалежнай пазыцыі ў «органах» зьвярнулі ўвагу на лісты калянавуковых зласьліўцаў, якія выступілі супраць высновы Ляўданскага пра тое, што гарадзішчы гэтак званай культуры штрыхаванай керамікі ў Цэнтральнай Беларусі належалі балцкім плямёнам. Відаць, значна лепей было б, каб тут спрадвеку жылі савецкія калгасьнікі.

У 1937-м па яго прыехаў «чорны воран». У тым самым годзе жыцьцё вучонага абарвала куля ката з чырвонай зорчак на форменнай шапцы.

Аляксандар Ляўданскі
10.9.1893, в. Юр'ева,
цяпер Смалявіцкі раён —
27.8.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Афіцыйная савецкая прапаганда не шкадавала для яго самых страшных ярлыкоў: «отъявленный реакционер», «белогвардеец», «военный преступник», «изменник родины»... У іншых ён заслужыў азначэнні з процілеглым сэнсам: настаўнік, паэт і публіцыст, вучоны, палітык... Сучасныя даследнікі называюць яго найлегендарнейшай для свайго часу асобай беларускай гісторыі. Але сёння гаворка пра тыя вехі жыцця цяпісу Езавітава, якія не падлягаюць сумневу.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага з'езду і абвясчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Кастусь Езавітаў

прыняць у Саюз беларускіх пісьменьнікаў.

Ва ўмовах нямецкай акупацыі Езавітаў стварыў і ўзначаліў у Рызе Беларускі камітэт. Ён адчыняў бела-

Ваенны міністар у яе першым урадзе. Шэф Вайскаваддзяпляматычнай місіі БНР у Латвіі й Эстоніі, дзякуючы якому балтыйскія дзяржавы, у тым ліку і Фінляндыя, першымі прызналі беларускую незалежнасць. (Гэтыя заслугі Езавітава былі адзначаны прысваеннем яму звання генэрал-маёра.)

Больш за дваццаць гадоў ён вёў культурна-асветную дзейнасць сярод этнічных беларусаў Латвіі: кіраваў Люцынскай беларускай гімназіяй, знайшоў або разбудзіў дзясяткі талентаў і тысячы беларускіх душаў. Сярод іх быў і будучы літаратар Эдвард Вайвадзіш зпад Індры, якога мы яшчэ паспелі — у сто гадоў! —

У сакавіку 1919 году Кастусь Езавітаў (у цывільным, у цэнтры) быў прызначаны вайсковым камэндантам Горадні

рускія школы, займаўся ўпарадкаваньнем архіву БНР і навуковымі штудыямі (кашгоўнымі даследаваньнямі ёсць ягоныя кнігі «Беларусы ў Літве», «Беларусы ў Латвіі», «Беларусы і палякі»). Усё жыццё ён пісаў вершы:

*У куце больш ня маю бажніцу —
Мама там. А на ёй — Беларусь.*

У 1945-м яго, дэлегата Другога Ўсебеларускага кангрэсу і кіраўніка Галоўнага ўпраўлення вайсковых справаў Беларускай Цэнтральнай Рады, арыштавала савецкая контравыведка «Смерш». Паводле афіцыйнай вэрсіі, Езавітаў памёр у турэмным шпіталі «ад тубэркулёзу лёгкіх пры дыстафіі 3-й ступені».

Кастусь Езавітаў
17.11.1893, Дзвінск,
цяпер Даўгаўпілс, Латвія —
23.5.1946, Менск.
Месца пахавання
невядомае

Аднойчы мяне апанавала жаданьне пагартаць дакумэнты трагічнай справы Саюзу вызвалення Беларусі. Паколькі на календары была першая палова дзевяностых, маё імкненьне не выглядала безнадзейным.

Мне нават удалося даволі лёгка трапіць на прыём да кіраўніка ўсёмагутнага Камітэту, супрацоўнікі якога ў студэнцкія гады абяцалі вычысьціць мяне з унівэрсытэту й заслаць у салдаты куды-небудзь у цёплае месца пад Магадан.

Падчас таго візыту я зусім неспадзявана праслухаў ад гаспадара кабінэту, дзе можна было б гуляць у футбол, невялікую, але змястоўную лекцыю на тэму «Янка Купала і Паўліна Мядзёлка».

Паўліна Мядзёлка

Тагачасны гэбіст № 1 пацьвердзіў, што нядаўнія газэтныя публікацыі не зманілі: Мядзёлка, першае вялікае каханьне Купалы, сапраўды давала ў «органы» інфармацыю на паэта.

Але ж яна яго шчыра кахала! А калі б таварышу опэру пісаў бы нехта іншы, бяз кропелькі каханьня... «Гэта ж сужэльны жак!» — завяршыў эмацыйны маналёг мой візаві.

Паколькі ў архівы КГБ мяне ні тады, ні пазьней так і не пусьцілі, пераканацца на ўласныя вочы, што Мядзёлка займалася яшчэ й ступацтвам, я ня здолеў, ды і зусім ня меў такой мэты.

Гэтая жанчына па-ранейшаму засталася для мяне асобаю прыцягальнай і нечым падобнай да нашай знакамітай авантурніцы XVIII стагодзьдзя Саламеі Пільштыновай, адно што — надзеленай беларускай сьвядомасьцю й патрыятызмам.

Яна выконвала ролю Паўлінкі ў пецяярбурскай прэм'еры Купалавай п'есы, у гады Першай усясьветнай працавала ў дзіцячым прытулку ў Царыцыне на Волзе,

а потым была сакратаром Беларускага камітэту дапамогі ахвярам вайны ў Петраградзе.

У Менску яна сустракалася з Максімам Багдановічам і княгіняю Магдаленай Радзівіл, у Полацку — з Купалам... Нейкі час была замужам за вядомым нацыянальным дзеячам Тамашом Грыбам.

Паўліна працавала ў выдавецкім адзеле пры савецкім пасольстве ў Бэрліне, дзе займалася выпускам беларускіх кнігаў, выкладала ў Беларускай гімназіі ў Дзвінску (цяпер Даўгаўпілс) і ў Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, дзе ў 1930-м па яе прыйшлі людзі ў форме ОГПУ.

Праз два гады яна стала маскоўскай настаўніцай...

Па вайне Мядзёлка выкладала ў школе роднага Будслава, дзе й былі напісаныя ўспаміны «Сьцежкамi жыцьця», што выйшлі ўжо пасля сыходу аўтаркі ў іншы сьвет і, нягледзячы на ўмяшаньні цензуры й самацензуры, сталіся, як і «Авантуры майго жыцьця» Пільштыновай, яскравым помнікам беларускай мэмуарыстыкі.

Паўліна Мядзёлка

24.9.1893,
мяст. Будслаў,
цяпер Мядзельскі раён —
13.2.1974, Будслаў

Магчыма, хтосьці не пагодзіцца, але я лічу, што, каб быць жонкаю пісьменьніка, таксама трэба мець адмысловы талент. Леаніла Чарняўская, безумоўна, валодала ім. Як, дарэчы, і талентам літаратурным, а таксама пэдагогічным.

Скончыўшы Марыінскую вышэйшую вучэльню ў Вільні, яна колькі гадоў настаўнічала ў Дзісенскім павеце, а затым пераехала ў горад свайго студэнцкага юнацтва. Там у 1919-м Леаніла стала спадарожніцаю жыцця будучага клясыка нашай літаратуры Максіма Гарэцкага. Праз тры гады яна, тады выкладчыца Беларускай гімназіі, упершыню

даведалася, што значыць быць жонкаю палітвязьня. Пасьля двух арыштаў Максіма польскімі ўладамі Гарэцкія перабраліся ў БССР.

Посьпехі беларусізацыі натхнялі й жывілі надзеі на пабудову незалежнага Беларускага Дому. Гарэцкі выкладаў мову і літаратуру ў БДУ і Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, шмат пісаў і друкаваўся. Леаніла выходзіла дзяцей і ў вольную часіну таксама сядала да пісьмовага стала.

Віленская турма Лукішкі, празь якую прайшлі сотні беларускіх патрыётаў

Асабліва добра атрымліваліся ў яе дзіцячыя апавяданьні. Дзякуючы ёй загучалі па-беларуску творы Рэд'ярда Кіплінга, Эрнэста Сэтан-Томпсана, «Тыль Уленшпігель» Шарля дэ Кастэра.

У 1930-м прагрымела справа Саюзу вызваленьня Беларусі, і Гарэцкі атрымаў пяць гадоў высылкі. Леаніла дзяліла ягоны лёс у Вятцы і ў пасёлку Пясочня на Смаленшчыне.

Для дзіцячага садка, дзе яна працавала выхавацелькай, гэта было шчасьцем, бо Леаніла Ўсцінаўна цудоўна сьпявала, вышывала, вучыла малых маляваць.

Ёй яшчэ трэба было перажыць другі арышт і расстрэл мужа, сьмерць на фронце сына Лёні, шматгадовае становішча жонкі «ворага народу».

Многія з раскіданых па краіне, «дзе так вольна дыхаў чалавек», сямейнікаў рэпрэсаваных «нацдэмаў» не вярнуліся, дакладней, ня здолелі вярнуцца на радзіму. Гэта таксама было ўдарам па беларушчыне, аслабляла і без таго жудасна падарваныя нацыянальныя сілы.

Свой апошні прыстанак Леаніла знайшла ў Ленінградзе. Дзякуючы ёй і яе з Максімам дачцэ Галіне захаваныя многія рукапісы з архіву Гарэцкага — нацыянальныя скарбы, што цяпер захоўваюцца ў бібліятэцы Нацыянальнай Акадэміі навук і Дзяржаўным архіве-музэі літаратуры і мастацтва.

Леаніла Чарняўская (у замужы Гарэцкая)

16.11.1893, в. Таргуны, цяпер Докшыцкі раён — 26.9.1976, Ленінград, цяпер Санкт-Пецярбург, Расея.

Пахаваная на пецярбургскіх Паўднёвых могілках

Хачу прызнацца, што пашанотліва ставячыся да дзейнасці ўсіх беларускіх айшоў-марыянаў, якія пакінулі глыбокі след у гісторыі нашага нацыянальнага й рэлігійнага руху, з адным зь іх я адчуваю нейкую асаблівую мэтафізічную сувязь.

Казімер Смулька прыйшоў на сьвет на цэлае жыцццё раней за мяне, быў трынаццатым сынам у сялянскай сям'і, вучыўся ў Віленскай каталіцкай сэмінарыі й стаў манахам, але ў нашых лёсах было і нешта агульнае.

Смулька, як і я, заўсёды шкадаваў, што нідзе й ніколі ня меў магчымасці вучыцца па-беларуску: адно што ў

ягонных школах усё было польску, а ў маіх — па расейску.

Смулька, як і я, насуперак забароне бацькоў любіў у дзяцінстве чытаць па начах. Праўда, у мяне быў

ліхтарык, а ў яго — сьвечка.

Ён, як і я, ніколі не гарнуўся да вайскавай службы і ў Першую ўсясьветную вырашыў — з рэлігійных перакананняў — пазьбегнуць прызыву на фронт. Хаваючыся ў сваякоў, Казімер мусіў весці начны лад жыцця, што разам з інтэнсіўным чытаньнем прывяло да раптоўнай страты зроку. Ад таго часу ён крыху бачыў толькі ўдзень.

У 1920-м бальшавікі арыштавалі Смульку як польскага агента. У 1938-м палякі вывозілі айца Казімера з славутага Друйскага кляштару ўжо як небяспечнага беларуса...

Рэшту жыцця ён правёў у марыянскім кляштары ў Скурцы на Беласточчыне. Ня толькі за кляштарнымі сьценамі, але і ў цэлым ордэне Смулька меў славу выдатнага спавядальніка.

Цалкам згубіўшы зрок, ён адпраўляў набажэнства для сляпых, уражваючы ўсіх тым, як беспамылкава чытае з памяці Эвангелье.

Казімер Смулька

Айцец Казімер Смулька (сядзіць трэці справа). Друя, 1937

Паводле аповедаў старых скурацкіх марыянаў, у кельлі ў айца Казімера заўсёды працаваў радыёпрымач, настроены на хвалі Беларускай Свабоды.

На іранічныя часам пытаньні братоў, чаму ён ніколі не вымыкае радыё, айцец Казімер заўсёды сур'ёзна адказваў: «Баюся прапусьціць навіну, што Беларусь стала вольная».

Казімер Смулька

12.1.1894, в. Пруднікі,
цяпер Мёрскі раён —
15.9.1965, в. Скурац,
Беласточчына

Павароты яго жыцццёвага шляху дагэтуль змушаюць гісторыкаў распачынаць з-цягтыя спрэчкі. Паколькі «спрачаецца той, хто ня ведае» (Лао-цзы), засяродзімся на несумнеўных фактах.

Франук усвядоміў сябе беларусам вельмі рана. Ужо ў школе ён пашыраў сярод сяброў «Нашу Ніву», а потым стварыў у Івянцы нацыянальную моладзевую суполку.

У лістападзе 1917-га, маючы два баявыя раненні і званьне штабс-капітана, Кушаль пакінуў расейскую армію і вярнуўся ў родныя мясціны. Дачуўшыся, што ў Менску адчынілася беларуская кнігарня, ён пешкі вырушыў у няблізкую дарогу. Першым, каго сустрэў у кнігарні, быў паэт Алесь Гарун, які наладаваў падарожніку цэлы мех літаратуры.

Францішак Кушаль

прывяла яго ў 1919-м у Беларускаю вайсковую камісію.

Яму здавалася, што заповедная задума мае шанцы ўрэчаісьніцца ўва ўмовах нацысцкай акупацыі.

Трэба меркаваць, што падабраная яна была як сьлед, бо неўзабаве нядаўні баявы афіцэр завёў знаёмства з Антонам Луцкевічам, Янкам Станкевічам, Браніславам Тарашкевічам, Аркадзею Смолічам ды іншымі дзеячамі беларускага руху.

Францішак Кушаль усё жыцццё імкнуўся стварыць нацыянальнае войска як галоўную гарантыю незалежнасьці краіны. Гэтая мара

Ганаровая варта Беларускай вайсковай камэндатуры ў Горадні.
Сакавік 1919-га

У сакавіку 1944-га ён узначальвае Беларускаю Краёвую Абарону. (Загад аб яе стварэньні быў, дарэчы, падпісаны 23 лютага, у той дзень, калі вялікая частка нашых суграмадзянаў з савецкага часу сьвяткуе іншае сьвята.) Праз год дывізія «Беларусь» на чале з палкоўнікам Кушалем прарывае нямецкі фронт і пераходзіць да амэрыканцаў.

На эміграцыі ён робіцца адным з заснавальнікаў газэты «Бацькаўшчына», што выдавалася ў Нямеччыне, а апынуўшыся за акіянам, кіруе Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаньнем.

Амаль паўстагодзьдзя Францішак Кушаль быў мужам і сябрам нашай выдатнай паэткі Натальі Арсеньневай.

Францішак Кушаль
16.2.1895, в. Пяршаі,
цяпер Валожынскі раён –
25.5.1968, Рочэстэр,
штат Нью-Ёрк, ЗША

Адзін зь ягоных біёграфіаў назваў Тамаша Грыба рыцарам беларускай свабоды. І сапраўды, Тамаш ня проста шчасліва адчуў яе жыццядайны подых, але быў сярод тых, хто закладаў шлях Беларусі ў будучыню.

Дэлегат Першага Ўсебеларускага зьезду, на які прыяжджае з фронту. Народны сакратар земляробства ў першым беларускім урадзе — Сакратарыяце БНР. Выдавец віленскай газеты «Грамадзянін», на старонках якой змагаўся супраць манапалізацыі сацыялістычнай ідэі адной партыі. Стваральнік Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Вязень польскіх турмаў...

Тамаш Грыб

На пачатку 1920-х ён зьявіўся на вуліцах Златай Прагі — прыехаў вучыцца, яшчэ не здагадаючыся, што тут яму наканавана застацца да канца сваіх дзён.

У Карлавым унівэрсытэце, дзе беларусы здабывалі асьвету яшчэ з часоў Сярэднявечча, Грыб абараніў доктарскую дысэртацыю на тэму «Пытаньне народу і нацыі» і стаў у эміграцыйным асяродзьдзі адным зь лідэраў.

Адрозна ад шмат каго з нацыянальных дзеячаў ён пасьядоўна выступаў супраць вяртаньня ў БССР, дзе ўсе вяртанцы чамусьці хутка зьнікалі.

Абвестка пра склад Народнага Сакратарыяту БНР

«Пакіньце займацца дурніцай», — ляпідарна адказаў ён на запрашэньне ўзяць у 1926 годзе ўдзел у ладжанай Інбелкультам менскай Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі, адкуль, да прыкладу, ужо ня здолеў купіць білет дадому ў Вільню Францішак Аляхновіч.

У апошнія гады свайго кароткага жыцця Тамаш зблізіўся зь лідэрам расейскіх эсэраў Віктарам Чарновым.

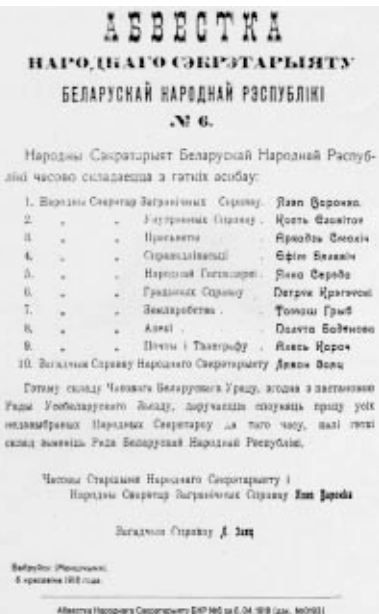
Легендарны рэвалюцыянер прызнаваўся, што менавіта беларус Грыб дапамог яму асэнсаваць ці не найістотнейшую памылку ўсяго расейскага эсэраўскага руху — няздольнасьць убачыць іншыя народы імперыі.

Там, у Празе, Тамаш Грыб пісаў: «Я або прыеду ў Менск як вольны грамадзянін, або застануся на ўсё жыццё сваё эмігрантам. Можна быць, хто-небудзь найдзе мае каштоўныя рукапісы... Працую для будучых пакаленьняў...»

Аднаго з братоў маёй мамы звалі Тамаш. Магчыма, калі-небудзь так назавуць майго ўнука — прадстаўніка тых самых будучых пакаленьняў, пра якія ў дваццатых гады мінулага стагодзьдзя марыў Тамаш Грыб.

Тамаш Грыб
19.3.1895, в. Паляны, цяпер Астрэвецкі раён —
25.1.1938, Прага, Чэхія

Хранічная беларуская хва-роба, уласцівая, на жаль, і многім нібыта нацыянальна арыентаваным суайчыньнікам, — выхаваная за два стагодзьдзі русіфікацыі расейскацэнтрычнасьць.

Нашых мастакоў або пісьменьнікаў крытыкі абавязкова параўноўваюць з расейскімі. Вынаходніка субмарыны Казімера Чарноўскага называюць «беларускім Кулібіным».

А жонкі нашых палітвысланцаў пачатку 1930-х (пазьней ужо давалі канцлягер або расстрэльвалі), што паехалі ўсьлед за мужамі ў далёкія дзікія краі, ведама ж, бралі прыклад з жонак дзекабрыстаў.

Ванда Лявіцкая

Зусім ня маючы на мэце паставіць пад сумнеў гераізм верных спадарожніц першых расейскіх рэвалюцыянэраў, заўважу, што іхні прыклад тут абсалютна не пры чым. Нашым жанчынам з пракаветных часоў (пагатоў цягам стагодзьдзяў яны мелі нязьмерна болей правоў, чым расейкі) самім ставала мужнасьці, адвагі й рашучасьці, якім магла б пазаздросьціць і сама нібыта мацнейшая палова нацыі.

Ванда Лявіцкая была адзінай дачкою пісьменьніка Ядвігіна Ш. (Антана Лявіцкага). Пасьля Вышэйшай пачатковай вучэльні ў Радашкавічах яна рыхтавалася да экзаменаў на вясковую настаўніцу, але гэтаму намеру ўрэшце перашкодзілі каталіцкае веравызнаньне і пачаток Першай усясьветнай вайны.

Далейшы шлях прыгажуні Ванды прадвызначыла сямейнае выхаваньне. Асталяваўшыся з 1914 году ў Менску, яна працавала ў Беларускай кнігарні й гарадзкой бібліятэцы імя А. Пушкіна, куды яе рэкамэндавала сама Цётка. Потым была выхавацелькай і выкладчыцай у беларускіх дзіцячых прытулках і ў Першай менскай беларускай школе.

Яна ліставалася з Максімам Багдановічам. Магчыма, найперш якраз да яе ехаў паэт зь Яраслаўлю ў 1916-м...

Пазьней Лявіцкая стала жонкаю палітыка, навукоўца і пісьменьніка, аднаго з будучых «бацькоў» БНР Язэпа Лёсіка.

Іх зблізіла ня толькі каханьне, але і тое, што Ванда таксама займалася літаратурнай творчасцю: друкавала вершы і апавяданьні ў «Нашай Ніве», газэтах «Беларусь» і «Вольная Беларусь».

Калі Лёсіка арыштавалі ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі, Ванда, каб дзеці не загінулі ад голаду, бралася за любую працу — пасудамы, разносчыцы тэлеграмаў, а як толькі гэта сталася магчымым, паехала да высланага мужа, каб дзяліць зь ім усё нягоды да паўторнага, ужо фатальнага арышту ў 1938-м.

Дзеці Лёсікаў — Люцыя, Алеся і Юры — у Беларусь не вярнуліся, на што, безумоўна, паўплываў трагічны лёс бацькі. Ванда па чарзе жыла ў іх у Расеі. Яна перажыла мужа на тры дзесяцігодзьдзі, а свой апошні спачын знайшла ў стаўрапольскім пасёлку, куды некалі прыехала да каханага Язэпа ў высылку.

Ванда Лявіцкая
(у замужы Лёсік)
25.9.1895,
мяст. Радашкавічы,
цяпер Маладэчанскі раён —
8.12.1968, пас. Татарка,
Стаўрапольскі край, Расея

Увесну і ўлетку 1920-га ад адной да другой слущкай вёскі ездзілі колькі вазоў зь нейкімі нязвычайнымі седакамі ды яшчэ больш дзіўным майном, якое тыя вясёлыя седакі называлі «дэкарацыямі». Гэта была драматычная дружына Слуцкага культурна-асьветнага таварыства «Папараць-кветка». У спектаклях, што ладзіліся часам проста пад зорным вечаровым небам, на імправізаваную сцэну выходзіў артыст Базыль Карусь, які да ўсяго яшчэ і вёў рэй у беларускім хоры таварыства.

Пад псэўданімам хаваўся адзін з кіраўнікоў Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, удзельнік антыпольскага і антысавецкага нелегальнага руху Васіль Русак. Празь некалькі месяцаў ён, колішні дэлегат Першага Ўсебеларускага

зьезду, будзе абраны старшынём Беларускага зьезду Слуцчыны і неўзабаве стане камісарам 2-га Грозаўскага палка паўстанцаў.

Пасьля Слуцкага збройнага чыну Васіль ствараў партызанскія аддзелы на захопленай палякамі Віленшчыне, а затым з рэкамандацыі прадстаўніцтва БНР у Коўне прыехаў вучыцца ў Праскую вышэйшую тэхнічную школу.

Там, у чэскай сталіцы, ён ня толькі атрымаў адукацыю і ўзяў шлюб з чэшкаю, але напоўніду выявіў свае шматстайныя здольнасьці. Стаўшы паспяховым прадпрымальнікам, Русак узначаліў Праскі Беларускі нацыянальны камітэт, зафундаваў часопіс «Іскры Скарыны» і, працягваючы традыцыю знакамітага палачаніна, наладзіў выданьне беларускіх кнігаў.

Сваім коштам ён рыхтаваў і высылаў у Лігу Нацыяў мэмарандумы ў абарону нацыянальных і сацыяльных правоў беларусаў.

Ва ўмовах нацысцкай акупацыі Русак працягваў

Беларускія студэнты ў Празе. Зьлева направа: Франук Грышкевіч, Васіль Русак, Вячаслаў Лаўскі, Адольф Клімовіч, Тамаш Грыб

жыць з думкаю пра Беларусь. Вядомыя выдадзеныя ім у той час паводле асабістага праекту паштоўкі з Пагоняю, а таксама нямецкамоўная брашура пра Беларусь з дададзенай этнаграфічнай мапаю.

Ён кожны дзень рызыкаваў жыцьцём, хаваючы ў сябе ў Празе дзеве габрэйскія сям'і. Яшчэ некалькі сем'яў ён уратаваў, выдаўшы ім дакумэнты Беларускага нацыянальнага камітэту ў Празе аб тым, што гэтыя людзі — беларусы. Адзін зь іх, на прозьвішча Вальфсон, пазьней выдаў свайго ратавальніка агентам савецкай контравыведкі «Смерш». Кваліфікаваўшы тое, чым усё жыцьцё займаўся Васіль Русак, як «антысавецкую дзейнасьць», ваенны трыбунал вынес прысуд: дзесяць гадоў лягераў.

Далейшы лёс Русака нявысьветлены.

Васіль Русак

4.4.1896, в. Ячава, цяпер Слуцкі раён — пасьля 1946, Расея. Месца пахаваньня невядомае

Чытачы аповесці Максіма Гарэцкага «Дзье ве души», безумоўна, памятаюць яе галоўнага героя — Ігната Абдзіраловіча. Менавіта гэтае імя ўзяў для псэўданіму філэзаф, паэт і публіцыст Ігнат Канчэўскі.

Невыпадкава і тое, што і аповесць Гарэцкага, і праграмае маральна-філязофскае эсэ Канчэўскага-Абдзіраловіча «Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду» на доўгія дзесяцігодзьдзі былі схаваныя ад абкрадзенай беларускай душы ў спэцфондах.

Сучасны філэзаф Уладзімер Конан параўнаў адсутнасьць згаданых твораў у нашым нацыянальным кантэксьце з сытуацыяй, калі б, да прыкладу, расейскага чытача пазбавілі кнігаў Лява Талстога або філязофскіх твораў Уладзімера Салаўёва.

Ігнат Канчэўскі

У Першую ўсасьветную Канчэўскі мусіў зьмяніць аўдыторыі Маскоўскага ўнівэрсытэту на казармы школы прапаршчыкаў і франтавыя акопы. Пазьней, у халодным і галодным Менску, дзе бясконца мянялася ўлада, ён нажыў сухоты, што абмяжуюць яго зямную дарогу ўсяго чвэрткай стагодзьдзя. Вярнуўшыся ў Вільню, ён, апрача свайго

шматжанравага супрацоўніцтва з пэрыёдыкай, грунтоўна вывучаў заходнюю філязофію і займаўся ўсходнімі філязофскімі практыкамі (нават заснаваў у Віленскай беларускай гімназіі ці ня першы ў краі гурток ёгі).

Як і Гарэцкі, Ігнат Канчэўскі — толькі сваімі сродкамі — дасьледаваў мэтафізыку, таемны драматызм і

містычнасьць быцьця нацыі, зьвязаныя зь яе гістарычным лёсам. Паводле ягонае канцэпцыі, беларускі сьветапогляд узьнік у выніку спрадвечнай барацьбы двух тыпаў культуры — заходняга і ўсходняга. Цягам сваёй тысячагадовай гісторыі беларусы так і ня здолелі канчаткова далучыцца ні да аднаго, ні да другога. У гэтай раздвоенасьці Канчэўскі бачыў трагедыю нашага народу.

Ён лічыў непрымальным для беларусаў і «заходняе» мэсіянства і — яшчэ больш — мэсіянства «ўсходняе», пад якім разумеў найперш расейскае імкненьне да сцэльнае ўніфікацыі: то «ўся ўлада цару», то «ўся ўлада саветам», што непазьбежна вядзе да таталітарызму і тыраніі.

Надрукаванае ў 1921-м у Вільні эсэ «Адвечным шляхам», якое сталася ягонай лебядзінай песьняй, варта перачытаць і нам, беларусам сёньняшнім. Стоячы на парозе жыцьця й сьмерці, філэзаф не патанаў у чорным пэсымізьме. Ён лічыў, што насуперак антынацыянальным сілам Беларусь будзе выратаваная культурным адраджэньнем, духоўнай, гаспадарчай і сацыяльна-палітычнай творчасцю.

На думку Канчэўскага, паўстаньне супраць існых формаў палітычнага быцьця — ня самы плённы шлях, бо ён вядзе да разбурэньня творчых сілаў нацыі. Аднак ва ўмовах, калі народ пазбаўляюць свабоды творчасці, адбіраюць магчымасьць разьвіваць нацыянальную культуру, застаецца альтэрнатыва: альбо рэвалюцыйны выбух, альбо духоўная дэградацыя і пагроза нацыянальнага нябыту.

Ігнат Канчэўскі
(псэўданім Ігнат
Абдзіраловіч)

Травень 1896, Вільня —
23.4.1923, Вільня

Аляксандар Орса — з тых нашых суайчыньнікаў, якія сваім жыццём увасабляюць пасіянарнасьць старажытнай беларускай Наваградчыны.

Вярнуўшыся зь Першай усясьветнай вайны ў ранзе капітана, ён адразу ўлучаецца ў нацыянальны рух: настаўнічае ў беларускай школьцы, зьяўляецца прадстаўніком сваёй воласьці пры разьмеркаваньні харчовай дапамогі ЗША пацярпелым ад вайны, актыўнічае ў выбарчай кампаніі 1922 году, калі беларусы ў Наваградзкай акрузе атрымліваюць цэлыя тры пасольскія месцы ў Сойме і адно — сэнатарскае.

Аляксандар Орса

З Прагі, дзе Аляксандар вучыўся на прыродазнаўчым факультэце Карлавага ўнівэрсытэту, ён прыяжджае з ступенню доктара навук і з жонкаю Натальляй, сваёй колішняй суседкай, якая таксама здабывала навуку ў гасьціннай чэскай сталіцы.

Орсы працуюць у Наваградзкай беларускай гімназіі, дзе польская дзяржава плаціць заробкі толькі чатыром з двух дзясяткаў настаўнікаў. Гэтыя чацьвёра, у ліку якіх і Орса, дзеляць свае грошы на ўсіх калегаў.

І за саветамі пасья вярасьня 1939-га, і за немцамі, і ў ЗША ягонае жыццё было звязанае з школь-

ніцтвам. Але сваё найскравейшае выяўленьне пэдагагічныя здольнасьці Орсы знайшлі, калі ён займаў па-

саду дырэктара славутай Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне — вучэльні, якая выхавала эліту нашай паваяннай эміграцыі.

Сярод гімназістак была малодшая дачка Орсаў Ала, у будучым — прафэсар хіміі Нью-Ёрскага гарадзкага ўнівэрсытэту і знаячая навукоўка, а ў беларускім сьвеце — шматгадовая мастацкая кіраўніца ў свой час надзвычай папулярнага танцавальнага ансамблю «Васілёк», стваральніца Культурна-адукацыйнай фундацыі Орса-Рамана і ўдзельніца практычна ўсіх ініцыятываў беларускай дыяспары.

Успадчыўшы ад бацькі талент пэдагога, яна адрозна ад шмат якіх іншых эмігрантаў навучыла гаварыць па-беларуску ня толькі сыноў, але і мужа-амэрыканца італійскага паходжаньня.

Спадарыня Ала памятае, як у доме ейных бацькоў ужо за акіянам, у 1950 годзе, адбылося ці ня першае ў Нью-Ёрку сьвяткаваньне Дня Волі 25 сакавіка.

«Тата заўсёды пасылаў мяне кудысьці вучыцца, — расказвала яна мне. — А калі недзе сьпявалі беларускія песьні, ён адразу плакаў, а я, як была меншая, саромелася».

На надмагільным помніку Аляксандру Орсу на беларускіх кладах парафіі Жыровіцкай Божай Маці ў Іст-Брансўіку напісана: «Змагару за волю Беларусі, Настаўніку».

Аляксандар Орса

24.7.1896,
Нягневічы,
цяпер Наваградзкі раён —
2.11.1959, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Калі ў дзяцінстве мы прыжаджалі да сваякоў у вёску і мой тата Аляксей бачыў занядбаную хаціну або нейкую калгасную развалюху, ён зазвычай скрушліва казаў: «Прышчэпава на іх няма». Бацька працаваў пракурорам, і, магчыма, таму я думаў, што Прышчэпаў — нейкі самы галоўны пракурор. Аднак, калі пытаўся, што гэта за Прышчэпаў, у адказ гучала ўніклівае: «Вырасьдеш, даведаеся».

Аднаго разу, яшчэ не паспеўшы падрасці, я пачуў пра загадкавага Прышчэпава і нешта новае: як выявілася, каб ня ён, дык і наш Полацк і ўся Віцебская вобласць знаходзіліся б не ў Беларусі, а ў Расеі. Я быў перакананы, што тут заўсёды была Беларусь, але бацька паказаў мне свой пашпарт, дзе было напісана, што ён нарадзіўся ў Віцебскай вобласці РСФСР.

Праз шмат гадоў, калі таты ўжо даўно не было на сьвеце, я пераканаўся, што Зьміцер Прышчэпаў ня толькі ад імя губвыканкаму падпісаў у 1924-м акт пра вяртаньне Віцебскай губэрні (адарванай бальшавікамі ад Беларусі ўзімку 1919-га) у склад БССР, але і меў іншыя заслугі перад Бацькаўшчынай.

У 1920-я ён быў наркамам земляробства рэспублікі, прычым не сьпяшаўся выконваць маскоўскія дырэктываў, а вёў сваю незалежную палітыку, дзе стаўка рабілася на разьвіцьцё хутарскай сыстэмы і абарону

Зьміцер Прышчэпаў

публікі, прычым не сьпяшаўся выконваць маскоўскія дырэктываў, а вёў сваю незалежную палітыку, дзе стаўка рабілася на разьвіцьцё хутарскай сыстэмы і абарону

Менск. Канец 1930-х

моўных сялянскіх гаспадарак пры абмежаваньні калгаснага ладу.

Справа Саюзу вызваленьня Беларусі, якая распачала ў рэспубліцы масавыя рэпрэсіі супраць «нацдэмаў», прывяла і да арышту былога наркама. Пасьля страшных катаваньняў ён спрабаваў скончыць жыцьцё самагубствам, але паўжывога яго выцягнулі зь пяцілі, каб за судзіць на дзесяць гадоў лягераў.

У чэрвені 1937-га Прышчэпава выпусьцілі на волю — відаць, бяз права вярнуцца на Радзіму, бо ў дакумэнтах новага арышту, які адбыўся ўсяго праз два месяцы, ён фігураваў як жыхар Магадану.

У Беларусь ён усё ж прыедзе — этапам і, не дажыўшы да выкананьня сьмяротнага прысуду, памрэ ў турэмным шпіталі.

Зьміцер Прышчэпаў
21.11.1896, в. Калодніца,
цяпер Крупскі раён –
31.1.1940, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Людзі з прозьвішчам Адамовіч ужо ня першае стагодзьдзе адыгрываюць адметную ролю ў нашай гісторыі. Адным зь першых у гэтым шэрагу стаіць чалавек, які яшчэ ў студэнцкія гады прывабіў мяне сваім спрадвечна беларускім імем — Язэп.

Узяўшы ў рукі вінтоўку ў сямнаццаць гадоў, Язэп удзельнічаў у Першай усясьветнай вайне. Тры Георгіеўскія крыжы зрабілі ўнтэр-афіцэра Адамовіча на фронце амаль легендай.

Пасьля кастрычніцкага перавароту 1917 году Язэп камандаваў вайсковымі аддзеламі, што стрымлівалі на-

мецкіх інтэрвэнтаў пад Барысавам, Магілевам і Смаленскам. У дваццаць адзін год ён стаў ваенным камісарам Смаленскай губэрні, якую лічыў беларускім этнічным абшарам.

Язэп Адамовіч

У БССР нацыянал-камуніст Адамовіч займаў пасаду старшыні Савету народных камісараў. У 1924 годзе пад ягоным кіраўніцтвам адбылося вяртаньне ў склад на-

Віцебск (як і Магілёў з Гомелем) быў вернуты ў склад Беларусі прычынным удзеле Язэпа Адамовіча

шай рэспублікі беларускіх Віцебшчыны й Магілёўшчыны, адрэзаных Масквой амаль адразу пасьля абвяшчэньня БССР. У 1926-м удалося дабіцца перадачы з РСФСР у склад Беларусі Гомелю з Рэчыцай і яшчэ сямі павеатаў. У выніку тэрыторыя рэспублікі павялічылася з 52 да 126 тысяч квадратных кілямэтраў, або амаль у два з паловаю разы, а насельніцтва — з 1,5 да 5 мільёнаў чалавек. Вярнуць беларускую Смаленшчыну разам зь іншымі нашымі землямі, захопленымі Расеяй, ужо не паспелі.

Высокага аўтарытэту беларускага кіраўніка, які, дарэчы, зьвяртаўся да народу на яго мове, не маглі не заўважыць у Маскве. У кар’еры Адамовіча адбываюцца рэзкія зьмены. У 1927-м яго ставяць кіраваць Цукартрэстам, а затым і наагул адпраўляюць начальнікам акцыянэрнага таварыства на Камчатку.

Ідзе 1937-мы. Былы старшыня СНК Беларусі ведае, што ў ягоныя дзверы могуць пастукаць у любую ноч. Едучы ў цягніку з Далёкага Ўсходу ў Маскву, ён вырашае сысьці з жыцьця сам...

Калі ў Барысаве выбудзе ісьці вуліцай імя Адамовіча, ведайце: яна названая ў гонар чалавека, які разам зь сваімі аднадумцамі вярнуў Беларусь Віцебск, Магілёў і Гомель.

Язэп Адамовіч
7.1.1897, Барысаў —
22.4.1937, Сібір, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У 1920-я ён быў кумірам тысяч юнакоў. А нядаўна на сустрэчы з маладафронтаўскай моладзьдзю адна дзяўчына, пачуўшы гісторыю Юрка Лістапада, экзальтавана абвясціла, што за такім чалавекам пайшла б куды заўгодна: «Ужо нават за адно прозьвішча».

Сябра Беларускай Рады Слуцкіны і ўдзельнік незалежніцкага збройнага чыну, Лістапад нелегальна вярнуўся з Польшчы на Радзіму і заснаваў падпольную антысавецкую арганізацыю. Яе складалі Юркавы выхаванцы — навучэнцы Слуцкіх агульнаадукацыйных курсаў.

Арганізацыя мела на мэце, стварыўшы шырокую сетку збройных аддзелаў, узняць паўстаньне і вызваліць Беларусь з-пад улады Масквы.

У 1925-м Юрку і пяцёр яго паплечнікаў схапіла ОГПУ. «Працэс Лістапада» прагрываў на ўсю Беларусь. У яго з мэтай «перавыхаваньня» ўцягнулі Якуба Коласа, якога абвінавачвалі ў падтрымцы лістападаўцаў. Перад прэсай была пастаўленая задача як найшырэй выкрыць антысавецкія. Але кампанія прывяла да неадназначных вынікаў: адных запалохала, а многіх — натхніла на супраціў.

Паводле прысуду Лістапад атрымаў пяцігадовае знявольненне, аднак ужо праз два гады выйшаў на волю. Некаторыя дасьледнікі тлумачаць палётку Юркавай згодай стаць сакрэтным агентам «органаў». Праўда, гэта дрэнна стасуецца з тым фактам, што пасля турмы Лістапад ня мог знайсці сабе сталай працы і быў, як

Юрка Лістапад

Першыя Беларуска-педагагічныя курсы, на якіх вучыўся Юрка Лістапад. У другім радзе сядзяць: чацьверты злева Язэп Лёсік, далей — Мікола Байкоў, Вацлаў Іваноўскі, Сымон Рак-Міхайлоўскі

пісаў у анкетах, «вольным перакладчыкам на беларускую мову».

У 1930-м яго арыштавалі ў справе Саюзу вызвалення Беларусі, праз тры гады адбыўся трэці арышт паводле справы гэтак званага «Беларускага нацыянальнага цэнтру». Васьмігадовы тэрмін Лістапад адбываў у лягерах, вязьні якіх будавалі Байкала-Амурскую магістраль. Як сьведчаць дакумэнты, ён паводзіўся непакорліва і стаў фігурантам крымінальнага расьсьледаваньня.

Увесну 1938-га Юрка Лістапад пачуў свой сьмяротны прысуд. Астатнія лістападаўцы былі расстраляныя ў вайну савецкімі партызанамі або загінулі ці зьніклі пазьней пры нявысьветленых абставінах.

Юрка Лістапад
Красавік 1897,
в. Варкавічы,
цяпер Слуцкі раён —
5.6.1938, Бамляг, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У вёсцы Вялец на Глыбоччыне яшчэ стаіць — сьведчу гэта асабіста — хата, дзе ён прыйшоў на сьвет.

У Маладэчанскай настаўніцкай сэмінарыі, пасьведчаньне якой ён атрымаў у 1917-м, Лявон Савёнак вучыўся разам з будучымі дзеячамі нацыянальнага руху Сымонам Рак-Міхайлоўскім, Пятром Мятлой, з паэтам Міхасём Чаротам...

На пачатку 1920-х Лявон пазнаёміўся ў Менску з настаўніцай Апалёніяй Радкевіч. Празь нейкі час у маладой сям'і зьявілася дачка, якой далі рэдкае імя — Зора.

Ёй было наканавана зрабіцца вядомай усяму беларускаму сьвету навукоўкаю Зорай Кіпель.

У гады беларусізацыі Савёнак працаваў карэспандэнтам у газэце «Савецкая

Беларусь». Паводле ўспамінаў супрацоўнікаў, атмасфэра ў рэдакцыі была мала падобнай да савецкай. Невыпадкова пазьней газэту, на старонках якой Лявон друкаваў свае вострыя рэпартажы й дасьціпныя фэльетоны, у даносах назавуць «утульным прыстанішчам беларускіх нацыяналістаў».

Ад лютага 1929-га малады нацдэм мусіў зарабляць на хлеб ужо не ў газэце, а на будоўлі. У тым самым гдзе выйшла ягоная кніжка фэльетонаў «Чароўная іголка», падпісаная псэўданімам Леанід Свэн. Бібліятэкары каталягізавалі яе як выданьне швэдзкага аўтара, але сталінскія літаратуразнаўцы ў цывільным хутка разабраліся, і ўвесь трохтысячны наклад пайшоў пад нож. Дзіва што: карыстаючыся творчым мэтадам, які сучасны літаратуразнавец Лявон Юрэвіч называе фантастычным рэалізмам, гэты Свэн пісаў, да прыкладу, пра судовы працэс над канём, які завёз сьледчага ня ў тую вёску, дзе сьледчы, апрача ўсяго, напіўся ды згубіў «вельмі важныя справы».

Лявон Савёнак

У 1933-м Лявон апынуўся сярод мноства арыштаваных паводле справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру». Ён быў адным зь няпоўнага дзясятка вязьняў, якія так і не прызналі свае віны. Мо таму й «заробіў» толькі пяцігадовую высылку.

Па вайне Савёнак разам з папалчнікамі здолеў стварыць моцны беларускі цэнтар у лягеры для перамешчаных асобаў Остэргофэн у Нямецчыне. Менавіта там у 1947-м пачала выдавацца газэта «Бацькаўшчына» (Лявон быў першым яе карэктарам), якой належыць выключная роля ў гісторыі нашай дыяспары.

Пераехаўшы ў ЗША, ён супрацоўнічаў з газэтай «Беларусь», друкаваўся пад псэўданімам Лявон Крывічанін, уваходзіў у камісію па перакладу на беларускую мову Бібліі...

Адным зь ягоных найбліжэйшых сяброў быў аўтар музыкі да гімну «Магутны Божа» кампазытар Мікола Равенскі, зь якім яны ў свой час захоплена рыбалілі на Дунаі.

У дзевяностыя гады Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выдаў кнігу Лявона Савёнка-Крывічаніна «Беларусізацыя пад №...».

Ягонья сатырычныя творы, прысьвечаныя змаганню за беларушчыну, ня страцілі сваёй надзённасьці й сёньня.

Лявон Савёнак

26.6.1897, в. Вялец, цяпер Глыбоцкі раён – 21.2.1974, Памона, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансуіку, штат Нью-Джэрзі

Ці магчыма быць беларускім буржуазным нацыяналістам і адначасова гэтакім самым буржуазным, але ўжо нацыяналістам украінскім? ОГПУ ведала адказ. Гісторыку Ляву Акіншэвічу ў 1933-м было выстаўленае менавіта такое абвінавачаньне.

Ён нарадзіўся ў сям’і пецяярбурскага юрыста-беларуса. Першая ўсясьветная вайна засьпела Лява студэнтам Кіеўскага ўнівэрсытэту.

Вярнуўшыся ў 1918-м дадому з Румынскага фронту, ён знаёміцца зь беларускім рухам. Як напіша потым

Акіншэвіч у мэмуарах, яго захапіла «справядлівасьць гэтае справы». У тым самым годзе ён прымае грамадзянства БНР.

У 1920-я дасьё на супрацоўніка Ўкраінскай Акадэміі навук Лява Акіншэвіча няўхільна расло. Шмат старонак у ім прысьвячалася частым паездкам у Менск,

Леў Акіншэвіч

Свае асноўныя гістарычныя дасьледаваньні Леў Акіншэвіч выдаў у ЗША

публікацыям у «Польмі» й блізкаму знаёмству зь Янкам Купалам і Вацлавам Ластоўскім.

Урэшце карысным для апальнага гісторыка быў прызнаны клімат ужо назаўсёды адарванага ад Беларусі Смаленску...

Пасьля вайны Акіншэвіч апынуўся ў ЗША, дзе працаваў у Цэнтры вывучэньня СССР, не губляючы сувязяў зь Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку.

Дасьледуючы гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, ён пісаў пра веліч дзяржавы нашых продкаў, аднак і пакутліва шукаў прычыны яе гістарычнага скону, за што заслужыў ад некаторых суайчыньнікаў закіды ў «недасатковым патрыятызьме».

У сваіх поглядах ён быў блізка да выдатнага гісторыка і мысьляра ХХ стагодзьдзя Арнольда Тойнбі.

Усё доўгае жыцьцё Акіншэвіча займалі ня толькі канкрэтныя праблемы мінуўшчыны, але й філязофія гісторыі, пра што яскрава сьведчыць ягоная праца «Пра цывілізацыйныя асновы беларускага гістарычнага працэсу».

Яе аўтар спадзяваўся, што, здабыўшы магчымасьць вольнага разьвіцьця, Беларусь дасягне «здаравага арганічнага сынтэзу сваіх цывілізацыйных асноваў» і ў выніку пабудуе дэмакратычнае грамадства эўрапейскага кшталту. У ХХІ стагодзьдзі мы мусім пераканацца ў слушнасьці гэтых словаў.

Леў Акіншэвіч

6.2.1898, Пецяярбург,

Расея –

6.11.1980, Вашынгтон,

ЗША.

Пахаваны на ўкраінскіх могілках у Баўнд-Бруку, штат Нью-Джэрзі

Як і многія з тых, хто, на думку савецкай улады, занадта любіў Беларусь, Кіпель большую частку жыцця мусіў правесці далёка ад Дзвіны і Нёману.

Сыну глускіх сялянаў лёс наканавіў трапіць у самы вір таго пераломнага часу. Франты Першай усясветнай вайны. Паседжанні ўсебеларускага з'езду Саветаў у Смаленску, дзе была абвешчана БССР... Савецка-польская вайна...

Пасля заканчэння БДУ Яўхім працаваў у Інстытуце беларускай культуры і вучыўся ў аспірантуры, адкуль быў выключаны «за неадпаведнасць сваёй навуковай дзейнасці марксісцкай ідэалогіі».

Яўхім Кіпель

У чэрвені 1930-га ОГПУ за адну ноч арыштавала ў Менску паводле справы Саюзу вызвалення Беларусі дзясяткі вядомых асобаў, у ліку якіх апынуўся, безумоўна, і Кіпель.

На допытах яму прыгадалі і арганізацыю Клубу беларускай моладзі, і ўдзел у падрыхтоўцы з'езду краязнаўцаў, і тое, што ў напісаных Кіпелем падручніках «Расьліны» й «Жывёлы» не знайшлося месца для такога паняцця, як «дыктатура пралетарыяту»...

Вяртаючыся зь пяцігадовай высылкі ў Намінск Вяцкай вобласці, ён вёз на свабоду схаваны паміж склейкамі валізы рукапіс слаўтага «Тастамэнту» рэпрэсаванага паэта ўладзімера Жылкі.

Спатканьне з воляй доўжылася ўсяго чатыры меся-

цы. Пасля новага арышту сьледчы прапаноўвае маладому навукоўцу магчымасць жыць у Менску і займацца ўлюбёнай біялёгіяй. Трэба толькі «помочь органам». Адмова каштавала пяці гадоў Байкала-Амурскіх лягераў.

Падчас нямецкае акупацыі Кіпель займаецца падрыхтоўкай і выданнем беларускіх падручнікаў і навучальных праграмаў, рэдагуе газэту «Голас вёскі». Сваім старшынём выбіраюць яго дэлегаты Другога ўсебеларускага кангрэсу, які пацвердзіў імкненьне нацыянальных сілаў да незалежнасці.

Жывучы на Захадзе, Кіпель не пакідаў грамадзкай і навуковай дзейнасці. Ён стварыў Аб'яднаньне беларускіх вязняў савецкіх канцлягераў і Беларускаю народную партыю, падрыхтаваў кнігу «Зь іхняга раю» пра жыццё ў ГУЛАГу.

Калі Беларусь ужо была незалежная, у Нью-Ёрку выйшла пасмяротная кніга ягоных успамінаў «Эпізоды». Многія яе старонкі чытаюцца з большай цікавасцю, чым які дэтэктыўны раман.

Сёння ў Беларусі і сьвеце шырока вядомае імя Яўхімавага сына і духоўнага спадкаемца — дырэктара Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўта Кіпеля.

Яўхім Кіпель

14.10.1898*, в. Байлюкі, цяпер Глускі раён – 27.7.1969, Рутэрфорд, штат Нью-Джэрзі, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры, штат Нью-Джэрзі

* Дата падаецца паводле ўспамінаў блізкага сябра Яўхіма Кіпеля пісьменьніка Юркі Віцьбіча.

Галоўным сэнсам ягонага жыцця ад маладых гадоў было змаганьне за вызваленьне Бацькаўшчыны. Ворагі мяняліся — бальшавікі, палкі, немцы, зноў бальшавікі, але не мянялася мэта — вольная й незалежная Беларусь.

Маючы ўсяго нейкіх дваццаць гадоў, Якуб далучыўся да беларускай антыпольскай партызанкі і неўзабаве ўзначаліў аддзел у Ружанскай пушчы, які ўваходзіў у склад партызанскіх войскаў БНР. Магчыма, якраз тады Якуб Новік і ўзяў сабе канспірацыйнае імя, утворанае ад назвы роднай палескай вёскі.

Побач з Харэўскім дзейнічалі беларускія аддзелы Сяргея Хмары і атамана Рудога, а таксама група вядомага савецкага чэкіста Кірылы Арлоўскага, які імкнуўся стварыць з суседзямі «агульны штаб». Перамовы завяршыліся не на карысьць чэкіста, якому загадалі не пераходзіць лінію Віленска-Берасьцейскай чыгункі.

У 1925-м, калі палякі ўзялі ягоны аддзел у атачэньне, Харэўскаму ўдалося захаваць людзей, распусціўшы іх па хатах, а самому ўцячы ў БССР. У 1937-м, ратуючыся ад арышту, ён му-

сіў перайсьці мяжу ў адваротным кірунку.

На пачатку 1939-га ў Баранавічах адбылася падпольная канфэрэнцыя былых сяброў Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. Багаты партызанскі досвед атамана Харэўскага аказаўся зноў запатрабаваным. Ён атрымаў заданьне рыхтаваць на Палесьсі на выпадак ня-

Якуб Харэўскі

мецка-польскай вайны антыпольскае паўстаньне. У жніўні сілы Харэўскага ўжо складалі, паводле некаторых зьвестак, пяць тысяч чалавек, але заплываваны на 18 верасьня штурм Пінску атаман мусіць адмяніць, бо пачаўся «вызвольны» паход Чырвонай Арміі.

У 1942-м Якуб Харэўскі робіцца адным з кіраўнікоў беларускай народнай партызанкі і ўзначальвае яе «Лаву атаманаў».

Падчас адыходу немцаў ягоны аддзел імя Нябабы захоплівае ў Любяшове, на беларуска-ўкраінскім памежжы, цэлы нямецкі арсэнал. Ваюючы да канца саркаваых з бальшавікамі на Берасьцейшчыне і Піншчыне, «нябабаўцы» Харэўскага даходзілі да Косава, Століна і Каменю-Кашырскага.

Пазьней беларускаму атаману ўдаецца пераправіць сваіх людзей у Польшчу, адтуль у Заходнюю Нямецчыну і, нарэшце, у Бразылію. Там Харэўскі кіруе Беларускай вэтэранскай арганізацыяй і працуе над дакумэнтальнай кнігаю пра злачынствы бальшавікоў і палякаў супроць нашага народу.

У 1967-м газета «Беларускі Голас», якую выдаваў у Таронта былы папачнік Сяргей Хмара, зьмяшчае артыкул, дзе Харэўскі-Новік згадваецца як герой, палеглы ў баях за Беларусь. «Нябожчык» не вытрымлівае й друкуе ў адказ ліст, што чуткі пра ягоную сьмерць крыху перабольшаныя.

Ён яшчэ ня ведае, што газета памылілася ўсяго на некалькі месяцаў. Увесну 1968-га Харэўскі з ад'ютантам гінуць у аўтакатастрофе. Такі мэтад расправы з палітычнымі апанэнтамі тады шырока выкарыстоўвалі савецкія спецслужбы. Ёсьць падставы лічыць, што ў гэтым выпадку зь імі супрацоўнічалі «польскія таварышы».

Якуб Харэўскі
(ад нараджэньня Новік)
1900, в. Харэва,
цяпер Пружанскі раён —
2.4.1968, Рыё-Грандэ Порт
Алекра, Бразылія

У сярэдзіне 1920-х, калі ў БССР праводзілася палітыка беларусізацыі, другой яе сталіцай пасля Менску называлі Клімавічы, цэнтар Калінінскай акругі.

Захаваліся сьведчанні, што прыяжджаючы адтуль у камандзіроўкі, усе савецкія і партыйныя работнікі ў менскіх кабінэтах гаварылі па-беларуску, а ў адказ чулі: «Ці вы не з Калініншчыны?»

Шмат дзе беларусізацыя буксавала, і ў Менск ішлі просьбы запаволіць яе тэмпы. З Клімавічаў жа, наадварт, бясконца прасілі лектараў, выкладчыкаў, кнігі. (Ці былі ў нас такія Клімавічы і такія мясцовыя кіраўнікі ў першай палове 1990-х?)

Аляксандар Адамовіч

За ўсім гэтым стаяў дваццаціпяцігадовы сакратар Калінінскага акруговага камітэту партыі Алесь Ада-

мовіч. Штомесяц ён дасылаў у наркамат асьветы лісты з патрабаваннем новых спэцыялістаў для курсаў беларускай мовы, літаратуры, гісторыі і геаграфіі.

Зь лекцыямі й дакладамі ў акрузе выступалі Максім Гарэцкі, Янка Купала, Якуб Колас. Пад кіраўніцтвам Адамовіча працавалі Ўладзімер Дубоўка, Алесь Дудар, які назваў Калініншчыну «зямлэй абяцанаю для беларускіх нацдэмаў».

Аднак Адамовіч мысьліў катэгорыямі не акругі, а нацыі. Ягоны праўнук Аляксей на падставе архіўных дакумэнтаў паведамляе, што ў размове з дырэктарам Інбелкульту Аркадзем Смолічам Алесь Адамовіч казаў пра неабходнасьць «стварэньня бар'еру супраць РСФСР», што ўрэшце спыніла б русіфікацыю і «магло прывесць да ўтварэньня БНР».

У 1925-м ім пільна зацікавілася ОГПУ. Адамовіча пераводзяць у Полацк, потым ён займае высокія пасады ў Менску: кіруе сэктарам друку ЦК КПБ(б), працуе намесьнікам наркама земляробства. Здавалася б, хвалі

ўгамаваліся. Але «матэрыялаў» на Адамовіча зьбіраецца ўсё больш. У 1930-м ён трапляе за кратаў ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі. Віна аднаго з «матораў» беларусізацыі ацэньюецца на дзесяць гадоў зьняволеньня.

Спачатку гэта былі Салаўкі, потым — Беламорска-Балтыйскі канал. У 1937-м суд пераглядае справу і пастанаўляе: расстраляць. Такія прысуды выконваліся неадкладна.

Яму было толькі трыццаць сем.

У Клімавічах, як і нідзе, няма ні помніка, ні вуліцы ягонага імя. Але існуе своеасаблівы літаратурны помнік — прысьвечаная Адамовічу паэма Ўладзімера Дубоўкі «Калініншчына»:

*Мой лубы браце, блізкі і далёкі,
няма сталёвасьці і арфазвоннасьці.
Такая сьцюжа на душы, навокал,
як дзень з дажджамі — быццам сёньняшні.*

*Ці ж я ня ведаю, ці ж я ня знаю,
ці я ня сын сваёй сучаснасьці —
жыцьцё крынічыць, і музыкі граюць,
на лад папасьці ўсё ня шчасьціцца...*

**Аляксандар (Алесь)
Адамовіч**
Студзень 1900,
в. Васюлькі,
цяпер Мядзельскі раён —
15.9.1937, Сегескі раён,
Карэлія, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Я быў занадта малы, каб трапіць на яго кароткія і адзіныя беларускія гастролі. Потым фігураваў у спісах невыязных, а таму мусіў задавальняцца выдадзенай у Польшчы кружэлкаю ягоных запісаў, якія адразу стваралі атмасферу несавецкасці.

Забэйдэ-Суміцкага праводзілі аваяцыямі Пазнанская і Праская оперы. Яго стоячы вітала патрабавальная публіка славутага мілянскага тэатру «Ля Скаля». Але сцэна, пра якую да апошняга дня марыў — менская оперная — так і засталася недасяжнаю.

На пачатку дваццатых гадоў мінулага стагоддзя

Міхал Забэйдэ-Суміцкі паступіў у Харбінскі расейскі ўнівэрсытэт і адначасна пачаў браць урокі сьпеваў і тэорыі музыкі. Назаўтра пасля дэбютнага выкананьня ў тамтэйшай оперы ары Ленскага ў «Яўгену Анегіну» ён прагнуўся знакамітым.

Італьянская прэса называла яго адным з бліскучых прадстаўнікоў эўрапейскай вакальнай школы. Замежныя імпрэсарыё высочвалі Забэйдэ ў кавярнях за келіхам к'янці. Сяму-таму ў хвіліну шчырасьці ён прызнаваўся, што найперш хацеў бы сьпяваць на Радзіме і, каб пераканаць суразмоўцу, што загадкавая Беларусь, — гэта ня фата маргана, мог зацягнуць сваё ўлюбёнае — «Малады дубочак» або «Чаму ж мне ня пець»...

Міхал
Забэйдэ-
Суміцкі

Прайсьці па родных заходнебеларускіх сьцежках ён здолеў толькі ў сярэдзіне 1930-х, калі пачаў выконваць галоўныя тэнаровыя партыі ў Пазнанскай оперы, а потым стаў салістам Варшаўскага радыё.

У тыя гады Міхалу ня раз спрабавалі ставіць умову, каб не прызнаваўся, што ён — беларус. На такія прапановы сьпявак заўсёды, нават калі гэта пагражала страатаю кантракту, адказваў: «Беларусам нарадзіўся, беларусам і памру».

Ад траўня 1940 году і да канца жыцьця родным горадам для яго воляю лёсу стала Прага, дзе Забэйдэ быў салістам Нацыянальнага тэатру. Ён сьпяваў на шаснаццаці мовах, прычым ніколі не дазваляў сабе зазіраць у тэкст.

Дадому вядомаму ва ўсім сьвеце сьпяваку лёсіла прыехаць усяго раз — у 1963-м, на схіле хрушчоўскай адлігі. Ён выступаў у Менску і Горадні, але апекуны паклапаціліся, каб у касах практычна не было білетаў. Гісторык Міхась Чарняўскі згадвае, як коштам велізарных намаганьняў трапіў у канцэртную залю філярмоніі і ўбачыў, што палова месцаў пустая, а на астатнія афіцэры паўзводна расаджваюць салдатаў тэрміновай службы.

Свой багаты архіў разам зь бібліятэкаю ён пакінуў, паводле запавету, роднай Беларусі.

Ёсьць свая сымболіка ў тым, што апошні зямны прыстанак Забэйдэ знайшоў на праскіх Альшанскіх могілках побач з прэзыдэнтамі БНР Пётрам Крачэўскім і Васілём Захаркам.

**Міхал
Забэйдэ-Суміцкі**
14.6.1900, в. Шэйпічы,
цяпер Пружанскі раён —
21.12.1981, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

Шмат хто з нас ад школьных гадоў уяўляюць Каліноўскага менавіта такім, як на хрэстаматыйных палотнах Пётры Сергіевіча, дзе Кастусь гутарыць з паўстанцамі або разам з Валерам Урублеўскім робіць агляд іх шэрагаў.

Равеснік стагодзьдзя, Пётра вучыўся ў славутага ўжо калегі Фэрдынанда Рушчыца ў Вільні, дасканаліў майстэрства ў Кракаве і падчас паездкі ў Італію. Талент адкрываў яму шырокія магчымасці для жыцця і творчасці. Сергіевіч абраў найлепшую — Вільню, што тады была неафіцыйнай сталіцаю Заходняй Беларусі.

Само віленскае паветра зрабіла адной зь ягоных галоўных тэмаў гісторыю: «Усяслаў Полацкі», «Скарына ў друкарні», «Арышт Паўлюка Багрыма»... У 1920—1930-я гады Сергіевіч стварае манумэнтальныя паліхромныя размаляўкі ў касцёлах Горадні, Смаргоні, Солаў, Поразава, Жодзішкаў, Салечнікаў...

Дзёньнік мастака сведчыць пра незвычайную творчую і маральную патрабавальнасць да сябе:

«Вечна я з сваіх прац не задаволены, так мучаюся, ад зары да зары малюю, не хапае мне часу паесці... Нявольнік я вечнага характара, не спачну да сьмерці... Пастанавіў нікому не гаварыць, як мне жывецца — цяжка ці добра... Пастанавіў не маляваць на замову... Ідзі

Усё жыццё Пётра Сергіевіч пражыў у Вільні

за голасам душы сваёй. Гэта ёсць твой закон. Што лепшага можа быць для душы чалавека, як вольнасць?» Прасякнуты болей запіс пра зьнішчэньне літоўскімі ўладамі віленскага Беларускага музэю Івана Луцкевіча, які «расьцэрушылі па культурных установах Літвы».

Некалькі паваенных дзесяцігодзьдзяў віленская майстэрня Сергіевіча была месцам паломніцтва беларускіх мастакоў. Там натхняліся беларускім духам Аляксей Марачкін, Яўген Кулік, Віктар Маркавец, Мікола Купава... Менскае ж начальства ад мастацтва, пачуўшы імя Сергіевіча, пачынала нэрвавацца: «малое ня тое». Жывому клясыку дазволілі ў беларускай сталіцы ўсяго дзьве пэрсанальныя выставы. На адну зь іх, прысьвечаную 75-годзьдзю мастака, мне пашчасціла трапіць. Пад напэтымі позіркамі чыноўнікаў маэстра гаварыў на вэрнісажы пра сваю заповітную мару — «каб народ беларускі жыў вольным жыццём, тварыў сваю культуру і вызнаваў адзінага Бога».

Пётра Сергіевіч

Пётра Сергіевіч
10.7.1900, в. Стаўрова,
цяпер Браслаўскі раён —
1.11.1984, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
Антокальскіх могілках

*Масква сусьвету вушы прашумела
Пра самавызначэньне аж да зор.
Смаленск дзе? Невель? Гомель дзе падзела?
Стварыла Гомельскі ганебны калідор.*

*Мы цацкай нейкай для чужынцаў сталі,
Пасьмейшышчам для сьвету усяго.
Як быццам мала ў нашай волі сталі,
Як быццам ў сэрцах нашых згас агонь...*

Пад гэтым амаль набатным вершам, напісаным у сярэдзіне 1920-х, (калі Гомель яшчэ ня быў у выніку

намаганьняў нашых нацыянал-камуністаў вернуты ў склад БССР) стаяў подпіс: Янка Крывічанін. Чэкісты не адразу высветлілі сапраўднае імя аўтара, але ўрэшце супадзеньне шрыфту на тэксьце і друкавальнай машынцы ў Прадстаўніцтве Беларускай ССР у Маскве не пакінула сумневаў: верш напісаны супрацоўнікам гэтай установы Ўладзімерам Дубоўкам.

У 1930-м яго, выпускніка маскоўскага Вышэйшага літаратурна-мастацкага інстытуту, аднаго з найталенавіцейшых сяброў зорнага згуртаваньня «Ўзвышша», бліскача перакладчыка Шэкспіра й Байрана, на трыццаць гадоў адлучылі ад літаратуры. Ягонны рукапісы прысвоіў стукач і літпагромшчык Лукаш

Уладзімер Дубоўка

Бэндэ, які празь дзесяцігодзьдзі ласкава прадасьць гэтыя самыя рукапісы аўтару.

У валагодзкай перасыльнай турме Дубоўка напісаў «Песьні беларускіх выгнанцаў», якія сталіся гімнам нашых палітзьняволеных і высланцаў:

*Ніколі й нідзе Беларусь не загіне,
Ніколі й нідзе Беларусь не памрэ.
Ні ў турмах, ні ў канцах, ні ў клятых краінах,
Ні ў дзікім прыгоне, ў маскальскім ярме!..*

Але сталінскім катам усё ж удалося пасяліць у душы выдатнага паэта страх. Вярнуўшыся ў 1958-м з высылкі, ён застаўся ў Маскве.

Мае старэйшыя калегі-пісьменьнікі, якія пераведвалі Дубоўку, апавядалі, што той і на схіле дзён пазьбягаў размоваў на хоць крыху рызыкаўныя тэмы, мог прапанаваць тост за дарагога Леаніда Ільліча і захоўваў валізку з сваім сьбірскім сталярскім інструмэнтам, думаючы, што той можа зноў прыдацца.

Створаны Дубоўкам у 1925-м верш «О Беларусь, мая шыпшына» (які ў юнацтве ўспрымаўся мною як неафіцыйны гімн) называюць прарочым:

*О Беларусь, мая шыпшына,
зялёны ліст, чырвоны цвет!
У ветры дзікім не загінеш,
чарнобылем не зарасьцеш...*

«Добры дзень, мая Шыпшына» — назваў я сваю першую кнігу.

Жыцьцёвы шлях Уладзімера Дубоўкі ўзнавіў у сваім нядаўнім рамане-біяграфіі «Круг» Алесь Пашкевіч.

Уладзімер Дубоўка

15.7.1900, в. Агароднікі, цяпер Пастаўскі раён – 20.3.1976, Масква, Расея. Пахаваны на маскоўскіх Мікола-Архангельскіх могілках

Я вырас на зацішнай полацкай вуліцы, дзе вечарамі, седзячы на лавачках, жыхары гаварылі пераважна на ідыш. Такія мясьціны былі і ў даваенным Менску, дзе жыла пэдагог Хася Прусьліна.

Калі Нямецчына напала на Савецкі Саюз, яна праводзіла мужа ў войска і засталася з двума дзецьмі. Неўзабаве ўсе трое апынуліся ў гета. Маленькага сына фашысты забілі падчас адной з сваіх «акцыяў». Дачку ўдалося запісаць беларускай і выратаваць, адправіўшы ў дзіцячы прытулак.

Хася ўзначаліла ў гета адну з падпольных групаў—«дзясятка», у задачу якой уваходзіла сувязь з астатнім горадам. Атрымаўшы фальшывы пашпарт на імя Пелагеі Фядзюк, яна ўладкавалася прыбіральшчыцай паза ганебным мурам і здолела звязаць нелегальныя габрэйскія групы зь Менскім падпольлем. Аднак далейшае знаходжаньне ў горадзе зрабілася сьмяротна небясьпечным: на вуліцах зьявіліся сотні нямецкіх улёткаў зь яе фатаздымкам. У партызанскім аддзеле яна адразу трапіла на падазрэньне «асабістам», якія абвясцілі Прусьліну засланкаю акупантаў. На шчасьце, адзін з байцоў аказаўся яе колішнім студэнтам і выратаваў Хасю ад расстрэлу.

«Хася Мэндэлеўна, — сказалі ёй па вайне ў адным чыноўніцкім кабінэце, — чаму б Вам не пакінуць сабе падпольнае імя і не зьмяніць нацыянальнасьць?» Хася адказала, што хоча застацца габрэйкай. «Жи-дов-кой», — удакладніў гаспадар кабінэту.

Доўгі час над усімі ўдзельнікамі Менскага падпольля, якое не кантралявалася ўладамі, вісела абвінавачаньне ў здрадніцтве. Падазрэньні здымаліся толькі з закатаваных у гестапа. Падпольны рух у гета ня быў выняткам, хутчэй наадварот, бо ўлады не прызнавалі асобай палітыкі гітлераўцаў у дачыненні да габрэяў.

Хася Прусьліна

З мэтай рэабілітацыі менскага, у тым ліку і габрэйскага супраціву нацыстам, Прусьліна, рызыкуючы страціць працу, распачала чытаньне сваіх неартадаксальных лекцыяў.

У 1957-м, не ўважаючы на папярэджаньні «кампэтэнтных органаў», яна арганізавала кампанію зваротаў да Мікіты Хрушчова, у ЦК КПСС і цэнтральныя выданьні. Былі напісаныя дзясяткі лістоў з сотнямі подпісаў былых падпольшчыкаў.

Праз тры гады намаганьні Прусьлінай далі плён: часопіс «Коммунист» надрукаваў першы артыкул, дзе Менскае падпольле прызнавалася, так бы мовіць, «легітымным». Цяпер пра ягоных герояў напісаныя кнігі й знятыя фільмы.

Хася Прусьліна
23.1.1901, в. Гарбачова,
цяпер Расонскі раён —
25.11.1972, Менск.
Пахаваная на менскіх
Усходніх могілках

Нашае знакамітае мястэчка Ракаў адгукаецца ў маёй сьвядомасьці ня толькі імянамі прафэсара-філёляга Вячаслава Рагойшы і адораных шматлікімі талентамі братоў Янушкевічаў, але і імам аднаго з найвыбітнейшых беларускіх авантурнікаў прамінулага стагодзьдзя Сяргея Пясецкага.

Пазашлюбны сын шляхціча зь вядомага ліцьвінскага роду, Сяргей ужо ў сямнаццаць гадоў браў удзел у змаганьні з бальшавікамі ў складзе аддзелу вядомага атамана Дзюргача (Вячкі Адамовіча). Дзюргач, які займаўся і літаратурнай творчасцю, ня ведаў, што пад ягонай

рукой ваюе адзін з будучых выдатных польскіх пісьменьнікаў. Не падазраваў гэтага і сам Пясецкі, які на той час ведаў па-польску ўсяго якую сотню слоў.

Сяргей Пясецкі

У Заходняй Беларусі ён стаў агентам польскай вайсковай выведкі, знаходзячы час і на маштабную контрабандыскую дзейнасьць у ваколіцах памежнага Ракава. (Тагачасныя прыгоды лягуць пазьней у аснову яго першага рамана «Каханак Вялікай Мядзьведзіцы».)

Праз свой авантурны характар Пясецкі мусіў неўзабаве разьвітацца з турботнай працаю выведніка, але лягчэйшым ягонае жыцьцё не зрабілася. Пад уздзеяннем какаіну ён учыніў цяжкое злачынства і ў 1926-м быў засуджаны на расстрэл, які, улічыўшы заслугі перад сакрэтным ведамствам, замянілі на пятнаццаць гадоў зьнявольленьня.

Арганізаваныя Пясецкім тры бунты зьнявольненых скончыліся ягоным пераводам у самую жорсткую ў тагачаснай Польшчы Сьвентакшыцкую турму, дзе былы дывэрсант і кантрабандыст нарэшце вывучыў польскую мову і пачаў пісаць на ёй мастацкую прозу.

Публікацыя першага ж рамана выклікала пасьпяховаю кампанію дзеля датэрміновага вызваленьня хвора-

га на сухоты пісьменьніка. Ён выйшаў на волю ў 1937-м і ўжо ў наступным годзе разглядаўся як кандыдат на Нобэлеўскую прэмію.

У гады вайны Пясецкі гераічна ваяваў на Віленшчыне ў аддзелах Арміі Краёвай і выславіўся тым, што сярод белага дня наладзіў у Вільні ўцёкі з гестапа Юзафа Мацкевіча, пазьней ці не найбольш знакамітага пісьменьніка польскай эміграцыі (дарэчы, таксама беларуса з паходжаньня).

Сярод больш чым дзясятка раманаў Пясецкага, таксама паваеннага эмігранта, самы вядомы, напэўна, — «Запіскі афіцэра Чырвонай Арміі», што ў камуністычнай Польшчы знаходзіўся пад забаронаю, а па-беларуску ў перакладзе Алеся Астраўцова выйшаў толькі ў 2005 годзе.

Чытаючы гэтую кнігу, я напачатку быў трохі ўквелены празьмерным, як мне здалося, гратэскам, але, згадаўшы ўласны армейскі досвед, цяжка пагадзіўся з перакладчыкам, які ў прадмове адзначае, што «Запіскі...» ёсьць «адным з найбольш пасьялоўных, зьнішчальных, бескампрамісных і па-сапраўднаму сьмешных прыкладаў сатырычнага адлюстраваньня антычалавечае сутнасьці савецкае сыстэмы».

Сяргей Пясецкі

1.6.1901, Ляхавічы —
12.9.1964, Пэнлі,
Вялікабрытанія.
Пахаваны ў Гастынгсе,
Вялікабрытанія

Калі ў мяне пытаюцца, у чым сэнс чалавечага жыцця, я зазвычай адказваю: у тым, каб зразумець сваю ролю на гэтым сьвеце і як мага хутчэй зліцца зь ёю.

Апалёнія Савёнак упершыню павіталася з вучнямі ў сямнаццаць гадоў і з таго часу заўсёды заставалася настаўніцай, не пакідаючы ўлюбёнае працы і падчас навучання ў БДУ — спачатку на пэдагагічным, а потым на факультэце мовы і літаратуры.

Унучка паўстанца 1863 году, яна ведала, што слова выкладчыка ў змаганьні за Беларусь — зброя нярэдка больш надзейная за карабін інсургента.

На пачатку 1920-х яна выйшла замуж за журналіста й літаратара Лявона Савёнка.

Тыя гады ў яе жыцці былі надзвычай плённыя на пэдагагічныя распрацоўкі й публікацыі. Гэтаму спрыяла палітыка беларусізацыі, якая ў многіх сэрцах паясыліла веру, што раней ці пазьней Беларусь пачне жыць сваім, незалежным ад Масквы жыццём.

Аднак ужо пры канцы дваццатых гэтыя ілюзіі расталі. Лявону пашчасьціла быць на волі даўжэй за некаторых сяброў, але ў 1933-м прыйшлі й па яго. Апалёнію, на руках у якой

3 мужам Лявонам

Апалёнія Савёнак

была шасьцігадовая Зора, звольнілі й паведамілі, што ў Менску працы для яе ня будзе.

У распачы, каб мець кавалак хлеба, яна хацела зехаць куды-небудзь у калгас, але добрыя людзі параілі выпраўляцца ў Крычаў. Гэты горад гасьцінна прытуліў Апалёнію з Зорай на пяць гадоў.

Маці, прыносячы дадому за раз сто вучнёўскіх спыткаў, выклдала родную мову і літаратуру, а дачка пайшла ў школу й знайшла сябровак, якіх амаль празь сем дзесяцігодзьдзяў, стаўшы знаяй у сьвеце вучонай-беларусазнаўцай, ужо марна спрабавала адшукаць, калі мы зь ёю і спадаром Вітаўтам Кіпелем, ейным мужам, аднаго разу якраз на Янаў дзень прыехалі ў сонны пасья Купальскае ночы Крычаў.

Па вайне спадарыня Апалёнія выклдала ў пачатковай беларускай школьцы ў нямецкім Рэгенсбургу, а потым у Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. У 1946-м яна напісала і выдала першы на эміграцыі беларускі лемантар.

Калі Савёнкі пераехалі ў ЗША, яна стала адной з заснавальніцаў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і, ня здраджваючы свайму пакліканьню, выклдала ў нядзельнай беларускай школе.

Яе жыццё мне хочацца параўнаць з створаным рукою майстра спакойным завершаным пэйзажам.

Апалёнія Савёнак (ад нараджэньня Радкевіч)

8.10.1901,
засьценак Аўгустова,
цяпер Лагойскі раён —
10.4.1982, Памона,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансуіку,
штат Нью-Джэрзі

Няма на цэлым сьвеце іншай культуры, што панесла б у XX стагодзьдзі такія страшныя, ледзь не фатальныя страты, як наша. У трыццацятых гады нацыянальная інтэлігенцыя была амаль цалкам фізычна знішчаная або духоўна зламаная. Чорным днём Беларусі сталася 29 кастрычніка 1937-га, калі, як высветліў пісьменьнік і гісторык Леанід Маракоў, цягам адной ночы ў Менску былі расстраляныя дваццаць два літаратары. Сярод самых маладых і таленавітых быў трыццаціпяцігадовы Міхась Зарэцкі.

Міхась Зарэцкі

Ён зь ліку тых, хто, здаецца, шчыра паверыў у абяцанае большавікамі пераўтварэньне сьвету на справядлівых пачатках. Сябар літаратурна-мастацкага аб'яднаньня «Маладняк», а потым — «Полымя», Зарэцкі зрабіўся адным з найбольш яркіх прадстаўнікоў рамантычнага кірунку ў беларускай прозе тых гадоў, якога ці не найбольш цікавіў стан душы чалавека на пераломе гістарычных эпохаў.

У 1927-м Зарэцкі зьдзеісьніў колькімесяцавае падарожжа за мяжу — у Латвію, Чэхаславацкіну, Нямецкіну і Францыю, што не магло не паўплываць на сьветапогляд пісьменьніка.

Відаць, зусім невыпадкава неўзабаве па вяртаньні ён робіцца адным з ініцыятараў дыскусіі ў друку аб шляхах разьвіцьця беларускага тэатру, выступаючы супраць камэрцыялізацыі мастацтва й абьякавасьці да нацыянальнага рэпэртуару.

Тады сама зьявіўся ягонь нарыс «Падарожжа на новую зямлю», дзе Зарэцкі выступіў як апалягет змаганьня з нацыянальным нігілізмам. У адказ пісьменьніка «вычысьцілі» з партыі «за праяўленьне нацыянальна-дэмакратызму».

Напісаньне ў 1929-м гістарычнай драмы «Рагнеда» і зьмешчаны ў «Полымі» пачатак рамана «Крывічы»

(публікацыя ня мела працягу) наўрад ці сьведчылі пра тое, што іхні аўтар стаў на шлях выпраўленьня.

У 1932-м друкуецца раман «Вязьмо», які на рэспубліканскім літаратурным конкурсе атрымаў прэмію як адзін з найлепшых твораў на тэму калектывізацыі.

Аднак гэты факт найперш кажа не пра зьмену поглядаў Зарэцкага, а пра настроі сяброў журы, якія адзначылі твор, дзе разбураць традыцыйнага ладу жыцьця праз калгасы паказвалася як трагедыя беларускае вёскі.

Я спрабую ўявіць, як ён і дваццаць адзін ягонь калегі трымаліся ў сваю апошнюю ноч, у апошнія хвіліны. Як яны разьвіталіся, якія песьні, магчыма, сьпявалі, якія словы выгуквалі на разьвітаньне з гэтым сьветам і Беларуссю.

Спрабую ўявіць, і на памяць прыходзяць імёны нашых бяссьледна зніклых сучасьнікаў: палітыка Віктара Ганчара, бізнэсоўца Анатоля Красоўскага, генэрала Юр'я Захаранкі, журналіста Зьмітра Завадзкага...

Усьлед за Зарэцкім зніклі або загінулі і рукапісы многіх яго твораў. Прынамсі, дагэтуль ня знойдзеныя ні драма «Рагнеда», ні раман «Крывічы». Ёсьць зьвесткі, што ў вайну поўны варыянт рамана аднавіўся коўцы пісьменьніка пусьцілі на самакруткі...

Міхась Зарэцкі
(ад нараджэньня
Касянку)
20.11.1901,
в. Высокі Гарадзец,
цяпер Талачынскі раён —
29.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Упершыню прыехаўшы да Ларысы Геніюш у Зэльву, яе мужа Янку я ўжо не заспеў.

Паэтка расказвала мне, што пасья Янкавай сьмерці штодня хадзіла на яго магілу паразмаўляць ці проста пабыць зь ім сам-насам, а аднойчы адчула, што анічога там ужо няма, адна халодная зямля, і потым пераведвала клады толькі ў дні, вызначаныя народнай традыцыяй.

Але згадвала яна мужа падчас кожных маіх пагасьцінаў, і таму задоўга да выхаду яе «Сповідзі» я ведаў пра Янку шмат: і пра яго

Янка Геніюш

навучаньне на мэдычным факультэце Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе (рэкамэндацыю на атрыманьне стыпэндыі даваў сам Браніслаў Тарашкевіч), і пра іхні шлюб у 1935-м у Беларусі, і пра шчаслівывя, а потым трывожныя гады, пражытыя ў чэскай сталіцы... З гэтых аповедаў паўставала асоба неадназначная, супярэчлівая, але, безумоўна, вартая памяці ня толькі сваякоў.

Дзядзька Янка быў ня проста мужам Ларысы Геніюш, як некаму ўяўляецца. Гэта ён першы даў ёй беларускія кнігі, чытаў нарачонай вершы Купалы, адкрываў ёй вочы на нашу гісторыю...

Прайсці па жыцьці побач з такой жанчынаю таксама было своеасаблівым падзвігам, на які здатны ня кожны.

Ларыса Антонаўна па-хрысьціянску даравала мужу тое, што пры канцы вайны ён вырашыў застацца ў Празе, мяркуючы, што Чэхаславацчына і надалей будзе незалежнай дзяржавай і ня выдасць іхнюю сям'ю саветам.

Гэтая аблуда каштавала Ларысе і Янку прысудаў на 25 гадоў канцлягераў кожнаму, каштавала разлукі з ма-

лым сынам, нечалавечых зьдзекаў, асабліва пакутлівых для іх, людзей ужо звыклых да эўрапейскіх жыцьцёвых стандартаў і свабодаў.

Ён быў добрым лекарам, што магі б засьведчыць і ягоныя чэскія пацыенты, і хворыя Зэльвенскай раённай бальніцы, начальства якой прыніжала былога гулагаўскага вязьня, не прызнаючы замежнага Янкавага дыплёму.

Калі Іван Пятровіч цяжка захварэў, «дабрадзеі» пусьцілі чутку, нібыта ён ужо сканаў, і ў дом Геніюшаў пачалі прыходзіць людзі з кветкамі і жалобнымі вянкамі.

Ён памёр на жончыных руках. Ларыса Антонаўна сама яго мыла і апранала.

«Пахавалі са сьлязьмі, ціха, бяз палкіх прамоваў. Ня ўсё было добра, аднак нельга аб гэтым... Прынеслі мне па ім 33 рублі 75 капеек пэнсіі», — занатавала ўва ўспамінах спадарыня Ларыса.

Ларыса і Янка Геніюшы пасья
вызваленьня зь лягераў. 1956

Янка Геніюш

24.2.1902, мяст. Крынкі,
Беласточчына —
8.2.1979, Зэльва

За савецкім часам у Закарпацці мяне пазнаёмілі з біскупам забароненай і загнанай у падполье ўкраінскай грэка-каталіцкай царквы. У сваім «паралельным» легальным жыцці ўладыка працаваў таксістам. Гэта было шматгадовае служэнне Госпаду з штодзённай рызыкаю ператварыцца ў палітвязня.

На жаль, мне не пашчасціла сустрэцца з беларускім каталіцкім святаром Вацлавам Пянткоўскім, подзьвіг якога меў сувымерны маштаб.

Атрымаўшы адукацыю ў Рыме, ён у перадавенныя гады служыў прэфэкам наваградзкай гімназіі імя Адама Міцкевіча.

Пасля Другой усясветнай айцец Вацлаў нёс парафіянам слова Божае ў Івянцы і Рубяжэвічах, а потым быў прызначаны пробашчам касцёлу ў вёсцы Мядзьведзічы Ляхавіцкага раёну.

Вацлаў Пянткоўскі

Вацлаў Пянткоўскі сярод святароў і вернікаў (на пярэднім пляне другі злева). Канец 1980-х

У 1950-м «агента Ватыкану» й агітатара супраць калгасаў этапавалі ў казахстанскія лягеры. У сваю парафію, дзе, дарэчы, ніхто з вернікаў ня даў гэбістам паказаньняў супраць пробашча, ён вярнуўся падчас хрушчоўскай адлігі.

Усё касцёлы ўва ўсходняй Беларусі тады былі зачыненыя. На колішніх заходнебеларускіх землях адчуваўся востры недахоп каталіцкіх святароў. Між тым сэмінарыі знаходзіліся толькі ў Коўне і Рызе.

У такіх умовах ксёндз Пянткоўскі адважыўся на вельмі небясьпечны крок. У сямідзясятых ён адчыніў падпольную сэмінарыю ў сваім доме. Кабінэт ператварыўся ў аўдыторыю, пісьмовы стол — у прафэсарскую катэдру, арган замяняла фісгармонія. У праграме заняткаў былі гісторыя Касцёлу, кананічнае права, этыка, замежныя мовы, філязофія...

Юнакі, якія імкнуліся стаць святарамі, прыяжджалі ў Мядзьведзічы, слухалі лекцыі айца Вацлава і бралі ўдзел у набажэнствах.

Наступнымі этапамі былі экзамены, якія выхаванцы Пянткоўскага таемна здавалі камісіі з некалькіх ксяндзоў, і своеасаблівая «практыка» ў парафіях.

Каб ня быць абвінавачанымі ў дармаедстве, сэмінарысты працавалі ў Ляхавічах качагарамі.

За пяць гадоў нелегальная сэмінарыя падрыхтавала дзесяць святароў. Сярод вучняў Вацлава Пянткоўскага быў Антоні Дзям'янка, які зьявіўся ў Мядзьведзічах сямнаццацігадовым юнаком. Сёньня ён — сакратар Канфэрэнцыі каталіцкіх біскупаў Беларусі.

Вацлаў Пянткоўскі

21.4.1902, в. Ясянёўка,
Беласточчына —
30.11.1991,
в. Мядзьведзічы,
Ляхавіцкі раён

Такіх людзей, як ён, на ўсю Беларусь было, як сказаў адзін паэт, «багата — магчыма, чацьвёра». Адзін — брат Якуба Коласа, дзядзька Юзік, апеты ў «Новай зямлі» Юзік-шаляніца, добры дух тых запаведных наднёманскіх мясцінаў, які лічыў сваім абавязкам дэкламаваць гасьціям (і рабіў гэта проста бліскуча) прысьвечаныя яму строфы паэмы. Другім быў Міхал Ляпеха, таксама сапраўдны народны інтэлігент, у якога вырабіўся з простага селяніна.

Неяк на пачатку пяцідзясятых яго, тады рабочага Смаргонскага прамкамбінату, паслалі шукаць па нава-

кольлі вапняк. Так ён упершыню трапіў у родныя Багушэвічавы Кушляны. Літаратуразнаўца Ўладзімер Содаль апавядае, што ў душы Міхала, які штосьці чуў пра паэта і «мужыцкага адваката» ды ведаў пару ягоных вершаў, у той дзень адбыўся пераварот.

Genius loci — гений месца зрабіў сваё дзіва: Міхал пакінуў у роднай вёсцы дыхтоўную хату і разам з сям'ёй пераехаў у Кушляны, пасяліўшыся ў невялікім кутку былога паэтавага дому, дзе тады была бібліятэка з сціпленкай мэмарыяльнай экспазыцыяй. Паса-

Без ахвярнасьці Міхала Ляпехі Беларусь магла б ня мець сёння сядзібы-музею Францішка Багушэвіча ў Кушлянах

да дзядзькі Міхала афіцыйна называлася «вартаўнік», аднак, па сутнасьці, ён стаў і экскурсаводам, і хавальнікам сядзібы аднаго зь першых будзіцеляў нацыі, які растлумачыў беларусам, дзе іх краіна, як яна мусіць звацца і наказаў берагчы — каб ня ўмёрлі — мову сваю, такую ж людзкую і панскую, як нямецкая або французская.

Найверагодней, што без ахвярнасьці Ляпехі, якога ў шасьцідзясятых — васьмідзясятых ведала ўся сьвядомая Беларусь, Багушэвічаў дом пры тагачаснай «ахове» помнікаў гісторыі й культуры да рэстаўрацыі проста б не дацягнуў. Але ў Міхала была мэта — дажыць да таго дня, пакуль маленькая саматужная экспазыцыя ператворыцца ў паўнагартасны музэй. Ляпехаў сын займаў высокую пасаду ў Падмаскоўі. Бацька мог бы спакойна ўладкавацца пад яго крылом, але ён нават на дзявятым дзясятку наведваўся да сына адно каб падлекавацца і зноў вярнуцца ў Кушляны — да родных сьценаў і сьцежак, да вандроўнікаў зблізка і здаля, да кнігаў водгукаў з сотнямі, а мо й тысячамі ўдзячных запісаў. «Без Кушлянаў я, як птушка бяз крылаў», — патасна, але шчыра казаў дзядзька Міхал.

Ён дачакаўся свайго: у 1990-м мэмарыяльны музэй-сядзіба Францішка Багушэвіча адчыніў дзьверы першым наведнікам. Яшчэ й цяпер, пад'яжджаючы да Кушлянаў, я чакаю, што ўбачу на ганку знаёмую постаць ці хаця б прысьвечаны дзядзьку Міхалу музэйны стэнд...

Міхал Ляпеха

1.10.1902,
в. Базары,
цяпер Смаргонскі раён —
1993, Маладэчна

Ці ведаеце вы краіну, дзе быць пісьменьнікам азначала б у вачах улады ўжо быць небяспечным злачынцам, вартым самага жорсткага пакарання? Гэтая краіна, магчыма, адзіная ў свеце — Беларусь. Толькі ня трэба казаць, што я згушчаю фарбы: маўляў, хоць Саюз беларускіх пісьменьнікаў і ліквідоўваюць, самім жа літаратарам, адрозна ад палітыкаў, гэта пакуль не пагражае. Ну хіба што пасадыць на год-два ці змусяць зьехаць за мяжу.

Але сёння мы гаворым пра часы прамінулыя, якія, што праўда, маюць у нас уласьцівасьць паўтарацца ня толькі ў выглядзе камэдыі.

Тодар Кляшторны

Пасьля сьмерці паэта яго жонку з чатырохмесяцавай малодшай дачкой Маяй адправілі ў Акмолінскі канцлягер, а старэйшых дзяцей — у дзіцячы дом.

Кляшторнага рэабілітавалі ў 1957-м, але і ў сямідзя-

29 кастрычніка 1937-га ў гонар дня беларускага камсамолу, энкавэдысты расстралялі ў Менску больш за дваццаць літаратараў. У наступную ноч сьпіс ахвяраў папоўніўся новымі імёнамі, сярод якіх апынуўся паэт Тодар Кляшторны.

Ён ня быў антысаветчыкам, але меў схільнасьць да імпрэсіянізму, што і ўратавала ягоную паэзію ад сумнавядомай «пралеткультайшчыны». Апрача таго, на творчым рахунку Кляшторнага была паэма «Калі асядае муць», на якую жорстка нападалі цэрбэры тагачаснай вульгарна-сацыялягічнай крытыкі.

Скрыжаваньне менскіх вуліцаў Валадарскай і Савецкай. Другая палова 1930-х

сьція рэдактары й цензары працягвалі шукаць у яго вершах крамольныя падкопы. У выніку жыцьцярэдасныя экспрэсіўныя радкі:

*Варушыць певень цёртую салому
І топча на чарзе прысадзістых курэй...*

ператвараліся ў сваю процілегласьць:

*Варушыць певень цёртую салому
І корміць зернямі прысадзістых курэй.*

Ягонья творы вярнуліся ў зборнікі і хрэстаматыі.

Яго дачка Мая Тодараўна — адна з кіраўнікоў «Мартыралёгу Беларусі», абаронца Курапацкага мэмарыялу, сьветлая, надзіва мяккая й адначасова непахісная жанчына, якую ведае ўся краіна.

Тодар Кляшторны
11.3.1903, в. Парэчча,
цяпер Лепельскі раён —
30.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Міколаў прадзед Базыль Абрамчык меў трынаццаць сыноў, і ўсе яны ўзялі ўдзел у паўстанні 1863 году. Адзін быў за гэта пакараны сьмерцю на царскай шыбеніцы, іншыя высланыя, а Міколавага дзеда Янку выгналі з духоўнай сэмінарыі й пазбавілі грамадзянскіх правоў.

Успадчыўшы незалежніцкія настроі, відаць, на генэтычным роўні, Мікола ўжо ў дзевятнаццаць гадоў, яшчэ займаючыся ў Радашкавіцкай беларускай гімназіі, атрымаў мандат упаўнаважанага БНР у Вялейскім павеце. У тым часе нашы нацыянальныя сілы рыхтавалі вы-

звольнае паўстаньне ў Заходняй Беларусі. Дзеля кардынацыі дзеяньняў зь менскімі незалежнікамі Абрамчыка пасылаюць у савецкую Беларусь.

За два гады ён блізу трыццаці разоў нелегальна пераходзіць мяжу БССР і ўва ўмовах канспірацыі сустракаецца з прафэсарам Усеваладам Ігнатоўскім, тагачасным наркамам асьветы. Менавіта Ігнатоўскі, якога Абрамчык усё жыцьцё будзе называць сваім «духовым бацькам», і ўвёў яго ў менскі антыбальшавіцкі асяродак.

Апынуўшыся ў 1920-х у Празе, ён атрымлівае адначасова дзьве адукацыі: ін-

жынэра-эканаміста ды гісторыка й сацыёляга. У гады студэнцтва Мікола зблізіўся з старшынём Рады БНР Пётрам Крачэўскім і ягоным спадкаемцам на гэтай пасаде Васілём Захаркам.

Мікола Абрамчык

Пасьля разьвітаньня з чэскай сталіцаю Абрамчык больш за год вандруе па Заходняй Эўропе, дзе вывучае эканоміку сельскай гаспадаркі. Аднак на пачатку трыццацых, калі ён знаходзіцца ў Ліёне, адбываюцца падзеі, што кардынальна мяняюць жыцьцё й пляны маладога выпускніка Карлавага ўнівэрсытэту. Па-першае, зь Менску даходзіць вестка пра самагубства Ігнатоўскага. Па-другое, падарожнік знаходзіць у Францыі вялікую беларускую працоўную эміграцыю.

Ад гэтага часу жыцьцё Абрамчыка непарыўна звязанае з эміграцыйным рухам. Ён стварае «Хаўрус беларусаў у Францыі», з посьпехам выступае як публіцыст, выконвае даручэньні Старшыні Рады БНР Захаркі, а з пачаткам Другой усясьветнай вайны робіць захады, каб беларусы-эмігранты далучаліся да антынацысцкага супраціву.

Шматгадовы сябар і папалчнік Абрамчыка Лявон Рыдлеўскі ў сваіх успамінах піша, што Мікола мусіў пакінуць Францыю, трапіўшы на вока гестапаўцам. Жывучы нейкі час у Бэрліне, ён быў кіраўніком Беларускага камітэту самапомачы і ўступіў у кантакты зь Беларускай незалежніцкай партыяй, але быў прымусова вывезены назад у Парыж і жыве пад наглядом. Тым ня менш, не пакідаў беларускай справы — у прыватнасьці, чакаючы вызваленьня ад нацыстаў, падрыхтаваў шэраг зьвернутых да саюзнікаў мэмарыялаў пра трагічную сытуацыю беларусаў у СССР.

Па вайне зь імем Міколы Абрамчыка звязанае аднаўленьне дзейнасьці Рады БНР, якую ён узначальваў да 1970 году.

Мікола Абрамчык

16.8.1903, в. Сычавічы,
цяпер Маладэчанскі раён —
29.5.1970, Парыж,
Францыя.

Пахаваны на парыскіх
могілках Пэр Ляшэз

Тое, што я пасьпеў сустрэцца зь ёю, выбітнай паэткаю, жанчынай з таго шэрагу, які пачынаецца з Рагнеды і Эўфрасіньні, лічу адным з надзвычай дарагіх падарункаў лёсу.

Гэта здарылася ў Рочэстэры, на амэрыканскім беразе возера Антарыё, дзе спадарыня Натальля жыла з сынам Уладзімерам, надзіва падобным звонкі да бацькі — аднаго з славурых дзеячаў нацыянальнага руху Францішка Кушаля.

Стол сабралі пад чарэшняю ў садзе, дзе ў добры год можна было, кажуць, назьбіраць кошык баравікоў.

Арсеньнева падпісала мне свой выдадзены ў Нью-Ёрку важкі том паэзіі «Між берагамі», падзялілася думкаю, што паэтаў у беларускай літаратуры стала меней, чым у 1970-я, і, падняўшы шклянку з содавай (але і з глытком віскі) прапанавала тост за тое, «каб Лукашэнка хутчэй зьнік».

Углядаючыся ў далёкія гады, аўтарка гімну «Магутны Божа» надоўга замаўчала, каб потым распавесці мне, як упершыню пачула беларускую мову. Сям'я вярталася ў 1920-м зь бежанства і затрымалася ў вёсачцы над Дрысай.

Уначы Наташа працнлася ад таго, што за шафаю гаспадара пацягнула на любошчы. «Ня лезь, а то юшка спусьчу», — азвалася гаспадыня, бо ў хаце былі чужыя

Натальля Арсеньнева

людзі. Асабліва расхвалявала дзяўчыну сваёй таямнічасцю гэтая «юшка».

У Віленскай гімназіі адчула: беларускае — гэта маё!..

У 1940-м яна ішла ў літаратурнай кампаніі Максіма Танка, Міхася Машары і Айзіка Кучара па Менску. Танк загаварыў, і напалоханы Кучар крыкнуў: «Цішэй, цішэй! У нас у Менску так гучна гаварыць па-беларуску не прынята!»

Пасьля дэсэрту — неверагодна смачных (яшчэ й таму, што іх згатавала сама гаспадыня) налісьнікаў, мы сфатаграфаваліся на памяць каля кветніка з валожкамі й белымі лілеямі, якія вельмі любіла і Ларыса Геніюш.

Прыцішана, але так, каб паэтка пачула свае радкі, якія таксама даўно зрабіліся гімнавымі, я напяваў: «У гушчарах, затканых імглою...»

...Было штосьці сымбалічнае ў тым, што чорная вестка пра сьмерць Натальі Арсеньевай прыйшла ў Менск падчас адкрыцця Другога зьезду беларусаў сьвету, калі сотні галасоў сьпявалі яе велічную «Малітву»:

*Магутны Божа! Ўладар сусьветаў,
вялізных сонцаў і сэрц малых,
над Беларусіяй ціхай і ветлай
рассьвіт праменьне Свае хвалы...*

*Дай урадлівасьць жытнёвым нівам,
учынкам нашым пашлі ўмалот.
Зрабі свабоднай, зрабі шчысьлівай
краіну нашу і наш народ!*

Натальля Арсеньева
20.9.1903*, Баку,
Азэрбайджан –
25.7.1997, Рочэстэр,
штат Нью-Ёрк, ЗША

* Найбліжэйшая сяброўка паэткі Яніна Кахановская сьцьвяржала, што насамрэч Натальля Арсеньева нарадзілася не ў 1903-м, а ў 1902 годзе, афіцыйная ж дата ёсьць вынікам памылкі чыноўніка міграцыйнай службы ЗША.

Лёс дапамагае моцным. Яна і была такая — падобная характарам да дрэваў у яе родных гарах, якія ўпарта, насуперак вятрам і лявінам, растуць на самай строце.

Талент Тамары Цулуکیدзэ прыкмецілі яшчэ калі яна была студэнткай Тбіліскага тэатральнага інстытуту. Юная акторка атрымала запрашэнне ў славы тэатар імя Шата Руставэлі, дзе выходзіла на сцэну ў ролях шэкспіраўскай Афэліі й шылераўскай Амаліі. Кветкі з авацыямі не закружылі ёй галавы. У перапынках паміж рэпэтыцыямі і спэктаклямі яна пісала тэатральныя рэцэнзіі й артыкулы, якія таксама выклікалі часам калі не авацыі, дык гарачыя спрэчкі. У 1934-м Тамара стала заслужанай артысткай Грузінскай ССР. Ёй споўнілася ўсяго трыццаць.

Тамара Цулуکیدзэ

Нарэшце на волі! Тамара Цулуکیدзэ і Алес Пальчэўскі. 1950-я

Празь безьліч гадоў, у Менску, Тамара Рыгораўна скажа аднойчы: «Шчасьця было гэтак многа, што сэрца сьціскалася ад прадчуваньня бяды». Сэрца ня хлусіла. Неўзабаве арыштавалі й расстралялі мужа. У тэатры ёй паказалі на дзьверы. У 1936 годзе прыйшлі па самую жонку «ворага народу».

Заслужаную артыстку чакалі страшныя п'есы пад назовамі «Катоўня», «Турма», «Лесапавал»... Яна годна сыграла наканаваныя ёй ролі і нават, да велізарнага здзіўленьня гулагаўскіх «пастаноўшчыкаў», прыдумала сабе іншую: цягнучы тэрмін у Комі АССР, стварыла там лялечны тэатар.

Пасьля вызваленьня шлях у Грузію ёй быў закрыты. Працу рэжысэрам Курскага тэатру лялек перапыніў новы арышт у 1950-м. Эшалён з закратаванымі вокнамі павёз яе ў высылку ў Краснаярскі край. Яна ня ведала, што ёдзе насустрач свайму новаму шчасьцю.

У тых самых мясьцінах апынуўся яшчэ адзін высланец — беларускі пісьменьнік Алес Пальчэўскі, таксама паўторна арыштаваны, зь лягерным досьведам і нечакана блізкай душой.

Іхні шлюб ня быў лёгкім. Пасьля рэабілітацыі ў сярэдзіне пяцідзясятых Тамару зноў паклікалі ў Руставэлёўскі тэатар. Яна дала згоду — і тры гады выконвала там галоўныя ролі, сустракалася з ацалелымі ў жорнах рэпрэсіў сябрамі, наноў прывыкала да Тбілісі.

Але ў 1959-м Тамара Цулуکیدзэ зрабіла свой выбар і пераехала ў Менск. Яна вывучыла нашу мову: пісала на ёй дзіцячыя п'есы й апавяданьні, шмат перакладала з грузінскай на беларускую і наадварот.

Днямі мне патэлефанаваў знаёмы журналіст, які шукаў якраз такога перакладчыка. Але Тамара Рыгораўна ўжо даўно вярнулася ў Тбілісі. Вярнулася паводле свайго запавету.

Тамара Цулуکیدзэ
19.12.1903, Тбілісі,
Грузія –
9.2.1991, Менск.
Пахаваная ў Тбілісі

Пра Марыю мне безьліч разоў апавядаў яе сын, адзін зь лідэраў нашае эміграцыі Вітаўт Кіпель, слухаючы якога я зазвычай згадваў антычнае выслоўе аб тым, што бацькоў трэба шанавачь нароўні з багамі.

Дом, у якім зьявілася на сьвет Марыя, стаяў насупраць Менскага гарадзкога тэатру, дзе яе бацька чвэрць стагодзьдзя, як сам казаў, «знаходзіўся пры гардэробе». Пасьля гімназіі Марыя працавала ў школе, сьпявала ў вядомым хоры кампазытара Ўладзімера Тэраўскага.

Потым былі курсы беларусазнаўства, якімі кіраваў Язэп Лёсік, шлюб з маладым навукоўцам Яўхімам Кіпелем і лінгвістычна-літаратурны факультэт Беларускага дзяржаўнага пэдынастytutу.

Марыя Кіпель

Чорнай вяхой у жыцьці Марыі стаўся 1930-ты. У ліку іншых «нацдэмаў» быў арыштаваны і на пяць гадоў высланы ў Вяцкую вобласць муж. НКВД «параіў» хутчэй зьяжджаць кудынебудзь падаль ад Беларусі і ёй з малым сынам Вітаўтам.

У 1935-м па толькі што вызваленага Яўхіма зноў прыехалі людзі ў форме. На той час шлях Кіпелям у Беларусь быў зачынены, і сям'я жыла ў Арле. Марыя працавала настаўніцай. У 1937-м ёй выдавалі новы папарт. Дырэктар школы сказаў: «Мария Васильевна, здесь есть графа «национальность». Русский или белорус — это все равно, но я советую вам записаться русской».

«Если все равно, напишите: белоруска», — адказала Марыя.

Сям'і ўдалося аб'яднацца і вярнуцца ў Менск толькі ў гады вайны.

На эміграцыі Марыя Кіпель кіравала беларускім дзіцячым садком, выкладала родную мову, пісала

Марыя Кіпель з мужам Яўхімам (зьлева) і стрыечным братам Васілём. 1950

ўспаміны, якія друкаваліся ў нью-ёрскім «Беларусу», дапамагала сыну Вітаўту і нявестцы Зоры.

Яна належала да праваслаўнага Сьвята-Эўфрасіньнеўскага прыходу ў амэрыканскім горадзе Саўт-Рывэрры, дзе і была пахаваная побач з мужам Яўхімам.

Выконваючы волю сям'і, удзельнікі памінальнай бядседы заместа кветак на магілу сабралі ахвяраваньні на газету «Беларус».

Марыя Кіпель (ад нараджэньня Зубкоўская)

14.1.1904, Менск —
14.12.1992, Рутэрфорд,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэрры,
штат Нью-Джэрзі

Калі ў шасьцідзясятыя — сямідзясятыя гады мінулага стагодзьдзя вам даводзілася бываць у Віленскай карціннай галерэі, якая месцілася тады ў Катэдры на пляцы Гедыміна, вы і не падазравалі, што, магчыма, найлепшую экскурсію тут мог бы правесці не супрацоўнік музэю, а... ягоны вартаўнік.

Вартаўніка звалі Янка Шутовіч.

Асьвету ён здабываў у Віленскай беларускай гімназіі й на юрыдычным факультэце Віленскага ўнівэрсытэту. У тагачаснай Вільні, неафіцыйнай сталіцы Заходняй Беларусі, Шутовіч рэдагаваў пэрыёдыкі «Студэнцкая

Янка Шутовіч

думка» і «Шлях моладзі», выдаваў часопіс «Калосьсе», дзе друкаваліся Наталья Арсеньнева і Максім Танк, Адам і Янка Станкевічы... (Фатакопіямі гэтых выданняў мы зь сябрамі зачыт-

валіся ў сваім адраджэнска-самвыдавецкім юнацтве.)

Адданаць Янкі беларускай справе не засталася незаўважанай, і з польскага канцлягера ў Бярозе-Картускай ён выйшаў толькі ў верасьні 1939-га. Але ён быў з тых, для каго новая ўлада неўзабаве таксама пачала рыхтаваць надзейнае месца за калючым дротам. 1941-шы засьпеў Шутовіча на пасадзе дырэктара Віленскага Беларускага музэю.

Калі над найкаштоўнейшымі экспанатамі навісла пагроза вывазу ў Нямеччыну, дырэктару ўдалося перахаваць іх у сутарэннях касьцёлу Сьвятога Міхала пад апекай ксяндза Адама Станкевіча.

З ГУЛАГу ён вярнуўся ў Вільню ў 1956-м. Беларускага музэю ўжо даўно не існавала, але некаторыя ягоныя экспанаты патрапілі ў Карцінную галерэю. Мо якраз гэтая акалічнасьць паспрыяла таму, што зь небагатых магчымасьцяў працаўладкаваньня спадар Янка выбраў пасаду начнога вартаўніка галерэі.

Лягерныя гады ня здолелі забіць у ім дасьледніка і

Янка Шутовіч з жонкай, літоўскай пісьменьніцай Онай Міцотэ. 1960-я

літаратара. Гэта Шутовіч знайшоў у архіве рукапіс раманаў Максіма Гарэцкага «Віленскія камунары».

Сярод ягонай неапублікаванай спадчыны застаўся вялікі нарыс пра сябра — выдатнага беларускага сьпевака Міхала Забэйдун-Суміцкага.

Дзякуючы спадару Янку захаваліся апублікаваныя ўжо ў нашыя дні дзеньнікі лідэра беларускага каталіцка-га руху Адама Станкевіча.

Янка Шутовіч

24.1.1904,
в. Шутавічы,
цяпер Смаргонскі раён —
9.12.1973, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках у Павільнісе

У 1928 годзе па студэнцкіх аўдыторыях і менскіх інтэлігенцкіх кватэрах хадзіў і перапісваўся ў сотнях асобнікаў верш, які ня мог пакінуць абьяжавым ніводную беларускую душу:

*Пасеклі край наш папалам,
Каб панскай вытаргаваць ласкі.
Вось гэта — вам, а гэта — нам,
Няма сумленьня ў душах рабскіх...*

*Ня сьмеем нават гаварыць
І думаць без крамлёўскай візы...*

Алесь Дудар

у тым самым 1928-м паэта Дудара (а разам зь ім і крытыка Глыбоцкага, хоць апошняга ўлады былі б, відаць, ня супраць пакінуць на волі) арыштавалі й на тры гады выслалі ў Смаленск, які нацыянал-камуністы ўжо не

Шмат для каго імя аўтара не было таямніцаю: паэт, адзін зь лідэраў «Маладняку» Алесь Дудар, ён жа — літаратурны крытык Тодар Глыбоцкі. Таямніцу становіла іншае: як у адной асобе суіснавалі творца арыгінальных вострых вершаў і аўтар да апошняе кропкі правільных артыкульчыкаў, ужо ад адных назваў якіх цягнула на ваніты: «На ідэалічным фронце», «Дэпэшы бяз адрасу» (рэцэнзія на кнігу Ўладзімера Дубоўкі «Наля»), «Літаратурныя сэктанты»...

Калі другая іпастась служыла прыкрыцьцём для першай, гэта не дапамагло:

пасьпелі далучыць да БССР у выніку плянаванага трэцяга ўзбуйненьня рэспублікі. Дудару прыпомнілі і ўдзел у тэатральнай трупі славутага Уладзіслава Галубка, і дэманстрацыйны сыход з БДУ на знак пратэсту супраць наскокаў ува ўнівэрсытэце на беларускіх пісьменьнікаў. Не забыліся й на ягоны ўдзел у «тэатральнай дыскусіі», дзе ён пратэставаў супраць «чысткі» рэпэртуараў, адкуль выкрэсьліваліся беларускія г'ёсы.

У 1930-м яго зноў арыштавалі й прывезьлі ў Менск на допыты ў справе Саюзу вызваленьня Беларусі. Невядома, чаго ад паэта дамагаліся, але ён пад канвоем паехаў назад у высылку. Трэці арышт у 1936-м — Дудар якраз перакладаў на беларускую мову лібрэта оперы «Яўген Анегін» — стаўся апошнім. Пасьля году допытаў і катаваньняў яго расстралялі. Гэта здарылася ў тую жудасную кастрычніцкую ноч 1937-га, калі кулі бальшавіцкіх катаў абарвалі ў Менску жыцьці дваццаці двух вядомых пісьменьнікаў.

Ягоны найлепшы верш «Пасеклі край наш папалам» гучыць надзіва сучасна і сёньня:

*О, ганьба, ганьба! Ў нашы дні
Такі разлом, туга такая!
І баюць байкі баюны
Северо-Западного края...*

*Плююць на сонца і на дзень.
О, дух наш вольны, дзе ты, дзе ты?
Ім мураўёўскі б гальштук ўздзець,
Нашчадкам мураўёўскім гэтым...*

Алесь Дудар
(ад нараджэньня
Дайлідовіч)
24.12.1904,
в. Навасёлкі,
цяпер Петрыкаўскі раён —
29.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Каб пазбыцца думкі, нібыта айчынны літаратурны працэс у 1920-я трымаўся на ціхмяных сарамяжлівых хлопцах у кашулях-вышыванках, дастаткова пазнаёміцца з асобаю паэта Паўлюка Шукайлы. Ужо адно ягонае аблічча — «баярская» бавровая шапка, паліто з кенгуровым каўняром і цяжкі сукаваты кіў у руках — патыхала небясьпекаю і скандалам.

Маючы схільнасць да лідэрства і эпатажу, ён за сваё кароткае жыццё паспеў памяняць мноства кіроўных пасадаў: галоўны рэдактар слуцкай акруговай газеты, сакратар Расонскага райкаму партыі, старшыня камісіі

Паўлюк Шукайла

(былі й такія!) праверкі беларусізацыі ў Расонскім раёне, загадчык катэдры мэтадалёгіі ў Маскоўскім інстытуце кінэматаграфіі, віцэ-прэзыдэнт Дзяржаўнай акадэміі мастацтваў у Ленінградзе...

У ягоным расонскім кабінэце побач з партрэтам Маркса замест Леніна вісеў партрэт самога Шукайлы. Магчыма, згаданы факт таксама паўплываў на тое, што «за ўчынкі, ня вартыя члена партыі», Паўлюка на два гады пазбавілі права займаць начальніцкія крэслы. Гэта паспрыяла ажыўленьню літпрацэсу, бо, зьявіўшыся ў Менску, Шукайла ў 1927-м стварыў Беларускаю літаратурна-мастацкую камуну, суполку, альтэрнатыўную «Маладняку» ды «Ўзвышшу» і арыентаваную на гэтак званых камуністаў-футурыстаў — расейскі «ЛЕФ» і ўкраінскую «Нову генерацыю».

«Што мне да поля / зь яго васількамі, / пагубнай кветкай палёў?» — пісаў Паўлюк.

У сваіх публічных выступах ён бязьлітасна граміў усіх літаратурных аўтарытэтаў.

Помсьцячыся, адна з ахвяраў запусьціла ў літаратурныя масы прыпісаны Шукайлу вершык: *«Выйду я на*

сенажаць / ды з нагану ў жабу — бац», што толькі паспрыяла славе паэта-скандаліста.

Чытаючы некаторыя ягоныя опусы, я згадваў словы польскага паэта Юліяна Тувіма пра тое, што вершы могуць быць бяз рыфмы, бяз рытму, часам нават бяз сэнсу, але нельга, каб усё гэта разам было ў адным вершы. З другога боку, Шукайлавы радкі *«На Беларусі / вада з крыві, / палеткі з курганоў і кривоў»* Міхась Зарэцкі хацеў узяць эпіграфам да свайго рамана *«Крывічы»*.

Пасьля заканчэньня Камуністычнай акадэміі ў Маскве пачалася імклівая, але нядоўгая кар’ера Шукайлы ў сьвеце кіно і тэатральнага мастацтва. У 1930-м адбыўся першы арышт, але Паўлюк здолеў празь месяц выйсьці на волю і неўзабаве нават атрымаў званьне прафэсара кінамастацтва. Падчас другога арышту ў 1935-м яго таксама хутка выпусьцілі, але ўжо інвалідам з зламаным хрыбетнікам. Трэцяя сустрэча з «органамі» (на той час былы прафэсар ужо ператварыўся ў бамжа) сталася фатальнай. Абвінавачаны ўва «ўдзеце ў контррэвалюцыйнай арганізацыі», ён быў засуджаны на расстрэл. Прысуд выканалі ў наступную ж ноч.

Паўлюк Шукайла

31.12.1904,
в. Малая Лапеніца,
цяпер Бераставіцкі раён —
14.4.1939, Масква, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Прыйдзе пара, і гісторыкі напішуць пра партызанства ў Беларусі за часам апошняй вайны ўсю трагічную праўду. Пакуль мы толькі на далёкіх подступах да яе. Пра гэта, як і пра тое, што савецкія «народныя мсьціўцы» змагаліся на акупаванай тэрыторыі зусім ня толькі з гітлераўцамі, сьведчыць і лёс беларускага патрыёта Нічыпара Мяцельскага.

Улетку 1943-га начальнік Цэнтральнага штабу партызанскага руху і першы сакратар ЦК кампартыі Беларусі П. Панамарэнка чытаў у сваім маскоўскім кабінэце спэцпаведамленьне пра «разработку» асобым аддзелам 2-й Менскай брыгады

Нічыпар Мяцельскі

(камандзір С. Іваноў) «контрарэвалюцыйнай нацдэмаўскай арганізацыі лістападаўцаў», вынікам чаго стаў арышт і ліквідацыя «нацдэма» Мяцельскага, «беларуса, беспартыйнага, жанатага».

У 1920-х ён зь сябрамі браў удзел у падпольнай антыбальшавіцкай арганізацыі Юркі Лістапада, а пасля зьнявольеньня настаўнічаў у вёсцы Цітва пад Рудзенскам, дзе застаўся і пры нямецкіх акупантах. Адноічы менская «Беларуская газэта» надрукавала артыкул

Рыгора Крушыны «Зь мінулых дзён. Судовы працэс над Лістападам». Аўтар, на жаль, не прадбачыў, хто можа апынуцца сярод яго чытачоў.

Як цяпер публікацыі яшчэ ня цалкам знішчаны незалежнай прэсы ўважліва чытаюць не адны дэмакраты, але й іхнія «куратары», так у той час акупацыйную беларускую прэсу пільна перачытвалі партызанскія

Менск. 1944

асабісты. Зь «Беларускай газэты» яны даведаліся ня толькі што Мяцельскі — блізкі сябар Лістапада, але і тое, што ён лічыць неабходным арганізаваць беларускія вайсковыя аддзелы і ўрэшце стварыць нацыянальны ўрад.

На допыце Мяцельскага абвінавачлі ў аднаўленьні контрарэвалюцыйнай дзейнасьці і ў сувязях з былымі лістападаўцамі. Нічыпар, які, дарэчы, мог разам зь сябрамі належаць да мясцовай суполкі Беларускай незалежніцкай партыі, адмовіўся называць якія-небудзь імёны. «Лепш я загіну адзін», — сказаў ён сваім катам. «Загінешь, загінешь, не волнуйся», — супакоіў асабіст.

Нічыпара схвалілі, дапыталі й расстралялі за адзін вясновы красавіцкі дзень.

Аднак лёс ягоны ня зьнік у рацэ забыцьця.

Нічыпар Мяцельскі

1905, в. Ануфравічы, цяпер Слуцкі раён – 6.4.1943, ваколіцы Рудзенску, Пухавіцкі раён. Месца пахаваньня невядомае

Упэўнены, што ня толькі ў мяне, але і ў многіх тысяч суайчыньнікаў пры згадцы пра Нацыянальны тэатар імя Янкі Купалы ды і наагул пра беларускі тэатар адным зь першых выплывае з памяці велічнае імя — Стэфанія.

Драматург Францішак Аляхновіч, убачыўшы пятнаццацігадовую Стэфу, адразу ацаніў яе выбітны талент і прапанаваў выканаць галоўную ролю ў сваёй п'есе «Цені».

Яна ўпершыню выйшла на сцэну ў 1919-м у Першым таварыстве беларускай драмы і камэдыі.

З 1931-га і да апошніх дзён — амаль сем дзесяцігодзьдзяў — жыцьцё Стэфаніі было звязанае з купалаўскай трупай.

Тэатразнаўцы розных краінаў захоплена пісалі пра яе шматстайную творчасць, дзе высокі драматызм спалучаўся зь непаўторнай камэдыйнасьцю, іронія — з гратэскам, яркая эмацыйнасьць — з заглыбленасьцю ў псыхалёгію...

Для нас, шараговых тэатралаў, Станюта была проста наскрозь нашай, беларускай, іканапіснай. Хтосьці бачыў у ёй сваю маці, хтосьці — бабулю.

Блізка знаёмы з Стэфаніяй Станютай тэатральны крытык Вячаслаў Ракіцкі лічыць, што найлепшыя вобразы яна стварыла ў спэк-

таклях «Гаральд і Мод» паводле К. Хігінза і Ж. К. Кар'ера, «Гульня з кошкай» І. Эркена, «Мудрамер» М. Матукоўскага, а таксама ў кінафільме «Разьвітаньне» паводле аповесьці В. Распуціна «Разьвітаньне з Мацёрай».

Пагаджаючыся, я дадаў бы, што Станюта была адным з вобразаў самой Беларусі.

Аднойчы я глядзеў пастаноўку на Малой купалаўскай сцэне. Раптам патухла электрычнасьць, і ў цемры заклапочаны голас шырока вядомай народнай артысткі прамовіў: «Извините, товарищи, технические неполадки».

Гэта быў ня голас Станюты: яна ніколі б не разбурыла тэатральнай умоўнасьці і не дазволіла б сабе гэтак паставіцца да нацыянальных пачуцьцяў глядачоў.

Адрозна ад некаторых калегаў яна ніколі не прысягала з трыбуны ў вернасьці партыі, не ўхваляла ленінскай нацыянальнай палітыкі. Затое — без ваганьняў ставіла свой подпіс пад лістамі пратэсту супроць будаўніцтва Віцебскай АЭС і разгону Дзядоў 1988 году.

Спадарыня Стэфанія вітала стварэньне Беларускага Народнага Фронту.

У дзевяноста гадоў яна яшчэ выходзіла на сцэну ў «Памінальнай малітве» Р. Горына, «Страсьцях па Аўдзею» Ул. Бутрамеева і зьяяла ў спэтаклі «Гаральд і Мод».

Калі Станюты ня стала, было пачуцьцё асірацеласьці, і, прыходзячы ў тэатар на яе спэтаклі, я яшчэ доўга лавіў сябе на спадзяваньні, што вось зараз здарыцца дзіва...

Стэфанія Станюта
13.5.1905, Менск —
6.11.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Усходніх могілках

Колькі б ні трапляла да маіх рук фатаздымкаў гэтага чалавека, кожны нараджае ў душы водгук. У вачах Віцьбіча жывуць шляхецкая годнасьць нашчадка прыдзьвінскіх крывічоў, горкая мудрасць гісторыка, нязломная трываласць шматгадовага эмігранта.

Магчыма, трохі самаўпэўнена, я думаю, што, каб лёс дазволіў спаткацца, нам не было б сумна, бо і ўва ўяўленьні, і на яве мы ў розных стагодзьдзях хадзілі па адных сьцежках: да Барысавых камянёў, на паганскую Валовую азярыну ў Полацку, па беларускіх адрасах

Юрка Віцьбіч

бунінскага Арсеньнева. Я распытаў бы спадара Юрку пра яго родны Вяліж, які разам з сотнямі іншых спрадвечна нашых гарадоў, мястэчак і вёсак бальшавікі адрэзалі ад беларускай зямлі. Мне было б цікава даведацца, ці памятае ён той дзень, калі разгарнуў часопіс «Узвышша» з сваім першым апавяданьнем.

Відаць, мы ўспомнілі б і яго выдадзеныя да вайны ў БССР кнігі «Сьмерць Ірмы Лаймінг» і «Формула супраціўленьня касьцей», ужо самі назовы якіх засьведчылі «небясьпечны» рух да інтэлектуалізацыі і пошуку новых мастацкіх формаў. Гаворка зайшла б і пра тое, як ужо ў эміграцыі ён ствараў літаратурнае згуртаваньне «Шыпшына» і часопіс «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі»...

Але зямны шлях Юркі Віцьбіча завяршыўся ў 70-я гады мінулага стагодзьдзя, і на маю долю засталася толькі сустрэча зь ягонай удавой, спадарыняй Ганнай, якая ў сваёй кватэрцы ў амэрыканскім Саўт-Рывэрэ апавядала мне пра тое, як працавала ў Віцебску тэлефаністкай; як, пачуўшы машыну, на іхняй вуліцы ніхто ня спаў, бо ўначы па горадзе езьдзілі адно «варанкі»; як муж перад вайною надрукаваў у абласной газэце памф-

лет пра Гітлера, у выніку чаго, калі прыйшлі немцы, Віцьбіч з жонкаю апынуліся ў небясьпечы; як ён у гады акупацыі ўдзельнічаў у вяртаньні ў Полацк мошчаў Сьвятой Эўфрасіньні, якія савецкія ваяўнічыя бязбожнікі раней паказвалі ў музэі.

З той вандроўкі ў Амэрыку я вярнуўся зь вялікім пакункам копіяў «Матар'ялаў Віцебскае навуковае экспэдыцыі 1939 году». Дзясяткі здымкаў зьнішчаных помнікаў. Гістарычныя сьведчаньні з дамешкам мясцовых паданьняў. Цьвёрды почырк кіраўніка экспэдыцыі Юркі Віцьбіча. Гэтак сама — з наўскам і надзвычай чыгэльна напісаны ім лірычным маніфэст нашай эміграцыі — «Мы дойдзем!»

У 1996-м Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выпусьціў кнігу Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі». За год да гэтага «Мастацкая літаратура» факсымільна перавыдала ў Менску ягонае эсэ «Плыве з-пад сьвятое гары Нёман» — унікальны аповед пра паходжаньне болей чым пяцісот беларускіх геаграфічных назоваў.

Юрка Віцьбіч
(ад нараджэньня
Серафім (Георгі)
Шчарбакоў)

15.6.1905, Вяліж,
Смаленшчына —
4.1.1975, Саўт-Рывэр,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэрэ

«Беларускі Гэрадот» — так называе яго гісторык і грамадзкі дзеяч Алег Трусаў, і я ня бачу ў гэтых словах аніякага перабольшаньня.

Міколу Ўлашчыку (як, зрэшты, і амаль кожнаму беларускаму дзеячу таго часу і такога маштабу) было наканавана прайсьці праз мноства выпрабаваньняў. На ягоным шляху былі беспадстаўныя абвінавачаньні, чатыры арышты, лягеры і высылкі.

Аднаго разу паміж маладым вучоным-гісторыкам, нядаўнім выпускніком БДУ, і сьледчым НКВД адбылася размова, якая выглядае сымбалічнай. На допыце

Ўлашчык папрасіў перадаць у камэру ягоныя работы. «Міл-чалавек, — шчыра зарагатаў сьледчы, — ды твае работы ўжо ніколі нікому не спатрэбяцца!»

Але сама Гісторыя, якой усё жыцьцё служыў Мікола Ўлашчык, распарадзілася іначай.

Вызваліўшыся з ГУЛАГу і працуючы ў Інстытуце гісторыі АН СССР, ён неаднаразова рабіў спробы вярнуцца ў Беларусь. Супраць нязьменна паўставаў шматгадовы загадчык катэдра гісторыі БССР Белдзяржуніверсытэту Лаўрэнці Абэцэдарскі, які ў патрэбны момант даставаў з сэйфа дасье на калегу і апанэнта, што, адрозна ад Абэцэдарскага, ніколі не лічыў мінулага Беларусі часткаю гісторыі Расеі.

Аднак і жывучы ў Маскве, Улашчык здолеў зрабіцца вядучым беларускім археографам, укласьці і адрэдагаваць два тамы беларускіх летапісаў, напісаць свае навуковыя манаграфіі і ўнікальную кнігу «Была такая вёска», што стала своеасаблівай энцыклапэдыяй жыцьця беларускіх сялянаў на пачатку XX стагодзьдзя і ўвадна час — помнікам вёсцы Віцкаўшчына пад Койданавам, малой радзіме аўтара.

Сваім настаўнікам яго лічылі нашы знакамітыя на-

вукоўцы — дактары гістарычных навук Міхась Ткачоў і Генадзь Каханоўскі — і лічаць дзясяткі іхніх маладзейшых калегаў.

Маё асабістае знаёмства зь Мікалаем Мікалаевічам адбылося ў 1986-м, калі ён ужо быў безнадзейна хворы. На ложку ў маскоўскай кватэры вучонага ляжалі сьвежыя нумары «ЛіМу» зь першымі вострымі публікацыямі пра становішча і лёс беларускай мовы й культуры. Гаспадару было цяжка гаварыць, але ў той кароткі візыт ён пасьпеў прадыктаваць мне ліст у Браслаў: за некалькі тыдняў да хваробы Ўлашчык знайшоў у Яраслаўлі павятовы браслаўскі архіў, які быў вывезены ў глыбіню Расеі падчас Першай усясьветнай вайны і які, вядома, ніхто і не збіраўся вяртаць законным уладальнікам.

Ён заставаўся гісторыкам да канца.

Мікола Ўлашчык быў адзіным у сьвеце чалавекам, які ня толькі чытаў, але вольна гаварыў і пісаў на старабеларускай мове. Часам я ўяўляю, як ён мог бы гутарыць з Францішкам Скарынам і Лявом Салегам.

Мікола Ўлашчык

14.2.1906, в. Віцкаўшчына, цяпер Дзяржынскі раён — 14.11.1986, Масква, Расея.

Перапахаваны на менскіх Чыжоўскіх могілках

Пераехаўшы з Полацку ў Менск, я нечакана даведаўся, што наняў кватэру побач з домам, дзе жыў аўтар адной з маіх найлюбёнейшых песьняў.

Песьня, якую я ўпершыню пачуў у выкананьні паэта і барда Сержука Сокалава-Воюша, а затым беларускага сьпевака з Амэрыкі — Данчыка, называлася «Зорачкі», а яе аўтарам быў Сяргей Новік-Пяюн.

Праз пару дзён я ўжо разглядаўся ў ягонай падобнай да музэю аднапакаёўцы з кніжнымі рарытэтамі, карцінамі Пётры Сергіевіча і ногнымі сшыткамі Рыгора Шырмы. Увэшны вясёлавокі ўладальнік усяго гэтага багацьця тым часам разыгрываў сваю, як потым выявілася, традыцыйную пры нечым першым візыце сцэнку. «Сядай, сядай даражэнькі». Госьць сядаў, а гаспадар, якому тады даўно

Сяргей Новік- Пяюн

ўжо ішоў дзявяты дзясятак, працягваў стаяць. Візытант, натуральна, прасіў прысесьці і самога Сяргея Міхайлавіча. І тады той жыцьцярадасна адказваў: «А я, даражэнькі, ужо наседзеўся. Сядзеў пры ўсіх: пры паляках, пры немцах, пры саветах...»

Усё было праўда. За палякамі яго высылалі й кідалі за краты за стварэньне ў родных Лявонавічах беларускай бібліятэкі, нелегальнай школы, тэатральнага гуртка і народнага хору (які, дарэчы, існуе й сёньня). Нацысты кінулі Новіка-Пеюна ў Калдычэўскі лягер сьмерці за сувязь з партызанамі. Савецкі суд у 1945-м адме́раў паэту дзесяць гадоў Калымы за мітычнае супрацоўніцтва з акупантамі...

Ён усё вытрымаў, захаваўшы і своеасаблівае пачуцьцё гумару, і, я сказаў бы, эпікурэйскае стаўленьне да жыцьця, і нязводную веру ў сьветлую зорку Айчыны

Энцыкляпэдыя гісторыі Беларусі і ўнівэрсальная Бе-

ларуская Энцыкляпэдыя дружна пашыраюць «дэзу», паведамляючы, што зборнік Сяргея Новіка-Пеюна «Песьні з-за кратаў» застаўся ў рукапісе. Насамрэч гэтая ўнікальная, амаль цалкам напісаная ў няволі кніга пабачыла сьвет у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 1993 годзе, і аўтар яшчэ пасьпеў падпісаць мне яе сваім непаўторным бісэрным почыркам, які быў, відаць, вынікам аднолькавай нястачы паперы ў самых розных турмах, дзе ён сядзеў за Беларусь.

Новік-Пяюн напісаў болей за сто песьняў. Далёка ня кожны з калегаў Сяргея Міхайлавіча мог бы пахваліцца, што хоць адна зь іхніх песьняў стала народнай яшчэ пры жыцьці аўтара. Новік-Пяюн падараваў нам такіх цэлых дзьве — «Над Шчарай» («Слонімскі вальс») і згаданыя ўжо «Зорачкі». Вы, пэўна ж, таксама памятаеце іх шчыплівую мэлёдыю:

*Ўночы зорачкі прыветліва мігцяць,
Быццам зь неба на мяне яны глядзяць...
Што чуваць, скажэце, зорачкі, вы мне
Ў маёй роднай ды далёкай старане?..*

Сяргей Новік-Пяюн
(ад нараджэньня Новік)
27.8.1906, в. Лявонавічы,
цяпер Нясьвіскі раён —
26.8.1994, Менск.
Пахаваны ў в. Лявонавічы

Само неба на канавала беларускім жанчынам жыць доўга. Асабліва пісьменьніцам. І асабліва — нібы сплываючы доўг за ростань з Радзімай — тым, хто апынуўся за межамі краіны-мроі, назва якой — Беларусь.

Нашымі зусім блізкімі сучасьніцамі былі народжаныя яшчэ ў пазамінулым стагодзьдзі вільнянка Зоська Верас і «масквічка» Канстанцыя Буйла. Крыху не дажыла да свайго 95-годзьдзя ў доме на беразе Антарыё Наталья Арсеньнева...

Далікатна кажучы, невялікая розьніца ў гадах тым ня менш дазволіла мне трапіць у адну часавую «капсулу» і зь яшчэ нядаўняй жыхаркай амэрыканскага Кліўлэнду Аляксандрай Саковіч.

Сядзячы ў яе за па-беларуску багатым сталом, мы высветлілі, што абое былі знаёмыя з гісторыкам Міколам Улашчыкам, а ў яе родных бацькоўскіх Ярэмічах на Наваградчыне я вудзіў рыбу, калі плыў з сябрамі ад вытокаў Нёману да Балтыкі.

Мы з гаспадыняю вучыліся на адным гістарычным факультэце БДУ; праўда, яна — у славутых Уладзімера Пічэты, Мітрафана Доўнар-Запольскага і Ёсевалада Ігнатоўскага, а я — таксама ў славутага, але наадварот, Лаўрэнція Абэцэдарскага. На гістфак яе,

Аляксандра Саковіч

дарэчы, прывяло імкненьне паглыбіць веды, каб напісаць раман пра Кастуся Каліноўскага.

У 1930-м яна выйшла замуж і паехала ўслед за сваім абраньнікам у Маскву. Падчас яжоўшчыны муж Дамінік, унук паўстанца-каліноўца, быў высланы на Калыму. Каб пазьбегнуць арышту, будучая пісьменьніца вяртаецца ў Беларусь.

Потым была выкладчыцкая праца (1942—1944) у Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі, лягер для перамешчаных асобаў і вайсковы транспартны карабель, на якім яна дабралася да берагоў ЗША. Там стала жонкаю вядомага літаратара, гісторыка і грамадзкага дзеяча Аўгена Калубовіча (Каханюскага).

Пачынаючы з 1950-х у друку ўсё часцей зьяўляюцца ўспаміны, апавяданьні й аповесьці, падпісаныя: Аляксандра Саковіч. Галоўная іх тэма — лёс Беларусі і беларусаў у гады сталіншчыны і Другой усясьветнай вайны.

Я здымаю з паліцы том яе выбранай прозы «Ў пошуках праўды», выдадзены ў Нью-Ёрку, перачытваю аўтограф, пакінуты цьвёрдай упэўненай рукою на самым парозе свайго 90-годзьдзя, гляджу на партрэт прыгажуні зь белымі каралямі і на момант шкадую, што, паступаючы на гістфак БДУ, спазніўся на цэлыя пяць-дзясят гадоў.

Аляксандра Саковіч
(ад нараджэньня **Іна Рытар, у замужы — Каханюска**)

27.12.1906, Адэса,
Украіна —

8.1.1997, Кліўлэнд,
штат Агаё, ЗША.

Пахаваная на беларускай частцы кліўлэндзкіх могілак Рывэрсайд

Калі сярод нашых гарадоў найбольшую колькасць выбітных асобаў даў краіне Полацак, дык сярод вёсак такое першынство належыць, відаць, смаргонскай вёсцы з крылатай назваю Арляняты.

Там пачаліся зямныя дарогі змагара й пакутніка за веру і нацыю ксяндза Адама Станкевіча, палітыка й вучонага Янкі Станкевіча, выдаўца і паэта Станкевіча Станіслава Лявонавіча, а таксама яшчэ аднаго ўладальніка гэтага змагарскага прозьвішча, вядомага дзеяча нашай эміграцыі, гадаванца Віленскай беларускай гімназіі й Віленскага ўнівэрсытэту Станкевіча Станіслава Язэпавіча.

Станіслаў Станкевіч

У гады Другой усясьветнай вайны Станіслаў быў сярод тых, хто імкнуўся скарыстаць новыя гістарычныя

абставіны ў інтарэсах беларускай справы, што й абумовіла разьвітаньне з роднай зямлёю — назаўсёды.

Але ён казаў, што нельга пазбавіць Беларусі таго, у каго яна ў душы.

Выхаванцы Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне яшчэ памятаюць чытаньня спадаром Станкевічам таленавітыя лекцыі з нацыянальнай літаратуры, а даўнія слухачы Радыё Свабода — ягоньня перадачы зь Мюнхэну. Там Станкевіч доўгі час рэдагаваў найбуйнейшую тагачасную газэту беларускіх эмігрантаў «Бацькаўшчына», засьведчыўшы на яе бачынах свае публіцыстычныя здольнасьці й талент літаратуразнаўцы. Пры газэце было аднайменнае выдавецтва, дзе разам зь дзясяткамі іншых кнігаў выйшлі забароненыя ў БССР Купалавы «Тутэйшыя», якіх мы праўдамі й няпраўдамі здабылі на пачатку яшчэ васьмідзясятых і, «между прочым», развучылі амаль па ролях.

Станкевіч меў смак да рэдактарскай працы. Ён рэдагаваў «Запісы» Беларускага Інстытуту Навукі й Мас-

Станіслаў Станкевіч з жонкай Зінаідай і дачкой Раісай. 1940-я

тацтва ў ЗША, амаль дваццаць гадоў нязьменна ўзначальваў нью-ёрскі «Беларус».

Галоўнае месца ў велізарнай бібліяграфіі артыкулаў і дасьледаваньняў Станіслава Станкевіча належыць ягоным выдадзеным на эміграцыі кнігам «Беларуская падсавецкая літаратура першай палавіны 1960-х гадоў» і «Янка Купала. На 100-я ўгодкі ад нараджэньня».

Якія новыя таленты народзяцца ў Арлянятах?

Станіслаў Станкевіч
23.2.1907, в. Арляняты,
цяпер Смаргонскі раён —
6.11.1980, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Усё жыццё яна марыла пра Беларусь, але так і не адважылася вярнуцца туды, дзе заамалі лёсы большасці блізкіх людзей, дзе катавалі й «ліквідоўвалі» яе настаўнікаў, сяброў, калегаў...

Наталья Вішнеўская была натурою адоранай і артыстычнай. Ужо ў адзінаццаць гадоў яна кіравала школьным тэатрам.

Аднакурснікаў зь Белпэдтэхнікуму ўражвала свежымі фарбамі строфаў, у якіх вынырваў з «залатых хмараў» месяц, адляталі ў вырай «у імглістай белі» журавы, «рассыпаліся каралі журавін у мшыстай далі». Адна-

курснікамі гэтымі былі ня хто-небудзь, а будучыя сьлыннымі літаратары й навукоўцы Антон Адамовіч, Пятро Глебка, Максім Лужанін... Празь безьліч гадоў у сваіх мэмуарах яны будуць пісаць пра яе — сьветлавалосую, гожую, празь яшчэ дзіцячыя вершаваныя спробы прыкмечаную Якубам Коласам.

Яна ўступіла ў літаратурна-мастацкае аб'яднаньне «Маладняк», цікава надрукавалася ў калектыўным паэтычным зборніку, выйшла замуж за сакратара аб'яднаньня Алеся Дудара.

Але яе рука, нібы пад нечую дыктоўку, выводзіла радкі, у якія самой не хацелася верыць — пра жыццё, што «ў віхурах дагарыць і згасьне, і сплывуць надзеі воскам у небыццё». Між тым яны, гэтыя радкі, вешчавалі лёс.

У 1928-м за ненадрукаваны верш «Пасеклі край наш папалам», які хадзіў у рукапісах, арыштавалі і выслалі

Наталья Вішнеўская

на тры гады мужа. Наталью не друкуюць, не бяруць на працу, змушаюць даведацца, што такое голад. Неўзабаве пераехаўшы ў Маскву, яна назаўсёды пакідае друкавацца.

У Маскве Вішнеўская знаёміцца з студэнтам літаратурнага факультэту МДУ паэтам Алесем Звонакам. «Задуменная, з блакітнымі вачыма і залатымі косамі, паўнаватая і рослая, спакойная і разважлівая Наташа празь некалькі гадоў стала маёй жонкай», — напіша ён пазьней ува ўспамінах.

Увосень 1936-га забралі і другога мужа. Паэтку таксама ўзялі ў «распрацоўку». Пасьля адседкі яна сустрэла маладзенькага турэмнага сьледчага, які, зачараваны прыгажосцю нядаўняй зьняволенай, шапнуў, каб хутчэй куды-небудзь выяжджала, бо рыхтуецца новая хвала арыштаў.

Але яна яшчэ не развіталася з надзеямі на ціхае чалавечае шчасьце і, апынуўшыся ў перадавенныя гады ў Ленінградзе, выйшла там замуж за беларускага паэта і кінакрытыка Янку Бобрыка: відаць, хацела, каб Беларусь была зь ёю заўсёды ня толькі ў сэрцы, але і ў сям'і. У 1942-м трэці муж памрэ ад блякаднага голаду.

Наталья пражыве яшчэ доўгае жыццё: будзе працаваць у бібліятэцы, каб быць з кнігамі; выхавае двух прыёмных сыноў — дзятдомаўскіх хлопцаў, якія стануць капітанамі далёкага плаваньня...

«За якія грахі мы трапілі ў гэты страшны млын?! І як жа стала магчыма на ўвесь голас сказаць пра гэта?» — пісала яна пры канцы васьмідзясятых паэту Сяргею Грахоўскаму.

Наталья Вішнеўская

3.5.1907, Коўна, Літва —
3.5.1989, Ленінград,
цяпер Санкт-Пецярбург,
Расея

7 чэрвеня 1927 году на Варшаўскім вакзале прагучалі стрэлы, якія азваліся на старонках усёй эўрапейскай прэсы. Беларус Барыс Кавэрда смяротна параніў паўнамоцнага прадстаўніка СССР у Польшчы Пятра Войкава, які на Захадзе быў вядомы як непасрэдны ўдзельнік расстрэлу сям'і расейскага імператара Мікалая II. (Калі саветы спрабавалі накіраваць Войкава пасланнікам у Канаду, яму адмовілі ў агрэмане, афіцыйна назваўшы «царазабойцам».)

Паседжаньні польскага Надзвычайнага суду суправаджаліся дэманстрацыяй непрыхаванай сымпатыі

Барыс Кавэрда

публікі да зусім маладога падсуднага, якому яшчэ ня споўнілася і дваццаці гадоў. У прысутнасці дамаў з букетамі кветак і сотні журналістаў былы навучэнец Віленскай беларускай гімназіі і супрацоўнік тыднёвіка «Беларускае слова» Кавэрда заявіў: «Прызнаю, што забіў Войкава, але вінаватым сябе не лічу. Я застрэліў Войкава за ўсё тое, што здзейснілі бальшавікі ў Расеі, — за мільёны людзей...»

Барысава маці Ганна, загадчыца сірочага прытулку ў Вільні, сьведчыла, што калі сям'я жыла ў эвакуацыі ў Самарскай губэрні, сына перасьледавалі як «буржуазнае дзіця». Бальшавікі зруйнавалі школу, дзе вучыўся Барыс, і царкву, якую наведвалі Кавэрды. ЧК расстраляла Барысавага стрыечнага брата і шмат знаёмых...

Насуперак спробам расейскай эміграцыі і польскай прэсы паказаць Кавэрдэ расейскім патрыётам альбо —

адпаведна — палякам з паходжаньня й перакананьняў, Барыс абвясціў на судзе, што «адчувае сябе беларусам». (Пэўнае дачыненне да беларускіх справаў меў бацька падсуднага Сапрон, які займаўся вэрбоўкаю добраахвотнікаў у створаную з ініцыятывы Беларускай вайсковай камісіі падпольную арганізацыю «Зялёны Дуб».)

Гісторык Ніна Стужынская лічыць учынак Кавэрды своеасаблівым адказам-выклікам, з аднаго боку, на слабасць і адсутнасць адзінства беларускіх антысавецкіх сілаў, а з другога — на практыку тагачасных польскіх уладаў абвінавачваць беларускую апазыцыю ў сымпатыях да бальшавіцкага рэжыму.

Не зважаючы на тое, што Кавэрдэ абаранялі славетныя польскія адвакаты, ён атрымаў пажыццёвае знявольненне. Амністыя скараціла тэрмін да дзесяці гадоў. У 1931-м эўрапейскія газеты паведамілі, што пасля чатырохгадовага знявольнення Барыс Кавэрда ў стане дэпрэсіі перарэзаў сабе вены, але быў выратаваны.

Пасля вызвалення з турмы тэрарыст жыў у Югаславіі і Польшчы. Канец Другой усясьветнай вайны заспеў яго ў княстве Ліхтэнштайн, што не выдавала савецкім уладам нікога з былых грамадзянаў як СССР, так і іншых усходнеэўрапейскіх краінаў. Пазней Кавэрда выехаў у ЗША, дзе доўгі час супрацоўнічаў з эміграцыйнай прэсай — найбольш актыўна з газэтай «Новое Русское Слово». Цікава, што з блізкімі пра сваё мінулае ён ніколі не размаўляў, аднак пры гэтым пакінуў надзвычай падрабязныя, амаль пахвілінныя ўспаміны пра тэракт, што на некалькі дзён зрабіў ягонае імя вядомым усяму сьвету.

Днямі я згадаў яго лёс, ідучы полацкай вуліцай імя Войкава.

Барыс Кавэрда
21.8.1907, Віленшчына —
18.2.1987, Адэлфі,
штат Мэрылэнд, ЗША.
Пахаваны на расейскіх
могілках Новадзівееўскага
манастыра,
штат Нью-Ёрк

За савецкім часам цензура забараняла згадаць антысавецкі збройны Супраціў у Беларусі пасьяя Другой усясьветнай вайны.

Мы глядзелі фільмы й чыталі кнігі, дзе выкрываліся бандэраўцы або прыбалтыйскія «лясныя браты», якія скрозь былі нелюдзямі ці, у лепшым разе, наіўнымі падманутымі маладзёнамі.

У БССР жа ў тых гады нібыта шчасліва панавалі спакой і натхнёнае будаўніцтва сьветлае камуністычнае будучыні.

Насамрэч было іначай: Беларусь таксама змагалася й мела сваіх герояў, імёны якіх насуперак забаронам і замоўчваньню вяртаюцца ў нашую памяць. Найадметнейшы зь іх — генэрал Міхал Вітушка.

Міхал Вітушка

Выхаванец Віленскай беларускай гімназіі, Праскай і Варшаўскай палітэхнікі, у гады вайны ён ствараў Беларускаю службу парадку на Магілёўшчыне, Смаленшчыне й Браншчыне. Сябра ЦК Беларускай незалежніцкай партыі і ўдзельнік Другога Ўсебеларускага зьезду, Вітушка быў сярод арганізатараў плянаванага, як мяркуюць некаторыя гісторыкі, антынямецкага паўстаньня з мэтай абвясчэньня незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

Да канца пяцідзясятых гадоў Міхал Вітушка, якога афіцыйна абвясьцілі забітым яшчэ ў 1945-м, узначальваў беларускі збройны Супраціў.

Менскі гарадзкі тэатар перад адкрыцьцём Другога Ўсебеларускага зьезду, удзельнікам якога быў Міхал Вітушка. 27 чэрвеня 1944

У 1948-м ён рэарганізаваў гэты рух у Беларускаю Вызвольную Армію, вядомую таксама як арганізацыя «Чорны Кот», а пазьней пераправіў значную частку сваіх паплечнікаў у Заходнюю Эўропу.

Дасьледнік тых падзеяў Сяргей Ёрш называе Вітушку адзіным з кіраўнікоў нацыянальных антысавецкіх рухаў у СССР, які выжыў у партызанцы і здолеў захавацца ад савецкіх агентаў на Захадзе.

Больш за тое, ёсьць вартыя даверу зьвесткі, што пад чужым прозьвішчам ён у пяцідзясятых — сямідзясятых гады неаднаразова наведваў Беларусь, у тым ліку Менск і Вільню.

Легендарны генэрал, пакінуўшы яшчэ ненадрукаваныя ўспаміны, памёр у адным з альпійскіх санаторыяў на дзевяноста дзвятым годзе жыцьця. Мара ўбачыць вольную Беларусь перайшла ў спадчыну да ягонага сына.

Міхал Вітушка

5.11.1907, Нясьвіж —
27.4.2006, Нямеччына

Ён стаў першым беларускім пісьменьнікам, прынятым у Міжнародны ПЭН-клуб (1966).

Дзеля гэтага Рыгор Крушына мусіў пакінуць Радзіму, апынуцца на Захадзе, трапіць у лагер для перамешчаных асобаў, вытрымаць безьліч выпрабаваньняў эмігранцкага жыцьця. Вядома, усё гэта ён прайшоў ня з мэтай атрымаць пасьведчаньне сябра ПЭНу...

У лістападзе 1920-га трынаццацігадовы Рыгорка з яшчэ меншымі братам Колям раскідваў па вёсках і мястэчках улёткі з заклікамі Рады Случчыны да паўстаньня. Празь пяць гадоў ОГПУ вырашыць бліжэй прыгледзецца да братаў у сувязі з справай падпольнай арганізацыі Юр'я Лістапада.

Рыгор Крушына

Аднак студэнт Белпэдтэхнікуму Казак хутка выйдзе на волю і вернецца да ўлюбёнага занятку — літаратурных практыкаваньняў, якія прывядуць яго ў «Маладняк» і зробіць аўтарам двух зборнікаў вершаў на дазволеньня тэмы і з адпаведным патасам — «Разгон» і «Паэзія чырвонаармейца». «*Браў разгон я — не было разгону / Не гучэла слова навіной*», — напіша ён пра тых свае опусы ўжо за акіянам. Кніга «Лебедзь чорная», зь якой сапраўды пачаўся паэт Крушына, выйшла ў 1947-м у лагеры ў Заходняй Нямеччыне.

Слухачы Радыё Свабода зь вялікім стажам, магчыма, памятаюць голас Кастуся Рамановіча. Пад гэтым псеўданімам у пяцідзясятых — шасьцідзясятых гады выходзіў у этэр Казак-Крушына.

З кожным годам набіраўся ўпэўненасьці й адметнасьці і ягоны паэтычны голас, багата аздоблены мэтафарамамі, алітэрацыямі, вытанчанымі рыфмамі і арыгінальнымі рытмамі. Натхнёна экспэрымэнтуючы з формай, ён пісаў бліскучыя раңдо, тэрыцыны, канцыоны, віяналі, туюгі, паліндромы — вершы, якія аднолькава чы-

таюцца як зьлева направа, так і наадварот. Кштатлу вось гэтага, які ў духу часу хочацца ўмоўна назваць «тэрарысцкім»:

*Я — сіла. Маліся!
Міла палім
Тонкі knot...*

Ён не хаваўся ў свой паэтычны сьвет, як у вежу з слававай косці: быў адным з заснавальнікаў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваньня часопіс «Конадні».

У ягоную магілу сын Ігар паклаў, відаць, найдаражэйшую для бацькі кнігу — «Сны і мары» (1975). На ягоным помніку ў Іст-Брансўіку разам з Пагоняю выбітыя ажно чатыры вершы.

Яго творы пачалі зьяўляцца ў нашай пэрыёдыцы з канца васьмідзясятых, але сапраўднае вяртаньне Рыгора Крушыны на Бацькаўшчыну адбылося толькі ў нашым стагодзьдзі, калі ў сэрыі «Беларускі кнігазбор» выйшаў ёмісты том выбраных твораў.

*Я прывітаю дзень чаканы,
Калі спаткаю позірк твой
З усьмешкай цёплай, край каханы...*

Рыгор Крушына
(ад нараджэньня Казак)
3.12.1907,
в. Бязьверхавічы,
цяпер Слуцкі раён —
27.3.1979, Вашынгтон,
ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

«Кожны народ павінен мець сваю Царкву, інакш ён ніколі ня будзе суб'ектам міжнародных дачыненняў ды астанецца аб'ектам міжнароднага гандлю». Так завострана й дакладна гэтую думку мог сфармуляваць толькі беларускі сьвятар, што валодаў такімі грунтоўнымі гістарычнымі ведамі, як айцец Мікалай Лапіцкі.

У ліпені 1934-га, атрымаўшы дыплём багаслоўскага факультэту Варшаўскага ўнівэрсытэту, ён быў рукапакладзены ў сан і прызначаны на першы прыход у Ашмяны. Неўзабаве айцец Мікалай бліскуча абараніў

Мікалай Лапіцкі

магістарскую працу на тэму «Праваслаўе ў Вялікім Княстве Літоўскім за часоў панаваньня Ўладыслава Ягайлы». Беларуская мова і патрыятычныя казаньні маладога адукаванага сьвятара

вельмі хутка заўважылі царкоўныя й сьвецкія ўлады. Лапіцкі мусіў ехаць да новага месца службы — у глухую вёску Сьцяфанполье на Дзісеншчыне.

У гады вайны ён займаецца пошукам і вызваленьнем з канцлягераў ваеннапалонных беларусаў, сам трапляе ў рукі СД, а вярнуўшыся на волю, далучаецца да адбудовы Беларускай праваслаўнай царквы. Пасьля аўтакефальнага царкоўнага сабору 1942 году Лапіцкага прызначылі настояцелем менскай Чыгуначнай царквы, якую старыя менчукі і цяпер згадваюць добрым словам — як і сьвятара, што ў нялюдзкі час знаходзіў для кожнага слова спагады й падтрымкі.

Па вайне айцец Мікалай разам зь Беларускім царкоўным камітэтам склікаў у Рэгенсбургу зьезд духавенства і вернікаў з заходніх акупацыйных зонаў Нямеччыны. Зьезд катэгарычна выступіў супраць уваходу беларускіх япіскапаў у склад Расейскай зарубежнай царквы. Лапіцкі, дарэчы, заўсёды падкрэсьліваў, што хрысьціянства прыйшло на нашыя землі ня з Кіева і, пага-

тоў, не з Масквы, а з Канстантынопалю, а таму Беларуская аўтакефалія мусіць знаходзіцца ўва ўлоньні Ўсяленскага Канстантынопальскага патрыярха.

Жывучы ў ЗША, айцец Мікалай працягваў сваё сьвятарскае служэньне: узначальваў прыход Сьвятой Эўфрасіньні ў адным з цэнтраў нашай эміграцыі ў Новым Сьвеце — горадзе Саўт-Рывэры, выдаваў часопіс «Царкоўны Сьветац». Цягам некалькіх гадоў у дзень абвяшчэньня незалежнасьці БНР Лапіцкі чытаў у Кангрэсе ЗША прысьвечаную гэтай падзеі малітву.

Найлепшым помнікам ахвярнаму сьвятару сталася выдадзеная ў 2006-м Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і Інстытутам славістыкі Польскай Акадэміі навук кніга «Мікалай Лапіцкі. У служэньні Богу і Беларусі».

Гэты фаліянт выйшаў пры чынным удзеле дачкі айца Мікалая Лёлі й сына Жоржа, якія нядаўна, больш чым праз шэсьць дзесяцігодзьдзяў пасьля расстаньня зь зямлёю бацькоў, наведалі Радзіму і ўразілі мяне як сваёй выдатнай беларускай моваю, так і шчырай вераю ў Бога і будучую эўрапейскую Беларусь.

Мікалай Лапіцкі
13.12.1907, в. Грэлікі, цяпер Вялейскі раён — 8.8.1976, Беларускі адпачынкавы цэнтар «Бэлэр-Менск», штат Нью-Ёрк, ЗША. Пахаваны на беларускіх могілках у Саўт-Рывэры, штат Нью-Джэрзі

У людзей, надзеленых духоўнай свабодай, адабраць яе немагчыма. А калі да гэтае свабоды дададзена глыбокая й шчырая вера, чалавек робіцца непераможным у самых нечалавечых выправаўнях.

Пры канцы 1920-х Апалёнія Пяткун стала сястрой каталіцкага Ордэну эўхарыстак. Разам з адноўленым Ордэнам марыянаў яму было наканавана пакінуць у гісторыі царквы ў Беларусі не адну гераічную старонку.

Яе накіравалі ў школу кравецтва і хатняй гаспадаркі. Апалёніі думалася, што цяпер праз усё жыццё ёй даведзецца шыць літургічныя шаты ды аздабляць касьцёлы. Аднак Усявышні даў ёй іншую місію — змагацца за само існаваньне Касьцёлу.

Апалёнія Пяткун

Увосень 1941-га яна была ў ліку сясьцёр-эўхарыстак, якія распачалі сваё служэньне ў Росіцы, што на Дрысеншчыне, там, дзе пазьней пайшлі ў неба айцы-марыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашыра, спаленыя нацысцкімі карнікамі разам з сваімі вернікамі. Якраз у тыя бязьлітасныя гады Апалёнія Пяткун узначаліла беларускую супольнасьць эўхарыстак.

Па вайне савецкая ўлада ўзнавіла перасьлед сьвятароў і вернікаў. Каб запабегчы рэпрэсіям, у Ордэне нарадзілася ідэя пераезду ў Польшчу. Сёстры чакалі, як успрыме гэта маці Апалёнія. Адчуваючы, што служба на беларускай зямлі набывае цяпер сэнс апостальства, яна вырашыла застацца.

Аднойчы яна праводзіла групу сясьцёр на станцыю. Тыя клікалі з сабой, у вагоне было вольнае месца. Як потым прызнавалася Апалёнія, шукаючы падтрымкі, апрача малітвы, яна абняла прыстанцыйную бярэзінку і назаўтра вярнулася да сясьцёр у Друю.

Пацягнуліся бясконцыя месяцы няроўнага змаганьня з уладамі. У Беларусі ўжо не было ніводнага манас-

кага ордэну, а эўхарысткі яшчэ трывалі: спачатку легальна, а потым, калі забралі іх законны дом — таёмна.

У 1949-м па колішняй Заходняй Беларусі пракацілася хваля арыштаў каталіцкіх сьвятароў. Некаторыя здолелі схавацца ў лесах, на далёкіх хутарах. Іхняй ратавальніцай стала маці Апалёнія, якая ў жабрачым адзеньні штодня праходзіла не адзін дзясятка кілямэтраў, прыносячы ксяндзам ежу і навіны.

Навіны былі горкія. У зачынёных касьцёлах калгаснае начальства ў лепшым разе рабіла ключы, а найчасцей — сховішчы, а то й хлявы. Забраныя гэбістамі сьвятары атрымлівалі доўгія тэрміны ў сібірскіх канцлягерах. Бог даў Апалёніі сілы рупіцца і пра іх. Адмаўляючыся ад самага неабходнага, не дазваляючы сабе нават белага хлеба, сёстры-эўхарысткі адправілі вязьням ГУЛАГу сотні пасылак. Сярод тых, пра каго клапацілася маці Апалёнія, быў і засуджаны на 25 гадоў былы генэрал Ордэну марыянаў Андрэй Цікота.

Яна дажыла да больш сьветлага часу. Бог паклікаў яе да сябе ў дзевяноста адзін год. На пахаваньні з вуснаў беларускіх сьвятароў гучалі словы: «У кагосьці ёсьць маці Тэрэза з Калькуты. У нас жа ёсьць маці Апалёнія».

Апалёнія Пяткун
26.1.1908, Краслава,
цяпер Латвія –
9.4.1999, Вільня.
Пахаваная ў Друі,
Браслаўскі раён

Habent sua fata libeli — і кнігі маюць свой лёс. Лёс адной зь яе нештматлікіх кнігаў спачатку складаўся зусім непамысна.

Аднойчы ўвечары паэт Аркадзь Куляшоў добра сядзеў з калегам Максімам Лужаніным у гародчыку на лецішчы ў апошняга. З дому раптам выйшла гаспадыня з цэлым абярэмкам нейкіх папераў і нататнікаў.

— Ты куды? — пацікавіўся Лужанін.

— Да суседзяў, — кінула жонка на плот, з-за якога цягнула дымам ад вогнішча.

— А што нясеш?

— А якая вам справа?

Куляшоў, сьцяміўшы, у чым рэч, ускочыў і, заступіўшы дарогу, адабраў папэры. Гэта былі вершы. Не лужанінскія, а той, якая й асудзіла іх на спаленьне.

— Будзем друкаваць і рабіць кнігу, — пагартаўшы сваю здабычу, сказаў госьць.
— Рэдагую я.

Гаспадыня нечакана хутка згадзілася. Праўда, як на бяду, Куляшоў неўзабаве адышоў у лепшы сьвет, і выхад кнігі адклаўся яшчэ на дзесяць гадоў, пакуль за справу ня ўзяўся паэт Анатоль Вярцінскі.

Аўтарку вершаў, якія ў 1989-м выйшлі кнігаю «Сувой жыцьця», звалі Яўгенія Пфляўмбаўм. Яе папярэдняя публікацыя ў калектыўным зборніку датавалася 1926-м.

Яўгенія Пфляўмбаўм

Дачка беларускі і рабочага-чыгуначніка родам зь Нямецчыны, прозьвішча якога яна захавала і ў замужжы, спадарыня Пфляўмбаўм стала адной з найцікавейшых беларускіх паэтак ХХ стагодзьдзя, якую літаратурназнаўцы параўноўваюць з славутай амэрыканкай Эмілі Дькінсан. Відаць, было б неабачліва сьцьвярджаць, што няпросты лёс не спрыяў гэтаму. Мо якраз наадварт: выпрабаваньні й нягоды пераплаўляліся ў радкі высокае пробы?

*Мела ты ўсяго нароўні:
Зьдзекаў, скруты, жменьку шчасьця,
Але скрозь жыла варожасьць,
І магла ты зноў упасьці...*

*Ды ўтрымалася, — на рукі
Падхапілі людзі з сэрацам,
І падслухала я зьзукі,
Што бываюць перад сьмерцю...*

У 1933-м яна, прадаўшы, каб набыць чыгуначны квіток, уласную бібліятэку, паехала ўсьлед за асуджаным на два гады мужам у сібірскі Марыінск. Жывучы пасяля Сібіры ў Маскве, бо шлях у Беларусь быў закрыты, Яўгенія ў вайну была байцом супрацьпаветранай абароны.

Яе творчы партрэт будзе няпоўным, калі не сказаць, што спадарыня Пфляўмбаўм шмат перакладала: з ангельскай — Байрана і Джэка Лондана, з расейскай — прозу і драматургію Чэхава і Горкага... Калі вам давядзецца чытаць беларускія пераклады гэтых аўтараў, дзе ў якасьці перакладчыка фігуруе Максім Лужанін, ня верце. Шкада, што я не пасьпеў запытацца ў старога, што змушала яго ўсё жыцьцё прысвойваць сабе таленавітыя жончыны пераклады.

Яўгенія Пфляўмбаўм

1.11.1908, Менск —

13.1.1996, Менск.

Пахаваная на могілках у в. Паперня, Менскі раён

«Валеры Маракоў быў адным з самых таленавітых паэтаў 1920—1930-х гадоў. Моладзь любіла ягоную паэзію. Дзіўна, але яе чамусьці вабіў той пэсымізм, разгубленасьць. Мабыць, настрой паэзіі Маракова адпавядаў настройм чытачоў? Гэта была паэзія каханьня, надзей і расчараваньняў, адыходу ад грамадзкага афіцыёзу ў сьвет хараства, у сьвет чалавечнасьці». Цытаваная характарыстыка належыць пярэ сучаснага літаратуразнаўцы зь Нью-Ёрку Лявона Юрэвіча. Ня менш высока творчасць Маракова ацэньвалі ягоныя блізкія знаёмыя й калегі.

Валеры Маракоў

намагаўся рыфмаваць нешта патрэбнае ўладзе пракамісараў, Асінбуд і запалкавую фабрыку, але празь дзя-

Паэт Станіслаў Шушкевіч апавядаў, як цешыўся першымі паэтычнымі крокамі Маракова Янка Купала. Сяргей Грахоўскі прыгадваў, што першы зборнік Валер'я «Пялёсткі» перапісваўся ў патаемныя дзязвочыя сшыткі.

Але ў друку ўсё часцей гучалі іншыя водгукі й ацэнкі — «безнадзейны пэсымізм», «блуканьне ў нетрах упадніцтва», «стаянне ў баку ад сацыялістычнага будаўніцтва». Заставаўся адзін крок да палітычных абвінавачаньняў. Ад іх паэт спрабаваў схавацца ў асяродзьдзі тагачаснай менскай літаратурнай багемы, якая стварыла слауты ТАВІЗ, або «Таварыства аматараў вышці і закусці». Валеры

журныя радкі прабівалася прадчуваньне блізкай трагедыі — і агульнаацыянальнай, і асабістай:

*Шчаслівы я, што тут жыву.
Й за гэты край вясной вялікай,
Быць можа, зьнімуць галаву,
Праколюць цела вострай пікай...*

У 1935-м Маракова за публікацыю вершу «Песьня перамог» на паўгоду выключваюць з Саюзу пісьменьнікаў. Тады сама адбываецца першы арышт — за ўдзел у «контррэвалюцыйнай нацдэмаўскай арганізацыі». НКВД прыяжджае і па ягонага бацьку Дзьмітрыя, царкоўнага старасту. Праз год паэта зноў арыштоўваюць...

Пасьля году катаваньняў яго разам зь яшчэ дваццаць адным літаратарам расстралялі ў менскай турме на досьвітку 29 кастрычніка 1937-га. Разгляд кожнай справы ў судзе займаў роўна пятнаццаць хвілінаў. У прыгарадным лесе, які пазней стаў паркам Чалюскінцаў, зьявілася новая безыменная братняя магіла.

Бацьку паэта, Дзьмітрыя Захаравіча, пасьля вяртаньня з ГУЛАГу гэбісты бясконца — нават у восемдзясят гадоў — цягалі на допыты. Трагічны лёс выпаў і малодшым братам Валер'я Маракова — Леаніду і Ўладзімеру, якія таксама сьведома служылі Беларусі. Першага ў 1943-м застрэлі баевікі Арміі Краёвай, другі ў пяцідзясятых вярнуўся з савецкага канцлягеру псыхічна хворы.

Сёньня ў Беларусі добра ведаюць пляменьніка паэта — пісьменьніка й дасьледніка Леаніда Маракова, які зьдзейсніў спраўдны подзвіг, выдаўшы энцыкляпэдычны даведнік у чатырох кнігах, прысьвечаны рэпрэсіям у Беларусі за два апошнія стагодзьдзі.

Валеры Маракоў
27.3.1909, в. Акалонія,
цяпер у межах Менску –
29.10.1937, Менск

Як шмат у жыцці можа залежаць ад чытаньня «правільнай» газеты!

Дзякуючы «Нашай Ніве», якую выпісваў ягоны дзядзька, менскі хлопчык Антось Адамовіч ужо ў малодшых клясах заснаваў нелегальную суполку КРБЮЮГ — Крыўскую Юнацкую Грамаду. Ягонымі новымі прыступкамі ў школе нацыянальнай сьвядомасьці былі славуная «Беларуская хатка», потым Белпэдтэхнікум і БДУ.

У 1927-м Антон стаў сябрам літаратурнага згуртаваньня «Ўзвышша», створанага Дубоўкам, Чорным, Бядулем ды іншымі тады ўжо амаль мэтрамі прыгожа-

га пісьменства. Побач з старэйшымі папалчнікамі васямнаццацігадовы Адамовіч ня чуўся пачаткоўцам. Ужо праз год ён надрукаваў манаграфію аб творчасьці Максіма Гарэцкага.

АНТОН АДАМОВІЧ

Але гримнулі падзеі 1930 году: у справе Саюзу вызваленьня Беларусі ОГПУ арыштавала болей за сто чалавек. Дарэчы, канчатковага адказу на пытаньне — прыдумалі гэтую арганізацыю «органы» ці рэальныя партыі арганізаванага супраціву ўсё ж існавалі? — дагэтуль няма. Паэт Міхась Кавыль пісаў ва ўспамінах пра сябе й сяброў: «Гэта былі неаглядныя мройнікі... Паве-рыўшы незваротнасьці сталінскай беларусізацыі, кінуліся гуляць з агнём. Чаго варта хоць такая дурніца, якая, бадай, паслужыла ОГПУ... Ня памятаю, хто даду-маўся «перахрысьціць» СВБ, напісанае на значку Саюзу ваяўнічых бязбожнікаў, на Саюз вызваленьня Беларусі. І канспірацыю прыдумалі: насіць значок не на штрыфэлі пінжака, а пад штрыфэлем». Аднак арышты й прысуды за такія гульні былі сапраўдныя. Адамовіч вярнуўся з высылкі ў Расею толькі ў 1938-м.

У часе нямецкай акупацыі ён уваходзіў у кіраўніцтва Беларускага навуковага таварыства, працаваў у рэдакцыі «Беларускай газеты». Тады ім быў напісаны «Каха-

ны горад» — твор, жанр якога Адамовіч вызначыў як «завязка раману». Штуршком да яго стварэньня было «сьвяточнае» і па-барбарску бязьлітаснае бамбардаваньне савецкай авіяцыяй Менску, што адбылося ў ноч на 1 траўня 1943 году.

У пасьяваенныя гады Адамовіч рэдагаваў эміграцыйныя выданьні, у тым ліку газету «Бацькаўшчына» і часопісы «Сакавік» і «Конадні». Ён быў адным з кіраўнікоў Беларускай службы Радыё Свабода* і стваральнікаў мюнхэнскага Інстытуту вывучэньня СССР.

Найбольш значныя літаратуразнаўчыя і гістарычныя свае працы напісаныя ім у Нямецчыне і ЗША: «Супраціўленьне саветызацыі ў беларускай літаратуры», «Бальшавізм на шляхох устанавленьня кантролю над Беларуссю», «Бальшавізм у рэвалюцыйным руху на Беларусі... У апошніх зробленая выснова, што бальшавіцкая ідэалёгія ня мела на беларускай зямлі каранёў і не карысталася тут падтрымкаю народу. Ужо ў XXI стагодзьдзі ў Нью-Ёрку і Менску выйшлі ягонныя кнігі: «Творы» і 1500-старонкавы зборнік «Да гісторыі беларускае літаратуры».

Антон Адамовіч
26.6.1909, Менск —
12.6.1998, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансуіку,
штат Нью-Джэрзі

* Служба пачала працу 20 траўня 1954 году як Беларускае сэкцыя Радыё Вызваленьне (так да траўня 1959 году называлася Радыё Свабода). У кнізе, як правіла, выкарыстоўваюцца сучасныя назовы радыёстанцыі і яе Беларускай рэдакцыі.

«Богам дадзены талент» — сказаў пра яго ў свой час Кузьма Чорны. Высокіх аўнак заслужыў ён і ў такога аўтарытэта, як Максім Гарэцкі. Як быццам пакепліваючы з гэтага, біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменьнікі» змясціў пра аднаго з найталенавіцейшых нашых празаікаў даваеннага часу Лукаша Калюгу ці не найменшы трыццацірадкавы артыкульчык — прынамсі, меншы за прысьвечаныя пачаткоўцам.

Надзвычай чуйны да мовы, ён яшчэ ў школе запісваў пачутыя ў родных мясцінах словы й выразы і пасылаў іх у Інбелкульт. Першае апаবাদаньне надрукаваў у васьмнаццаць.

Лукаш Калюга

Жыццё пісьменьнікаў тады былі неверагодна імклівыя й насычаныя — нібыта прадчуваючы блізкія трыццатыя, нехта спрэсоўваў пяць гадоў у адзін. Цягам 1928-га часопіс «Узвышша» друкаваў першую аповесць дзевятнаццацігадовага Калюгі «Ні госьць, ні гаспадар» — пра чалавека, што перастаў адчуваць сябе сваім на сваёй жа зямлі. У наступным годзе ён ужо сябра літаратурнага аб'яднаньня «Ўзвышша» — поплеч з самімі Чорным, Ду-

боўкам, Бядулем... У 1931-м — публікацыя аповесці «Нядоля Заблоцкіх», адметнай прыёмам гэтак звананага міталагічнага рэалізму і — адлічэньне з пэдтэхнікуму як «узвышанскага лазутчыка і пачынаючага нацдэма». Праз два гады яго ўжо вялі на першы допыт...

У пяцігадовай высылцы ўва ўральскім Ірбіце Лукаш

працягваў пісаць аповесці — «Зоры Вам Вядомага гораду», «Дзе косьці мелюць», «Утрапеньне», і ўзяўся за раман «Пустадомкі», ня ведаючы, але, магчыма, здагадваючыся, што яны пабачаць сьвет толькі праз паўстагодзьдзя.

Скрыжаваньне менскіх вуліцаў Энгельса і Савецкай. Другая палова 1930-х

У 1935-м яго зноў арыштавалі. Праз два гады куля бальшавіцкага ката спыніла жыццё дзевятнаццацігадовага пісьменьніка, падстрэленага на самым узлёце.

У 1935-м яго зноў арыштавалі. Праз два гады куля бальшавіцкага ката спыніла жыццё дзевятнаццацігадовага пісьменьніка, падстрэленага на самым узлёце.

Лукаш Калюга
(ад нараджэньня
Канстанцін Вашына)
27.9.1909, в. Скварцы,
цяпер Дзяржынскі раён —
5.10.1937*, Чалябінская
вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

* Дату і месца сьмерці Лукаша Калюгі ўдакладніў у сваім энцыклапэдычным даведніку «Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асьветы, грамадзкія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991» Леанід Маракоеў. Ува ўсіх ранейшых даведніках і энцыклапэдыях яна падаецца памылкова.

Хто сярод беларусаў ня чуў імя паэта Сяргея Законнікава? Дасьледнікі ж гісторыі прыгожага пісьменства ведаюць, што ў нашай літаратуры быў яшчэ адзін паэт з дакладна такім самым імем і прозьвішчам, які, праўда, узяў сабе псеўданім — Сяргей Ракіта.

Старэйшы сын у сялянскай сям’і з Дубровеншчыны, ён быў для роднае вёскі своеасаблівым вакном у вялікі сьвет: прывозіў з Гомелю, дзе працаваў у «Палескай праўдзе», а потым зь Менску, дзе вучыўся ў Інстытуце журналістыкі, беларускія кнігі й часопісы, а разам зь

імі — навіны пра будаўніцтва новага, справядлівага жыцця. Малады паэт, які большасьць яго тагачасных калегаў, верыў у ідэю стварэньня «новага мастацтва», супрацьпастаўляў «ганебнае ўчора» «шчасліваму сёньня». Яшчэ больш сьветлай выглядала прышласьць:

*Энтузіязм ня зьмераць
Баромэтрам плякатаў,
праграм.
У будучнасьць шчасная вера
Дадзена нам...*

Між тым будучнасьць была ўжо зусім блізка. У 1936-м Сяргея Ракіту арыштавалі. Адным з пунктаў абвінавачаньня стаўся яго выступ у абарону Янкі Купалы на пісьменьніцкім сходзе. Другім — скептычныя выказваньні наконт калгасаў. Гэтыя «злачынствы» пацягнулі на дзесьці гадоў канцлягераў. Дарэчы, Ракіта

ня выказваньні наконт калгасаў. Гэтыя «злачынствы» пацягнулі на дзесьці гадоў канцлягераў. Дарэчы, Ракіта

Сьвяточная дэманстрацыя каля Дому ўраду. 1935

быў адным зь нямногіх, хто, нягледзячы на катаваньні, не прызнаў свае віны й адмовіўся сьведчыць супраць сяброў.

Паводле афіцыйнае вэрсіі, ён загінуў на лесапавале, але захавалася сямейная легенда, быццам Ракіта быў расстраляны за тое, што ўзначаліў бунт палітзьняволеных, якія прасілі адправіць іх на фронт.

Легенду гэтую расказаў мне родны пляменьнік Сяргея Ракіты Сяргей Законнікаў, які прызнаецца, што стаў паэтам не без уплыву гісторыяў пра дзядзьку.

Сяргей Ракіта
(ад нараджэньня
Законнікаў)

15.10.1909, в. Ліцьвінава, цяпер Дубровенскі раён — 23.3.1942 (?), станцыя Сухабязводнае, Горкаўская вобл., Расея. Месца пахаваньня невядомае

Вы ўяўляеце, як прыемна вадроўніку зь Беларусі, што ўсяго на тыдзень прыехаў у ЗША, выпадкова сустрэць на ранішнім Мангэттане добрую знаёмую?

Асабліва калі яна — родная пляменьніца Івана й Антона Луцкевічаў і бабуля сьпевака Данчыка Яніна Каханоўская, якую, маленькую, вазіў на сабе «конік» Максім Багдановіч.

Яе мама Эмілія хадзіла ў тую самую школу, што і царскія дочки.

Яніна вучылася ўжо ў савецкай школе, але беларуская незалежніцкая атмасфера ў сям'і зводзіла на нішто ўсе спробы ідэалагічных прышчэпак.

Апынуўшыся ўлетку 1950-га ў нью-ёрскім Гарлеме, Яніна ня ведала ні слова па-ангельску і мусіла зарабляць на жыцццё цяжкай працай, але, паводле ейных словаў, тысячы кілямэтраў, што аддзялялі яе ад віжоў, арыштаў і начных расстрэлаў, былі больш чым дастатковаю кампэнсацыяй.

Напэўна, я не сустракаў чалавека, які ўмеў бы мацней за спадарыню Яніну любіць жыцццё й цаніць усе яго вялікія й маленькія радасьці.

Напэўна, я не сустракаў чалавека, які ўмеў бы мацней за спадарыню Яніну любіць жыцццё й цаніць усе яго вялікія й маленькія радасьці.

Яна мела багатае рамантычнае мінулае.

Яна сябрвала з Натальяй Арсеньневай.

Яна любіла падарожнічаць і ўжо на дзясятым дзясятку наведала праскую кавярню «Чартоўка», пра якую вычытала ў маёй кнізе.

Яніна Каханоўская

Яе кватэрка ў Іст-Вілідж здавалася музэем, а бібліятэка складалася з суцэльных рарытэтаў, з якіх мне засталіся на памяць прыжыццёвае парыскае выданьне ўспамінаў Івана Буніна і «Граскі дзённік» Галіны Кузьняцовай.

Яна добра малявала і рабіла ілюстрацыі да некалькіх беларускіх кніжак. Найлепей у яе атрымаваліся вядзьмаркі — спакусьліва-прыгожыя і, напэўна, добрыя — такія, да якіх належала сама.

Данчык, які без улюбёнай бабулі, відаць, быў бы зусім ня тым, кім мы яго ведаем і любім, пісаў, што візытоўкаю яе незалежнай і шчодрай душы заўсёды была ўсьмешка.

Што яна ніколі ня мела даўгоў.

Што пагарджала алькаголем і тытунём, бо — хоць зусім не была пурытанкай — лічыла, што яны пазбаўляюць чалавека свабоды.

Што ў апошнія гады любіла глядзець містычны трылер «Зялёная міля».

На сваё 90-годзьдзе яна вальсавала ў сьвяточна-прыцемнай рэстараннай залі. Сотні прысутных сяброў і родных верылася, што ў сто гадоў яна гэтаксама закружыцца ў танцы — па-птушынаму лёгкая, элегантная, бездакорна апранутая.

Я чакаю кнігу, якую напіша пра сваю бабулю Данчык.

Яніна Каханоўская (ад нараджэньня Шабуня)

26.11.1909, Менск —
16.7.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансуіку,
штат Нью-Джэрзі

Яму прысьвечаная адна з апошніх прыжыццёвых публікацыяў Янкі Брыля — невялікі, афарбаваны лёгкім усьмешлівым сумам успамін пра трохі старэйшага земляка, які ў трыццатых гады мінулага стагодзьдзя быў у мястэчку Турэц гарманістам — найгалоўнейшым для тутэйшых падшыванцаў музыкам у духавым аркестры пажарнай каманды.

Яго клікалі Пятро Конюх, і ён ня толькі зухавата выцінаў на гармоніку, але і ўражваў сваім голасам прыхаджанаў мясцовай царквы, «а калі выходзіў з клірасу да аналою і ўрачыста чытаў магутным басам «Апостала»

рэчытатыў быў такі, што вісюлькі панікадзіла дрыжалі, гайдаліся й пазвоньвалі...».

Пятро Конюх

Праз колькі гадоў ягонным басам захапляліся ўжо жаўнеры й афіцэры польскай арміі генэрала Андэрска, у якой Пятро ваяваў з нацыстамі. У 1945-м ён атрымаў вайсковую стыпэндыю, каб дасканаліць свой талент у Рымскай Акадэміі мастацтваў.

Неверагодная шырыня галасавога дыяпазону, яго тэмбравая афарбоўка і моц дазвалялі яму выконваць вядучыя партыі ў «Фаўсту» Ш. Гуно, «Барысу Гадунову» М. Мусарскага, «Дону Карласу» Дж. Вэрдзі. Нейкі час Пятро Конюх выступаў у Італіі й гастралюваў па Эўропе, а потым атабарыўся ў Амэрыцы. Безь ягонага магутнага басу амаль трыццаць гадоў немагчыма было ўявіць знакамитага на эміграцыі Хору данскіх казакоў пад кіраўніцтвам С. Жарава.

Неверагодная шырыня галасавога дыяпазону, яго тэмбравая афарбоўка і моц дазвалялі яму выконваць вядучыя партыі ў «Фаўсту» Ш. Гуно, «Барысу Гадунову» М. Мусарскага, «Дону Карласу» Дж. Вэрдзі. Нейкі час Пятро Конюх выступаў у Італіі й гастралюваў па Эўропе, а потым атабарыўся ў Амэрыцы. Безь ягонага магутнага басу амаль трыццаць гадоў немагчыма было ўявіць знакамитага на эміграцыі Хору данскіх казакоў пад кіраўніцтвам С. Жарава.

Пятро Конюх перамагаў на Міжнародным конкурсе вакалістаў у Рыме, выкладаў сьпевы ўва ўласных школах у Гамбургу і Нью-Ёрку, але ніколі не забываў Беларусь: сьпяваў па-беларуску, ліставаўся з Рыгорам Шырмам і Янкам Брылём...

Аднойчы мяне запрасілі на сьвята апошняга званка

ў Турэцкую беларускую школу. Неспадзявана для настаўнікаў туды сама без папярэджаньня заявіўся і загадчык мясцовага райана (дарэчы, адзіны хто на ўрачыстай лінейцы выступіў па-расейску). Гасьцей, паводле завядзёнкі, запрасілі потым на пачостку, падчас якой маладая выкладчыца гісторыі пачала распытваць мяне, як палачаніна, пра Сьвятую Эўфрасіньню й заснаваны ёю манастыр.

Пачуўшы, што ў гады майго дзяцінства ў Крыжаўзв'іжанскім саборы зачыненага манастыра паселеная ў кельях набрыдзь (гэта пра яе была тады такая песенька — «Мой адрэс — не дом і не ўліца, мой адрэс — Советский Союз») трымала сьвіней, настаўніцы завойкалі й захіталі галовамі. «Затое ў людзей было мяса», — жуючы пханую пальцам каўбаску, заўважыў загадчык райана. Ня вельмі спадабаліся яму й мае распытваньні гаспадароў пра Пятра Конюха: маўляў, эмігрант, адпалы ліст. Я востра пашкадаваў, што ня маю з сабою запісу, дзе бас Конюха сьпявае «Магутны Божа», і весела падумаў: пачуўшы яго, гэты раённы начальнік мог бы затрымацца, як тыя згаданыя Брылём вісюлькі ў панікадзіле.

Пятро Конюх

8.3.1910, мяст. Турэц, цяпер Карэліцкі раён — 14.7.1994,

Сэйнт-Кэтэрынз, правінцыя Антарыё, Канада.

Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі, ЗША

Яна — сярод тых нямногіх людзей, безь якіх я ня стаў бы самім сабою. Скажу нават болей: я — вядома, з разуменьнем усёй пралеглай паміж намі бездані гадоў — быў закаханы ў яе.

Яшчэ й цяпер калі-небудзь у зімовую раніцу, на хісткай мяжы явы і сну, магу ўсьцешана падумаць: перад Калядамі паеду да Бабулі. Так мы называлі яе ў размовах і лістах з аглядкаю на «товарища майора». Зрэшты, мяркую, што нашыя куратары з «органаў» цудоўна ведалі: Бабуля — гэта Ларыса Геніюш.

Тады, у задушлівыя 1970-я, кожная паездка з майго

Полацку ў яе Зэльву, дзе незломная грамадзянка БНР жыла пасья лягераў у сваёй абторканай мікрафонамі хаце, была прыступкаю ўзыходжаньня — да сябе, да Беларусі, да Свабоды.

Ларыса Геніюш

Гаворкі далёка за поўнач, у якіх адкрываўся яе патунцікі змагарскі шлях...

Вершы, якія сьціскалі сэрца й будзілі розум:

*Воля — ня тое, што рукі разьвязуць,
зьменяць на большую клетку малую.*

*Воля — ня тое, што
вольны ты, скажуць.*

Воля — то воля, якую адчую...

Яе першы, выдадзены ў 1942-м, паэтычны зборнік «Ад родных ніў», пасья якога аўтарка трапіла на допыт у гестапа, бо не напісала ні радка пра «вялікага фюрэра».

Кніжка пабачыла сьвет у Празе, дзе Геніюшы — Ларыса й Янка, яе муж-мэдык — жылі ад другой паловы трыццатых гадоў. Яна брала ўдзел у працы беларускага ўраду на эміграцыі, а ў 1943-м стала Генэральным сакратаром БНР, захаваўшы й пераправіўшы ў бяспечнае месца найкаштоўнейшую частку яе архіву.

Забароненыя імёны: Васіль Захарка, Кастусь Езавітаў, Наталья Арсеньева...

Крамольныя кнігі, якія мы прывозілі й таемна памнажалі на дапатоўнай капіявальнай машыне... Старонкі ўспамінаў, якія выйдуць у 1993-м пад назваю «Споведзь» і апякуць усе жывыя беларускія душы...

...У краіне незалежнай і дэмакратычнай разьвітаньне з адной з найталенавіцейшых яе паэтак сталася б днямі народнага смутку. У Беларусі гэтая падзея ў красавіку 1983-га прамінула амаль непрыкметна. На пару дзясяткаў інтэлігентаў і былых сулягернікаў Ларысы Антонаўны, што прыехалі ў Зэльву, прыпадала, відаць, разы ў два болей людзей у цывільным на чорных «волгах» з нумарамі ці ня ўсіх абласьцей рэспублікі. Але як бы ні называлася ў іх гэтая апэрацыя, выканаць свой плян ейным кіраўнікам не ўдалося. Спробы змусіць людзей везці туну й вялікі драўляны крыж на машыне былі марныя. Увесь няблізкі шлях да зэльвенскіх кладоў спадарыню Ларысу несці на руках. Сьледам ішла ўся Зэльва.

Над сьвежай магілай я чытаў напісаны на сьмерць паэткі верш Сержука Сокалава:

*Пасьля нягод, чужыны, ператрусак,
Пасьля таго, пра што маўчаць гады,
Вы здолелі між іншых беларусак
Застацца Беларускай назаўжды.*

Чаму ў нас дагэтуль няма кнігі ўспамінаў пра яе?!

Ларыса Геніюш

9.8.1910, хутар Жлобаўцы,
цяпер Ваўкавыскі раён —
7.4.1983, Зэльва

Думаючы пра трыццатую гады мінулага стагодзьдзя, я часту пытаюся ў сябе, як бы сам жыў і паводзіўся ў тым часе. Адказы неадназначныя, хоць арышт і зьнявольеньне выглядаюць непазбежнымі. Якраз у такім чаканьні, відаць, і жылі тады нашыя папярэднікі — беларускія літаратары, зь якіх прась некалькі гадоў на волі засталіся адзінкі...

У 1929-м, быццам у адказ на распачатую ў Менску арышты, Зьмітраку Астапенку прысьнілася лунаньне над Домам ураду бел-чырвона-белага сьцяга. Паэту заставалася яшчэ чатыры гады волі.

Зьмітрок Астапенка

Ён быў неардынарнай асобаю, якая прываблівала і сяброў, і, вядома, супрацоўнікаў «органаў»: вывучаў замежныя мовы; чытаў у арыгінале Гайнэ й Міцкевіча; чамусьці цікавіўся фізыкай, тлумачачы гэта працаю над фантастычным раманам (які — «Вызваленьне сіл» — сапраўды быў напісаны і стаўся адным зь першых у нашай літаратуры навукова-фантастычных твораў). Ён лічыў сябе пралетарскім пісьменьнікам, але адначасна казаў калегам пра намер уцячы ў Заходнюю Беларусь, каб «пісаць, што яму хочацца, а не выконваць сацыяльны заказ

партыі». Апрача таго, у ОГПУ прыходзілі сыгналы, што Зьмітрок з прыяцелямі слухае ў сваёй кватэры варожыя радыёгаласы.

У 1933-м ён быў засуджаны на тры гады высылкі. Пісьменьнік Ян Скрыган, які адбываў разам з Астапен-

кам пакараньне ў Сіблягу, пісаў пра ягоныя дзіўныя паводзіны, у прыватнасьці, пра пытаньні, ці ня хоча ён, Скрыган, пабываць у Нямеччыне. Усё гэта мела пад сабою нейкія падставы, бо Астапенку вызвалілі датэрмінова, дазволіўшы працаваць у Маскве. Але замест Нямеччыны ў сярэдзіне трыццатых ён зноў апынуўся за кратамі. Толькі пасья шасьці месяцаў бясконцых допытаў-«канвэраў» і катаваньняў Зьмітрок «згадаў», што ў сваёй контрарэвалюцыйнай арганізацыі яны абмяркоўвалі жыцьцё ў вольнай капіталістычнай Беларусі, а ён прыдумаў штрафоваць там за карыстаньне расейскай мовай. Такія злачынствы заважылі на восем гадоў пазбаўленьня волі.

У часе вайны паэта, нягледзячы на ягоныя ўцёкі з лягеру (праўда, тайга і маразы змусілі туды вярнуцца) зноў вызваляюць з дазволам жыць у Маскве.

У 1943-м Астапенка пісаў:

*Паклянёмся лобіць наш край!
Паклянёмся, што ў нашыя сэрцы
Не ўкрадзеца ні страх, ні адчай,
Ні спалох немінучае сьмерці...*

Праз год у складзе групы выведнікаў ён быў перакінуты ў Славаччыну і, паводле афіцыйнае вэрсіі, там загінуў. Але былы аднакурснік і сябра Аркадзь Куляшоў сьцьвярджаў, што бачыў яго пасья вайны ў маскоўскім натоўпе... Калі так, то паэт меў шанец дажыць да таго часу, калі ягоны сон пра наш сьцяг над Домам ураду стаўся яваю, а магчыма, і датуль, калі гэта зноў пачало нам толькі сьніцца.

Зьмітрок Астапенка
27.11.1910, в. Сяргееўка,
цяпер Шумяцкі раён,
Смаленшчына —
кастрычнік 1944 (?),
Славаччына

Ці магчыма назваць нейкую іншую вучальню, якая дала б Беларусі — дыі сьвету! — столькі выбітных асобаў, як Віленская беларуская гімназія? (Жахлівай недарэчнасьцю выглядае тое, што мы дагэтуль ня маем прысьвечанай ёй кнігі.)

Там, у старадаўніх Базыльянскіх мурах, пачынаў свой шлях да навукі й вядомасьці і Вітаўт Тумаш, які потым студыяваў мэдыцыну ў Віленскім унівэрсытэце. «З прафэсіі ён быў лекарам і адначасна, з натуры, гуманістам», — напісала пра яго ў сваіх успамінах дзяячка нашай эміграцыі Раіса Жук-Грышкевіч, якая студэнткай пазнаёмілася з Тумашам на экскурсіі ў Віленскім беларускім музэі імя Івана Луцкевіча.

Вітаўт Тумаш

Спадарыня Раіса сьцьвярджае, што празь Вітаўтавы рукі прайшлі ўсе заходнебеларускія паэтычныя зборнікі Максіма Танка. «Танк мае здольнасьці, а я — веды», — казаў Тумаш. Ён жа адрэдагаваў і першую, праскую, кнігу «Ад родных ніў» Ларысы Геніюш.

Беларуская энцыкляпэдыя паведамляе, што некалькі месяцаў у 1941-м ён быў бурмістрам Менску. Раіса Жук-Грышкевіч згадвае, што ў чэрвені таго году доктара Тумаша, які тады быў у Бэрліне, арыштавалі й прывезлі ў Менск з катэгарычным, пад пагрозай зьявольленьня, загадам стварыць адміністрацыю гораду і не дапусьціць там эпідэміяў.

Праз чатыры месяцы ён здолеў адмовіцца ад пасады і зьехаць.

На эміграцыі Тумаш стаў адным з стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваў ягонае выданьне «Запісы» й гэту «Беларус».

Усясьветную славу сярод беларусазнаўцаў прынеслі Вітаўту Тумашу дасьледаваньні жыцьця й дзейнасьці

Францішка Скарыны. Аднак у БССР ягоныя бліскучыя, часам сэнсацыйныя працы (яны друкаваліся пад псеўданімам Сымон Брага) дзесяцігодзьдзямі вывучалі пераважна «скарыназнаўцы» з КГБ.

Нават уляўраныя служкі Кліё толькі рызыкаўнымі неафіцыйнымі шляхамі маглі атрымаць такія найцікавейшыя Тумашавы публікацыі, як «Скарына ў Падуі» або «Кнігі Скарыны на захадзе Эўропы ў пару ягоную і сьняня».

Вянцом саракагадовай працы стаўся выдадзены ў ЗША найгрунтоўнейшы даведнік «Пяць стагодзьдзяў Скарыніны. XVI—XX», што налічвае больш за 2500 пазыцыяў.

Прэзэнтацыя кнігі адбылася ў Нью-Ёрку, калі аўтар ужо змог атрымаць віншаваньні зь Беларусі. Пэўны час у паветры насілася так і нязьдзейсьненая ідэя наданьня Тумашу годнасьці доктара honoris causa Полацкага ўнівэрсытэту.

Вітаўт Тумаш

20.12.1910, в. Сьпягла, цяпер Вялейскі раён — 30.4.1998*, Нью-Ёрк, ЗША.

Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку, штат Нью-Джэрзі

* Ува ўспамінах Раісы Жук-Грышкевіч падаецца іншая дата сьмерці Вітаўта Тумаша — 27.4.1998.

Сёння ягоная родная вёска вядомая ў Беларусі ды й за яе межамі сваім Музэем матэрыяльнай культуры. Калі-небудзь там абавязкова зьявіцца і экспазыцыя, прысьвечаная Ўладзімеру Дудзіцкаму.

У 1927-м Дудзіцкі, велізарны ўплыў на якога мела маці — вядомая на ўсё наваколле сьпявачка, паступіў у Менскі пэдагагічны тэхнікум, дзе вучыліся ледзьве ня ўсе тагачасныя маладыя паэты й празаікі. З гэтае прычыны тэхнікум меў неафіцыйны назоў — Беларускае ліцэй. Там сапраўды панавалі дух нацыянальнага Адраджэньня.

Уладзімер Дудзіцкі

Там часта выступалі Янка Купала і Якуб Колас, перад якімі Ўладзімер чытаў свае першыя вершы.

У адну зь лютаўскіх начэй 1933-га Дудзіцкага арыштавалі як «нацдэма». Ён атрымаў тры гады канцлягеру.

Тады сама быў зьнішчаны ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні і думы».

У гады вайны Ўладзімер Дудзіцкі шмат сілаў і часу аддаў асьветніцкай працы ў аддзеле культуры Менскай гарадзкой управы і ў Беларускаім культурным згуртаваньні.

Эмігранцкія дарогі паэта прайшлі празь Нямецчыну, Аўстрыю, Гішпанію, Паўночную й Паўднёвую Амэрыку.

Ён узначальваў управу Аб'яднаньня беларусаў Вэнэсуэлі, працаваў на Беларускай службе Радыё Свабода.

У 1956-м, у перадачы, прысьвечанай вугорскаму ан-

тыкамуністычнаму паўстаньню, ягоны голас, прабіваючыся праз савецкія глушылкі, казаў:

«Праўда — непераможная і неўміручая! Яна выходзіць сёння з-пад жалобных сьцягоў разьбітай Вугоршчыны і напаўняе вялікім гневам сэрцы і вольных і паняволеных камунізмам народаў і аб'яцае сьвету свабоду».

Друкаваўся Дудзіцкі нячаста, але ўсё, што выходзіла з-пад ягонага пяра — паэзія, проза, успаміны — пазначанае пячаткаю таленту. Яго сэрца было з тых, што найбольш востра і трагічна перажываюць расстаньне з Радзімай.

*Ня першы раз і не апошні, мусіць,
баліць душа, і рады не дасі.
Сьніцеся мне вы, рэкі Беларусі,
і ты, журботная азёраў сінь...*

Урэшце душа ня вытрымала. На пачатку сямідзясятых гадоў мінулага стагодзьдзя Дудзіцкі вырашыў вярнуцца ў Беларусь. І — бясьсьледна згинуў. Найверагодней таямніца ягонага зьнікненьня будзе раскрытая будучымі дасьледнікамі архіваў КГБ. У друку зьяўляліся зьвесткі, што чалавека з прозьвішчам Дудзіцкі сустракалі ў мардоўскіх лягерах.

У сярэдзіне дзевяностых Беларускаі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выдаў важкі том твораў Дудзіцкага «Напярэймы жаданьням». У прадмове літаратуразнаўца Лявон Юрэвіч піша: «Да беларускага чытача вярнуўся выдатны пісьменьнік».

Уладзімер Дудзіцкі
(ад нараджэньня
Гуцька)

8.1.1911, в. Дудзічы,
цяпер Пухавіцкі раён — ?

Той, каму давлялося хоць колькі дзён пражыць пад гасьцінным дахам Беларускай каталіцкай місіі ў Лёндане, пагодзіцца, што прысутнасць колішняга яе рэктара архімандрыта Лява Гарошкі адчуваецца там на кожным кроку.

І ў беларускай грэка-каталіцкай царкве Сьвятых Пятра й Паўла на Holden Road. І ў залях Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны (яе асноваю, дарэчы, сталі кніжныя й рукапісныя зборы айца Лява). І на лугавіне пры тамтэйшым Доме марыянаў, дзе архімандрыт любіў, успамінаючы юнацтва, памахаць касой.

Ён вучыўся ў Наваградзкай беларускай гімназіі й Львоўскай духоўнай акадэміі, студыяваў тэалёгію ў Інсбруку, выдаваў беларускі малітоўнік у Рыме, кіраваў лёнданскай Беларускай школай імя Сьвятога Кірылы Тураўскага і Беларускай сэкцыяй Радыё Ватыкан.

Толькі чалавек зласьлівы ці абьякавы назаве ягоны шлях пакручастым. Гэта было плаваньне карабля, які ведае, у якую гавань кіруецца, а таму спадарожныя вятры начуюць у ягоных ветразях.

Асноўнай тэмаю сваіх навуковых дасьледаваньняў Гарошка рабіў ролю царквы — найперш грэка-каталіцкай — у кансалідацыі і нацыянальным адраджэньні беларусаў, якіх сьвецкія і духоўныя ўлады

Леў Гарошка

Расеі і Польшчы разглядалі як галоўны аб'ект іх асымілярскай палітыкі.

Бліскучая адукацыя і валоданьне дзесяццю мовамі ўводзілі айца Лява ў асяродзьдзе эўрапейскай духоўнай эліты, дзе ён ніколі не пакутаваў ні на якія застарэлыя беларускія комплексы.

Найлепшым сьведчаньнем гэтаму ёсьць выдаваны ў Парыжы, а затым у Лёндане часопіс «Божым Шляхам», шматгадовым рэдактарам якога быў Гарошка.

Яго зямная сьцежка абарвалася падчас апэрацыі ў парыскім шпіталі. «Жыў, як леў, а памёр, як ягнё», — пісаў у разьвітальным слове наш грэка-каталіцкі біскуп Часлаў Сіповіч.

Дасьціпны востры розум Лява Гарошкі доўжыць сваё жыцьцё ў ягоных кнігах: «Сьвятая Эўфрасіньня-Прадслава Полацкая, патронка Беларусі» (Парыж, 1950; Менск, 1996), «Навука і рэлігія» (Рым, 1977), «Пад знакам «рускае» і «польскае» веры» (1990).

* У Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата сьмерці Лява Гарошкі.

Значная частка жыцьця айца Лява Гарошкі прайшла ў Парыжы

Леў Гарошка

11.3.1911, в. Трашчычы, цяпер Карэліцкі раён – 8.7.1977*, Парыж, Францыя.
Пахаваны на лёнданскіх могілках Сьвятога Панкраца

Ягоны ўпэўнены дэбют у дваццаць гадоў абяцаў надзвычай цікавы працяг. Аднак неўзабаве Пётра атрымаў першыя ўражаньні з тых, што пазней стануць асноваю аўтабіяграфічнага апавяданьня «Каляды на чужыне».

Каляды 1939-га малады літаратар сустрэкаў у Віленскай турме НКВД, Каляды 1940-га — у лягернай бальніцы пад Варкутой, а Каляды 1942-га — у ірацкай пустэльні... На той час Пётра Сыч служыў у польскай арміі генэрала Андэрса, у складзе якой браў удзел у баях з гітлераўцамі на Апэнінах, у тым ліку і ў вядомай бітве пад Монтэ-Касына, дзе палеглі сотні беларусаў.

Пётра Сыч

Пасьля вайны Пётра працаваў на Радыё Свабода. У адным з сваіх нарысаў ён з пранізьлівай шчырасьцю казаў слухачам на далёкай

радыё: «Мы, як нашыя птушкі ў выраі: гнёздаў ня ўём — павароту чакаем. Ярдань ці Ніл, Тыбар ці Тэмза, Ама-

Беларускія магілы на вайсковым нэкропалі Монтэ-Касына

зонка ці Гудзон шумяць нам разьліўным Нёманам, сьветлай Дзьвіной...»

Аповесьць «Сьмерць і салаўі. Успаміны афіцэра-беларуса з-пад Монтэ-Касына», што з працягам друкавалася ў мюнхэнскай эміграцыйнай газэце «Бацькаўшчына», стала самым значным ягоным творам. Над апошнімі старонкамі Пётру напаткаў заўчасны і, на маю думку, загадкавы скон — ён хварэў і раптоўна памёр ад зробленага мэдычнай укалу.

Гэтыя таямнічыя сьмерці або зьнікненьні нашых эмігрантаў выцягваюцца ў вусьцішны ланцужок: паэт Хведар Ільяхэвіч (аўтамабільная катастрофа), супрацоўнік Радыё Свабода Леанід Карась (відавочнае забойства), літаратары Ўладзімер Дудзіцкі, таксама свабодавец, і Мікола Цэлеш (бясьследныя зьнікненьні)...

Некалькі заключных абзацаў аповесьці «Сьмерць і салаўі» дапісаў сябар і аднапалчанін аўтара Вінцэнт Жук-Грышкевіч, у 1970—1982 — старшыня Рады БНР.

Ужо ў нашыя дні аповесьць была перавыдадзеная Згуртаваньнем беларусаў сьвету «Бацькаўшчына».

«Маё першае ўражаньне з-пад Монтэ-Касына, — піша Пётра Сыч, — было лірычнае: разбушаваная італьянская вясна, пунсовыя макі й звар'яцелыя салаўі...»

Пётра Сыч

18.1.1912, в. Батурына,
цяпер Вялейскі раён —
20.6.1964, Мюнхэн,
Нямеччына

Ці ведаеце вы, што абрэвіатура БССР мае прынамсі яшчэ адну расшыфроўку — Будуйце Самі Сваё Рабства? Гэтак прачыталі яе некалькі беларускіх інтэлігентаў, што чакалі вырашэння свайго лёсу ў камэры менскай турмы НКВД. Сярод іх быў і дваццацігадовы выпускнік пэдагагічнага тэхнікуму Аўген Калубовіч.

У вольны ад допытаў час вязні працягвалі крамольныя практыкаваньні, складаючы «канстытуцыю» рэспублікі.

«Ганаровае права мець грамадзянства БССР належыць дзёвюм катэгорыям жыхароў: тым, хто ўжо арыштаваны, і тым, хто будзе арыштаваны. Дзяржава ўрачыста гарантуе: права на працу — у вынайджаных Леніным і Ста-

ліным канцлягерах; права на адпачынак — у спецыяльна абсталяваных дамох адпачынку, якія капіталістычная прапаганда называе турмамі; права на сьмерць — ад кулі ў патыліцу...»

Ішоў не 1937-мы, а «ўсяго» 1930-ты. Таму Аўген атрымаў толькі тры гады Сібіры, а вярнуўшыся ў Менск, паспеў скончыць пэдынстытут і нават працягнуць у наркамаце асьветы сваю пачатую ў ГУЛАГу працоўную біяграфію.

У гады нямецкай акупацыі ён быў старшынём Беларускага культурнага згуртаваньня, выступаў з асноўным рэфэратам на Другім Усебеларускім кангрэсе, які пацьвердзіў вернасьць ідэалам 25 сакавіка 1918 году.

На эміграцыі ён выкладаў у гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямецчыне, уваходзіў у склад Рады БНР, стварыў Беларускаю нацыянал-дэмакратычную партыю.

Калубовіч — знаны дасьледнік беларускай мінуўшчыны, мовы й літаратуры. Ён стаў пачынальнікам вывучэння гісторыі нашай эміграцыі, вылучыўшы восем яе

Зь сябрамі-пісьменьнікамі. Зьлева направа: Аўген Калубовіч, Рыгор Няхай, Алесь Бачыла, Пімен Панчанка. Канец 1930-х

хвалаяў. Яго пярэ належаць апублікаваньня на эміграцыі кнігі «Мова ў гісторыі беларускага пісьменства» ў двух тамах, «Айцы БССР і іхны лёс», «На крыжовай дарозе». Апошняя разам з зборнікам твораў Калубовіча «Крокі гісторыі» была выдадзеная на пачатку дзевянастых і ў Менску.

Выданьні спадара Аўгена я з радасьцю пабачыў у публічнай бібліятэцы Кліўлэнду. Жыхаром гэтага амэрыканскага гораду, дзе існуе шматлікая і ўплывовая калёнія эмігрантаў зь Беларусі, ён доўгі час быў — і назаўсёды застаўся на мясцовым беларускім нэкропалі.

**Аўген Калубовіч
(на эміграцыі
Каханойскі)**

5.3.1912*, в. Ціхінічы,
цяпер Рагачоўскі раён —
25.5.1987, Кліўлэнд,
штат Агаё, ЗША.

Пахаваны на беларускай
частцы кліўлэндзкіх
могілак Рывэрсайд

* Жонка Аўгена Калубовіча пісьменьніца Аляксандра Саковіч сьцьвярджала, што насамрэч ён нарадзіўся ў 1910 годзе. Такая ж дата на надмагільным помніку.

На самым досьвітку літаратурнага шляху я надрукаваў у газэце «Літаратура і мастацтва» апавяданьне «Двойка». Ягоны герой, шасціклясьнік зь вясёлай мянушкаю Шкілет, выславіўся тым, што ў творы на зададзеную тэму — «Самы памятны дзень лета» — насуперак парадам настаўніцы напісаць пра экскурсію ў Маскву або пра касьцёр у піянэрскім лягеры распавёў аб тым, як, выпрабавваючы сьмеласьць, шукаў уначы на вясковых могілках магіду свайго дзеда.

У выніку ў апавяданьні Шкілет атрымаў «двайак», а аўтар, гэта значыць я, у рэальным жыцьці быў усьце-

Пятро Бітэль

шаны перасланым з рэдакцыі дзясяткам лістоў абураных настаўнікаў, што баранілі гонар мундзіру. Самы рэзкі і, я сказаў бы, самы таленавіты з водгукаў належаў пярэ выкладчыка бела-

рускай мовы і літаратуры Вішнеўскай школы з Валожыншчыны. «За такі твор я сам, не вагаючыся, паставіў бы Ўладзімеру Арлову «двойку», — выносіў прысуд невядомы мне Пятро Бітэль.

Так — спачатку завочна — я і пазнаёміўся з ім, чалавекам, у лёсе якога адбіліся многія трагічныя беларускія падзеі XX стагодзьдзя.

Пятро атрымаў добрае нацыянальнае ўзгадаваньне ў вядомай Барунскай настаўніцкай сэмінарыі.

У 1939-м афіцэр польскага войска Бітэль трапіў у савецкі палон, але трагедыя Катывіні абмінула яго...

Аднак гэбісты ўсё адно прыйшлі па беларускага партрэта, які ў паваенны час, ня маючы магчымасьці працаваць настаўнікам, быў праваслаўным сьвятаром.

Да вызваленьня ў сярэдзіне пяцідзясятых ён пасьпеў адседзець пяць зь дзесяці адмераных савецкім судом канцлягерных гадоў. Кемерава — Омск — Джэзказган. Лесапавал — будоўлі сацыялізму — медныя капальні. Але дзе б ні цягнуў тэрмін Бітэль, паўсюль яго

акружала глыбокая павага й любоў палітзьявольных-беларусаў. Сябры, часам разьлічваючыся сваёй пайкаю, здабывалі яму магчымасьць не ісьці на працу, а, седзячы ў прыцемным кутку бараку, перакладаць на беларускую мову Адама Міцкевіча. На абгорткавай паперы Бітэль пераставарыў «Пана Тадэвуша», «Конрада Валенрода» і «Гражыну». (Бітэлеў пераклад «Пана Тадэвуша» быў выдадзены Беларускай фундам культуры да 200-годзьдзя Адама Міцкевіча.)

У Саюз пісьменьнікаў нас прымалі адначасова. Бітэль падараваў мне сваю кнігу паэмаў, што ўразілі гістарызмам мысьленьня і напружанай пульсоўнай энэргетыкай. Я падпісаў яму сваю першую кніжку апавяданьняў і колькі дзён лавіў сябе на тым, што чакаю ліста, дзе спадар Пятро зноў паставіць мне «двойку». Але тым разам пранесла. Наступныя кнігі таксама атрымлівалі ад яго адзнакі, вышэйшыя за два балы.

Трапіўшы ў Вішнева, наведайце апошні прыстанак Пятра Бітэля, нязломнага беларуса, які нават у лягерным пекле натхнёна служыў сваёй музе.

Пятро Бітэль з жонкаю Нінай і дочкамі Алай і Ліяй

Пятро Бітэль

19.6.1912, мяст. Радунь, цяпер Воранаўскі раён — 18.10.1991, Маладэчна. Пахаваны ў мяст. Вішнева, Валожынскі раён

Вельмі шкадую, што не паспеў пазнацца зь ім, хоць мы ня раз бывалі на адных імпрэзах і мелі, нягледзячы на саракагадовую розніцу ў веку, агульных сяброў. Знаёмства ў нейкім сэнсе здолела замяніць ягоная мудрая разважлівая кніга «Рысы майго пакаленьня», што выйшла, калі спадара Вячаслава ўжо не было з намі.

У сярэдзіне 1930-х ён служыў у войску і вучыўся ў Маскоўскай артылерыйскай школе імя Красіна. Яго арыштавалі паводле даносу сябра юнацтва Язэпа Семяжонава (Семяжона), аб чым Шыдлоўскі даведаўся пры

знаёмстве з сваёй справаю падчас рэабілітацыі.

Вячаслаў Шыдлоўскі

На судзе Вячаслаў і двое ягоных сяброў выслухалі абвінавачаньне ў тым, што ўваходзілі ў «нацдэмаўскую» групу, якая зьбірала і

вывучала крамольную літаратуру, у тым ліку творы Максіма Багдановіча, двухтомнік якога ОГПУ канфіскавала пры арышце. Трыбунал Беларускай вайсковай акругі пазбавіў Шыдлоўскага волі на чатыры гады, што для 1937-га выглядала прысудам нечакана мяккім. Аднак месца зьнявольеньня — Калыма, лягер «Камандзіроўка Чэлюскін», што месьціўся побач зь вядомай тады ўсёй краіне турмой Сэрпантынкай, — было сапраўднай апраметнай. Адзін з самых страшных разьдэлаў ува ўспамінах Шыдлоўскага — «Сель з трупаў»:

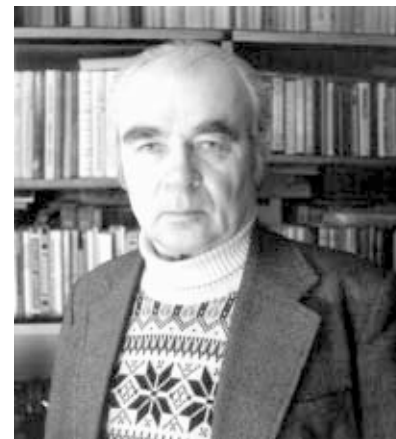
«Дажды спыніліся раптоўна... У замкнутых забоях вачам адкрылася жудасная карціна. На паверхні зямлі ляжала мноства голых трупаў... Дзе-нідзе тырчэла рука, нага зь біркай або галава зь дзіркай ад кулі. Здавалася, што на нейкі момант, нібы ў стоп-кадры, спынілася д'ябальская кругаверць калымскай гісторыі. Хто былі гэтыя людзі?.. А недзе ў доўгім безнадзейным чаканьні жылі іх удовы, асірацелья дзеці, бацькі. Тым зь іх, хто вельмі настойліва дамагаўся зьвестак пра

лёс зьнявольеных, афіцыйна адказвалі: «Осужден без права переписки»...

Шыдлоўскі здолеў выжыць. Ён стаў вядомым геолягам, меў сяброўскія стасункі з знакамітымі калегамі-вучонымі Гаўрылам і Радзімам Гарэцкімі, з пісьменьнікамі Сяргеем Грахоўскім і Барысам Сачанкам, з прафэсарам Адамам Мальдзісам і Лявонам Луцкевічам... Ліставаўся з Зоськай Верас і расейскім паэтам Анатолям Жыгуліным, аўтарам вядомай аўтабіяграфічнай аповесьці «Чорныя камяні», дзе адлюстраваныя спробы моладзі супрацьстаяць сталінізму.

Спадар Вячаслаў амаль фанатычна любіў кнігу, шануючы і песьцячы яе, як немаўлятка. Эксылібрысы для яго бібліятэкі рабілі самыя славутыя беларускія графікі. А захапленьнем Шыдлоўскага была шытарская (пераплётная) справа. У 1979-м ён зрабіў аправы для ўсяго першага нелегальнага накладу дасьледаваньня Міколы Ермаловіча «Па сьлядах аднаго міту».

Ён верыў у незалежную Беларусь, і сваю кнігу — спробу гістарычнага дасьледаваньня прычынаў і наступстваў таталітарнага рэжыму, адрасаваў найперш моладзі — «як папярэджаньне і засьцярогу ад паўтарэньня ідэалёгічна-палітычнага апакаліпсісу».

Вячаслаў Шыдлоўскі

12.1.1913, в. Карзуны,
цяпер Чэрвеньскі раён —
23.8.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Карзуны

Бываючы ў нейкім горадзе, блукаючы па ягоных вуліцах, седзячы ў кавярні з кубкам капучына ці келіхам чаго мацнейшага, я маю завядзёнку згадваць зьвязаныя з гэтымі мясцінамі імёны. У Віцебску сярод імёнаў больш гучных і знакамітых заўсёды выплывае і гэтае — Тодар Лебяды.

У дзяцінстве суседзі ведалі яго як вечна галоднага сына правадніцы Насты, што вельмі рана пахавала мужа. Выбіцца з галечы было галоўнай мараю хлопчыка. У Менскім пэдагагічным інстытуце зьявілася іншая — стаць пісьменьнікам. Тодаравы вершы й нарысы пачалі зьяўляцца спачатку ў

Тодар Лебяды

«Піонэры Беларусі», потым у «ЛіМе». Але, каб сапраўды ўвайсьці ў літаратуру, яму было наканавана прайсьці доўгі крыжовы шлях.

Разам з адзінаццацьцю іншымі студэнтамі — цэлая інстытуцкая група! — Тодара ў 1936-м арыштавалі за «буржуазны нацыяналізм». Вярхоўны суд БССР адмераў яму «ўсяго» пяць гадоў Сібіры. Хочацца верыць, што жонкі ўсіх зьняволеных (калі ім, жонкам, самім пашчасыціла застацца на волі) дамагаліся тады перагляду справаў сваіх сужэнцаў. Тодаравай гэта ўдалося. Паэта прывезьлі ў Беларусь, дзе яго й засьпела вайна.

Вярнуўшыся ў родны Віцебск, ён рэдагаваў газету «Беларускае слова». Тады сама Лебяды напісаў п'есу «Загубленае жыцьцё», якую некаторыя літаратуразнаўцы называюць першым антыбальшавіцкім творам беларускай драматургіі. (У 1943-м п'еса была пастаўлена Вячаславам Селяхам-Качанскім у Менскім гарадзкім тэатры, а ў пяцідзясятыя гады выйшла асобным выданьнем у Канадзе.)

У той час віленская газета «Bielaruski hołas», якую рэдагаваў іншы драматург і таксама вязень савецкіх канцлягераў Францішак Аляхновіч, надрукавала

сібірскія ўспаміны Лебяды-Шырокава. Асабліва кранаюць у іх згадкі аб прымусовых перасяленцах з «вызваленай» Заходняй Беларусі, якіх незьлічоныя эшалёны развозілі ў вагонах для скаціны па ўсёй Сібіры, кідаючы на вырак лёсу проста ў тайзе — нярэдка з адной толькі пілой і сякерай на некалькі сем'яў:

«Часта паміраючая з голаду сям'я прыходзіла да нашага, асочанага плотам табарнага пункту й клалася на зямлю. «Вазьміце нас да зьняволеных, — прасілі яны ў варты, — там бадай паўтара літра вады з мукою даюць у дзень, а мы й тога ня бачым. Дзеці паміраюць, на літасьць Бога вазьміце». Варта кольбамі стрэльбаў разганяла іх».

У 1944-м у Менску зьявіўся першы (і адзіны) пэтычны зборнік Тодара Лебяды «Песьні выгнаньня», куды ўвайшлі ягоныя лягерныя вершы. Гэты факт біяграфіі быў улічаны на судзе ў 1947-м, калі ваенны трыбунал даў пісьменьніку 25 гадоў лягераў.

*Мне лёсам вызначаны
Гэтакі прымус.
Аб ішчасьці сёньня
Можна сьніць і марыць.
За тое,
Што я толькі — беларус,
Мне гэтакая кара!..*

Тодар Лебяды
(ад нараджэньня Пётар Шырокаў)
6.1.1914, Віцебск —
пач. 1970-га.
Пахаваны ў пас. Воршава,
Пуцяцінскі раён, Рязанская
вобл., Расея

*Добра шапку закінуць пад лабу —
хай пад лабаю лета жыве.
Людзі скажуць: шаўковыя травы
парасьлі на маёй галаве.*

*Добра любую мець на прыкмеце
і любіць, колькі сілы стае.
Можа, будзе свавольнік-вечер
мне насіць пацалункі яе.*

Каб пісаць такія сонечна-бесклапотныя вершы ў 1942-м, іх аўтар мусіў мець магутны зарад аптымізму і жыцьцёвай трывушчасьці. Як ні парадаксальна, гэты зарад Лявон Случанін атрымаў у лягерах на Беламорканале, куды трапіў у 1937-м.

Лявон Случанін

Напярэдадні вайны яму пашчасьціла вырвацца з жорнаў ГУЛАГу і нават два гады папрацаваць настаўнікам. Беларускае школьніцтва давала Лявону магчымасьць заробіць на хлеб і ў гады нямецкай акупацыі. Разам зь землякамі-паэтамі Янкам Золакам і Ўладзімерам Клішэвічам ён выдаў тады зборнік «Песьняры Случчыны».

У той самы час была створаная гістарычная паэма «Рагнеда», якой пашчасьціла выходзіць кнігамі тры разы: у 1944-м — у Вільні, у 1958-м — у Сыднэі і ў 1994-м — у Салігорску.

Апошняе выданьне было прымеркаванае да 80-годзьдзя аўтара, перад якім мы з спадаром Лявонам абмяняліся сваімі кніжкамі, і я пачуў аповед аб тым, як эміграцыйны часопіс «Шыпшына» з глыбокім жалем паведаміў пра «заўчасную сьмерць выдатнага беларускага паэта Случаніна», які па вайне безразважна вярнуўся зь Нямеччыны ў Беларусь і быў засуджаны бальшавікамі на пятнаццаць гадоў зьнявольеньня і пяць гадоў пазбаўленьня правоў як беларускі нацыяналіст і

Лявон Случанін з настаўніцай беларускай мовы і літаратуры Марыяй Мацкокевіч і салігорскай моладзьдзю. 1990-я

аўтар антысталінскіх вершаў. Усё, апроча «заўчаснай сьмерці», было праўдай, і на родную Случчыну Лявон Раманавіч здолеў пераехаць з Комі АССР толькі ў 1973-м.

«Рагнеда нас лучыць, Валодзя», — амаль вершам скажаў ён, а я дакляраваў аздобіць фрагмэнтамі ягонай паэмы разьдзел пра непакорлівую Рагвалодаву дачку ў адным з будучых перавыданьняў сваіх «Таямніцаў полацкай гісторыі». Сталася так, што абяцаньне ўдалося выканаць толькі цяпер: у пятым выданьні «Таямніцаў» на некалькіх старонках маім суаўтарам будзе Лявон Случанін.

Лявон Случанін
(ад нараджэньня
Шпакоўскі)

15.10.1914, в. Лучнікі,
цяпер Слуцкі раён —
25.10.1995, Салігорск

Карыстаючыся намаляванай лёнданскім сябрам схемай, я знайшоў на могільках Сьвятога Панкраца ў брытанскай сталіцы невялікі беларускі накропаль. Побач з агульным помнікам айцам Ляву Гарошку і Язэпу Германовічу, вядомаму як паэт Вінцук Адважны, там спачывае прах уладыкі Часлава Сіповіча, першага беларускага грэка-каталіцкага біскупа XX стагодзьдзя. На надмагільлі надпіс лацінкаю: «Kаб usie byli adno».

Пакліканьне да царкоўнага жыцьця Чэсь адчуў зь дзяцінства, што і прывяло яго ў гімназію пры Друіскім

кляштары беларускіх айцоў марыянаў. Як самыя багаславёныя гады прыгадваў Сіповіч час, калі слухаў у Віленскай alma mater курсы філязофіі й тэалёгіі ды жыў у доме марыянаў, якім кіраваў айцец Язэп Германовіч. Атрымаўшы магчымасьць працягваць навучаньне ў Рыме, Часлаў прыняў бізантыйскі абрад. Папскі Грыгарыянскі ўнівэрсытэт ён скончыў ужо сьвятаром.

Часлаў Сіповіч

кляштары беларускіх айцоў марыянаў. Як самыя багаславёныя гады прыгадваў Сіповіч час, калі слухаў у Віленскай alma mater курсы філязофіі й тэалёгіі ды жыў у доме марыянаў, якім кіраваў айцец Язэп Германовіч. Атрымаўшы магчымасьць працягваць навучаньне ў Рыме, Часлаў прыняў бізантыйскі абрад. Папскі Грыгарыянскі ўнівэрсытэт ён скончыў ужо сьвятаром.

Урачыстасьць з нагоды адкрыцьця Бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лёндане. Травень 1971

Пасьля вайны айцец Часлаў Сіповіч стаў заснавальнікам і першым рэктарам Беларускай каталіцкай місіі ў Лёндане, дзе браў чынны ўдзел у дзейнасьці Згуртаваньня беларусаў Вялікай Брытаніі і Ангельска-беларускага таварыства, шмат гадоў супрацоўнічаў з часопісам «Божым Шляхам». Як апостальскі візытатар беларусаў-каталікоў абодвух абрадаў у эміграцыі ён здзейсніў два падарожжы вакол сьвету, прывозячы адусюль архівы і бібліяграфічныя рэдкасьці для фондаў будучай Лёнданскай бібліятэкі імя Скарыны, сваёй даўняй заповітнай мары.

Адкрыцьцё Скарынаўкі ў 1971-м падаравала яму адзін з самых сьветлых момантаў жыцьця. Ёсьць нешта сымбалічнае ў тым, што якраз у дзень адзначэньня дзесяцігодзьдзя бібліятэкі, якая зрабілася найбагацейшым беларускім кнігазборам па-за межамі Беларусі, уладыка адышоў у лепшы сьвет. Сіповіч толькі-толькі пасьпеў адслужыць сьвятую літургію ў лёнданскай Беларускай царкве Сьвятых апосталаў Пятра і Паўла.

На пачатку гэтага стагодзьдзя выйшла кніга вядомага рэлігійнага дзеяча нашай эміграцыі, гісторыка Беларускай царквы айца Аляксандра Надсана «Біскуп Чэслаў Сіповіч. Сьвятар і беларус», якая адразу трапіла ў разрад рарытэтаў.

Часлаў Сіповіч

8.12.1914, в. Дзедзіна, цяпер Мёрскі раён – 4.10.1981, Лёндан, Вялікабрытанія. Пахаваны на лёнданскіх могільках Сьвятога Панкраца

«Кожны народ павінен маліцца ў сваёй мове». Вернасьць гэтаму крэда беларускі сьвятар Уладзіслаў Чарняўскі пранёс праз усё жыцццё.

Ягоны зямны шлях пачаўся ў ваколіцах старажытных Гальшанаў. Гімназія пры Друйскім кляштары айцоў марыянаў, што знаходзілася пад уплывам беларускіх ксяндзоў, дала душы моцны нацыянальны гарт. Сваю першую імшу малады сьвятар Уладзіслаў, як і некалі ягоны брат па духу Адам Станкевіч, адправіў па-беларуску ў касьцёле гістарычнага Крэва.

Ад сярэдзіны пяцідзясятых амаль паўстагодзьдзя айцец Уладзіслаў служыў у касьцёле Сьвятой Марыі ў мястэчку Вішнева пад Валожынам.

Уладзіслаў Чарняўскі

Гэтае старажытнае мястэчка цікавае ня толькі касьцёлам-помнікам раньняга барока. Зь Вішневам было звязанае жыцццё асьветніка часоў Рэфармацыі Сымона Буднага, у гэтых мясцінах жылі і былі пахаваныя паэты Канстанцыя Буйла і Пятро Бітэль.

Аднак у сямідзясятых — васьмідзясятых гады ў Вішнева прыяжджалі найперш да айца Ўладзіслава, на той час адзінага ў Беларусі каталіцкага сьвятара, які служыў па-беларуску. У яго бывалі Ўладзімер Караткевіч, Зянон Пазьняк, гісторык і літаратуразнаўца Анатоль Сідарэвіч...

Да яго ехала па духоўную падтрымку адраджэнская моладзь. Я ведаю дзясяткі людзей, якія прынялі ў айца Ўладзіслава хрост. Сярод іх — вядомы праваабаронца Алесь Бяляцкі.

У 1960-х рымскі папа Павал VI прапанаваў ксяндзу Чарняўскаму заняць пасаду адміністратара для ўсіх каталікоў Беларусі. Савецкія ўлады не далі на гэта дазволу, як пазьней адхілілі і просьбу Ватыкану аб прызначэньні айца Ўладзіслава біскупам.

Айцец Уладзіслаў Чарняўскі (справа) на аўдыенцыі ў папы рымскага Паўла VI. Зьлева — біскуп Часлаў Сіповіч. 1968

Улады некалькі разоў не дазвалялі яму паехаць у Рым, але былі ня ў стане пахіснуць велізарны маральны аўтарытэт сьвятара.

Ён адышоў у Вечнасьць, ня толькі пасьпеўшы ўбачыць зьдзяйсненьне сваёй мары пра беларускую мову ў каталіцкіх сьвятынях, але і дачакаўшыся выданьня свайго перакладу Новага Запавету.

Уладзіслаў Чарняўскі
14.1.1916,
засьценак Амбружын,
цяпер Ашмянскі раён —
22.12.2001, Менск.
Пахаваны ў мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Ён нарадзіўся ў Адэсе, што, відаць, таксама прычынілася да ягонага нязводнага — то вытанчанага, то па-народнаму грубаватага гумару, які літаратуразнаўцы назвалі калябруньёнаўскім.

Гэтым гумарам былі наскрозь прасякнутыя лісты, якія я зрэдку — кожны раз бясконца шчаслівы — атрымліваў ад мэтра, калі Брыль заўважыў мае першыя апавяданьні.

Ён умеў пахваліць і ўвадначас па-настаўніцку пасьмяяцца з праколаў накітавалых лужынак пад нагамі ў адной маёй герані, што яе знаёмы прыняў за наплаканыя слязы...

Янка Брыль

Я суперажываў Алесю Руневічу з адзінага Брылёвага рамана «Птушкі і гнёзды».

Я рагатаў над старонкамі аповесці «Ніжнія Байдуны», ідэяй якой даўні Брылёў сябар (і суаўтар у стварэньні кнігі «Я з вогненнай вёскі») літаратуразнаўца Ўладзімер Калесьнік назваў «неад’емнасьць права нізоў на гістарычнае быцьцё й тварэньне свайго лёсу ў супярэчлівым сьвеце».

Але найбольш *маімі* ў ягонай творчасці заўсёды былі лірычна-філязофскія мініятуры.

Зборнік «Жменя сонечных промяў» я доўгі час вазіў з сабой як настольную кнігу.

Яна, дарэчы, апрача наталеньня мудрасьцю, уратавала мяне ў жалезнаводзкім санаторыі ад бойкі з двума чачэнцамі, якія, на шчасьце, убачылі на сталі ў «расейскага акупанта» «нярускую» кнігу.

Мы ўсе павінны быць удзячныя яму за падтрымку маладзейшых Уладзімера Караткевіча і Міхася Стральцова, таленты якіх станавіліся на крыло пад Брылёвай увагаю й апекай.

У сёньняшняй Беларусі ён быў больш чым выдатным пісьменьнікам эўрапейскага маштабу.

Ужо пасья яго пахаваньня мне прысьнілася, што Янка Брыль выступае на тэлебачаньні. Ад нечаканасьці я прачнуўся.

Такое цяпер сапраўды можна было ўбачыць толькі ў сьне.

Адразу разгледзеўшы антынацыянальную сутнасьць цяперашняй улады, Брыль не пайшоў з ёю ні на якія кампрамісы.

Ён не надрукаваў ні радка ў сэрвільных холдынгаўскіх выданьнях.

Ён у восемдзесят гадоў адкрыў выдатнай прамоваю Кангрэс дэмакратычных сілаў.

Пасья сыходу ў Вечнасьць Васіля Быкава менавіта Янка Брыль быў найвышэйшым маральным аўтарытэтам краіны.

Сьведчаньнем гэтага мусіць стаць і ягоны дзеньнік на пяць тысяч старонак, які, паводле завету, можна будзе апублікаваць празь пяць гадоў пасья сьмерці аўтара.

Янка Брыль

4.8.1917, Адэса,
Украіна —
25.7.2006, Менск.
Пахаваны на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

На памяць пра нашае знаёмства дзесяць гадоў таму на традыцыйнай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі, якая тады адбывалася ў Кліўлэндзе, мне засталіся два ўспаміны: Франціш Бартуль увесь час усміхаўся і ўвесь час распывтаў пра Беларусь, не дазваляючы разгаварыць яго самога.

Усё ж мне гэта ўдалося, і да тых звестак пра спадара Франціша, што я недзе ўжо чытаў (нарадзэньне на беларускім этнічным абшары, які большавікі аддалі Латвіі, пасьпяховы бізнэс у галіне дантыстычных тэхналёгіяў), дадаліся надзвычай яскравыя штрыхі.

У часе школьных вакацыяў юны Франціш падрабляў цяжкай і небясьпечнай працаю аснача — ганяў па Дзьвіне пьліты ў Рыгу. На пачатку вайны ён служыў у Чырвонай Арміі й займаўся эвакуацыяй сем'яў і маёмасьці савецкага кіраўніцтва Латгаліі, якое на знак падзякі не ўзяло яго ў апошні цягнік. (Сказалі, што няма месца і пакінулі з зламным пісталетам.)

У 1944-м годзе ён нядоўга павучыўся ў менскай Беларускай афіцэрскай школе і быў запатрабаваны на пасаду перакладчыка ў штаб камандзіра Беларускай Краёвай Абароны генэрала Францішка Кушаля...

Апынуўшыся зь сям'ёю ў ЗША, Бартуль заснаваў прамысловую карпарацыю «A-rite».

Франціш Бартуль

Ягонымі партнэрамі й сябрамі былі італіец, індус, кітаец і ямайкаец. Ён добра валодаў латыскай, польскай, расейскай, нямецкай, ангельскай і лацінскай мовамі. Але прынцып «Беларусь — перадусім» заўсёды заставаўся для яго галоўным. «Беларушчына — гэта хвароба, якой немагчыма пазбыцца ніколі», — казаў ён.

Цягам некалькіх дзесяцігодзьдзяў ён быў сябрам Рады БНР і ўзначальваў Фундацыю імя Пётры Крачэўскага ў Нью-Ёрку. Адзін з маладых эмігрантаў апошняй хвалі сказаў пра Бартуля: «Ён быў бацькам для ўсіх беларусаў, якія ня мелі бацькі».

Калі Беларусь здабыла незалежнасьць, спадар Франціш паважна разглядаў магчымасьць вяртаньня на Бацькаўшчыну. Гэтыя пляны былі зламаныя кантранаступам антыбеларускіх сілаў у сярэдзіне 1990-х. Вера ў хуткае Адраджэньне пахіснулася, але не зьмяніла імкненьня дапамагаць беларусам — і за акіянам, і на радзіме. Да прыкладу, Бартуль прафундаваў выданьне кніжкі свайго школьнага настаўніка Эдварда Вайвадзіша, пасья чаго амаль стогадовы літаратар атрымаў пасьведчаньне сябра Саюзу беларускіх пісьменьнікаў.

Паэт і бард Сяржук Сокалаў-Воюш, зяць Бартуля, прыгадвае, як за дзень да сьмерці ён, зусім зьнясілены хваробаю, яшчэ пытаўся: «Што там на Беларусі?».

Франціш Бартуль

15.11.1918, в. Бярозкі
каля Прыдруйска,
цяпер Латвія —
4.12.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

На пачатку 1970-х я, захоплены навуковай і ненавуковай фантастыкай, разоў дзесяць глядзеў дакументальны фільм заходнямецкага рэжысэра Дэнікена «Ўспаміны пра будучыню», прысьвечаны нашым магчымым касьмічным братам па розуме.

У фільме — і гэта казытала пачуцьцё нацыянальнага гонару — браў удзел беларускі вучоны Вячаслаў Зайцаў, які ў кадры харызматычна даводзіў, што мы ў Сусьвеце зусім не самотныя.

З драматычным лёсам гэтага чалавека і зь ім асабіста

Вячаслаў Зайцаў

я пазнаёміўся значна пазней, калі пераехаў у Менск і пачаў працаваць у выдавецтве «Мастацкая літаратура», дзе Зайцаў аднойчы прачытаў бліскучую лекцыю пра тых самых іншаплянэтнікаў, амаль пераканаўшы мяне, што да іх ліку належаў, у прыватнасьці, легендарны шумэрскі ўладар Гільгамэш.

У біябібліяграфічным даведніку «Беларускія пісьменьнікі» гаворыцца, што Вячаслаў Зайцаў «быў паглыблены ў філязофска-тэалягічныя праблемы». На самрэч ён быў проста апантаны імі. У атэістычнай

краіне гэта не абяцала навукоўцу нічога добрага. У свой час дацэнта Зайцава за ідэалістычныя погляды практычна выслалі зь Ленінградзкага ўнівэрсытэту ў Менск.

Працуючы ў акадэмічным Інстытуце літаратуры, ён блізка сышоўся з Адамам Мальдзісам і Ўладзімерам Караткевічам. Апошні, маючы на ўвазе галоўнае захаплень-

не Зайцава, часам, паказваў на неба і пакепліваў: «Прызнавайцеся, Вы таксама адтуль?», але глыбока паважаў інтэлектуальнае дысідэнцтва прыяцеля і прысьвядуў яму верш «Калі паміраюць...».

У сярэдзіне шасьцідзясятых у сьбірскім альманаху «Байкал» Зайцаву ўдалося надрукаваць сваю, у нейкім сэнсе праграмную працу «Багі прыходзяць з космасу». Рэдактара звольнілі, а Вячаслаў трапіў у разрад «хаўрусьнікаў заходніх багасловаў».

Абарона ягонаў доктарскай дысэртацыі «Францызскарына і гуманістычная думка ў Беларусі XV—XVI стст.» была сарваная, а ў 1974-м, за два гады да пэнсіі, за публічную падтрымку калегаў, якіх улады перасьледавалі як нацыяналістаў, Зайцава пакінулі бяз працы.

Разгорнутая ім у тыя гады лекцыйная дзейнасьць і выпуск некалькіх дзясяткаў улётак, якія будуць кваліфікаваныя як «рэлігійна-містычныя», прывялі да арышту Вячаслава. Дзіва што: ягоны Хрыстос, які прыйшоў з Космасу, быў яўным ворагам таталітарызму. Справа закончылася экспэртызай у Інстытуце судовай псыхіятрыі, дзе вучонаму паставілі самы папулярны для іншадумцаў у СССР дыягназ — вялаплынная шызафрэнія.

Спатрэбіліся дзясяткі зваротаў мэдыкаў у «компетэнтныя органы», каб праз тры гады прымусовае лекаваньне было нарэшце спыненае і Зайцава вызвалілі. Крымінальную справу закрылі толькі ў 1992-м, ужо пасяля яго сыходу ў іншы сьвет.

Вячаслаў Зайцаў

18.9.1917, в. Ахлябініна,
цяпер Уфімскі раён,
Башкартастан —
19.4.1992, Уладзімір,
Расея

Ці кожны зь беларусаў, якія ў цывязозым або падвясёленым стане любяць зацягнуць папулярную песьню «Ручнікі», адкажа на пытаньне пра яе аўтараў? Ды што казаць пра шараговых пеюноў, калі нават нібыта прафэсіяналы зь Беларускага тэлебачаньня неаднойчы сьцьвярджалі, што словы і музыка «Ручнікоў» — народныя. Асабіста я на месцы сапраўдных аўтараў ад падобнай ацэнкі сваёй творчасьці, магчыма, і не адмовіўся б, але ж песьню стварылі ўсё ж не безыменныя таленты з народу, а паэтка Вера Вярба і кампазытар Мікалай Пятрэнка.

Мікалай Пятрэнка

Калі я пайшоў у першую клясу, Мікалай Макаравіч якраз пачаў настаўнічаць у Полацку. Вучыцца ў яго мне, на жаль, не пашчасьціла, а вось знаёмствам магу ганарыцца.

У вайну ён пасья раненьня й кантузіі трапіў у нацысцкі палон, адкуль зноў і зноў спрабаваў уцякаць. Мікалай прайшоў празь некалькі лягераў сьмерці. Выжыць дапамагла мара стаць настаўнікам і ствараць песьні, якія ўжо гучалі ў душы.

Большую частку свайго жыцьця ён выкладаў у Полацкай пэдагогічнай вучэльні музыку, а таксама родную мову і літаратуру. Перакладаў на беларускую падручнікі, пісаў свае ўласныя.

Сотні, а мо і тысячы выхаванак і выхаванцаў здабылі ў яго ня толькі веды, але навучыліся галоўнаму — любіць Радзіму. Не СССР, а — Беларусь.

«Беларусь — гэта сьвятое», — казаў ён, сьцьвярджаючы сваё credo і на ўроках, і ў жыцьці, і ў песьнях — мэлядычных, багатых на інтанацыі беларускага мэлясу, «сьпеўных».

Абвяшчэньне Незалежнасьці сталася для яго сьвятам, але гэта ня значыла, што ён цалкам прымаў усе ідэі й прапановы тых лёсавызначальных гадоў. Пасья

На ўроку музыкі. 1970-я

зьяўленьня ў «ЛіМе» складзенага Сяргеем Дубаўцом звароту, назоў якога казаў сам за сябе — «Рэпрэсаваны правапіс» — я (бо ў газэце стаяў і мой подпіс) вытрымаў зь Мікалаем Макаравічам гарачую спрэчку. Урэшце мой апанэнт перайшоў на наш бок, аднак згадзіўся толькі на мяккі варыянт вяртаньня клясычных правілаў.

Зборнік ягоных песьняў на вершы беларускіх паэтаў выйшаў празь некалькі месяцаў пасья таго, як Пятрэнка разьвітаўся з гэтым сьветам. Ён меў назоў «Беларусі мілай» і стаўся як бы весткаю ад Мікалая Макаравіча адтуль, зь Беларусі нябеснай.

Мікалай Пятрэнка
19.12.1919, в. Барбароў,
цяпер Мазырскі раён —
3.1.1997, Полацк.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

Некалі мой украінскі сябар-літаратар запытаўся: «А ў вашай культуры ёсьць свая Леся Ўкраінка?» Я назваў некалькі годных імёнаў, але пытаньне ўсё ж засталася. Мне падумалася, што, напэўна, яшчэ не нарадзілася ці ня вырасла тая, якую талент і сам Бог надзеляць адвагаю ўзяць псэўданім — Беларуска. Тады я (ды і наагул ніхто) ня ведаў, што ў нашай літаратуры ўжо была паэтка, якая стварала менавіта пад такім імем — Леся Беларуска, відавочна падкрэсьліваючы сваю духоўную лучнасьць з той, украінскай Лесею, а магчыма, і кідаючы ёй творчы выклік.

Леся Беларуска

Я сказаў «была». Не, Леся Беларуска ўжо ёсьць і застаецца. Хацелася працягнуць: «у нацыянальным прыгожым пісьменстве», але яе паэзія дысануе з словам «прыгожая». Яна — іншая: пякучая, страшная, народжаная пакутамі, якія пакідаюць у душы і ў словах толькі самае сутнае:

*...А над тайгою выспявае гнеў
і пагражае катам ён трывожна.
Цьвік забівае хтосьці ў ногі мне
і ў галаву... і выцягнуць няможна.*

Зьвесткі пра яе жыцьцё адрывістыя й фрагментарныя. У 1938-м яна выйшла замуж за афіцэра НКВД, які празь некалькі месяцаў быў арыштаваны й расстраляны. Ёсьць меркаваньне, што на вясельлі ў падначаленага на неверагодна прыгожую Ларысу паклаў вока высокі чын з «органаў», але яго ў хуткім часе таксама забралі.

Аднак неўзабаве за калючым дротам апынулася і сама паэтка. Пакараньне яна адбывала ў лягеры Эльген (у перакладзе зь якуцкай Мёртвы) разам з расейскай пісьменьніцай Яўгеніяй Гінзбург. У сваіх успамінах тая напіша пра ахматаўскую сілу паэтычнага дыханьня бе-

ларускі, вядомай зьнявольеным пад яшчэ адным псэўданімам — Эрынія.

Вершы Беларускі, якую аднойчы знайшлі ў сьнезе замерзлай, перавандроўвалі зь лягеру ў лягер і сьпяваліся як песьні. Частку створанага Лесею аднавіў з памяці й захоўваў украінскі паэт Васіль Малагуша, таксама былы палітвязень. Толькі пры самым канцы мінулага стагодзьдзя вершы трапілі ў рэдакцыю часопісу «Польмя». Дзякуючы паэтцы Валянціне Коўтун адбылася першая публікацыя. Думаю, усе, хто дакрануўся да Лесінай паэзіі, чакаюць кнігі.

*Я ўсё стрываю і, як ты, змагу
Прайсці жыцьцё — упэўнена і прама.
Ты мураваньня апекавала храмы,
Я ж душы тут, як храмы, берагу... —*

зьяртаючыся да Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай, пісала Леся Беларуска ў сваім эльгенскім 1945-м. Яна мела права размаўляць зь выдатнай палачанкаю на «ты».

Леся Беларуска
(ад нараджэньня
Ларыса Марозава)
Каля 1920 (?),
Маладэчна (?) –
1948, лягер Эльген,
Якутыя, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Калі вам дзевядзецца быць на Нясьвіжчыне, запытайцеся пра Дэмуха, і вы пачуеце сапраўдныя паданні, герой якіх прывядзе на памяць легендарнага Робіна Гуда.

Вам распавядуць пра тое, як удзень савецкі фінагент забіраў з двара апошняю кароўку-карміцельку, а ўначы кароўка — цэлая і ўсьцешаная — вярталася дадому з наколатай на рогі цыдулкай: «Ад Дэмуха». Вам пакажуць дуброву, дзе Дэмух адзін выйграў бой з цэлым узводам гэбістаў, або колішні млын, дзе ён таемна сустракаўся з каханай.

Мікола Дэмух

Мікола ваяваў з гітлераўцамі, але прыйшоўшы з фронту, быў уражаны й абураны несправядлівасцямі, якія новая ўлада чыніла ў былых заходнебеларускіх вёсках: бязьлітаснымі па-

даткамі, арыштамі за неасцярожнае слова, высылкамі тысяч сем'яў у казахстанскія стэпы.

Ён пайшоў у лес. Як сьведчаць апэратыўныя зводкі МГБ, у сваіх акцыях Дэмух вызначаўся незвычайнай адвагай.

Знаходзячыся на нелегальным становішчы, ён дзейнічаў то асобна, то ўваходзіў у склад партызанскага аддзелу Івана Раманчука, аднаго з стваральнікаў Саюзу змаганьня за незалежнасьць Беларусі*. Устаноўчы сход гэтай арганізацыі ў 1946 годзе адбыўся, дарэчы, на хутары Саска-Ліпка пад Нясьвіжам.

Аўтарытэт «нясьвіскага Робіна Гуда» быў такім, што

* Саюз змаганьня за незалежнасьць Беларусі — падпольная арганізацыя, якая ў 1946—1949 гадах дзейнічала на заходнебеларускіх землях. Праграма СЗНБ прадугледжвала роспуск калгасаў і перадачу зямлі сялянам, а найперш — падрыхтоўку патрыятычных сілаў, якія павінны былі ў спрыяльных умовах выступіць за вызваленьне Бацькаўшчыны ад камуністычнага панаваньня.

На паваенных нясьвіскіх вуліцах гэбісты ня чуліся ў бясьпецы

людзей Раманчука і мясцовыя жыхары й гэбісты больш ведалі як аддзел Дэмуха.

Увесну 1949-га паранены ў няроўным баі Мікола трапіў у палон. Ягоны артыкул пацягнуў на 25 гадоў канцлягераў.

Вярнуўшыся пасля знявольеньня ў Беларусь, Дэмух вельмі хутка памёр у часе даволі простага апэрацыі ў шпіталі.

Гэтую сьмерць можна было б растлумачыць падарваным савецкімі лягерамі здароўем, каб не адна вельмі істотная акалічнасьць: прыкладна тады ж, вярнуўшыся на волю, раптоўна сканаў і Іван Раманчук.

Прычым здарылася гэта таксама падчас нескладанай апэрацыі.

Мікола Дэмух

1920, в. Квачы,
цяпер Нясвіскі раён —
1970-я, Бабруйск (?)

Ён вучыўся ў Наваградзкай беларускай гімназіі, а пасля яе закрыцця мусіў давучвацца ў польскай. Успамінаючы створаную там дыскрымінацыйную атмасферу, Барыс Рагуля пазьней пісаў: «У беларускай гімназіі я ведаў, што я беларус, а ў польскай адчуў сябе беларусам».

За год да пачатку Другой усясьветнай вайны ён здаў экзамены на факультэт мэдыцыны Віленскага ўніверсітэту, але ў абход закону юнака-патрыёта забралі ў польскае войска.

Потым быў нямецкі палон і ўцёкі ў жніўні 1940-га на «вызваленую» Чырвонай Арміяй радзіму, дзе Барыса напаткалі арышт і смяротны прысуд, ад выканання якога ўратаваў толькі напад Нямецчыны на СССР.

Увосень 1943 году акупацыйныя ўлады прынялі пастанову пра стварэньне новага беларускага добраахвотніцкага фармаваньня — Наваградзкага коннага швадрону. Камандаваць ім прапанавалі выкладчыку Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі Барысу Рагулю. Гітлераўцы ня ведалі, што ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай незалежніцкай партыі, якая збіралася змагацца і з бальшавікамі, і з немцамі.

Рагуля даў згоду, паставіўшы цвёрдую ўмову поўнай незалежнасьці швадрону ад мясцовай нямецкай адміністрацыі.

25 сакавіка 1944 году кавалерысты Рагулі пад сваім штандарам з Пагоняй і гербам Наваградку прынялі прысягу на вернасьць беларускаму народу. Швадрон паспяхова дзейнічаў як супраць савецкіх, так і супраць польскіх партызанаў з Арміі Краёвай, што забівалі беларускіх актывістаў. Аўтар успамінаў пра байцоў Барыса Рагулі пісаў, што ў тых умовах «беларускаму народу заставалася толькі вера ўва ўласныя сілы. Гэта адзіны

момант, які дамінаваў у Наваградзкім швадроне. Яго маладыя жаўнеры былі люстэркам народных пацупцяў».

Пасля вайны здзейсьніць яшчэ дзіцячую мару — стаць лекарам — Барысу Рагулю дапамог мэдычны факультэт Лювэнскага ўніверсітэту ў Бэльгіі. Жывучы пазьней у Канадзе, ён стаў адным з найаўтарытэтнейшых у краіне анколягаў. Аднак прыватная практыка і навуковыя дасьледаваньні ніколі не заміналі яму працаваць на беларускую справу: у Згуртаваньні беларусаў Канады, у Радзе БНР, у Камітэце дапамогі дзецям — ахвярам Чарнобыля.

Мы сустрэліся зь ім у сярэдзіне дзевяностых гадоў на сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі ў Кліўлендзе. Энэргічны поціск моцнай і чуйнай рукі мэдыка, глыбокі дапытлівы позірк, аўтограф на толькі што выдадзенай ягонай кнізе «Беларускае студэнцтва на чужыне»...

Уражаньні ад размовы самі сабою склаліся ў высоку: гэтаму чалавеку можна даверыць сваё здароўе, а паваяваць пад яго камандаваньнем я таксама б пагадзіўся.

Барыс Рагуля

1.1.1920, мяст. Турэц,
цяпер Карэліцкі раён —
22.4.2005, Лёндан,
правінцыя Антарыё, Канада

У 1969 годзе канцэлярыя ЦК КПСС атрымала сакрэтны ліст, у якім паведамлялася: «Комитет государственной безопасности Белоруссии располагает данными о политически нездоровых настроениях писателей Карпюка и Быкова... Карпюк нелегально распространяет среди знакомых различные антисоветские пасквилы... Отрицательно воздействует на молодежь... С санкции ЦК компартии республики готовятся мероприятия, направленные на предотвращение возможных враждебных акций названных лиц...». Пад лістом стаяў подпіс старшыні КГБ СССР Юр'я Андропова.

Аляксей Карпюк

У дачыненні да Аляксея Карпюка плянаваныя гэбістамі захады хутка выявіліся ў допытах, ператрусах, выключэнні з партыі.

Яго, былога камандзіра партызанскага аддзелу імя Каліноўскага, кавалера савецкіх і польскіх баявых узнагародаў, на падставе сфабрыкаваных чэкістамі Фаміным і Клімовічам дакументаў абвінавачалі ў калябарацыйнізме. Два гады Карпюк ня мог уладкавацца на працу.

Потым яго адновяць у КПСС, але на самым пачатку дзевяностых ён сам выйдзе адтуль. Праўда, пры гэтым партбілет пакіне сабе, напісаўшы ў заяве, што робіць гэта «на памяць пра летуценні маладосці».

Але непараўным летуценнікам — і змагаром за свае ідэалы — ён будзе заставацца праз усё жыццё: і ў творчасці, і на пасадзе сакратара Гарадзенскага аддзялення Саюзу пісьменьнікаў, і ў нязьменна вострых і дасціпных прамовах на літаратцкіх зездах і пленумах.

Я пазнаёміўся зь ім якраз пасля аднаго з такіх выступў, у якім Аляксей Нічыпаравіч, абрынуўшыся на ўсеўладнасьць савецкае намэнклятуры, расказаў, як сын тагачаснага эгіпецкага прэзыдэнта Насэра заваліў уступныя экзамены ўва ўнівэрсытэт.

Расказаў, каб рытарычна запытацца ў залі: «Ці магчыма такое ў нас нават на ўзроўні дзяцей сакратара райкаму?»

У гады перабудовы ён уступіць у БНФ, заявіць пра сябе як пра таленавітага публіцыста, неартадаксальна трактуючы падзеі верасня 1939 году і калектывізацыі.

Аднойчы на гарадзенскай вуліцы, ідучы амаль подбегам, каб не адстаць ад ягонаў заўсёды шпаркай хады, я сказаў спадару Аляксею, што ці не найлепшым творам пра Заходнюю Беларусь лічу ягоны раман «Вершалінскі рай». Інтэрвію Зянона Пазьняка, дзе той назаве Карпюкову Дануту з аднайменнай аповесьці (якая, дарэчы, перадавалася восем разоў) самым дарагім для яго жаночым вобразам ува ўсясьветнай літаратуры, Аляксей Нічыпаравіч прачытаць ужо не пасьпеў.

У Горадні дагэтуль няма вуліцы імя Карпюка, як і вуліцы імя ягонага сябра і аднадумца Васіля Быкава.

З дачкой Алены. 1950-я

Аляксей Карпюк

14.4.1920, в. Страшава,

Беласточчына —

14.7.1992, Горадня

Калісьці, на лёсавызначальнай для Беларусі мяжы 1980—1990-х гадоў, існаваў такі часопіс ЦК КПБ — «Политический собеседник», на старонках якога я атрымаў аднойчы аглабельны адпор за тое, што назваў першай беларускай дзяржавай Полацкае княства.

Аўтар таго пагромнага артыкулу відавочна не чытаў Язэпа Юхо, чые погляды былі значна больш радыкальныя: ён лічыў, што дзяржаўныя ўтварэнні на сучасным беларускім абшары існавалі, магчыма, яшчэ да нараджэння Хрыстовага.

Язэп Юхо

На вялікі жаль, на нашым гістарычным факультэце БДУ ў мае студэнцкія сямідзясяткі лекцыяў ён не чытаў.

Відаць, нас, будучых «байцоў ідэалагічнага фронту», бераглі ад неартадасальных поглядаў спадара Язэпа.

Затое студэнтам юрфаку, дзе ён працаваў некалькі дзесяцігодзьдзяў, пашанцавала. Яны, да прыкладу, маглі даведацца, што Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 году быў самым дасканалым зборам законаў у тагачаснай Эўропе і што паводле нашага Статуту цягам цэлага сэмэстру вивучаюць спецыяльны курс студэнты-юрысты Сарбонны.

Дзіва што! Наш Статут, які дасьледаваў Язэп Юхо, ужо чатыры стагодзьдзі та-

му абвяшчаў ідэю праўнай дзяржавы, бараніў правы ўсіх яе жыхароў незалежна ад веравызнаньня, уводзіў у крымінальнае права прэзумпцыю невінаватасьці, стаяў на абароне прыродных багацьцяў краіны значна лепей за некаторыя сучасныя законы...

Прафэсар Юхо абвяргаў высновы польскіх ды савецкіх гісторыкаў адносна Крэўскай і Люблінскай вуніяў і казаў пра канфэдэрацыйны лад Рэчы Паспалітай, у якой дзяржава нашых продкаў — Вялікае Княства Літоўскае — мела столькі сувэрэнітэту, колькі і ня сьнілася Беларускай ССР.

Юхо стаў заснавальнікам навуковай школы вивучэння гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Менавіта ён першым пачаў дасьледаваць жыццё і дзейнасьць Тадэвуша Касцюшкі і ў выніку сваімі артыкуламі і кнігаю «За вольнасьць нашу і вашу» (1989) вярнуў імя нашага выдатнага суайчынніка ў гістарычную памяць беларусаў.

Незалежнасьць Беларусі была ягонаю марай, а пэтым сталася штодзённым клопамам.

Язэп Юхо браў чынны ўдзел у распрацоўцы нашай Канстытуцыі 1994 году і шмат якіх іншых заканадаўчых актаў.

Ён непахісна верыў, што краіна абавязкова вернецца ў сям'ю дэмакратычных народаў і яшчэ зьдзівіць Эўропу, як некалі ўразіла яе сваім Статутам.

Язэп Юхо

19.3.1921, Менск —
29.7.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Упершыню я сустрэўся з ім у студэнцкія гады. Дзень пры дні ў чыгальнай залі беларускага аддзелу Дзяржаўнай бібліятэкі зьяўляўся й заседжаўся да закрыцця чалавек з надзіва адметным тварам — разумным, прасьветлена-адухоўленым і разам з тым нейкім безабаронным.

Прычынаю апошняга быў вельмі слабы зрок: здавалася, лінзы такіх акулераў імгненна запальць ад сонца паперу.

Мы пазнаёміліся толькі ў 1990-м, калі імя Ермаловіча ведаў кожны нацыянальна арыентаваны беларус. Ужо

выйшла кнігаю ягонае славутае дасьледаваньне «Па сьлядах аднаго міту», якім мы некалі зачытваліся ў самвыдавецкім варыянце. (З працы Міколы Іванавіча вынікала, што аніякай, зда-

валася б, назаўсёды замацаванай у школьных і ўнівэрсытэцкіх падручніках «заваёвы літоўцамі беларускіх земляў» у гісторыі не было, а сама летапісная Літва знаходзілася на сучасным абшары Беларусі.)

Ужо было вядома, што гэта спадар Мікола пад псеўданімам Сымон Беларус нелегальна выпускаў у сярэдзіне глухіх сямідзясятых часопіс «Гутаркі», які памнажаў ягоны аднадумца мастак Яўген Кулік.

Вочы Ермаловіча амаль ня бачылі, але яго падтрымлівала шырокае прызнаньне: прыняцьце ў Саюз пісьменьнікаў, Дзяржаўная прэмія імя Кастуся Каліноўскага за кнігу «Старажытная Беларусь», мэдал Францішка Скарыны, атрыманьне ім, маладэчанцам, менскай кватэры, што пакінула ў мінулым штодзённыя паездкі ў электрычках, дзе Мікола Іванавіч, каб не губляць часу, нярэдка чытаў пасажырам сапраўдныя натхнёныя лекцыі.

Цяпер яго называюць заснавальнікам новай беларускай рамантычнай гістарыяграфіі.

Мікола Ермаловіч

Акадэмічная навука мае да ягоных працаў шмат заўвагаў, але ніхто з крытыкаў ня можа адмовіць, што Ермаловіч у свой час здзейсьніў сапраўдны подзьвіг — адкінуўшы канцэпцыю несамастойнасьці гісторыі Беларусі, абудзіўшы цікавасьць да мінулага ў дзясяткаў тысяч суайчыньнікаў, спрычыніўшыся да вострых навуковых і грамадзкіх дыскусіяў за межамі краіны.

Пры канцы 1990-х ягоныя вочы маглі адно адрозьніць сьвятло ад цемры. У іншай дзяржаве чалавек з такімі заслугамі атрымаў бы і адпаведны мэдычны догляд, і аўтамабіль з кіроўцам. Між тым Ермаловіч мусіў рухацца па Менску амаль навобмацак.

Пераходзячы вуліцу, ён загінуў пад коламі таксоўкі, так і не паспеўшы ўзяць у рукі сваю выніковую кнігу «Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае».

Сьмерць Міколы Ермаловіча зь ліку тых, што застаюцца на сумленьні цяпершняга рэжыму.

Мікола Ермаловіч

29.4.1921,
в. Малыя Навасёлкі,
цяпер Дзяржынскі раён —
5.3.2000, Менск.
Пахаваны на могілках каля
в. Насілава, ускраіна
Маладэчна

Калі ў добрыя старыя часы на пачатку 1990-х я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ягоную кнігу паэзіі «Сны на чужыне» (яна выйшла ў 1993-м у сэр’іі «Галасы беларускага замежжа»), адзін мой калега, засунуўшы нос у карэктуру, запытаўся: «Ён што — вар’ят альбо геній?»

Праз два гады я ўручыў кнігу аўтару ў царкве Святой Эўфрасіньні Полацкай у амэрыканскім горадзе Саўт-Рывэр. З царквы, прызнаюся, мы перабраліся ў больш аддаленае ад Бога месца, дзе спадар Юхнавец замовіў сабе ірляндзкага піва, а мне — каліфарнійскага

віна. Адрозна ад іншых эмігрантаў, у тым ліку і літаратараў, ён не распытваў пра палітычныя падзеі ў Беларусі. Адно што пацікавіўся, ці быў я калі ў Бягомлі, у ваколіцах якога ў вайну

карнікі-летувісы спалілі ягоных бацькоў і пяцірых малых братоў.

Тыя мясціны зноў і зноў прыходзілі да яго ў снахвершах (а вось Амэрыка так ніколі і не прысьнілася), дзе ён веў гутаркі то зь легендарным героем Машэкам, то з Скарынам, то з таямнічым пэрсанажам, якога звалі Лесасекам і які мяркуе, што Гісторыя — гэта крушня, а потым удакладняе, што гэта — памяшканьне, дзе адбываюцца нелягічныя выпадкі.

Я расказаў спадару Янку пра тое, як на бягомальскай аўтастанцыі тамтэйшы хлопец павесіў нядаўна на Дзень Волі бел-чырвона-белы сьцяг і празь пяць хвілінаў апынуўся ў кайданках. Лесасек, відаць, назваў бы гэтую гісторыю банальнай, каб не адна дэталі: хлопец быў глуханямы.

Але наагул усе нашы нешматлікія размовы зь Юхнаўцом былі да краёў напоўненыя шорахам моўкнасьці (менавіта так — «Шорах моўкнасьці» — называўся ягоны першы выдадзены ў Нью-Ёрку ў сярэдзіне пяцідзя-

сятых паэтычны зборнік), у якой засталася нявыказанай мая думка пра тое, што з часу Максіма Багдановіча, магчыма, ніхто не сумовіўся з космасам на такой блізкай мове, як ён. Хіба што Алесь Разанаў, чья паэзія, гэтаксама, як і ў яго, Юхнаўца, незаўважна перацякае ў філязофію.

У шораху гэтае моўкнасьці расталі так і ня вымаўленыя ўголас радкі, што ўразілі ў рукапісе «Сноў на чужыне», зрабіўшыся іх своеасаблівым эпіграфам:

*...я дома зноў, ён для мяне спакой.
Гляджу з вакна у сад у воддаль поля,
там не відаць дарог шумлівых,
а краскі на аселяцах —
самі сабе,
прыгожая няволя!
Адчуваю: на зямлі бытую
адзінотным...
Гляджу на стол, там ліст —
каму, недапісаны?*

Юхнавец падпісваў мне сваіх выдадзеных ў 1967-м у Нью-Ёрку «Калюмбаў», выводзіў унізе аўтографу загадкавую (магчыма, падказаную ў гэты момант Лесасекам) дату — 1968, а я чамусьці думаў: «Можа, той недапісаны ліст адрасаваны бягомальскаму хлопцу зь сьцягам?»

Янка Юхнавец
3.11.1921,
в. Забродак,
цяпер Докшыцкі раён —
6.1.2004, Нью-Ёрк, ЗША.
Прах разьвеяны над
штатам Нью-Джэрзі

Янка Юхнавец

У Вільні быў празрысты кастрычніцкі вечар. Мы спыніліся каля Вострае Брамы — там, адкуль раніцою пачалося нашае падарожжа, калі я ўпершыню даведаўся, дзе дакладна быў дом Скарынавага фундатора бурмістра Якуба Бабіча, дзе жандары арыштавалі Каліноўскага, дзе месцілася друкарня Марціна Кухты, дзе жылі Янка Купала і Янка Пазыняк...

Мой спадарожнік і праваднік, у сваіх заўсёдных захаватых бэрэзе і прыцемненых акулерах, працягваў героя аўтабіяграфічнай аповесці Максіма Гарэцкага «Мэлянхолія»: «Пішу да цябе з Вільні, адкуль сьвяціла

магутным сьвятлом наша старадаўняя культура...» Я выказаў думку, што мой суразмоўца павінен падтрымаць гэтае сьвятло сваёй кнігаю пра беларускую Вільню, бо, бадай, ніхто з

беларусаў ня ведае нашую духоўную Мэку лепей за яго. Тым больш, што ягонае веданьне натхнёнае такой узнёслай любоўю да кожнай старадаўняй мураванкі.

Я быў проста шчаслівы, пачуўшы, што кніга ўжо ствараецца.

Майго правадніка звалі Лявон Луцкевіч.

Сыну аднаго з «бацькоў» Беларускай Народнай Рэспублікі, Антона Луцкевіча, лёс ня мог падараваць лёгкага шляху. Выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, падчас Другой усясьветнай вайны ён настаўнічаў, потым стаў афіцэрам Беларускай Краёвай Абароны. Пасьля працэсу над кіраўніцтвам Беларускай незалежніцкай партыі судзьдзі вызначылі Лявону Луцкевічу пятнаццацігадовы тэрмін за гулагаўскім дротам. На 25 гадоў калымскіх канцлягераў быў засуджаны ягоны родны брат Юрка, таксама сябра партыі.

Вярнуўшыся на волю, спадар Лявон звязаў жыцьцё з роднай Вільняй. Ягонай жонкаю была дачка пісьменьніцы Зоські Верас Галіна. Сям'я доўгі час жыла ў славу-

Лявон Луцкевіч і Зоська Верас з гасьцямі — мастаком Іванам Пратасенем (крайні зьлева) і гісторыкам ды літаратуразнаўцам Віталём Скалабанам. 1981

тай «Лясной хатцы», дзе ў 1970—1980-я перабывалі ці ня ўсе тагачасныя беларускія нацыяналісты.

Лявон Луцкевіч быў адным з тых, хто адраджаў беларускае культурнае жыцьцё ў Вільні пры канцы васьмідзясятых. Ён прычыніўся да стварэньня першай беларускай суполкі «Сябрына», а затым Таварыства беларускай культуры ў Літве. Дзядзька Лявон, у той час сябра Рады БНР, вёў беларускія перадачы на Літоўскім радыё і супрацоўнічаў з Радыё Свабода, на чых хвалях у аўтарскім выкананьні прагучалі ўсе тэксты з будучай кнігі, пра якую мы гаварылі каля Вострае Брамы.

На жаль, спадар Лявон ужо не патрымаў у руках свае «Вандроўкі па Вільні». Яны выйшлі ў 1998 годзе ў віленскім выдавецтве «Рунь» і, даўно чакаючы перавыданьня, застаюцца найлепшай беларускай кнігаю пра нашу колішнюю сталіцу.

Лявон Луцкевіч

17.3.1922, Вільня –
28.7.1997, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Росы

Ён меў мянушку Рыба, якая, між тым, ані не адпавядала ягонай натуры. Леанід Карась любіў кампанію і заўсёды гатовы быў бараніць яе ці свой асабісты гонар. Часамі, як згадваюць сябры, на яго находзіла «ахвота з кім-небудзь пабіцца».

Леанід належаў да славутай «Дванаццаткі» — суполкі з дванаццаці нашых юнакоў, якія трапілі па вайне на Захад і вырашылі «быць прыкладам самаахвярнасьці й адданасьці нацыянальнай справе, быць першымі ўсюды, дзе патрабуюць гэтага інтарэсу Народу». Яны небеспадстаўна лічылі сябе авангардам беларускай моладзі на эміграцыі і праз паўстагодзьдзя сталі героямі дакумэнтальнай аповесьці аднаго зь іх, Янкі Запрудніка, што так і назваў сваю кнігу — «Дванаццатка».

Леанід Карась

Гартаючы важкую Запруднікаву таміну, я думаю пра сотні маладых беларусаў, якія пасяля гарачай вясны 2006-га таксама трапілі за мяжу, і мне мрояцца створаныя імі сучасныя «дванаццаткі» з тымі самымі мэтамі й памкненьнямі.

Ім лягчэй. Яны ня мусяць перад унівэрсытэтам цяжка працаваць, як Лявон зь сябрамі, на шахтах. Большасць зь іх, цяперашніх, мае магчымасьць пераведваць Беларусь і, хочацца спадзявацца, вернецца сюды.

Лявон Карась пра такое мог толькі марыць.

Навучаючыся ў бэльгійскім Лювэне на інжынэра, ён даведаўся пра стварэньне Беларускай сэкцыі Радыё Вываленьне (Свабода) і выехаў у Мюнхэн, адкуль павінна было распачацца вяшчаньне. Апрача журналісткіх задаткаў, ён ужо валодаў ангельскай моваю і меў — што для супрацоўніка радыё надзвычай важна, — прыемны зычны голас.

У траўні 1954-га беларускія перадачы пайшлі ў этэр. Галоўным «сьпікерам» быў Леанід Карась.

Прафэсія журналіста ўва ўсе часы была небясьпеч-

Леанід Карась (чацьверты зьлева) зь сябрамі-эмігрантамі з славутай «Дванаццаткі». 1948

ная. Нязьмерна больш за іншых рызыкавалі супрацоўнікі радыё, што несла слова праўды за камуністычную «жалезную заслонку», туды, дзе перадачы глушыліся, а спэцслужбы рыхтавалі супраць вызваленьня свае брутальныя акцыі.

Аднойчы ў верасьні таго самага пяцьдзясят чацьвертага Леанід Карась не зьявіўся ў студыю. Праз тыдзень ягонае цела знайшлі на беразе мюнхэнскай ракі Ізар. Злачынства засталася нераскрытае, але сябры й калегі не сумняваліся, што гэта — злачынства камуністычных агентаў. Яшчэ праз два месяцы ў сваёй кватэры быў закатаваны шэф азербайджанскай рэдакцыі Аба Фаталібэй.

Радыё Свабода ішоў першы год, Леаніду Карасю — трыццаць першы...

Леанід Карась

20.11.1923,
в. Дзіямідзенкі,
цяпер Глыбоцкі раён —
7.9.1954, Мюнхэн,
Нямеччына

У кожнага з нас ёсьць *свае* быкаўскія радкі, што нараджаюць у душы наймацнейшы водгук. Мяне, чалавека ня самага сэнтымэнтальнага, нядаўна да сьлёзаў на вейках уразілі некалькі сказаў з аўтабіяграфічных «Пункціраў жыцьця»:

«Тады быў яшчэ малы... Далей гародаў нікуды не хадзіў. І вось аднойчы старэйшы мой сябра Валодзя кажа: «Пайшлі на возера». Пайшлі — праз парасьнікі, цераз роў... З гары адкрыўся цуд: лясное возера ўнізе, за ім лес на касагоры — прыгажосьць на ўсё жыцьцё...»

Напэўна, рэч у тым, што для мяне вобраз Радзімы і характава таксама непаруўна звязаны з лясным полацкім возерам.

Васіль Быкаў

Як тое возера прысутнае ў маім жыцьці ад часу, калі я пачаўся як асоба, так і Васіль Быкаў, здаецца, пры-

сутнічаў у маёй сьвядомасьці заўсёды. Прынамсі, з моманту, калі я адчуў сябе беларусам.

Упершыню мы сустрэліся з Быкавым на сэмінары маладых літаратараў у 1982 годзе. Слухаючы яго словы аб тым, што яшчэ не прамоўленая ўся праўда пра міную вайну, я адразу ўспомніў тую полацкую вёску, якую ў 1941-м спалілі разам з жыхарамі пераагранутыя ў нямецкую форму супрацоўнікі НКВД. Але значна больш за тое, што гаварыў Васіль Уладзімеравіч, мяне ўразіла тады ягонае маўчаньне падчас выступаў рознага кшталту калялітаратурных чыноўнікаў. У гэтым маўчаньні адчуваліся глыбіня і веліч асобы.

Спраўднае адкрыцьцё Быкава як пісьменьніка глыбока нацыянальнага пачалося для мяне пасля зьяўленьня аповесьці «Знак бяды» — твору, бясспрэчна знакавага для нашае літаратуры.

Васіль Уладзімеравіч ня раз казаў, што яму блізкі экзыстэнцыялізм, асабліва раман Альбэра Камю «Чума». Адрозна ад францускага калегі, Быкаў, нягледзячы на

моцную падтрымку Вацлава Гаўла і Чэслава Мілаша, ня быў уганараваны Нобэлеўскай прэміяй. Але ці была гэтая ўзнагарода зь яе сёньняшнім пахіснутым аўтарытэтам варта Быкава?

Ён быў увасабленьнем Адраджэньня Беларусі й сымбалам змаганьня з дыктатурай. Свае ўчынкі мы выпрабавалі пытаньнем: «А што скажа Быкаў?» Пасля яго пахаваньня замежныя калегі казалі мне, што ўжо некалькі дзесяцігодзьдзяў нідзе ў Эўропе разьвітаньне народу зь пісьменьнікам не было такім грандыёзна-шматтысячным.

Адзін з заходніх крытыкаў назваў сыход Быкава апошнім уздыхам экзыстэнцыялізму. Мэтафара небэдакорная: сьвет працягвае чуць магутнае дыханьне быкаўскае прозы.

Ува ўсе эпохі ўлада нязьмерна больш любіла не жывых, а мёртвых геніяў. Цяперашняя няздатная нават на гэта. У Менску, як і ў Горадні й Віцебску, Ягонае імя не ўшанаванае нават у назовах вуліцаў.

У нашай апошняй размове Быкаў паўтарыў фінальныя словы з сваёй «Доўгай дарогі дадому»: «Мой лёгас пэсымістычны, хаця душа мая прагне аптымізму».

Быкаў быў з намі ў сакавіку 2006-га на пляцы, якому абаронцы гэтай маленькай выспы свабоды ў цэнтры Менску надалі імя Каліноўскага: у намётавым мястэчку я бачыў Яго кнігі.

Васіль Быкаў

19.6.1924, в. Бычкі, Вушацкі раён –
22.6.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Я не служыў на флэце, але добра ўяўляю, якая выбітная роля належыць на караблі боцману. А калі даць волю фантазіі і ўявіць маю верагодную марскую службу, я хацеў бы, каб нашага боцмана звалі Артурам Вольскім.

Частку сваіх дзесяці флэцкіх, у тым ліку і баявых, гадоў спадар Артур насамрэч выконваў боцманскія абавязкі, што, здаецца, зусім ня горшым чынам паўплывала на ягоны далейшы лёс — і літаратурны, і кар’ерны. А трапіў ён на Ціхі акіян у 1942-м. Артуру толькі што споўнілася васьмнаццаць, і ён ужо лічыў сябе ня толькі

мараком, але і пісьменьнікам, бо першае апавяданьне надрукаваў ажно ў трынаццаць гадоў.

Найбольш поўна шматстайныя таленты Вольскага раскрыліся, калі ён паўтара дзесяцігодзьдзя працаваў у Беларускай тэатры юнага гледача — спачатку загадчыкам літаратурнай часткі, а затым дырэктарам. Якраз тады разам з шматлікімі паэтычнымі й праязічнымі зборнікамі для дзяцей і дарослых была створаная п’еса-казка «Сьцяпан — вялікі пан», што — пакладзеная на музыку кампазы-

тарам Юр’ем Семянякам — сталася першай беларускай дзіцячай апэратай.

Парадак панаваў на ўсіх палубах і тады, калі спадар Артур быў дырэктарам менскага Дому літаратара.

Шмат каму жыцьцё Вольскага падавалася ўва ўсіх сэнсах камфортным і бяспмарным. Але пад ягоным нацельнікам, што частку выглядаў з-пад моднай ка-

Артур Вольскі

шулі, білася сэрца, якое прывяло пісьменьніка ў кастрычніку 1988-га ў шэрагі стваральнікаў Беларускага Народнага Фронту «Адраджэньне».

Вольскі ўваходзіў у склад некалькіх Соймаў БНФ, узначальваў Беларускае дэмакратычнае аб’яднаньне вэтэранаў вайны. Некалькі разоў я быў сьведкам таго, як на акцыях дэмакратычных сілаў сваім уладным позіркам і зычным голасам спадар Артур спыняў і прымушаў адступіць чорныя шэрагі гэтых званых «ахоўнікаў правапарядку».

Ягоны бацька Віталь, аўтар славутага «Несьцеркі», пражыў восемдзесят сем гадоў, маці — дзевяноста чатыры. Генатып і магутнае здароўе абяцалі спадару Артуру доўгае жыцьцё. Аднак умяшаўся выпадак, а найвергодней — загадзя сплянаваная акцыя. Пасьля вечаравага выступу перад школьнікамі Вольскага запыніла вялікая агрэсіўная кампанія. Яго ня проста жорстка зьбілі, але і распанулі, пакінуўшы непрытомным ляжаць на халоднай лістападаўскай зямлі. Перажыты тады шок, на думку мэдыкаў, і справакаваў анкалягічнае захворваньне...

Адным зь ягоных найлепшых паэтычных твораў апошніх гадоў многія лічаць верш «Калі гучыць «Магутны Божа»:

*Калі гучыць «Магутны Божа»,
гатоў я ўпасці на калені.
Бог — толькі Бог! — нам данамога
знайсці шляхі да вызваленьня...*

Таленавіты род Вольскіх доўжыцца ў Артуравым сыну Лявону — адным з найпапулярнейшых у краіне рок-музыкаў.

Артур Вольскі

23.9.1924, Койданова –
5.9.2002, Менск.

Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

У ягонай душы заўсёды жыў вольналюбівы дух продкаў— ліцвінаў з роднае вёскі Шляхецкая Ваколіца, назоў якой бальшавікі сцёрлі з мапаў.

Пры канцы 1942-га васьмнаццацігадовы юнак пераходзіць лінію фронту, каб дабрацца да Саратава. Там у эвакуацыі знаходзіўся Гомельскі тэхнікум, куды Рыгор паступіў перад самым пачаткам вайны. Падчас вандровак па Расеі Клімовіча паводле абвінавачаньня ў шпіёнстве схапіла НКВД. Пачынаюцца яго блуканьні па пакутах, якія зацягнуліся на паўтара дзясятка гадоў.

За напісанья пасья арышту антысталінскія вершы Клімовіча накіроўваюць у Гарляг пад Нарыльскам, што меў неафіцыйную рэпутацыю лягеру сьмерці. У 1950-м яго паўторна асуджаюць на дзесяць гадоў зьняволеньня.

Пасья таго, як «бацька ўсіх народаў» выправіўся на той сьвет і ў СССР пачаліся масавыя амністыі, у Гарлягу рэжым, наадварот, зрабіўся яшчэ больш жорсткім. Ахова атрымала дазвол расстрэльваць зьняволеных без суду й сьледзтва.

Калі колькасьць забітых наблізілася да дваццаціх, цяргеньне вязьняў высіліла-

ся: 25 траўня 1953 году над лягерам быў узняты чорны з чырвонай паскаю сьцяг паўстаньня.

На чале яго стаў беларус Рыгор Клімовіч.

Ён жа пазьней склаў гімн паўстаньня «Ня страшны нам тыранствы бальшавізму», які зьняволеныя сьпявалі

Рыгор Клімовіч

на мэлэдыю песні Ўкраінскай паўстанцкай арміі «Мов той олень, што загнаніў в болото».

Паўстанцы патрабавалі прыезду з Масквы камісіі ЦК КПСС, рэабілітацыі іншадумцаў і вязьняў, якія да 1939 году не былі грамадзянамі СССР. Выступ зьняволеных доўжыўся сорок дзён, пасья чаго ўнутраныя войскі атрымалі загад увайсці на тэрыторыю Гарлягу і адкрыць агонь на зьнішчэньне з усіх відаў зброі.

За тры дні палегла болей за тысячу вязьняў, але крывавыя ахвяры не пайшлі намарна. Гарляг быў расфармаваны, і гэта ўратавала мноства іншых жыцьцяў.

Да канца васьмідзясятых гадоў Клімовіч заставаўся пад наглядам КГБ, але і ў той пэрыяд не пакідаў супраціву: наладжваў сувязі паміж былымі палітвязьнямі, працаваў над успамінамі, якія пад назовам «Канец Гарлягу» выйшлі асобнай кнігаю ў 1999-м.

На той час імя правядыра легендарнага паўстаньня было добра вядомае ня толькі ў Беларусі. Клімовіч выступавіў на міжнародных канфэрэнцыях і на мітынгх, актыўна супрацоўнічаў з расейскім «Мэмарыялам» і «Мартыралёгам Беларусі». Ён палымяна й доказна абвяргаў культываваную за савецкім часам дыі пазьней думку аб «пакорліва-талерантным» няўдзе беларусаў у антысталінскім супраціве.

Найяскравейшым у арсэнале яго доказаў было Нарыльскае паўстаньне, у якім бралі ўдзел болей за пяць тысяч беларусаў, чацьвёра зь якіх узначальвалі паўстанцкія камітэты.

Створаны Рыгорам Клімовічам паўстанцкі гімн, перакладзены на ўкраінскую, польскую, літоўскую і нямецкую мовы, гучыць на міжнародных сустрэчах вязьняў ГУЛАГу.

Рыгор Клімовіч

3.10.1924,

в. Шляхецкая Ваколіца,

цяпер в. Цярэшкавічы,

Гомельскі раён —

1.7.2000, Гомель

«Свабодны розум ня можа трываць няволі» — было сказана яшчэ ў антычным свеце.

На пачатку 1946-га настаўнікі і моладзь Слонімшчыны заснавалі падпольную беларускую арганізацыю з канспірацыйным назовам «Чайка». Гэта было адказам на «татальныя зачысткі» гэбістамі «варожых элемэнтаў» і на хвалю русіфікацыі, што абрынулася па вайне на былыя заходнебеларускія землі, дзе на ўсе больш-менш значныя пасады пачалі прызначаць людзей, варожых да беларушчыны. «Чайка» мела на мэце змаганьне за нацыянальныя правы беларусаў і ўрэшце — стварэньне незалежнай дзяржавы. Слонімскія патрыёты імкнуліся пашыраць свае ідэі ў іншых рэгіёнах.

Уладзімер Салавей

У Баранавічах філію арганізацыі стварыў студэнт гістарычна-філялягічнага факультэту мясцовага настаўніцкага інстытуту Ўладзімер Салавей, які ўвайшоў у кіроўны орган «Чайкі» — Цэнтар беларускага вызваленчага руху.

Калі ў 1947-м пачаліся арышты сяброў, Уладзімер здолеў перайсьці на нелегальнае становішча. Ён быў, мяркуючы па ўсім, добры канспіратар: МГБ некалькі гадоў не магло схопіць маладога настаўніка, які ня толькі хаваўся на бацькоўскім хутары, але і ездзіў, узброены наганам, па рэспубліцы.

Яго арыштавалі на пачатку пяцідзясятых. У той час, калі я немаўлёнкам смактаў маміну цыцу, майго аднайменьніка жудасна катавалі. Нечакана Ўладзімераву бацьку «органы» загадалі зьявіцца ажно ў Казань. Дадому ён вярнуўся з вусьцішняй навіной: у гэбіцкіх катойнях Валодзю ня толькі адбілі ныркі. Ягоны розум не перанёс няволі...

Можна толькі здагадавацца, якія думкі апаноўвалі яго ў хвіліны прасьвятленьняў, калі Ўладзімер бачыў краты

на вокнах і з жахам глядзеў на санітараў. Праз колькі гадоў сваякам дазволілі забраць яго дахаты, але, убачыўшы жыцьцё тагачаснай, загнанай у калгасны прыгон вёскі, розум Салаўя зноў ня вытрымаў, гэтым разам — фатальна.

Сорак гадоў — цэлае жыцьцё — ён знаходзіўся ў вар'ятні пад Горадняй, а ў 1996-м, нават не напісаўшы і не патэлефанаваўшы родным, Уладзімера перавялі ў псыхічную лякарню ў вёсцы Казлоўшчына на Дзятлаўшчыне. Неўзабаве, сям'і паведамлілі, што ён нібыта ўзімку заблукаў у лесе, замёрз і быў знойдзены, толькі калі растаў сьнег. Труну не адчынялі.

Але самае страшнае для мяне ў лёсе Салаўя ня гэта. Самае страшнае, што сваякі патрыёта анічога ня ведалі аб прычынах ягонага арышту, ніколі ня чулі пра «Чайку»... Для іх ён быў проста няшчасным вар'ятам, на магіле якога доўгі час не было нават сьціплага помніка...

Уладзімер Салавей (у цэнтры) зь сябрамі. Справа — будучы кіраўнік «Чайкі» Васіль Супрун. 1943

Уладзімер Салавей
1925, в. Гуменікі,
цяпер Слонімскі раён —
1996, в. Казлоўшчына,
Дзятлаўскі раён.
Пахаваны ў в. Жыровічы,
Слонімскі раён

У чэрвені 1947 году міністар дзяржбяспекі БССР Лаўрэнці Цанава вырашыў асабіста дапытаць сакратара нелегальнага Саюзу вызвалення Беларусі, які дзейнічаў у Наваградку.

Магчыма, «беларускі Берыя» спадзяваўся ўбачыць перад сабой зламананага арыштан юнака, якога лёгка будзе раскалоць, але адразу адчуў, што перад ім чалавек іншага гарту.

Міністар чытаў паперы: франтавік, мэдалі «За адвагу», «За баявыя заслугі», «За ўзяцце Кёнігсбэргу»... Арыштант раптам рэзка адштурхнуў канваіра і, схапіўшы цяжкі столак, кінуўся на Цанаву.

Вымуштраваным гэбісцікім ахоўнікам удалося скруціць вязня, якога адразу ж пачалі жорстка зьбіваць...

Непрытомнага скрываўленага юнака, якога вынеслі з кабінэту, звалі Алесем Усюкевічам.

Некалькі месяцаў таму, пры канцы 1946-га, ён стварыў з сябрамі падпольную арганізацыю, чыёй канчатковай мэтай быў выхад Беларусі з СССР (што, між іншым, не прэрэчыла савецкай Канстытуцыі). Паводле правілаў канспірацыі, кожны ўдзельнік Саюзу вызва-

У паваным Менску ў ліку першых новых будынкаў было ўзведзенае правае крыло міністэрства дзяржаўнай бясьпекі. Канец 1940-х

Алесь Усюкевіч

леньня не павінен быў ведаць больш за двух сяброў.

Упершыню ўсе вяснаццаць патрыётаў, з якіх складаўся Саюз, сустрэліся на закрытым судовым паседжанні.

На лаве падсудных не было толькі правакатара. Актывна ўдзельнічаў у справах арганізацыі супрацоўнік баранавіцкай абласной газеты Алесь Бажко. Ён ня быў арыштаваны і засуджаны, а пазней зрабіў кар'еру літаратара, нястомна выкрываючы ў сваіх публікацыях антысавецкія падкопы нацыяналістаў, імперыялістаў і клерыкалаў.

Усюкевіч атрымаў дзесяць гадоў канцлягеру.

Яму ішоў дваццаць трэці год.

Знявольне ён адбываў у Казахстане, дзе і застаўся пасля вызвалення.

Там дачакаўся таго, за што змагаўся ў юнацтве, — незалежнасці Беларусі. Праўда, Беларусь хутка ператварылася зусім ня ў тую краіну, пра якую марылі маляды патрыёты.

Напэўна, таму спадар Усюкевіч так і не вярнуўся на Бацькаўшчыну.

Цяпер з вяснаццаці сяброў Саюзу вызвалення Беларусі жыве толькі адзін — Міхась Кожыч. Ніхто з іх так і не прычкааў рэабілітацыі.

Алесь Усюкевіч

Люты 1925, в. Хадасы, цяпер Наваградзкі раён — 10.1.2004, Паўладар, Казахстан

Галоўныя вехі жыцця Янкі Сурвілы я ведаю дзякуючы знаёмству зь ягонай жонкаю Івонкай.

У чатыры гады ён ужо чытаў па-беларуску і ведаў на памяць Купалаву паэму «Курган».

У 1942-м сямнаццацігадовы Янка — дырэктар пачатковай беларускай школі, спаленай партызанамі.

Па вайне ў беларускім лягеры для перамешчаных асобаў у нямецкім Ватэнштэце ён засноўвае й рэдагуе часопіс «Шляхам жыцця».

Потым — эміграцыя ў Францыю. Там у 1948-м, на Першым зьездзе беларускай эміграцыі ў Парыжы, адбываецца рамантычнае Янкава знаёмства з зусім яшчэ юнай Івонкаю Шыманец, якая празь дзесяць гадоў стане ягонай жонкаю.

Янка Сурвіла

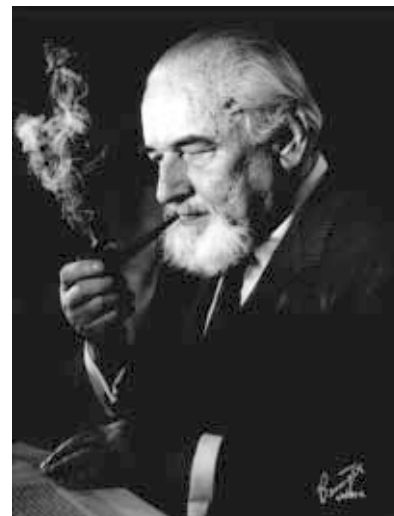
Старшыня Рады БНР Івонка Сурвіла

Атрымаўшы стыпэндыю Мадрыдзкага ўніверсітэту, Сурвіла вывучае эканоміку і робіць захады, каб арганізаваць беларускамоўныя праграмы Гішпанскага радыё. 25 сакавіка 1952 году ён выходзіць у этэр зь першай скіраванай на Беларусь перадачаю. У 1958—1965 гады Янка вядзе з Гішпаніі штодзённыя беларускія радыёперадачы.

Пасьля пераезду Сурвілаў у Канаду наша заакіянская дыяспара атрымала ў асобе Янкі чалавека, які, паводле словаў Барыса Рагулі, «быў прычынны да вытокаў усіх пачынаньняў на беларускай палітычнай і грамадзкай ніве, што зарадзіліся і рэалізаваліся ў Атаве».

Зь дзіцячых гадоў, калі сам змайстраваў свой першы фотаапарат, ён захаваў захапленне мастацкай фатаграфіяй, пакінуўшы, у прыватнасьці, цэлую галерэю партрэтаў нашых літаратараў-эмігрантаў, у тым ліку партрэт Натальі Арсеньневай, зьмешчаны ў менскай кнізе яе вершаў «Яшчэ адна вясна» (1996).

У вечнасьць Янка адышоў, як і жыў, грамадзянінам Беларускай Народнай Рэспублікі, Раду якой ад 1997 году ўзначальвае Івонка Сурвіла.

Янка Сурвіла

20.6.1925, в. Бялёвічы, цяпер Смаргонскі раён – 3.6.1997, Атава, Канада
Пахаваны ў Олд-Чэлсі паблізу Атавы

Мне хочацца напісаць апавяданьне пра закаханую ў Янку Філістовіча французжанку — ягоную аднакурсніцу з гістарычнага факультэту Сарбонны.

Пра тое, як дзякуючы высокаму цёмна-русаму хлопцу, якога сябры зь любасьцю, а магчыма, і зь лёгкай зайздасьцю называлі Напалеонам, дзяўчына даведалася пра невядомую ёй краіну паміж Польшчай і Расеяй і нават вывучыла на роднай Янкавай мове два словы, якія памятае дагэтуль — «Жыве Беларусь!».

Янка выдаваў часопіс зь няпростым для французскага вуха назовам «Моладзь», быў адным зь лідэраў згуртаваньня сваіх маладых суайчыньнікаў.

Янка Філістовіч

Потым ён паехаў вучыцца ў Лювэнскі ўнівэрсытэт у Бэльгіі, і дзяўчына зрэдку

атрымлівала пра Янку звесткі ад агульнага знаёмага — мастака Міхася Навумовіча.

Яна ганарылася, калі пачула, што ў дваццаць пяць гадоў Філістовіч стаў сябрам Рады БНР — ураду сваёй краіны ў выгнаньні.

А тады Янка зьнік.

Толькі празь пяцьдзясят гадоў гераіня майго аповеду зноў сустрэне мэсье Навумовіча і даведаецца, што ў 1951-м Філістовіч на парашуце дэсантаваўся на родную зямлю і стварыў партызанскую групу, мэтаю змаганьня якой была вольная эўрапейская Беларусь.

Праз год, калі Янка будзе выходзіць з акружэньня, школьны сябар падсыпле яму ў гарбату снатворнага... У 1953-м Філістовіча прысудзяць да расстрэлу...

Гэта быў год майго нараджэньня.

Я абавязкова напішу свой аповед, і мне дапаможа дакумэнтальная кніга Аляксандра Лукашукі «Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста», якая вярнула Янкава імя ў нашу гістарычную памяць.

Ён загінуў ва ўзросьце Каліноўскага, зь якім Янку часта параўноўвалі.

Сьледчы Рыгор Трапш, які вёў справу Філістовіча ў 1952 годзе, засьведчыў, што Янка не ўчыняў тэрарыстычных актаў і не дазволіў людзям з сваёй групы ніводнага рабунку і забойства. Паводле Трапша, на ягоным падсьледным не было крыві і за часы вайны.

Калі краіна здабыла незалежнасьць, у друку гучалі прапановы ўлучыць імя Філістовіча ў сьпіс ста найвыдатнейшых асобаў Беларусі за ўсе дзесяць вякоў яе гісторыі. Але сёньня артыкулу пра яго вы ня знойдзеце нават у гістарычнай энцыкляпэдыі...

Малодшая сястра Філістовіча Галіна захоўвае ягонае прысланае з Захаду ў 1950-м фота.

На адвароце Янкавай рукою напісаны верш, дзе ёсьць такія радкі:

*Усё праходзіць, мінае, як дым,
Сьветлы ж сьлед будзе вечно жывым!*

Янка Філістовіч

14.1.1926, в. Паняцічы, цяпер Вялейскі раён — 1953, Менск.

Месца пахаваньня невядомае

«У чалавечых характараў, як і ў некаторых будынкаў, некалькі фасадаў, прычым ня ўсе яны прыемныя на выгляд», — заўважыў французскі афарыст Франсуа дэ Лярошфуко. Характар пісьменьніцы і кінасцэнарысткі Лідзіі Вакулоўскай належаў якраз да такіх. Аднак галоўнай рысаю ў ім была незьнішчальная вальнадумнасць.

Аднойчы пры канцы васьмідзясятых на зьездзе Саюзу пісьменьнікаў мне паказалі немаладую прыгожую жанчыну з нумарам «Новаго мира» ў руках. «Вакулоўская, дысыдэнтка», — з захапленьнем сказаў знаёмы.

Кватэра Лідзіі Аляксандраўны на вуліцы Берасьцянскай у сярэдзіне 1960-х сапраўды была своеасаблівым менскім клюбам вальнадумцаў (гэтаму спрыялі і прыстойныя ганарары гаспадыні, якая пісала парасейску і часта друкавалася ў Маскве).

Як згадвае ў сваёй кнізе «На высьпе ўспамінаў» адзін з блізкіх знаёмых Вакулоўскай пісьменьнік Валянцін Тарас, у той вялікай стракатай кампаніі літаратараў, журналістаў, актораў, мастакоў закраналіся самыя рызыкаўныя тэмы. Дарагога Леаніда Ільліча нехта зь вясёлай застоліцы мог назваць «трагядытам», ягонага галоўнага ідэоляга Суслава — «сушанай воблай», а ўсіх крамлёўскіх старцаў — «тупарылай шарагай».

Лідзія Вакулоўская

Калі я гасьцяваў у Бэрліне ў вядомага нямецкага беларусіста і колішняга палітвязьня Норбэрта Рандава, той паказаў мне некалькі сотняў старонак, ксэракапіяваных ім з адкрытых пасьля ўзьяднаньня Нямеччыны архіваў штазі.

Добры Норбэртаў прыяцель, апрача ўсяго астатняга, пісаў падрабязныя справаздачы пра дні нараджэньня «аб'екта» ўлучна з плянам стала і пералікам тостаў.

Падобныя госьці наведваліся і да Вакулоўскай. Адну, Зоечку, потым вылічылі, але яна пасьпела ўжо «напісаць опэру».

Лідзію зь сябрамі пацягнулі ў КГБ. Валянціна Тараса прымусілі звольніцца з рэдакцыі «Нёману», а ягоную жонку адхілілі ад этэру на Беларускам тэлебачаньні. Саму Вакулоўскую, якая была на вольных хлябах, абвінавчвалі ў пашырэнні забароненай літаратуры, спробах перадаць на Запад для публікацыі свае аповесці й нават у закліках да тэрору. Выступаючы тады на рэспубліканскім партактыве, першы сакратар ЦК КПБ П. Машэраў хваліў «органы» за тое, што ўскрылі «антысавецкі нарыў на кватэры члена Саюзу пісьменьнікаў Вакулоўскай».

Пасьля тых падзеяў Лідзія Аляксандраўна пражыла яшчэ чвэрць стагодзьдзя і выдала паўтара дзясятка кніг сваёй жывой чытальнай прозы. Яна памерла ў жніўні 1991-га, калі «шарага» пугчыстаў спрабавала павярнуць кола гісторыі назад. Адным зь яе апошніх твораў стала аповесць «Вальфрам — мэтал цьвёрды», прысьвечаная часу сталінскіх рэпрэсіяў.

Лідзія Вакулоўская

20.2.1926, Шчорс,
Чарнігаўская вобл.,
Украіна —
28.8.1991, Шчорс, Украіна

Мы пазнаёміліся пры канцы васьмідзясятых у Маскве на паседжаньні Савету па беларускай літаратуры Саюзу пісьменьнікаў СССР, куды запрасілі зь дзясятка айчынных літмаладзёнаў. Абмеркаваньне нашай творчасці пачалося з таго, што адзін з сталічных крытыкаў публічна паведаміў: чытаючы творы гасьцей, учора раптам зразумеў, што беларуская мова, аказваецца, сапраўды існуе.

Адамовіч крыху спазьніўся і, пачуўшы ад нас пра зробленае «старэйшым братам» адкрыцьцё, толькі пагардліва махнуў рукою, дадаўшы пару моцных слоў.

Алесь Адамовіч

Потым ён першы падпісаў складзены намі зварот у высокія інстанцыі з просьбаю стварыць у Менску музэй Уладзімера Караткевіча. Праўда, адразу ж упэўнена заўважыў: «Нічога, хлопцы,

у вас не атрымаецца».

Ягонья (на шчасьце, ня толькі пэсымістычныя) пранозы здзяйсняліся і ў маштабах нязьмерна большых. Адамовіч прадказаў крывавыя падзеі ў Вільні, а на пачатку лета таго самага гістарычнага 1991 году пайшоў у заклад з славутым палітолягам Гэнры Кісынджэрам, сьцьвярджаючы, што КПСС хутка сыдзе з арэны.

Ён усё сваё жыцьцё ваяваў за справядлівасьць: у партызанах, куды трапіў падлеткам; у Маскоўскім дзяржаўным унівэрсытэце, дзе працаваў на катэдры нацыянальных літаратураў і адкуль быў выгнаны ў сувязі з справаю пісьменьнікаў-дысыдэнтаў Сіняўскага і Даніэля; у Інстытуце літаратуры Акадэміі навук Беларусі, дзе адраджаў мэтадалягічныя прынцыпы праўдзівасьці й гістарызму...

Рэзкі канфлікт зь беларускім кіраўніцтвам пасля чарнобыльскай катастрофы, праўду пра якую ён імкнуўся данесьці любымі шляхамі, прывёў да пераезду ў Маскву. Там Адамовіч стаў адным з выбітных

удзельнікаў перабудовы і далейшых вірлівых палітычных падзеяў.

Ён стаў аўтарам сямнаццаці прыжыцьцёвых кнігаў, у тым ліку раману «Карнікі» і «Хатынскай аповесці», паводле матываў якой зьняты фільм «Ідзі і глядзі».

Аднак Алесь Адамовіч належаў да тых творцаў, асоба якіх вышэйшая за іх творы.

Напэўна, ён і сам разумеў гэта, адважна рынуўшыся ў палітыку і грамадскую дзейнасьць: быў народным дэпутатам, працаваў у «Мэмарыяле», выступаў з палымымі прамовамі на мітынгх. Ня раз прыяжджаў у Менск на Чарнобыльскі шлях...

Ягоная сьмерць сталася сымбалічнай: падчас суду, пасля выступу ў абарону інтарэсаў Міжнароднага літаратурнага фонду. У 1997-м, пасьмяротна, яго назвалі ляўрэатам прэміі гэтага Фонду «За гонар і годнасьць таленту».

Імя Адамовіча мае адна з прэміяў, якую прысуджае Беларускі ПЭН-цэнтар.

Алесь Адамовіч
3.8.1926*, в. Канюхі,
Капыльскі раён –
26.1.1994, Масква, Расея.
Пахаваны ў в. Глуша,
Бабруйскі раён

* Афіцыйная дата нараджэньня Алесь Адамовіча, 3.9.1927, замаяваная ў энцыклапэдыях, — вынік таго, што ў часе вайны маці больш як на год «падмаладзіла» сына, ратуючы яго ад вывазу ў Нямеччыну.

Упершыню мы сустрэліся ў зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш. Празь некалькі дзён знаёмы, пачуўшы імя Церашчатавай, акругліў вочы: «Ніякіх кантактаў!.. Ты ведаеш, што яна служыла ў выведцы? Цяпер разумееш, чаму яе ў Зэльву так цягне?»

Яна сапраўды служыла ў савецкай выведцы. Сямнаццацігадовую Вольгу немцы мабілізавалі капаць акопы. Дзяўчыне ўдалося зьбегчы, перайсьці лінію фронту і запісацца ў школу радыстак. На пачатку пяцідзясятых, праходзячы каля Акадэміі навук, яна зайшла ў аддзел кадраў запытацца наконт якой-небудзь працы. «Баявое мінулае» адыграла сваю ролю, і яе залічылі сакратаркай.

Для беларускай мастацтвазнаўчай навукі гэта быў шчаслівы момант.

Вольга Церашчатава

Вольга Церашчатава (крайняя справа) з калегамі на гасьцінах у Ларысы Геніюш (другая справа). 1970-я

У 1968-м супрацоўніца акадэмічнага Інстытуту мастацтвазнаўства, этнаграфіі й фальклёру Церашчатава абараніла кандыдацкую дысэртацыю па даваеннай беларускай графіцы. Але яе зорны час быў наперадзе...

У тыя гады фізык Юры Хадыка і гісторык Элеанора Вецер запалілі дзясяткі два гэткіх самых апантаных навукоўцаў сваёй ідэяй стварыць Музэй старажытна-беларускай культуры. Аднак у 1973-м у рэспубліцы разгарнулася змаганьне з нацыяналізмам. Перастрахоўваючыся, акадэмічнае начальства пазбавілася ад пяцісот першых экспанатаў будучага музэю. Тады яго стваральнікі прыйшлі ў кабінэт да Церашчатавай і знайшлі ў ёй неацэннага паплечніка.

Вольга Васілеўна сама езьдзіла ў экспэдыцыі, дзе лёгка знаходзіла агульную мову і з раённымі начальнікамі, і зь святарамі, і з простымі сялянамі. Яна ўмела браць на сябе адказнасьць. Яна была здольная на фантастычныя рэчы. Немагчыма зразумець, як яна змагла пераканаць міністра культуры Літвы перадаць Беларусі калекцыю з тысячы твораў нашага народнага мастацтва канца XIX стагодзьдзя, што вядома ж, паводле завязьдэнкі нашых суседзяў, лічыліся «літоўскімі».

У 1979-м Музэй старажытнабеларускай культуры адчыніўся. Загадчыцай стала Вольга Церашчатава. Яе хапіла і на тое, каб празь некалькі гадоў выдаць сваю манаграфію «Старажытнабеларускі манумэнтальны жывапіс XI—XVIII стст.», якую адзін з рэцэнзэнтаў назваў «важкай цаглінкаю ў будынак Адраджэньня».

Апошні раз мы бачыліся зь ёю там, дзе і першы, — у Зэльве. Вось толькі спадарыня Ларыса не сустрэла нас і ня выйшла правесьці. У той дзень мы самі праводзілі яе ў апошні шлях.

Я глядзеў на Церашчатаву і бачыў, якая гэта для яе цяжкая страта.

Вольга Церашчатава
24.7.1926, Лоеў –
30.3.1992, Менск.
Пахаваная на менскіх
Паўночных могілках

Увесну 1983-га мы зь сябрам Вінцэсем Мудровым ехалі на пахаваньне Ларысы Геніюш. У вагоне дызэлю з Баранавічаў на Ваўкавыск, відавочна зрэгаваўшы на беларускую мову, да нас пачаў прыглядацца высокі станісты мужчына. Мы як па камандзе насыцярожыліся й замоўклі. Але ў Зэльве падзроны пасажыр выйшаў сьледам, і мы, убачыўшы ягоную выпраўку, ужо амаль не сумняваліся, з кім маем справу.

Як жа прыемна было памыліцца, калі даведаліся, што наш нежаданы спадарожнік — сулягернік спадарыні

Мікола Канаш

Ларысы, якому яе вершы дапамаглі вытрымаць тыя нечалавечыя ўмовы. Іх, вершы, перапісанья на папяроснай паперы, перадавалі з жаночай зоны ў мужчынскую, выкарыстоўваючы самыя розныя вынаходкі. Адною з найбольш надзейных схованак быў кавалак вугалю з сакрэтам.

Свае 25 гадоў Мікола Канаш атрымаў за тое, што вучыўся пры немцах у Пастаўскай настаўніцкай сэмінарыі і ўступіў там у Саюз беларускай моладзі. Яго арыштавалі падчас службы ў войску: выпісалі камандзіроўку ў штаб часткі й пазнаёмілі зь яшчэ адным «камандзіраваным». Мікола ўсё зразумеў, калі пайшоў у цягніку ў прыбіральню, а той, другі, адразу рвануўся за ім.

Канцлягер у Інце толькі загартаваў яго беларускі патрыятызм. Адночы, ужо праз шмат гадоў пасьяла вызваленьня, Канашу за «выдатную працу» ў шахтах прапанавалі ключы ад кватэры й пуцёўку ў Карлавы Вары. Але трэба было выканаць адну «фармальнасьць»: пакаяцца ў мясцовай газэце за грахі маладосьці. Новай кватэры, як і славутага курорту, Мікола Імпалевіч так і не пабачыў.

Там, у Комі АССР, адкуль і на «волі» не дазвалялі вярнуцца на Бацькаўшчыну, ён сустрэў сваё шчасьце —

украінку Соф’ю, таксама асуджаную на 25 гадоў за нацыяналізм, у прыватнасьці за тое, што падняла зь зямлі ліст, які кінуў на дол адзін з палонных байцоў Украінскай паўстанцкай арміі, калёну якіх гналі па вуліцы. Міколу і Соф’ю тамемна павянчаў украінскі вуніяцкі сьвятар, былы зьняволены. Усё жыцьцё яны, не дамаўляючыся, гаварылі ў сям’і кожны на сваёй мове.

Я пераканаўся ў гэтым, гасьцюючы ў Канашаў у іхняй каапэратыўнай кватэрцы ў Жлобіне, куды ім удалося пераехаць з Поўначы адно ў сямідзясятых. Жытло месцілася на першым паверсе шматпавярховіка і, калі на стала скончыліся салёныя гуркі, гаспадар злёгка пасунуў ходнічак, падчапіў шахтарскім мезенцам уштукаванае ў масьнічыну непрыкметнае колца, і маім вачам адкрыўся ўваход у глыбачэзнае сутарэньне, дзе можна было б схавачь цэлы ўзвод.

У дзевяностыя дзядзька Мікола не ўступаў ні ў якія арганізацыі, але ў Жлобіне сваім лічылі яго і тэбэмаўцы, і фронтаўцы. Для моладзі ён быў легендай і разам з тым — зусім рэальным узорам непахіснага беларускага патрыёта.

Мікола Канаш

15.11.1926, в. Озерава,
цяпер Браслаўскі раён —
29.10.2006, Жлобін

Ён меў канспірацыйную мянушку Сокал. Яго мараю з ранніх гадоў была вольная Беларусь.

Падчас вайны Кастусь Рамановіч вучыўся ў Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі, быў сябрам Саюзу беларускай моладзі, а потым — курсантам афіцэрскай школы Беларускай Краёвай Абароны ў Менску. Ён адмовіўся ісьці на Запад.

Сокал хацеў лётаць толькі над Беларусьсю, але якраз такім, як ён — сьветлым і апантаным, — лёс накіроўваў далёкія нябёсы. А найчасьцей — не нябёсы, а клеткі.

Першы арышт у 1944-м. Рамановічу ўсяго сямнаццаць.

Вяртаючыся праз два гады з варкуцінскіх лягераў, ён, не баючыся, сказаў сустрэтаму на баранавіцкім

вакзале знаёмаму: «Ня думай, што мяне запалохалі. Я прыехаў, каб змагацца з гэтай уладай за нашу незалежнасьць».

У роднай хаце на Наваградчыне малодшы брацік схаваўся ад незнаёмага дзядзькі пад ложак. Бацька толькі кінуў Кастусю і адварнуўся, зрабіўшы выгляд, што не пазнае «блуднага» сына.

У 1946-м Рамановіч з аднадумцамі заснаваў у Наваградку нелегальны Саюз вызваленьня Беларусі ды стаў кіраўніком яго фінансавага аддзелу. Мэтаю Саюзу было стварэньне самастойнай беларускай дзяржавы. Сымблямі арганізацыі сталі бел-чырвона-белы сьцяг і Пагоня, а гімнам — «Мы выйдзем шчыльнымі радамі». Асноўным мэтадам змаганьня патрыёты лічылі антысавецкую агітацыю, але пры гэтым не выключалі і збройнага супраціву.

Іх выдаў правакатар. Рамановіч быў засуджаны на дзесяць гадоў лягераў і пяць гадоў паразы ў правах.

У перасыльнай турме ў Воршы Кастуся з паплеч-

нікамі кінулі ў адмысловы барак да ўзброеных нажамі і кінжаламі блатных. Зброю нашых хлопцаў сталі брусы ад зламаных нараў. Тую лютую бойку, інспіраваную дзеля фізычнага зьнішчэньня палітвязьняў, Рамановіч назаве ў сваіх мэмуарах Аршанскаю перамогай.

Пасьля вяртаньня ў Беларусь Кастусь Рамановіч жыў у Пінску.

Калі над краінаю падзьмулі вятры пераменаў, ён адразу далучыўся да незалежніцкага руху. Стаў сябрам Таварыства беларускай мовы і Беларускай сацыял-дэмакратычнай Грамады, ствараў на Палесьсі дэмакратычную этэранскую арганізацыю.

Ганаруся тым, што ў ягонай бібліятэцы засталіся мае кнігі з аўтаграфамі.

Падчас нашай сустрэчы мне падумалася, што з такімі, як ён, было б нястрашна і на этапе, і ў лягерным бараку.

Спадар Кастусь не дачакаўся ад сёньняшніх уладаў рэабілітацыі, як не пасьпеў узяць у рукі кнігу сваіх успамінаў «За волю Беларусі», што пабачыла сьвет празь некалькі месяцаў пасьля таго, як ён разлучыўся з душой.

Няхай Сокалу будзе ўтульна там, у нябеснай Беларусі!

Кастусь Рамановіч

1.1.1927, в. Лозкі,
цяпер Наваградзкі раён —
31.1.2005, Пінск

У дзяцінстве заходнебеларускі хлопчык Міхал стаў сьведкам таго, як увосень 1939-га чырвонаармейцы, што патрабавалі называць іх «вызваліцелямі», расклалі каля школы вогнішча з кнігаў. Савецкі афіцэр кідаў у пальмы ўсё, што было надрукавана «не по-русски».

Напэўна, тое вогнішча і запраграмавала стаўленьне Дубянецкага да новай улады. Тым больш, што неўзабаве НКВД арыштавала за антысавецкую агітацыю яго нага бацьку.

На першы погляд, Міхал Дубянецкі рабіў пасьпяховую кар’еру: скончыў Рэспубліканскую партыйную школу і Вышэйшую партшколу ў Маскве, працаваў на адказных пасадах у менскіх выдавецтвах, з посьпехам займаўся літаратурнымі перакладамі зь некалькіх моваў, быў прызначаны інструктарам сэктару друку ЦК КПБ... Яму зайздросьцілі, але Міхал Хведравіч не лічыў, што жыцьцё ўдалося. Ён быў з тых, хто ня проста разумее антычалавечую сутнасьць таталітарызму, але і рыхтаваўся кінуць яму выклік.

Шчодра надзелены арганізатарскімі здольнасьцямі, Дубянецкі шмат зрабіў для разьвіцьця ў Беларусі энцыклапэдычнай справы. Калегі сьцьвярджаюць, што менавіта ён быў ініцыятарам шматтомнага выданьня твораў беларускага фальклёру. Ягоны талент кнігавыдаўца найбольш поўна раскрыўся на пасадзе дырэктара выдавецтва «Мастацкая літаратура». Прымаючы на працу новага супрацоўніка,

Міхал
Дубянецкі

Дубянецкі зазвычай казаў: «Запомніце, Вы прыйшлі працаваць рэдактарам, а ня цэнзарам». Добра ведаючы «кухню» савецкай цэнзуры, ён здолеў давесці да сустрэчы з чытачом шмат сумнеўных з гледзішча ўлады кнігаў, у тым ліку чатырохтомнік Васіля Быкава, уключыўшы туды крамольную аповесьць «Мёртвым не баліць».

Уся лёгіка жыцьця Дубянецкага прывяла яго ў шэрагі тых, хто пры канцы васьмідзясятых узяў на сябе адказнасьць за будучыню Беларусі. Ён быў сярод ініцыятараў стварэньня Камітэту-58, што падрыхтаваў Устаноўчы сход «Мартыралёгу Беларусі» 19 кастрычніка 1988 году. На тым гістарычным сходзе, дзе спадар Міхал старшыняваў, быў утвораны Арганізацыйны камітэт БНФ «Адраджэньне».

Дубянецкі стаў адным з найактыўнейшых сябраў як Грамадзкай рады «Мартыралёгу», так і Аргкамітэту (а затым і першага Союму) БНФ. Ён умеў трымаць удар. Ён быў побач з намі на векапомных агульнабеларускіх Дзядках 30 кастрычніка 1988-га. Ягоны нягучны, але прасякнуты вераю ў сваю праўду голас прымушаў заціхаць шматтысячныя мітынгі.

Дубянецкага пахавалі пад бел-чырвона-белым сьцягам, якому заставаўся яшчэ год да таго, каб стаць дзяржаўным.

Пасьмяротную публікацыю ягоных мэмуараў «Трэба рызыкаваць...» (дзе фігуравала размаітая нечысьць ад загадчыкаў аддзелаў ЦК КПСС да шараговага стукача М.), распачатую ў часопісе «Польмя» Сяргеем Законьнікавым, помсьліва спыніў прызначаны ўладамі новы галоўны рэдактар М. Мятліцкі.

Міхал Дубянецкі
4.3.1927, в. Востраў,
цяпер Пінскі раён –
3.9.1990, Менск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Зора з тых людзей, зь сьмерцю якіх я дагэтуль не магу зьмірыцца. Нашу падараваны ёю швэдар, пішу «ейнай» асадкай, чакаю водгуку на новую кнігу...

Яна нарадзілася ў сям'і менскіх інтэлігентаў у гады беларусізацыі. Яе маці Апалёнія працавала настаўніцай і была блізка знаёмая з Уладзіславава Луцэвіч, жонкаю Купалы. Бацька, Лявон Савёнак, які меў вядомасьць як здольны рэпартэр і фэльетаніст, у 1933-м трапіў у махавік рэпрэсіяў і быў адпраўлены ў высылку.

Навуку Зора здабывала ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне, у Лювэнскім унівэрсытэце ў Бэльгіі й Ратгерскім у ЗША.

Зора Кіпель

Там, у Амэрыцы, яна пражыла большую частку жыцьця. Там выйшла замуж за школьнага сябра, аднаго з сёньняшніх лідэраў нашай эміграцыі Вітаўта Кіпеля.

Там нарадзіла і выхавала беларусамі дачку Алеся й сына Юрку.

Сваім другім домам спадарыня Кіпель называла Нью-Ёрскую публічную бібліятэку, дзе працавала амаль чатыры дзесяцігодзьдзі. Дзякуючы ёй значна пашырыўся беларускі кнігазбор бібліятэкі, былі наладжаныя дзясяткі тэматычна зьвязаных зь Беларусьсю выставаў, сэмінараў і канфэрэнцый. Разам зь Вітаўтам Зора ўклала такія фундамэнтальныя кнігі, як «Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе», «Беларуская дзяржаўнасьць», «Беларускі і беларусаведны друк на Захадзе». Яна колькі гадоў рэдагавала газэту «Беларус». Зорынаму пярэ належаць надрукаваны ў ЗША ангельскі пераклад беларускае вэрсіі знакамітай рыцарскай «Аповесьці пра Трышчана».

Яе імя было з шэрагу тых, што служылі своеасаблівымі візытоўкамі Беларусі ў вольным сьвеце.

Ад пачатку дзевяностых Зора і Вітаўт штогод пры-

яжджалі на Бацькаўшчыну. Мы шмат вандравалі разам па Беларусі, і ў гэтых паездках — у Полацку, Віцебску, Магілеве, Рэчыцы, Крычаве — Кіпелі заўсёды пачуваліся не гасьцямі, а гаспадарамі, ня раз даючы прыклад тым, хто ўсё жыцьцё жыве на сваёй зямлі, нібыта прыхадзень — ня ведаючы ні яе мовы, ні гісторыі, ні традыцыяў.

У адказ на мой віншавальны ліст з нагоды прыняцьця яе і Вітаўта ў ганаровыя сябры Саюзу беларускіх пісьменьнікаў спадарыня Зора пісала: «Мы ўсё сваё жыцьцё аддалі БЕЛАРУСКАСЬЦІ».

Цяпер у Беларусь зноў і зноў вяртаецца Зорына душа.

Зора Кіпель

1.7.1927, Менск –
14.4.2003, Гаварт,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Тая чэрвеньская раніца 1947 году была вельмі кінэматаграфічная. Міхась касіў луг каля бацькоўскае сялібы. Прыклаўшыся да барылі зь бярозавікам, ён пачуў вуркатаньне машыны. На жаль, гэта было не кіно...

Ён папрасіў у гэбіста дазволу прайсьці пракос да канца. Адказам быў здэклівы рогат. У хаце ўжо рабілі ператрус, забіралі фатаздымкі й паперы. «Сыночак!» — галасіла маці.

Міхасю Ракевічу ішоў дваццаты год. У дзяцінстве вялікі ўплыў на яго мелі аповеды бацькі пра Амэрыку, дзе той быў у заробках і адкуль прывёз перакананьне, што там, за акіянам, чалавек — сапраўды вольны гаспадар свайго лёсу.

Міхась Ракевіч

Бацькавы прыгады дапаўняў у дзіцячай сьвядомасьці дзядзька Мікола, студэнт Варшаўскага ўнівэрсытэту, які казаў, што прыйдзе час і Беларусь таксама будзе вольнай — без паноў, без камуны.

Выгнаньне немцаў у 1944-м Міхась не ўспрыняў як вызваленьне. Прадстаўнікі савецкай улады, сярод якіх было шмат прыездных, сьмяяліся зь беларускай мовы, абяцалі хутка

пазачыняць цэрквы і касьцёлы ды палохалі аповедамі пра шчаслівае жыцьцё ў калгасе.

У 1946-м на Слонімшчыне ўтварылася нелегальная антысавецкая арганізацыя «Чайка». Правай рукой яе кіраўніка Васіля Супруна стаў Ракевіч, якога прызначылі адказным за вайсковыя пытаньні. На той час

Міхась быў студэнтам Берасьцейскага чыгуначнага тэхнікуму, дзе стварыў падпольную групу й выдаваў зь сябрамі антысавецкія ўлёткі. Хлопцы выразалі з гумы літары, складалі словы і рабілі адбіткі на паперы. За год існаваньня «Чайкі» яе філіі ўзьніклі, апрача Слоніму і Берасьця, у Баранавічах, Ганцавічах, на Піншчыне і Маладэчаншчыне.

Суд адмераў Ракевічу па максымуме: чвэрць стагодзьдзя знявольненьня і пяць гадоў высылкі. Ён здабываў вугаль у жудасных, сырых і загазаных шахтах Варкуты й Інты, дзе мусіў надоўга застацца і пасьля вызваленьня.

Усе спробы ўладкавацца на радзіме, у шахтарскім Салігорску, сканчваліся адмовай. Беларускі патрыёт да пэнсіі мусіў працаваць на расейскай Поўначы. Ягоная карэспандэнцыя і ў васьмідзясятых праглядалася гэбісцкімі куратарамі.

Абвінавачаньні ў нацыяналізьме выклікалі нават дзяржаўныя беларускія газеты й часопісы, што Ракевіч выпісваў сабе ў Інту.

Міхась ня толькі пакутліва доўга ня мог вярнуцца на Бацькаўшчыну. Амаль дваццаць гадоў ён даглядаў прыкутую хваробай да ложка жонку. Аднак ніколі не наракаў на лёс, а казаў, што нават удзячны яму, бо адукаваных, разумных і сумленных людзей пабачыў у лягерах значна больш, чым на волі.

На ягонай магіле побач з помнікам гарыць агеньчык шахтарскае лямпы.

Міхась Ракевіч

19.11.1927, в. Ваўчкі,
цяпер Слонімскі раён —
8.3.1992, Слонім.

Пахаваны на могілках у
в. Клепачы, Слонімскі раён

Ён ня быў героем, але ягонае імя вартае памяці, бо лёс Міхася Лічка стаўся тыповым для тысячаў беларускіх юнакоў. Пра яго я пачуў ад спадарыні Надзеі Дземідовіч — Міхасёвай аднаклясьніцы, былой сяброўкі Саюзу беларускай моладзі, лягерніцы і ўдзельніцы Кенгірскага паўстаньня палітзьявольных у 1954 годзе.

У Слонімскай беларускай прагімназіі ён, сын праваслаўнага сьвятара, вылучаўся сярод вучняў і прыгажосцю, і вопраткай, і здольнасцямі. Многія дзяўчаты былі закаханыя ў Міхася, а хлопцы зайздросцілі ягонай дужасьці й спрыту.

Міхась Лічка

Ішла вайна. У 1943-м усе навучэнцы прагімназіі зрабіліся сябрамі СБМ. Праз колькі месяцаў, калі вярнулася савецкая ўлада, ўдзел у Саюзе беларускай моладзі,

куды запісвалі зь дзесяці гадоў, стаў адназначна кваліфікавацца як судзейнічаньне акупантам і зарада Радзіме.

Пасьля арышту Міхась Лічка бачыў горад свайго юнацтва — Слонім — толькі ў снах

Міхась Лічка апынуўся на Захадзе: уладкаваўся на працу, а вечарамі вучыўся. Аднаго разу на вуліцы зь ім загаварыў хлопец, які няблага валодаў беларускай мовай.

На чужыне чалавек можа хутка прасякнуща дэпрама да земляка. Новы знаёмы зноў і зноў заводзіў размову пра тое, што трэба вяртацца на Радзіму і працаваць дзеля яе. Такіх, як Міхась, там, маўляў, чакаюць інстытуты, кватэры ды іншыя даброты.

Міхась падаўся на ўгаворы. Увосень 1946-га ён паступіў у адзін з гарадзенскіх тэхнікумаў, а ўвесну, перад Вялікаднем, яго арыштавалі і прысудзілі дзесяць гадоў канцлягераў.

На пахаваньні Васіля Быкава да Надзеі Дземідовіч падышоў чалавек, які памятаў яе з Слоніму. Ад яго Надзея даведася, што Міхася Лічка даўно няма на сьвеце. У лягеры яго зьмясьцілі ў адным бараку з хворымі на сухоты, і неўзабаве ён сканаў ад гэтае невылечнае тады хваробы. Пад уражаньнем запозьненай на паўстагодзьдзя страшнай навіны спадарыня Надзея напісала верш «Лёсы»:

*У дваццаць год цябе, юнак, ня стала
У дзікім краі, дзе наўсцяж лясы...
Чэхотка ў ГУЛАГу лютавала
У час твае вясновае красы.*

*Высокі ўзьлёт, хапала волі, сілы
Узняцца ўвысь, дзе шорхалі арлы...
Ды тую рунь чужынцы пакасілі,
Забралі ў край, дзе не жывуць буслы...*

Міхась Лічка
1928, мяст. Мір,
цяпер Карэліцкі раён —
1948, ?

Сярод безлічы стандартных помнікаў зь ня менш стандартнымі расейскамоўнымі надпісамі ёсьць на полацкіх Лясных могілках дагледжанае надмагілле з словамі, што прымушаюць спыніцца: «Хай сьняцца сны аб Беларусі...». Тут знайшоў свой вечны спачын Васіль Мядзелец — адзін з кіраўнікоў Саюзу беларускіх патрыётаў, падпольнай моладзевай арганізацыі, што дзейнічала на Пастаўшчыне і Глыбоччыне ў 1945—1947 гадах.

«Як ні дзіўна, але якраз школа зь яе ваяўнічай, надакучлівай пальшчызнай дала мне першыя ўрокі нацыянальнага пачуцьця.

Настаўнікі патрабавалі, каб мы «мувілі» толькі на іхняй «гжэчнай» польскай мове, пазьбягаючы ўжываць тутэйшыя «брыдкія» словы. Тым самым яны абуджалі ў нас пратэст на такі гвалт, — пісаў ён у сваіх успамінах.

Родны беларускі дух запанаваў у школе, адчыненай мясцовымі патрыётамі ў гады нямецкай акупацыі. «Вучылі нас любіць Беларусь і служыць ёй. Настаўнікі і вучні гаварылі заўсёды толькі па-беларуску», — згадваў спадар Васіль.

Аднак нават ува ўмовах вайны Масква, памятаючы русіфікатарскія заветы Мураўёва-вешальніка, бязьлітасна змагалася зь беларускім школьніцтвам.

Гэта рабілася рукамі савецкіх партызанаў, якія палілі нашыя школы і «ліквідоўвалі» настаўнікаў. (Сюжэт апавяданьня Вячаслава Адамчыка «Прылёт кажана», дзе

Васіль Мядзелец

гэтак званыя «народныя мсьціўцы» гвалцяць і забіваюць маладую настаўніцу, на жаль, зусім ня быў нейкім выняткам.)

Сумны лёс напаткаў і Янзенскую школу, дзе вучыўся Васіль.

Па вайне, у Глыбоцкай пэдавучальні, Мядзельца зь сябрамі Антосем Фурсам, Лявом Бялевічам, Алесем Юршэвічам пад пагрозай выключэньня загналі ў камсамол. Усе дысцыпліны ў вучальні выкладаліся парасейску.

Беларуская мова зноў, як і за палякамі, трапіла ў становішча непажаданай і падазронай падчаркі. Моладзь адказала стварэньнем свайго нелегальнага Саюзу, мэтаю якога была незалежная Беларусь.

Іх, маладых, рамантычных, наіўных, выдаў правакатар.

Дзевятнаццацігадовы Васіль як заснавальнік антысавецкай арганізацыі быў асуджаны да расстрэлу, які, у сувязі з часовай адменаю ў СССР сьмяротнага пакараньня, замянілі на 25 гадоў зьнявольеньня.

На радзіму ён здолеў вярнуцца толькі ў 1985-м. У дзевяностыя напісаў цікавыя і дасьціпныя мэмуары для кнігі «Гарт. З успамінаў пра Саюз беларускіх патрыётаў».

Да Васіля Мядзельца і сёньня прыходзяць аднадумцы — і сталыя, і полацкая моладзь.

На ягонаі магіле зноў і зноў зьяўляюцца жывыя сьцяжкі зь бел-чырвона-белых гваздыкоў.

Васіль Мядзелец
1928, в. Ружанпольле,
цяпер Мёрскі раён —
20.12.2004, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

«Прысягаю перад Бацькаўшчынай і беларускім народам, што заўсёды буду верны ідэалам свабоды і незалежнасці Беларусі. Калі ж па слабасці сваёй або па злым намерам я парушу гэтую прысягу і выдам тайну сяброў, хай пакарае мяне Бог габнебай сьмерцю здрадніка Радзімы...»

Гэта словы прысягі, якую давалі ўдзельнікі Саюзу беларускіх патрыётаў — нелегальнай паваяеннай арганізацыі пастаўскай і глыбоцкай моладзі, якая марыла пра вольную Беларусь. Тэкст прысягі склаў адзін з найактыўнейшых сяброў СБП Алесь Юршэвіч.

Патрыётам ён стаў яшчэ ў школьныя гады.

Дырэктарам беларускай школы, адчыненай у гады нямецкай акупацыі ў мястэчку Язна на Мёршчыне быў Ігнат Мятла — брат і аднадумца вядомага дзеяча нашага нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі, дэпутата Польскага сойму Пятра Мятлы. Вучні грунтоўна знаёміліся з гісторыяй і роднай літаратурай. На ўроках ім расказвалі пра рэпрэсіі 1930-х у савецкай Беларусі, пра расстраляных і забароненых пісьменьнікаў і навукоўцаў.

У зусім іншай сытуацыі Алесь апынуўся пасля вайны. У 1-й глыбоцкай школе дзесяціклясьніку Юршэвічу растлумачылі, што «в СССР государственны язык — русскій, а бедная крестьянская «мова» за ненадобнасцю скоро отомрет».

Асабліва абурала Алеся зь сябрамі тое, што іхняя нацыянальныя пачуцці зноў і зноў абражаў падобнымі

«прароцтвамі» ня хто-небудзь, а выкладчык гісторыі, ад якога яны чакалі ўрокаў, дзе выхоўваліся б годнасьць і гонар за сваю зямлю, яе культуру і мову.

У сяброўскім коле высьпеў ня проста пратэст, а ідэя стварэньня падпольнай беларускай арганізацыі. Юршэвіч прапанаваў узяць за ўзор таварыства філяматаў, што дзейнічала на пачатку XIX стагодзьдзя ў Віленскім унівэрсытэце. Гэта надзвычай красамойны факт, які сьведчыць, што ў неперапынным змаганьні за незалежнасьць, якое трывала ад моманту захопу беларускіх земляў царскай імперыяй, новыя пакаленьні патрыётаў заўсёды адчувалі духоўную лучнасьць з папярэднікамі.

Разам з Васілём Мядзельцам і Антосем Фурсам, з якімі вучыўся за немцамі ў Язьненскай школе, Алесь Юршэвіч напісаў праграму і статут Саюзу беларускіх патрыётаў, арганізаваў 25 сакавіка 1946 году ўрачыстую цырымонію прысягі сяброў СБП.

Дзейнасьць Саюзу, скіраваная на супраціў русіфікацыі і прапаганду незалежніцкіх ідэяў, трывала ўсяго паўтара году...

Паводле пастановы ваеннага трыбуналу, які судзіў патрыётаў, тагачаснага студэнта БДУ Юршэвіча чакаў расстрэл. Прысуд зьмянілі на 25-гадовае знявольленьне і пяць гадоў паразы ў правах.

Спадар Алесь зноў удыхнуў п'янога вольнага паветра ў 1956-м, у часе хрушчоўскай адлігі.

Вярнуўшыся ў Беларусь, ён жыў у Мёрах і, разумеючы, што сыстэма не дазволіць зрабіць ніякай прафэсійнай кар'еры, працаваў будаўніком.

З нашых размоваў зь Юршэвічам я не магу прыгадаць, каб ён калі-небудзь прасіў нечага для сябе. Ягоным вечным клопатам была дапамога былым сябрам СБП. У 2006-м у іх гонар ён пасадыў у Курапатах каштанавую алею.

Алесь Юршэвіч

Алесь Юршэвіч

1.1.1928, в. Курылавічы,
цяпер Шаркоўшчынскі
раён —
26.3.2007, Мёры

Напэўна, усе, хто быў знаёмы з Паўлам Антонавічам Жуком, пагадзіліся б, што вызначальнаю рысаю ягонага характару была непакісная вера ў справядлівасць.

Гэта асабліва ўражвала, калі ты ведаў, што некалі Павал твар у твар сутыкнуўся зь лютай несправядлівасцю, якая магла перакрэсьліць усё жыцццё юнака з Браслаўшчыны.

Па вайне ў будынку пошты, дзе ён працаваў бухгалтарам, здарыўся пажар.

Затрымаць падпальшчыкаў не ўдалося, але «органы» мелі загад паказаць народу яго «клясавага ворага».

На допыце сьледчы спакойна, нават весела, сказаў Паўлу: «Ты, хлопец, невінаваты, але ня выкруціўся ад расстрэлу, калі не падпішаш прызнаньня. Тады з улікам малалецтва атрымаеш якіх-небудзь гадоў дзесяць».

Ваенны трыбунал войскаў МГБ і сапраўды адмебраў яму ўсяго дзесяцігодзьдзе лягераў.

Салікамск, Караганда, Енісейск, Дудзінка...

У Нарыльску Павал удзельнічаў у паўстаньні, калі пад кулямётным агнём палеглі сотні палітвязьняў.

Ён вытрымаў усе кругі свайго пекла.

Вярнуўшыся праз восем гадоў на волю, Павал скончыў дзесяцігодку і працаваў, на сьціплых пасадах, разу-

Павал Жук

меючы, што для гэтай улады ён заўсёды будзе «ворагам народу».

Але, чакаючы лепшага часу, у ім жыла нязгасная прага справядлівасці.

У 1990-м абласная гарадзенская газэта надрукавала артыкул Паўла Жука пра лёсы палітзьняволеных. Публікацыя, у якой пульсавалі жывы чалавечы і грамадзянскі боль, выклікала велізарны рэзананс.

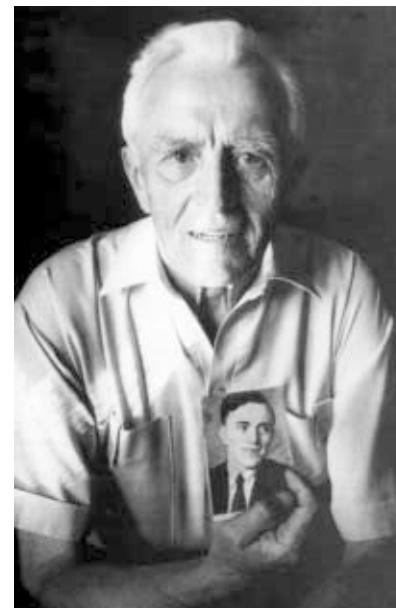
Неўзабаве аўтара аднаголосьна абралі старшынём абласной Асацыяцыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў.

Спадар Павал здолеў згуртаваць у арганізацыі больш за трыста сяброў.

Ён высветліў, што ў архіве гарадзенскага ўпраўленьня КГБ пад грыфам «Захоўваць вечно» знаходзіцца 15 тысячаў справаў асуджаных паводле палітычных артыкулаў у гады сталіншчыны.

Ён лічыў сваім абавязкам несці праўду пра тыя пазей ў школьныя клясы і студэнцкія аўдыторыі.

Помнікам Паўлу Жукі стала выдадзеная Асацыяцыяй кніга ўспамінаў былых палітвязьняў «Ніколі болей».

Павал Жук

15.4.1928,

в. Рационы, цяпер

Браслаўскі раён –

26.1.2006, Горадня

Яшчэ й сёння ў родных мясцінах пра яго ходзяць паданьні. Мне вядомыя прыклады, калі, атрымаўшы на ўроку вольную тэму пра героя, на якога яны хацелі б стаць падобнымі, вучні пісалі пра Расьціслава Лапіцкага.

У пасьяваенныя саракавыя ў Мядзельскай дзесяцігоддзі не было вучня, таленавіцейшага за Расьціслава Лапіцкага.

Ён сьпяваў і граў на тузіне інструмэнтаў, майстраваў ровары і радыёпрымачы, зрабіў электрамашыну, якой спрабаваў лекаваць людзей ад розных хваробаў, маляваў плякаты для ўрокаў батанікі й заалёгіі...

Аднак большасць настаўнікаў не ганарылася Расьціславам, а трымалася зь ім насыцярожана. І ня толькі таму, што ён быў сынам «сацыяльна чужога элемэнта» — сьвятара.

У школе ведалі, што яшчэ раней, у сямігоддзі, Лапіцкага арыштоўвалі за сувязь з падпольнай арганізацыяй навучэнцаў Віленскай беларускай гімназіі й Віленскай сэмінарыі. Шаснаццацігадовы Расьціслаў быў асуджаны на тры гады, выйшаў на волю ў 1945-м паводле амністыі,

але антысавецкіх поглядаў не зьмяніў, прычым, адстойваў іх нават на занятках.

Калі Лапіцкія пераехалі ў Смаргонь, дзе Расьціслаў пайшоў у дзясятую клясу, занепакоілася ўжо кіраўніцтва тамтэйшай школы.

Пагатоў, новы вучань на ўроку адмовіўся пісаць твор

Расьціслаў Лапіцкі

пра фадзееўскіх «моладагвардзейцаў», абвясціўшы, што ў іх ёсьць свая «Маладая гвардыя», якая змагаецца за Беларусь.

У словах Расьціслава не было асаблівага перабольшаньня: ён сапраўды стварыў арганізацыю зь пятнаццаці чалавек.

Юнакі не бяз посьпеху вялі агітацыю на школьных вечарынках і ў клюбе, дзе іхні кіраўнік граў на піяніна. А неўзабаве ў Смаргоні зьявіліся сотні антыкамуністычных улётак...

Расьціслаў мусіў перайсьці на нелегальнае становішча. Партызаны Арміі Краёвай абяцалі пераправіць яго за мяжу, ды перашкодзіла цяжкая хвароба.

Яго арыштавалі ў Кабыльніку на Нарачы. На допытах у Вялейскай турме Расьціслава так зьбівалі, што знаёмы арыштанта не пазнаў яго, прыняўшы за старога дзеда.

Выступ на судзе Лапіцкі выкарыстаў не на апраўданьні, а дзеля абвінавачаньня камуністычнага рэжыму ў антынароднай палітыцы — непамерных падатках, калгасным прымусе, закрыцьці храмаў.

Ваенны трыбунал Беларускай вайсковай акругі прысудзіў яго да расстрэлу.

Расьціслаў адмовіўся ад прапановы прасіць памілаваньня.

Біёграфам Лапіцкага стаў ягоны зямляк, наш вядомы гісторык Міхась Чарняўскі. «Як пошуг маланкі» — назваў ён сваю кнігу, што пабачыла сьвет у 2007 годзе ў сэрыі «Нашы славетныя землякі».

Расьціслаў Лапіцкі

1.9.1928, в. Касута, цяпер Вялейскі раён – 28.10.1950, урочышча Красны Беражок(?), ваколіцы Вялейкі. Сымбалічна пахаваны ў Гіжыцку, Вармінска-Мазурскае ваяводзтва, Польшча

Лявон Баразна — чалавек, зь якім я не пасьпеў пазнаёміцца, але які стаў героем майго юнацтва.

Па прафэсіі Лявон быў мастак і мастацтвазнаўца. Ён стварыў шэраг альбомаў, прысьвечаных народнаму адзеньню і беларускім арнамэнтам. Ён, па сутнасьці, заснаваў школу нацыянальнага сцэнічнага касцюму і «апрануў» дзясяткі фальклёрных ансамбляў. Ягоная кніга «Гравюры Францыска Скарыны» сталася важкім даробкам у Скарыніяну.

Ягонья талент і майстэрства гарантавалі спакойнае й заможнае жыцьцё. Аднак паводле духу Баразна быў змагар. Ён ня мог зьмірыцца з русіфікацыяй, скіраванай ня толькі супраць мовы, але і супраць народнага мастацтва і гістарычнай спадчыны. У сваім асяродзьдзі ён, не баючыся сексотаў, казаў пра неабходнасьць выхаду Беларусі з СССР. Сябры згадваюць, што «з гэтай ідэяй ён падымаўся і клаўся спаць».

Менавіта Лявон Баразна разам зь Зянонам Пазьняком распачаў змаганьне з заплянаваным уладамі зьнішчэньнем старажытнай менскай вуліцы Няміга. Артыкул у яе абарону сябрам

удалася надрукаваць у газэце «Правда», што ў вачах тутэйшага чынавенства рабіла іх асобамі небясьпечнымі.

У жніўні 1972-га Баразна рыхтаваў першую грамадзкую акцыю пратэсту супраць дзейнасьці менскіх гэрастратаў. У адзін з тых вечароў ён кінуўся на вуліцы

Лявон Баразна

ратаваць жанчыну, на якую напалі бандыты. Жанчына імгненна зьнікла, а Лявон атрымаў нанесены спрактыкаванай рукой сьмяротны ўдар. Блізкія Баразны ўпэўненыя: дзейнічала рука спэцслужбаў.

У 1975-м, калі я вучыўся на пятым курсе БДУ, Лявонавы сябры наладзілі ў Менску ягоную пэрсанальную выставу. Яна мела велізарны рэзананс. Да кнігі водгукаў нязьменна цягнулася чарга. Там людзі пісалі і чыталі пра тое самае, чым жыў Баразна.

Гэта быў выбух зьняжаных пачуцьцяў нацыянальнай і чалавечай годнасьці. Памятаю, адна старонка проста крычала вялікімі літарамі: «Спыніць русіфікацыю! Тут — Беларусь!»

Я хадзіў на выставу кожны дзень. Кніга водгукаў заўсёды была новая (учорашнюю, відаць, забіралі ў КГБ), але яна ўмацоўвала веру: нас — шмат, і тут — сапраўды Беларусь.

Старадаўняя менская Няміга.
1967

Лявон Баразна
4.2.1929, в. Новае Сяло,
Талачынскі раён —
15.8.1972, Менск.
Пахаваны ў Талачыне

Пасля вызвалення Беларусі ад гітлераўцаў пятнаццацігадовы Алег Табола прыйшоў да вучыцца ў адну з глыбоцкіх школаў. На шкільнае было напісана, што школа — беларуская, але ўсё выкладанне ў ёй (як гэта нярэдка бывае і сёння) ішло па-расейску.

Для юнакоў і дзяўчат, якія ў гады нямецкай акупацыі вучыліся сапраўды ў беларускіх школах, такое становішча было дзікім і незразумелым. Яно наводзіла на думку, што акупацыя змянілася не на свабоду, а на новую няволю, якая ў стаўленні да ўсяго беларускага выглядала яшчэ больш жорсткаю.

Алег Табола

Аднойчы на ўроку гісторыі Алег з сябрамі запытаўся ў настаўніка, чаму беларусы павінны вучыцца на мове іншага народу. «Что здесь непонятно? — ня проста здзівіўся, але абурыўся настаўнік. — Зачем ваш белорусский язык, если местное население хорошо понимает по-русски? Ведь и сами белорусы согласны, что их наречие излишне».

Але згодныя з гэтым былі зусім ня ўсе беларусы. Праз год, ужо ў Глыбоцкай пэдагэгічнай, дзе таксама поўным ходам праводзілася русіфікацыя, Алег Табола ўступіў у нелегальны Саюз беларускіх патрыётаў. Асноўным пунктам яго праграмы была не дэкларатывная, а рэальная незалежнасьць Беларусі зь дзяржаўнай беларускай моваю, бел-чырвона-белым сцягам і гербам «Пагоня».

Канспірацыйныя сустрэчы, прысяга перад нацыянальнымі сымбаламі, аб'яднаньне з аднадумцамі з пастаўскай групы «За Беларусь» — усё гэта адпрэчвала безнадзейнасьць і напаўняла жыцьцё сэнсам. Але ў арганізацыі ўжо дзейнічаў правакатар Алег Стахоўскі. У лютым 1947-га пачаліся арышты, допыты з выкарыстаньнем сэансаў гіпнозу, катаваньні...

Табола быў асуджаны на восем гадоў лягераў і пяць

гадоў пазбаўленьня грамадзянскіх правоў. Пасля вызвалення ён здолеў вярнуцца ў Беларусь, дачакаўся рэабілітацыі і стаў адным з герояў прысьвечанай Саюзу беларускіх патрыётаў кнігі «Гарт», выдадзенай у дзевяностыя Архівам найноўшай гісторыі. У той час Табола быў ужо інвалідам, але паранейшаму імкнуўся служыць ідэалам маладосьці. Ён знайшоў сябе ў праваабарончай дзейнасьці, быў абраны ў склад выканкаму Лігі правоў чалавека.

Ужо амаль на Божай пасьцелі спадар Алег завяршыў кароткія, але надзвычай насычаныя мэмуары пад называм «Мой жыцьцяпіс». Ёсьць у іх згадка пра немаладога сулягерніка, які, каб умацоўваць беларускі дух землякоў — сяброў па няволі, чытаў ім на памяць клясыку айчынай паэзіі. Гэта прыносіла добры плён, але, як піша Табола:

«Былі сярод нас і такія, што не хацелі звацца беларусамі, а імкнуліся далучыцца да расейцаў. Аднак расейцы, палічыўшы іх ненадзейнымі людзьмі, у сваю групоўку ня бралі. Такія беларусы ёсьць сярод нас і сёння. Ніяк яны ня хочуць усвядоміць, што ў расейцаў заўсёды будуць людзьмі другога гатунку».

Алег Табола

18.5.1929, в. Заазёрцы, цяпер Шаркоўшчынскі раён —
3.4.2003, Менск.
Пахаваны на могілках у пас. Калодзішчы, Менскі раён

Адзін з найвыдатнейшых беларускіх кампазытараў XX стагоддзя Яўген Глебаў нарадзіўся ў Рославе. Толькі зусім недасведчаныя ў гісторыі маглі называць яго «рускім чалавекам, які ўнёс вялікі ўклад у мастацтва Беларусі». Паходзячы зь беларускага этнічнага абшару, Глебаў быў шчодро надзелены найлепшымі рысамі нашай мэнтальнасьці, што выяўляліся як у творчасьці, так і ў паўсядзённым жыцьці.

У школе Жэня марыў пра мора і выправіўся паступаць у бакінскую мараходку. Адтуль, перапалохаўшы родных, ён вярнуўся з чорным, як у мурына, тварам: ад

самага Баку ехаў на вагонных дахах. Няпройдзены конкурс стаўся шчасьцем для беларускае музыкі.

Ягоня эмацыйныя, інтанацыйна багатыя, нетрадыцыйныя сымфоніі й канцэрты, сюіты й араторыі, балеты «Курган», «Альпійская баляда», «Тыль Уленшпігель», «Маленькі прынц», опэра «Майстар і Маргарыта» заўсёды рабіліся падзеямі.

Відаць, кожнаму жыхару краіны знаёмыя глебаўскія п'есы для эстраднага аркестру «Залатая восень» і «Начны дыліжанс», якія тысячы разоў гучалі й працягваюць гучаць на радыё.

Сцэна з балету Яўгена Глебава «Тыль Уленшпігель» у пастаноўцы Фінскай нацыянальнай опэры. 1977

Яўген Глебаў

Уляўраны й адзначаны самымі высокімі званьнямі й прэміямі, Глебаў ніколі ня быў кампазытарам прыдворным.

Ён сябраваў з Васілём Быкавым, кнігі якога ня раз рабіліся для Яўгена Аляксандравіча літаратурнай асноваю музычных твораў.

Студэнты зь Беларускай дзяржаўнай кансэрваторыі, калегі і сябры захапляліся ня толькі магутным талентам і працавітасьцю Глебава, але й ягоным адметным гумарам.

Кажуць, ён працаваў наступным чынам: сымфонію — за два месяцы, балет — за паўгоду, а пра песьні, пасьміхаючыся, казаў: «Не пасьпеў напісаць да абеду, то ня трэба і выседжваць — ня яйка ж!»

Стаўленьне народнага артыста да сёньняшняй улады цудоўна адлюстравалася ў гісторыі пра яго віншаваньне з 70-годдзем, калі з букетам ад Лукашэнкі да Глебава (які пасьля інсульту страціў зрок, але не пачуцьцё гумару) заявіўся тагачасны намесьнік кіраўніка прэзыдэнцкай адміністрацыі Іван Пашкевіч.

- Прэзыдэнт цэніць Вас!
- І я яго цаню!
- Прэзыдэнт паважае Вас!
- І я яго паважаю.
- Прэзыдэнт любіць Вашы балеты!
- І я яго балеты люблю,
- рэзюмаваў маэстра.

Яўген Глебаў
10.9.1929, Рослаў,
Смаленшчына –
13.1.2000, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Уявіце, што да вас у клясу ці аўдыторыю зайшоў дырэктар і абвясціў, што ад сёння ўсё выкладаньне пераводзіцца на расейскую мову, а за адказы па-беларуску будуць аўтаматычна зніжацца адзнакі.

Менавіта гэтыя словы пачулі ўвосень 1945 году будучыя настаўнікі з Пастаўскай пэдагэгічнай аднаўленчай дырэктарыі таварыша Фішкіна.

Пратэстуючы супраць русіфікацыі, група студэнтаў стварыла нелегальную арганізацыю «За Беларусь». Яна мела на мэце «бараніць родную мову, беларускую культуру, нацыянальныя традыцыі й самабытнасьць».

Ніна Асіненка

Сярод заснавальнікаў была Ніна Асіненка, якая ўзяла сабе канспірацыйную мянушку Незабудка. У яе на кватэры ў сакавіку

1946-га і адбылася моладзевая вечарына, на якой урачыста абвясцілі пра існаваньне арганізацыі. Зрабіў гэта нарочны Незабудкі Мікола Асіненка. (Сяброўкі зайздросцілі Ніне: нават прозьвішча мяняць ня трэба.)

Праз два тыдні ў роднай Міколавай хаце ў вёсцы Рамелькі Пастаўскага раёну перад бел-чырвона-белым сьцягам і выяваю Пагоні маладыя нелегалы прынялі прысягу. Неўзабаве яны аб'ядналіся з глыбоцкімі студэнтамі-аднадумцамі ў Саюз беларускіх патрыётаў.

Ім заставаўся ўсяго адзін год волі.

На судовым працэсе ў Менску Мікола Асіненка (мянушка Крывіч), каб выратаваць каханую, адмаўляў яе ўдзел у СБП, ды Незабудка заявіла, што была ў арганізацыі й хоча разьдзяліць зь сябрамі іх лёс.

Найсправядлівейшы ў сьвеце суд адмераў ёй дзесяць гадоў знявольленьня. Ды самае страшнае было ня гэта. Сустрэча зь любым Міколам адтэрміноўвалася на цэлую вечнасьць: нарочнага прысудзілі да расстрэлу, які замянілі 25 гадамі няволі.

Сьмерць Сталіна скараціла расстаньне дзвюх родных душаў. Аднак бальшавіцкія канцлягеры, якія ў сваёй жорсткасьці не саступалі нацысцкім, падарвалі Нініна здароўе.

Яе жыцьцё заўчасна даргала. Ня маючы змогі забыць сваю Незабудку, Мікола падаўся на будаўніцтва БАМу і назусім зьнік з поля зроку сяброў.

Сэрца заходзіцца, калі думаеш пра тое, колькі іх, сьветлых, чыстых, адданных Радзіме, не пасьпелі зрабіць на пачатку 1990-х глытку свабоды.

Русіфікацыйная палітыка цяперашняй улады — у тым ліку, і найперш, у сфэры адукацыі — стварае падставы для ўзьнікненьня арганізацыяў кшталту той, што паўстала шэсьцьдзсят гадоў таму ў Паставах. Вось толькі назовы ў іх будуць іншыя.

Заклік «За Беларусь!» цынічна прысабечаны рэжымам. Іхняя Беларусь — гэта Беларусь безь беларускае мовы й культуры, а значыць, урэшце, і безь беларусаў. Але, як казаў адзін клясык (дарэчы, расейскі), пабачым, што скажуць самі беларусы.

Ніна Асіненка з мамай

Ніна Асіненка

Каля 1930, Пастаўшчына —
?, Узбэкістан (?)

У яе амэрыканскім доме мяне найперш уразіла калекцыя індзейскае керамікі. Тады й зрабілася зразумелым, адкуль у карцінах спадарыні Галіны, нават у выявах беларускіх сьвятых, гэтыя нязвычайныя эўрапейскаму воку дэкаратыўныя матывы. Я ня даў волі фантазіі й ня стаў уяўляць, якія думкі й аналёгіі маглi ўзьнікаць у беларускай мастачкі падчас шматлікіх вандровак па архіпэлягу індзейскіх рэзэрвацыяў.

Наваградчанка Галіна Русак у дзевятнаццаць гадоў апынулася ў ЗША. Там яна з ступенямі магістра бібліятэчных навук і гісторыі мастацтва скончыла заснаваны яшчэ ў каляніяльны пэрыяд Ратгерскі ўнівэрсытэт, дзе пазьней была дырэктаркай мастацкай біблі-

Галіна Русак

ятэкі. (Дарэчы, у той самай alma mater пачынаў навуковую кар’еру біяхімік беларус Аўген Вярбіцкі, спецыяліст у захаваньні ежы, які быў адказны за харчаваньне першай амэрыканскай экспэдыцыі на Месяц.)

Яна сталася вядомай дзяячкай нашай дыяспары, а таксама агульнаамэрыканскага руху за правы жанчынаў.

Але яе сапраўдным пакліканьнем было мастацтва — жывапіс і графіка, у якіх Галіна працавала ў імпрэсіяністычнай манеры. Беларусь прысутная ў многіх ейных пэйзажах («Буслы ў палёце», «Курган», «Папараць-кветка»), нават калі там, на першы погляд, адлюстраваная Амэрыка.

Згукі далёкае Радзімы чуваць у яе творах «Эўфрасіньня Полацкая», «Голас продкаў», «Пагоня»...

«Я глыбока зацікаўленая ў багатай сымбалічнай мове, у звычаях і мастацкім выяўленьні беларускага народу, — пісала Галіна Русак. — Сымбалізм быў заўсёды важнай часткаю беларускага жыцьця. Як мастачка, я зацікаўленая ў перахоўваньні сымбалічнай мовы Беларусі і ў пашырэнні яе сродкамі сучаснай мастацкай тэхнікі паміж гледачоў замежжа».

З усіх сваіх шматлікіх выставаў у ЗША ды іншых краінах найдаражэйшаю спадарыня Галіна да апошніх дзён лічыла адзіную пэрсанальную выставу 1992 году ў незалежнай Беларусі.

Яе няма, але ў небе над Наваградчынай кружляюць ейныя буслы.

Галіна Русак (ад нараджэньня Родзька)

24.5.1930, Наваградак —
14.9.2000, Сомэрсэт,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Крыху вандраваўшы па плянэце і адзначыўшыся ў пары дзясяткаў блізкіх і далёкіх краінаў, я канчаткова пераканаўся ў тым, што беларускі, незалежна ад узросту — найпрыгажэйшыя жанчыны ў сьвеце.

Гэтая выснова канчаткова сфармулявалася ў беларускай царкве Маці Божай Жыровіцкай у гарадку Гайлэнд-Парк, штат Нью-Джэрзі, дзе я сустрэў фантастычна высокую для Амэрыкі канцэнтрацыю прыгожых дзяўчатак, дзяўчат, кабетаў і бабулек.

Адным з увасабленьняў красы беларусак была Вера Бартуль, якую, пра што я потым даведаўся, у свой час абралі каралеваю хараства нашае эміграцыі.

Вера Бартуль

Яна ня толькі сама была красуняю, але і дапамагала зрабіцца прыгажэйшымі іншым.

Калісьці ў Бартулёў кватаравала акторка, якая парайла Веры пайсьці ў школу дэманстрацыі моды, якую тая й закончыла, каб потым пасьпяхова працаваць мадэльлю і кансультантам-кутур'е.

Яе працы дэманстраваліся ў найлепшых крамах Нью-Ёрку, Сан-Францыска, Лос-Анджэлесу, Чыкага... Вера стварыла сцэнічныя ўборы для славутага на эміграцыі танцавальнага гурта «Васілёк», разам зь якім упершыню пасья доўгага расстаньня наведала Беларусь, а потым шмат разоў прыяжджала сюды як сябра арганізацыі «CitiНоре», што дапамагала ахвярам Чарнобылю.

Дабрачыннай гуманітарнай дзейнасьцю спадарыня Вера займалася праз усё жыцьцё.

У маладосьці яна збірала сродкі на падтрымку вяртанцам з ГУЛАГу. Сярод тых, хто атрымліваў гэтую дапамогу, былі Ларыса й Янка Геніюшы, Юрка і Лявон Луцкевічы.

Вера і Франціш Бартулі з дачкой Ганнай. 1950-я

За сабраныя ёю грошы выходзілі кружэлкі Данчына, набываліся экспанаты ў Беларускай музэй у Гайнаўцы на Беласточчыне.

Да апошніх сваіх дзён яна ўзначальвала нью-ёрскую суполку Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны.

Яна перажыла свайго мужа, вядомага дзеяча нашай эміграцыі Франціша Бартуля толькі на некалькі месяцаў.

Вера Бартуль (ад нараджэньня Касьцюкевіч)

22.11.1930, в. Губічы,
цяпер Буда-Кашалёўскі
раён —
24.4.2006, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Ліст ад яго з водгукам на адно зь першых маіх апавяданняў — самая дарагая «адзінка захоўвання» ў хатнім архіве.

Дзякуючы таму, поўнаму авансаў лісту, мая першая кніжка была без ваганьняў названая па адрэцэнзаваным мэтрам юначым опусе — «Добры дзень, мая Шыпшына».

На жаль, я ўжо ня змог падпісаць яму аўтарскага асобніка.

Пахаваньне запомнілася вострым да фізычнага болю адчуваньнем велізарнай страты — ня толькі выдатнага

пісьменьніка, але і асабіста блзкага чалавека. У разьвіталым слове паэт Геннадзь Бураўкін назваў Караткевіча апостамам нацыі, і ў гэтым не пачулася ніякага перабольшаньня.

Памятаю, калі ў продажы зьявіўся новы зборнік ягонае прозы, у нас на гістафаку БДУ сарвалася лекцыя, бо амаль увесь курс, не згаворваючыся, рушыў у кнігарню.

Кнігі Караткевіча ня проста вярталі нам эўрапейскае мінулае нашае зямлі. Караткевіч вяртаў нам Радзіму, падводзіў да «мантанту ісьціны».

Мы пачыналі разумець, што з народамі, пазбаўленым памяці, можна рабіць самыя злачынныя сацыяльныя і палітычныя экспэрымэнты.

А потым адбылося ўсьцешлівае адкрыцьцё ягонай паэзіі. Томік «Маёй Іліяды», каб ён заўсёды быў са мною,

Уладзімер Караткевіч

я вывучыў на памяць. Гэтая кніга і сёньня гучыць ува мне: «*О Радзіма, мой сьветач цудоўны, адзіны, / Явар мой, мой агністы сьнягір на сасьне, / Ледзь цябе не забыў я з чужою жанчынай...*» («Сьнягір»), «*За што галаву ты згубіла, / Якую праўду сказала?*» («Безгалоная Вэнэра»), «*Дзяўчына ад шчасьця сьпявала... / Стронцый быў у дажджы...*» (прарочая «Дзяўчына пад дажджом»).

На сьвяткаваньні 75-годзьдзя Караткевіча ў Воршы, у музэі пісьменьніка (створаным, дарэчы, у колішняй радзільні, дзе той зьявіўся на сьвет) да мяне падышоў чалавек зь някідкім абліччам. «Вы — Орлов», — сказаў ён, і я мусіў пагадзіцца. «Я ўжо два дні наблідаю за вамі, і вы пастаянна чым-то недовольны».

Я сапраўды быў незадаволены: да прыкладу, тым, што шмат каго з жывых сяброў і добрых знаёмых Караткевіча на ягоны юбілей проста не паклікалі, а калі й запрасілі, дык не давалі слова. «Я — Арлоў. А хто Вы такі?» — у сваю чаргу пацікавіўся я. «Участник юбілейных торжеств», — не зьбянтэжыўшыся, адрэкамэндаваўся мой суразмоўца.

Думаю, што яны, гэтыя «участники торжеств», як і я сам, ані не сумняваліся, з кім, зь якой Беларуссю, быў бы Ўладзімер Караткевіч, каб дажыў да сёньняшніх дзён.

Адзін з замежных гасьцей-навукоўцаў выказаў тады, у Воршы, думку, што, каб Бог не паслаў беларусам Караткевіча, на мапе сьвету магло б быць цяпер на адну краіну меней. Тут можна падыскутаваць, але не падлягае сумневу, што безь яго мы былі б іншыя.

Уладзімер Караткевіч

26.11.1930, Ворша —

25.7.1984, Менск.

Пахаваны на менскіх

Усходніх могілках

Улетку 1947-га непаўналетняя беларуска Ліна Бароўка слухала выстаўленае ёй абвінавачаньне: «Будучы варожа настроеная да савецкай улады, уступіла ў падпольную арганізацыю, для якой зрабіла бел-чырвона-белы сыяг... Адавала кватэру для нелегальных зборышчаў... Зьбіралася ў арганізацыі сяброўскія складкі... Намервалася набыць друкавальную машынку... Дзеля канспірацыі ўзяла мянушку Таполя... Захоўвала антысавецкую літаратуру...»

У Менску ішоў працэс над сябрамі Саюзу беларускіх патрыётаў, створанага глыбоцкай і пастаўскай моладзьдзю ў адказ на палітыку русіфікацыі.

Ангеліна Бароўка

Ліна была скарбніцай СБП. Знойдзеная ў яе гэтак званая антысавецкая літаратура ўяўляла сабой знакамітую «Беларускую граматыку» Браніслава Тарашкевіча.

Шаснаццацігадовую Бароўку-Таполю засудзілі на дзесяць гадоў канцлягераў. Але ў параўнаньні зь некалькімі пякельнымі месяцамі сьледзтва гэта ўспрымалася ёю як велізарная палёгка.

Цяпер яе прынамсі ня білі рукамі й нагамі. У камэры ў чаканьні этапу можна было сядзець, а не ляжаць, не варушачыся, пры сыяне, як бесчалавечныя ахоўнікі загадвалі ім пасьля арышту ў халодных і сырых, населеных пацукамі сутарэньнях пастаўскай плябаніі.

Пэрсанажамі вусьцішнага сну здаваліся цяпер сьледчы, які на кожным допыце торкаў ліпучымі пальцамі ў

вочы, і ягоны падручны старшыня Авілаў, што на допыты зьняволеных вёў, а назад ужо прыносіў.

Спачатку Ліну трымалі ў Менскай дзіцячай калёніі, затым этапавалі ў мардоўскія канцлягеры. Былыя сябры СБП расказвалі мне, што ставячы подпіс у паперах на вызваленьне, лягерны доктар толькі спачувальна пахітаў галавой: савецкая карная сыстэма выканала сваю ролю, ушчэнт падарваўшы здароўе яшчэ зусім маладой жанчыны.

Калі Ліна падыходзіла цяпер да люстэрка і бачыла сябе — украй схуднелую, спакутаную, з прыгаслымі вачыма, — яе юначая мянушка Таполя пачынала здавацца зьдэклівай.

На радзіме Бароўка сустрэла пільную ўвагу «органаў» і савецкіх актывістаў, ды страх або, у лепшым разе, насцьцярожанасьць абываталяў.

Ратуючыся ад штодзённага псыхалягічнага ціску, яна пераехала ў Рыгу, дзе і абарваўся жыцьцёвы шлях патрыёткі.

Ліну і яе сяброў выдаў спрактыкаваны правакатар Алег Стахоўскі, укаранёны ў Саюз беларускіх патрыётаў афіцэр МГБ.

Магчыма ён і сёньня ходзіць па вуліцах, сядзіць у прэзыдыюмах і вучыць моладзь любіць Беларусь, не захапляючыся такімі небяспечнымі рэчамі, як беларуская граматыка.

Ангеліна Бароўка

1931 (?),

Пастаўшчына —

11.11.1999, Рыга, Латвія

Ужо даўно я жыву зусім недалёка ад Нацыянальнага мастацкага музэю, дзе ён дваццаць гадоў працаваў дырэктарам. Безьліч разоў мы сустракаліся на вуліцы ці ў музэйных залах, віталіся й казалі адзін адному колькі ветлівых словаў.

Я дзякаваў за запрашэньне на чарговы вэрнісаж, ён чытаў нешта маё. За ягонай магутнай постацьцю адчувалася найперш не фізычная дужасьць, а інтэлект і духоўная глыбіня, што натхнялі на больш блізкае знаёмства.

Ды, як гэта, на жаль, нярэдка бывае, калі я нарэшце вырашыў зьдзейсьніць даўні намер, падпісаў Юр'ю Карачуну кнігу і сабраўся зайсьці да яго, ён зірнуў на мяне з газэтнай калёнкі ў жалобнай рамцы.

З таго дня прамінулі гады, якія толькі дапамаглі ацаніць маштаб постаці Карачуна.

Ён, бясспрэчна, быў чалавекам дзяржаўнага мысленьня, у якім талент мастака шчасьліва спалучаўся з бліскучымі арганізацыйнымі здольнасьцямі. Досыць сказаць, што найперш дзякуючы ягонай настойлівасьці пачалася рэальная рэстаўрацыя Мірскага замку, які ня толькі зрабіўся філіялам Мастацкага музэю, але і быў улучаны ва Ўсясьветны сыгіс спадчыны ЮНЭСКО. Калі ўжо зайшла гаворка пра філіялы, дык яны зьявіліся ў музэю таксама ў Раўбічах, Гальшанах, Магілеве, Менску (Дом Ваньковічаў, сядзіба ў Лошыцы...).

За часамі дырэктарства Карачуна ў ягоным музэі, апрача безьлічых іншых, адбыліся выставы мастакоў нашага замежжа — Міколы Пашкевіча, Галіны Дакальскай, Галіны Русак...

У прадмове да каталёгу спадарыні Галіны Русак Юры Аляксандравіч пісаў: «Надзвычай цікавым і каштоўным уяўляецца тое, што разьвіцьцё творчасці нашых зем-

лякоў за мяжою ішло натуральна, яны ня зьведалі ўціску таталітарных умоваў і традыцыяў».

Такіх поглядаў, як і шмат чаго іншага, Карачуну не даравалі — і сёй-той з калегай, і чынавенства ад культуры, што пачало правіць бал пасья 1994-га.

У апошнія гады яму зь ягонай беларусацэнтрычнасьцю даводзілася няпроста.

Спадар Юры ратаваўся ўласнай творчасцю, працуючы ў кніжнай графіцы, ствараючы сонечныя акварэльныя краявіды, у якія хочацца хоць на колькі хвілінаў патрапіць, каб пазбыцца шэрага цяжару будзённасьці.

Карачуна няма, але ягоныя ідэі працягваюць урэчаісьнівацца.

Пры канцы 2006-га прыняў наведнікаў новы будынак Мастацкага музэю з творамі беларускіх мастакоў. Вось толькі наўрад ці Юры Карачун, ініцыятар будаўніцтва гэтак званай «другой чаргі», пагадзіўся б з тым, што раней (чамусьці якраз у старых, добра знаёмых менчукам мурах) адчынілі экспазыцыю расейскага мастацтва.

Цяжка ўявіць і тое, каб ён ухваліў новую экспазыцыю, дзе няма твораў вядомых мастакоў, якія «правінаваціліся» перад уладай.

Юры Карачун
27.12.1931, Менск —
11.6.1997, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ад агульных знаёмых я чуў пра яго шмат — і святлага, узнёслага, і, далікатна кажучы, прыземлена-жаласьлівага...

Ён сябраваў з Уладзімерам Караткевічам і Адамам Мальдзісам. Ён часта браў квіток да Зэльвы, дзе жыла грамадзянка БНР Ларыса Геніюш, якая ў сярэдзіне шасьцідзясятых амаль штотыдзень пісала яму вялікія цёплыя лісты, называючы «дарагім Міколам».

Ён абараніў дысэртацыю па творчасці Сімяона Полацкага. Ён пісаў пра Францішка Скарыну і Афанасія Філіповіча, пра традыцыі нашай дзяржаўнасьці і ролю

царкоўнай Вуніі ў захаванні беларускай ідэнтычнасьці.

Ён не баяўся казаць пра каляніяльнае становішча Беларусі ў складзе СССР і вынішчэньне ўсяго нацыянальнага.

На пачатку сямідзясятых ён пашыраў самвыдавецкую працу вядомага ўкраінскага дысыдэнта Івана Дзюбы «Інтэрнацыяналізм або русіфікацыя?» і зьбіраў грошы пацярпелым ад рэпрэсіяў калегам ува Ўкраіне.

Пасьля адной з надрукаваных у «Полымі» рэцэнзіяў газэта «Советская Белоруссия» абвінаваціла Міколу Прашковіча ў беларускім нацыяналізьме.

Пад той публікацыяй, дарэчы, стаяў подпіс асьпіранта Я. Трашчанка, будуча-

Мікола Прашковіч

га выкладчыка А. Лукашэнкі і аўтара нашумелага колькі гадоў таму навучальнага дапаможніка па гісторыі, таго самага, дзе беларуская дзяржаўнасьць пачынаецца ад 1917 году, а сталінскія рэпрэсіі падаюцца амаль як народнае шчасьце.

Можна ўявіць радасьць тых гэбістаў, каму даручылі «курыраваць» Прашковіча — чалавека надзіва, амаль па-дзіцячаму доверлівага, шчырага, эмацыйнага, які гатовы быў любога, хто загаворыць па-беларуску, адразу запрасіць у сваю аднапакаёвую кватэрку на вуліцы Куі-бышава.

У 1973 годзе КГБ шчыльна заняўся так званым «акадэмічным асяродкам» — групай навукоўцаў дэмакратычных перакананьняў, да якой належаў і Прашковіч. Разам зь Зянонам Пазыняком, Міхасём Чарняўскім ды іншымі асабліва небясьпечнымі нацыяналістамі (якія, апрача ўсіх астатніх грахоў, яшчэ нібыта меліся адабраць у Расеі Смаленшчыну й Браншчыну) Міколу звольнілі з працы. Віжы не адставалі ад падапечных ні на крок — нават станавіліся сьледам у чаргу ў гастронOME.

Праз свой характар асабліва цяжка перажываў такі стан Прашковіч: доўга быў беспрацоўным, потым, будучы вядомым вучоным, працаваў грузчыкам і нарэшце здолеў уладкавацца карэктарам. Здаралася, каб пад'есьці, ён прыходзіў да Караткевіча.

Жыцьцёвы фінал Прашковіча стаўся трагічна вусьцішным.

Душэўны надлом прывёў да паралюшу ног, і Мікола згарэў у бацькоўскай хаце, ня здолеўшы выбрацца з агню падчас пажару.

Мікола Прашковіч
4.5.1932, в. Гарадзішча,
Бярэзінскі раён —
2.2.1983, в. Гарадзішча

На паліцы, што расейскі пісьменьнік Юры Алеша назваў «залатой» (гэта значыць, той, кнігі зь якой зноў і зноў гартаюцца й перачытваюцца), у маёй бібліятэцы стаяць два выданьні Вячаслава Адамчыка: раман «Чужая бацькаўшчына» і томік апавяданьняў «Нязрушаны камень».

Першая кніга, напісаная, як сьцьвярджаюць сыны пісьменьніка, звычайнай школьнай асадкаю з сталёвым пяром, адкрыла мне некалі ня толькі й ня столькі вобраз заходнебеларускае вёскі, аб чым гаварылася ў падручніках. Яна адкрывала душу беларускага народу, на-

канаваньнем якога сталася быць жывой і пакутнай мяжой паміж Захадам і Усходам.

Вячаслаў Адамчык

Невыпадкова фільм «Чужая бацькаўшчына», што выйшаў на экраны ў 1982

годзе, успрыняўся як абяцаньне сапраўды нацыянальнага кінэматографу (якое так і засталася няспраўджаным.)

Другая кніга Адамчыка з маёй «залатой» паліцы выйшла ўжо пасля ягонага сыходу ў Вечнасьць. Апошнія гады мы, па сутнасьці, жылі ў адным двары, і ў дзёньніках ён замілаваў апісваў дрэвы, якія я таксама бачыў з сваіх вокнаў, і птушак на іх, што для мяне часта былі проста птушкамі, а ён адрозьніваў кожную па назьве й звычках.

Пра многіх людзей ён, наадварот, выказваўся ў дзёньнікавых запісах з успышкамі проста інфэрнальнай нянавісьці, у выніку чаго некаторыя з гэтых Адамчыкавых «герояў» абвясцілі яго мізантропам.

Калі казаць наагул, то таленавіты мізантроп для мяне пераважыць безьліч чалавекалюбівых пасрэднасьцяў. Аднак я перакананы, што Вячаслаў Адамчык больш за ўсё ненавідзеў тых і таго, хто перакрываў нашым душам вольнае беларускае паветра.

Памятаю, зь якой распаччу й болей на адным з паседжаньняў Рады Саюзу пісьменьнікаў ён казаў, што ўжо некалькі тыдняў ня бачыў над цэнтральным сталічным праспэктам аніводнай беларускамоўнай расьпяжкі.

Незадоўга да разьвітаньня з гэтым сьветам, які ён, як мала хто іншы, бачыў, здаецца, з усімі фарбамі й адценьнямі — і ў прыродзе, і ў людзкіх стасунках — Адамчык стварыў і апублікаваў выдатныя апавяданьні «Прылёт кажана» («Леанарда») і «Ноч на Галавесека», дзе ад узроўню праўды амаль задыхаецца.

Яго сыны Ўладзімер і Міраслаў, больш вядомыя як пісьменьнікі Адам Глобус і Міраслаў Шайбак, сваім коштам адчынілі ў гонар бацькі на доме № 12 на праспэктэ Францішка Скарыны мэмарыяльную дошку. На ёй аўтар «Чужой бацькаўшчыны» падобны ў профіль да Гоголя.

Але ён ня быў нашым Гоголем.

Ён стаў нашым Адамчыкам.

Вячаслаў Адамчык

1.11.1933,
в. Варакомшчына,
цяпер Дзятлаўскі раён —
5.8.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Яшчэ пры жыцці ён здабыў сабе славу фоталетапісца БНФ і ўсёй апошняй хвалі беларускага Адраджэння. У дзень нараджэння за сталом у спадара Кармілкіна можна было сустрэць Васіля Быкава, вучонага і палітыка Юр'я Хадыку, вядомых мастакоў, літаратараў, музыкаў. Іхнія клопаты й памкненні былі і справаю яго жыцця.

Безь ягонай рухавай цыбатай постаці я не магу згадаць, здаецца, ніводнай вулічнай акцыі, дзе ён заўсёды апынаўся ў самым небяспечным месцы.

Памятаю, як на Чарнобыльскім шляху 1996 году ён адарваўся ад аб'ектыва, каб перавязаць параненага, і сам атрымаў жорсткі ўдар па галаве.

Кармілкін ня меў найсучаснейшай оптыкі, але гэта

Уладзімер Кармілкін

заўсёды кампэнсавалася ягонай шалёнай, проста фантастычнай нястомнасцю.

Ён зрабіў тысячы здымкаў, многія сотні зь якіх застануцца для нашых наступнікаў у газетных падшыўках і кнігах.

Аднак Уладзімер глядзеў на сьвет ня толькі праз фотааб'ектыў. Неверагодна прыемна было ўбачыць у яго сваю новую кнігу з закладкай. Ён прасіў мяне напісаць раманы пра гетмана Астроскага і Станіслава Аўгуста Панятоўскага, нашага апошняга манарха.

Сваёй дачцэ, якая стала мастачкай, ён даў рэдкае й прыгожае лацінскае імя — Міліта (Мядовая).

Былы вайсковец, ён быў надзелены нечакана чуйнай душою і талентам сябраваць з многімі, але з асабліва трапяткім пачуццём ставіўся да Быкава. Ад'яжджаючы за мяжу, Васіль Уладзімеравіч атрымаў ад Кармілкіна ў падарунак Пагоню і бел-чырвона-белы сцяжок, зь якімі не расставаўся да сваіх апошніх дзён.

У пасьведчаньне аб сьмерці спадара Ўладзімера запісалі ўмоўную дату. Яго знайшлі ў кватэры толькі празь некалькі дзён пасля таго, як спынілася ягонае беларускае сэрца. Балюча, што ён не паспеў зафіксаваць на стужку хроніку нашай будучай перамогі, у якую так верыў.

Не пагаджайцеся з тымі, хто кажа, нібыта незаменных людзей не існуе. Уладзімера Кармілкіна няма з намі ўжо даўно, а яго месца фоталетапісца змаганьня за дэмакратычную Беларусь па-ранейшаму застаецца вакантным...

Уладзімер Кармілкін
15.2.1934, Смаленск,
Расея —
14.7.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Падчас сьледства яго ня білі. Сьледчы вучыўся ў вячэрняй школе, і Аляксей рашаў яму матэматычныя задачы.

Сямнаццацігадовым ён атрымаў дзесяць гадоў канцлягераў.

Астатнім, паўналетнім, суд адмераў чвэрць стагодзьдзя.

З гледзішча савецкага правасудзьдзя яны здзейснілі жудаснае злачынства — стварылі падпольную школьную арганізацыю на чале з камсоргам.

Аляксей Логвін і яго сябры, гэтыя яшчэ хлапчукі з Ліды, не выступалі супраць савецкай улады і Леніна лічылі амаль што сьвятым. Але іхнія душы не маглі прыняць рэчаіснасьці з яе хлузьнёй пра шчасьлівае жыцьцё, за якой хаваліся калгасны прыгон і арышты знаёмых і сваякоў.

Юныя нелегалы ставілі задачу выхоўваць моладзь у антысталінскім духу. Плянавалася наладзіць сувязь з мясцовым ксяндзам, а таксама з Югаславіяй, бо яе кіраўніцтва пачало праводзіць незалежную ад Масквы палітыку.

На адпаведным узроўні знаходзілася і канспірацыя. Сярод сяброў арганізацыі былі два хлопцы, чые бацькі, як потым выявілася, мелі беспасярэднія сувязі з МГБ. Гэтыя двое трымалі «органы» ў курсе ўсіх справаў (а пазьней, дарэчы, і самі сталі афіцэрамі ўсёмагутнага ведамства).

У першым лягеры для непаўналетніх у Мардовіі ён зьвярнуў увагу на тое, што сядзяць адны палітычныя і зусім мала расейцаў.

Сьмерць Сталіна зьняволеныя, як згадваў Аляксей, адзначалі, як сапраўднае сьвята.

Аднак першая амністыя закранула адно тых, хто меў тэрміны, меншыя за пяць гадоў. Логвіна перавялі ў

Аляксей Логвін

Аляксей Логвін (зьлева) зь сябрам.
Канец 1940-х

сібірскі Камышляг на будаўніцтва нафтаперапрацоўчага заводу.

Праз тыдзень працы ён ужо ня мог хадзіць, і карцар здаваўся паратункам. У 1954-м Аляксей адседзеў у карцары пяцьдзясят чатыры дні й ночы...

На схіле дзён ён прызнаваўся, што як не шкадаваў пра свой удзел у падпольнай арганізацыі пры арышце, так ані не раскаяўся і пасля ўсяго перажытага.

Знаёмыя згадваюць яго ціхмяным, маўклівым чалавекам, які цудоўна сьпяваў беларускія песьні й рамансы, маючы асаблівы сантымэнт да Багдановічавай «Зоркі Вэнэры». Відаць, гэтая любоў была звязаная з памяццю пра тое, як чакала й дачакалася яго зь лягера нарачоная Марыя.

Аляксей Логвін
26.2.1934, в. Збляны,
цяпер Лідзкі раён —
12.1.2004, Ліда

Пры канцы 1980-х у менскім Палацы спорту дэманстравалася выстава амэрыканскай тэхнікі. Больш за экспанаты многіх наведнікаў уражваў амэрыканец, які выдатна гаварыў па-беларуску.

Як я пазней даведаўся, магчыма, менавіта з гэтае прычыны яму, Васілю Мельяновічу, так і не дазволілі тады наведаць родную палескую вёску.

Па-сапраўднаму мы пазнаёміліся ўжо ў Амэрыцы, праехаўшы з Васілём зь дзясятка штатаў — ад Вашынгтону да Кліўлэнду.

Васіль Мельяновіч

Пра чалавека вельмі шмат могуць сказаць драбніцы: у майго спадарожніка на гадзінніку былі два цыфэрблаты, стрэлкі якіх паказвалі час з разбежкаю на сем гадзінаў,

што існуе паміж Менскам і Нью-Ёркам.

Едучы па спадзістых, як дзе-небудзь пад Наваградкам, пэнсільванскіх пагорках пад музыку нашых фальклёрных гуртоў, я лавіў сябе на адчуваньні, што знаходжуся ў нейкай ідэальнай Беларусі.

У доме Мельяновіча ілюзія адно мацнела: беларуская бібліятэка, калекцыя ручнікоў, прывезеная з пошты пульхная капэрта айчынай пэрыёдыкі...

Васіль любіў жыцьцё ўва ўсіх ягоных праявах. Ён быў нястомным падарожнікам, цаніў жаночую прыгажосьць, азартна ўдзельнічаў у аўкцыёнах. Але найбольш любіў Беларусь.

Ён проста мроіў сваю вёску, моцны й вялікі бацькоўскі дом, дзе цяпер месціцца школа.

Ён зьбіраўся вярнуцца на Радзіму: прыцэньваўся да менскіх кватэраў, месяцамі жыў у Беларусі, доўга наймаў двухпакаёўку насупраць колішняй рэстарану «Патсдам».

Пасьля выхаду на пэнсію Васіль цалкам аддаўся бе-

ларускай справе. Дзеля спрыяньня кантактам ЗША зь Беларуссю ён заснаваў Беларуска-амэрыканскую інфармацыйную службу.

Асабіста знаёмы з прэзыдэнтамі Рональдам Рэйганам і Джорджам Бушам-старэйшым, узброены шматгадовым досьведам удзелу ў прэзыдэнцкіх ды іншых выбарчых кампаніях, Мельяновіч заўсёды прапапоўваў нашай апазыцыі свае паслугі й глыбока перажываў, калі ягоныя веды заставаліся на Бацькаўшчыне незапатрабаванымі.

Яго вяртаньне дадому ўсё ж здзейснілася, няхай сабе й пасьля сыходу з гэтага сьвету.

Ягоная жонка Тацяна Антонава-Мельяновіч, вядомая ў Беларусі журналістка, пахавала урну з Васілёвым прахам у Азярніцы, побач з магілаю яго дзёда.

Васіль Мельяновіч
28.8.1934, в. Азярніца,
цяпер Лунінецкі раён —
6.10.2004, Брансўік,
штат Агаё, ЗША.
Пахаваны ў в. Азярніца

Месца яго нарадзінаў для беларускага літаратара ня самае звычайнае. У выходныя дні Карласаў бацька Рыгор — заходнебеларускі габрэй-эмігрант — рыбаліў у Ля-Плаце і, прывозячы дадому тамтэйшых двухмэтровых рыбін, у адказ на захоплены крык малога пагардліва азываўся: «Хіба гэта рыба! Гаўно! Вось у нас у Прыпяці — там рыба!»

У далёкую й загадкавую Беларусь Карлас зь сям'ёю прыехаў у сярэдзіне 1950-х. Дваццацідвухгадовы юнак пасьпеў ужо закончыць Нацыянальны інстытут імя М. Марэна ў Буэнас-Айрэсе і пабыць галоўным рэдактарам левай газэты...

Карлас Шэрман

Краіна саветаў, якая ўяўлялася Карласу ледзьве не зямлёй заповітнай, падаравала бязьлітасны крах ілюзіяў. З сотняў рэпатрыянтаў, якія сышлі разам з

Шэрманамі з аргентынскага цэпаходу ў адэскім порце, практычна ўсе праўдамі й няпраўдамі вярнуліся ў Амэрыку. Карлас застаўся. Вырашальную ролю ў гэтым адыграла знаёмства з Рыгорам Барадзіліным, Уладзімерам Караткевічам і Валянцінам Тарасам.

Дзякуючы Шэрману па-гішпанску загучала беларуская клясыка — ад Купалы да Васіля Быкава. У тандэме з Барадзіліным Карлас паставіў на нашыя паліцы цэлую бібліятэку з твораў Фэдэрыка Гарсія Лёркі, Габрыелі Містраль, Нікаляса Гільена... Улетку 1977-га самым папулярным часопісам у СССР нечакана зрабіўся наш «Нёман». Там друкаваўся зроблены Шэрманам у суаўтарстве з Валянцінам Тарасам пераклад рамана Габрыеля Гарсія Маркеса «Восень патрыярха», зьяўленьне якога ў гады росквіту брэжнеўскага застою было падзеяй, што выходзіла за межы літаратуры.

Свае вершы і паэмы Карлас пісаў па-гішпанску, эсэ — па-беларуску. Ягоная апошняя прыжыцьцёвая кніга паэзіі мае назву «Накірункі сьвету». Для Шэрмана яны

не абмяжоўваліся захадам і ўсходам, поўначчу й поўднем. Галоўным для яго заўсёды быў накірунак углыб.

Углыб творчасьці таго, каго ён перакладаў. Углыб душы таго, з кім сябраваў. Углыб справы, якой займаўся.

Дзесяцігадовая праца віцэ-прэзыдэнтам Беларускага ПЭН-цэнтру зрабіла Шэрмана вядомым у сьвеце праваабаронцам. Тут яму вельмі прыдаўся юначы досвед удзелу ў барацьбе з дыктатурай Пэрона ў Аргентыне.

Змагаючыся з цяжкай хваробай, ён мусіў зьехаць у Нарвэгію, але сэрцам заставаўся тут. Мой тэлефон паранейшаму раз-пораз гаварыў Карласавым голасам з ягоным нязводным цёплым акцэнтам. У адным з апошніх лістоў Карлас пісаў, што страшэнна сумуе «па дзіўным жыцьці ў Беларусі».

Ён памёр у Осьлё падчас трынаццатай апэрацыі.

Разам з прахам Карласа яго жонка Тамара прывезла ў Беларусь мэмуары «Блуканец» і зборнік вершаў «Вока дня», упершыню напісаных не па-гішпанску, як раней, а па-беларуску. Справа нашага гонару — ператварыць гэтыя рукапісы ў кнігі.

Карлас Шэрман
25.10.1934, Монтэвідэо,
Уругвай –
4.3.2005, Осьлё, Нарвэгія.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Служачы ў савецкай арміі, афіцэр-беларус Яўген Лугін узяўся складаць праект канстытуцыі свабоднай краіны.

За гэта — бо падзяліўся запаветным з сябрамі — і мусіў разьвітацца з вайскавай формай.

Аднак гонар афіцэра былы падпалкоўнік інжынэр-на-сапэрных войскаў захаваў праз усё жыццё — гэтаксама, як і веру ў эўрапейскую прышласць роднай краіны.

Спадар Яўген быў з тых, хто выпраменьвае перакананасць у сваёй праўдзе. Менавіта такім я запамятаў

яго на Ўстаноўчым зьездзе БНФ у Вільні, на сьвяткаваньнях Дня Волі й Чарнобыльскіх шляхах, на іншых акцыях дэмакратычнае апазыцыі, пасля якіх ён ня раз трапляў за краты.

Ён стаў адным з найактыўнейшых сяброў Згуртаваньня беларускіх вайскоўцаў, дзе адстойваў ідэю стварэньня прафэсійнае арміі й нэўтральнасьці Беларусі.

Лугін любіў нашу зямлю і ў першасным значэньні гэтага слова.

Пераадолеўшы дзясяткі бюракратычных бар'ераў, Яўген здолеў стварыць на бацькоўскай Глушчыне адну зь першых у краіне прыватных фэрмаў.

У Беларусі яго ведалі найперш як заснавальніка й кіраўніка Сялянскай партыі, што мела на мэце абарону эканамічных інтарэсаў і палітычных правоў вясцоўцаў. Адрозна ад некаторых папленнікаў з дэмакра-

Яўген Лугін

Плошча Леніна (цяпер Незалежнасьці) у дні жнівеньскага пучу 1991 году

тычнага лягеру, Лугін імкнуўся не да асабістай улады, а да шырокага аб'яднаньня партыяў і рухаў.

У адным з аўтографуў на сваёй кнізе я напісаў, што ён, Лугін, зь ягонымі зацягасцю й зычлівасьцю, з талентамнасьцю й непахіснасьцю, з натуральнай багатай моваю, ёсьць для мяне ўвасабленьнем беларускага нацыянальнага характару.

Гэта выявілася і ў яго жаданьні быць пахаваным у роднай глускай зямлі.

Яўген Лугін

23.2.1935, в. Барбарова,

Глускі раён —

16.10.2006, Менск.

Пахаваны ў в. Барбарова

Акалічнасьці нашага знаёмства афарбаваныя ў трагічныя колеры.

Гэта здарылася на пахаваньні Ларысы Геніюш, куды я прыехаў з Полацку, а ён, сын нашай выдатнай паэткі й сам таленавіты паэт, зь Беластоку.

Увечары перад хаўтурамі мы стаялі ў прыцемку на ганку зэльвенскага дому Геніюшаў, і Юрка па памяці чытаў мне й Вінцэсю Мудрову свой верш у прозе «Афрыка».

Чаму я чорны, чаму я чорны, мамо, — хоць белы маю твар?

Юрка Геніюш

Доўгае вуха ўсюды — і тут, і там, новым адкуль не падзьме, кожны подых пачуе, і дакладна прасочыць, якім крокам хто крочыць. Усё ловіць, хапае, усё на нітку матае, павуціну наснавала ўкруг...

Львы і сланы, глян, на волі — бяз крат...

І нават арлу і таму неўздагад, што тут — рэзэрват...

І толькі гіены гагочуць. І шакалы сьмяюцца...

Пакуль Юрка прыцішана, але расхвалявана й нэрвова прамаўляў свае балючыя радкі, зь цемры выйшлі і, прыслухоўваючыся, амаль усутыч наблізіліся да нас двое ў цывільным, тых самых, з «доўгім вухам», якіх у Зэльву папрыяжджала тады ня менш за сяброў і сулягернікаў спадарыні Ларысы. «Намекае...» — шматзначна і так, каб мы пачулі, прамовіў адзін з гэбістаў.

Калі ў 1948-м Ларысу Геніюш з мужам Янкам арыштавалі ў Чэхаславаччыне, дванаццацігадовага Юрка ўдалося пераправіць да сваякоў у Польшчу. Ён вывучыўся на дзіцячага лекара ў Мэдычнай акадэміі ў Беластоку, здабыў вядомасьць як літаратар, але пры жыцці апублікаваў у перакладзе на польскую мову толькі адну кнігу — зборнік паэтычнае прозы «На пачатку было толькі слова».

Юрка Геніюш з маці і сынам Міхасём

Як і бацькі, ён увесь час адчуваў пільную ўвагу спэцслужбаў і загінуў пры нявысьветленых абставінах праз два з паловаю гады пасля матчынае сьмерці. У дзевяностыя гады ў Беластоку выйшаў ягоны паэтычны зборнік «З маёй званіцы», для якога, як і для ўсёй Юркавай творчасці, уласцівае — што пры такім лёсе цалкам зразумела — абвострана-драматычнае сьветаўспрыманьне.

*Зацьвіла калінай родная зямля.
Белай, белай, белай — сувой палатна.
Каб пад восень, нечакана,
Дасьпяваць крывавай ранай.
Зьвісаць чырваньню караляў.
Згусткамі сплываць з гальля.*

Юрка Геніюш

21.10.1935, Зэльва –

21.11.1985, Беласток

Калі я згадваю Маладэчна, заўсёды ўзьнікае імя — Генадзь Каханоўскі.

Памятаю сябе студэнтам, які зачаравана стаіць у музэі перад скрыпкаю Міхала Клеафаса Агінскага. Я яшчэ не заўважаю, што з-за вітрыны з слудкім пасам на мяне глядзіць чалавек з нейкім надзіва ўтульным прымругам вачэй. Праз хвіліну мы знаёмімся. Месца — Менскі абласны краязнаўчы музэй у Маладэчне. Чалавек — намесьнік дырэктара музэю па навуцы Каханоўскі.

Празь дзесяць гадоў ён будзе рэцэнзэнтам маіх кнігаў. Тады знаёмства з Генадзем Каханоўскім станецца бліжэйшым, і мне адкрыецца няпросты шлях гэтага самаадданага слугі Кліё.

Генадзь Каханоўскі

Юначыя гады ў Маскве, дзе будучы гісторык Каханоўскі ачольваў беларускае студэнцкае зямляцтва. Сустрэчы з Уладзімерам Дубоўкам і Міколам Улашчыкам, які стаў для Генадзя ўзорам служэньня навуцы і Радзіме. Вяртаньне ў Маладэчна і праца ў абласным краязнаўчым музэі, дзе найперш дзякуючы Каханоўскаму была створаная экспазыцыя, якая, адрозна ад шмат якіх замшэлых сталічных, працавала на беларускую нацыянальную ідэю.

Але гэтак званыя кампэтэнтныя органы таксама не драмалі. У 1969-м адмыслова скліканая атэстацыйная камісія прызнала працу маладога гісторыка-патрыёта шкоднай для камуністычнага выхаваньня савецкіх людзей.

Ён быў абвінавачаны ў нацыяналізьме нават за тое, што казаў пра страту Беларусью ў Другой усясьветнай вайне кожнага чацьвертага, а значыць «штучна завышаў ролю беларускага народу».

Звольненага Каханоўскага аднавілі на працы дзякуючы заступніцтву Максіма Танка і Янкі Брыля, але на

падкі на вучонага не спыняліся. Яго, які так любіў падарожнічаць, не выпускалі за мяжу. Мне здаецца, што якраз сваю тугу па няздзейсьненых вандраваньнях ён увасобіў ва ўнікальным помніку Віленскаму шляху паблізу вёскі Мясата на Маладэчаншчыне.

Калі над краінай падзьмулі новыя вятры, Каханоўскі пасьпеў зрабіць невагодна шмат.

У 1989-м спрычыніўся да заснаваньня Беларускага краязнаўчага таварыства і стаў яго першым старшынём.

У 1992-м абараніў першую ў Беларусі доктарскую дысэртацыю, прысьвечаную крыніцазнаўству матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Адна за адной выходзілі яго кнігі ў галінах фальклёрыстыкі і археалёгіі, дасьледаваньні, прысьвечаныя Яўстаху Тышкевічу, Адаму Кіркору ды іншым выбітным папярэднікам.

Разам з сваёй навуковай спадчынай ён пакінуў нам і мару, якой у сямідзясятых — васьмідзясятых дзяліўся з блізкімі сябрамі: аднойчы прагнуцца, а Беларусь — ужо вольная.

Генадзь Каханоўскі
8.1.1936, в. Дамашы, цяпер Маладэчанскі раён –
15.1.1994, Маладэчна.
Пахаваны на могілках каля
в. Насілава, ускраіна
Маладэчна

Працуючы разам зь ім у выдавецтве «Мастацкая літаратура», чаго толькі я ні не слухаўся: і таго, што Сачанка — палкоўнік КГБ, і таго, што ў кожнай рэдакцыі дзейнічае ягоная агентура... Ня буду сьцьвяджаць, што ўсё гэта толькі чуткі й міты. Ня ведаю.

Але ведаю іншае.

Канец вайны засьпеў дзевяцігадовага Барыса ў Нямецчыне. Адзін Сачанкаў зласьлівец любіў казаць: «Лепей бы ён застаўся!»

Думаю, што асабіста Сачанку ў такім выпадку, можа, і сапраўды было б лепей, а вось беларускай культуры — відавочна не. Тады нехта іншы мусіў бы стаць аўтарам зьмешчанага ім у 1957-м у «ЛіМе» артыкулу «Шанаваць родную мову»,

што выклікаў дыскусію, перадрукоўваўся ў эміграцыйнай прэсе і, натуральна, зацікавіў гэбістаў. Праўда, Сачанка нейкім чынам атрымаў дараваньне «грахоў», бо пазьней працаваў у часопісе «Полымя», у Саюзе пісьменьнікаў, езьдзіў дэлегатам ад Беларускай ССР на сэсію ААН у Нью-Ёрк.

Выдаючы кнігу за кнігай і нават атрымліваючы за іх прэміі, Барыс Іванавіч, мне здаецца, і сам з гадамі ўсё больш разумеў, што ягоная місія ў нашай культуры палягае ў іншым.

Загадваючы ў выдавецтве рэдакцыяй перакладной замежнай літаратуры, ён вытрымаў змаганьне на нейкіх узроўнях у Маскве і распачаў выпуск беларускамоўных зборнікаў дэтэктываў і фантастыкі, а таксама сэрыі «Скарбы сусьветнай літаратуры», кнігі зь якой зьбіралі 10—15-тысячныя накладды.

Як толькі гэта сталася магчымым, Сачанка ўзяўся друкаваць артыкулы і ўкладаць зборнікі, якія легалізоўвалі дзясяткі забароненых раней імёнаў і твораў

Барыс Сачанка

— літаратараў, зьнішчаных у гады сталінізму, і пісьменьнікаў-эмігрантаў. Ці ня ён першы сказаў слова праўды пра сьмерць Янкі Купалы?

Вядома, ішлі размовы пра тое, што ўсё гэта адбываецца з дазволу КГБ, пагатоў дома ў Барыса Іванавіча была цэлая бібліятэка яшчэ нядаўна крамольнай літаратуры — сапраўдны філіял спэцсховаў. Але факт застаецца фактам: некалькі гадоў ён адзін працаваў, як цэлы інстытут.

Ягоны пераход у 1993-м на пасаду галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыкляпэдыя» быў цалкам заканамерны.

У 1995-м пабачыў сьвет таўшчэзны энцыкляпэдычны даведнік «Беларусь» — дзе, як дакладна адзначыў літаратурны крытык Сяргей Дубавец, «упершыню за ўсю гісторыю наша легальнае і дазволенае было аб'яднанае з нашым нелегальным, забароненым і забытым — у адно цэлае».

Апантаны працаю на карысьць нацыянальнай ідэі, Барыс Сачанка пасья абраньня прэзыдэнтам А. Лукашэнкі стаўся для ўлады асобаю нязручнай.

Неўзабаве пасья рэфэрэндуму 1995-га ён, не дажыўшы і да шасьцідзесяці гадоў, раптоўна памёр у працоўным кабінэце.

Энцыкляпэдычны даведнік «Беларусь» больш не перавыдаваўся.

Барыс Сачанка

15.5.1936, в. Вялікі Бор,
Хойніцкі раён –
5.7.1995, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ягоную, зьнятую паводле аповесці расейскага пісьменьніка Паўла Ніліна лірычна-паэтычную стужку «Праз могількі» ЮНЭСКА ў 1994-м удучыла ў лік найлепшых ста фільмаў сьвету.

Але для мяне вяршыняю творчасці Віктара Турава сталася экранізацыя мележаўскіх «Людзей на балоце». Я глядзеў яе тры разы з інтэрвалам у адзін дзень. «Вінаватыя» былі ня толькі рэжысэрскае майстэрства, бліскучы склад актораў і літаратурная аснова, але і тое, што героі фільму гаварылі па-беларуску. Усё разам гэта нараджала мары пра нацыянальны беларускі кінэматограф.

Віктар Тураў

На першы погляд, ён не канфліктаваў з уладамі: быў народным артыстам, першым сакратаром праўленьня Саюзу кінэматаграфістаў рэспублікі, ездзіў па сьвеце. Аднак Віктар, які скончыў Усесаюзны інстытут кінэ-

Фільм атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР і прызы некалькіх міжнародных кінафэстываляў. Працяг — «Подых навалніцы» — быў, як гэта нярэдка здараецца, слабейшы, хоць для кагосьці іншага лічыўся б вялікім посьпехам.

У 1989-м я меў радасць рэдагаваць у выдавецтве «Мастацкая літаратура» зроблены Міколам Хаўстоўічам першы поўны пераклад «Шляхціча Завальні» Яна Баршчэўскага. Праз год, амаль адначасова з кнігаю, зьявіўся і тураўскі «Шляхціч» — на жаль, ужо адзін з апошніх яго значных фільмаў.

Сябрамі Віктара Турава былі Ўладзімер Высоцкі і Марына Ўладзі

матаграфіі ў 1960-м, а потым у той самы час яшчэ й займаўся ў творчай майстэрні Аляксандра Даўжэнкі, назаўсёды застаўся шасьцідзясятнікам — чалавекам, які зрабіў глыток свабоды і ня выдыхнуў яе з душы. Пра гэта сьведчыла і яго шматгадовае сяброўства з Уладзімерам Высоцкім і Марынай Уладзі.

Сваё 60-годзьдзе ён адзначаў у Тэатры кінаактора, а потым у рэстаране гатэлю «Кастрычніцкі» пад пільным кантролем мэдыкаў, ужо безнадзейна хворы. Роўна праз тыдзень у той самай залі адбываліся памінкі, на якіх вядомы калега, Міхаіл Пташук, сказаў, што Тураў — першы ў беларускай кінэматаграфіі чалавек, які вывеў «людзей з балота» на міжнародны экран.

Віктар Тураў

25.10.1936, Маргілеў —

31.10.1996, Менск.

Пахаваны на менскіх

Усходніх могілках

Мне згадваецца даўні семінар маладых літаратараў у Віцебску. Адзін з старэйшых калегаў, запрошаных у якасці настаўнікаў, цэлы перапынак нэрвова і расхвальявана курьў цыгарэту за цыгарэтай, а потым з малой сцэны Коласаўскага тэатру раптам запытаўся, ці вядома нам, як даказаць, што вушы ў павукоў растуць на нагах.

Мы былі заінтрыгаваныя, а прысутны прадстаўнік аддзелу прапаганды й агітацыі абкаму партыі імгненна насцьярожыўся.

«Павука садзяць на стол і кажучь: «Бяжы!»», — працягваў наш акулярысты настаўнік. — Ён слухаецца. Тады яму адрываюць ногі і зноў загадваюць бегчы. Ён ня можа. Адсюль робіцца выснова, што вушы ў небаракі знаходзяцца на нагах...»

Яўген Шабан

«Гэта Вы да чаго?» — у запалай паўзе запытаўся нехта з семінарыстаў.

«А да таго, што ў народу можна адняць гісторыю, прымусіць забыць мінулае, а потым запытацца, а што ў вас, даражэнькія, апроч балотаў, было, а дзе вашыя гісторыкі. Той самы прынцып доказы... А возьмем сытуацыю з мовай...»

Пра сытуацыю з мовай партыйны «прапагандыст і агітатар» вырашыў ужо ня слухаць і на ўсялякі выпадак пакінуў залю.

Акулярыстага звалі Яўген Шабан.

На той час ён быў ужо вядомым паэтам і яшчэ больш знаным драматургам, адна з п'есаў якога — «Шрамы», пастаўленая ў 1977-м купалаўцамі, ішла ў трыццаці тэатрах краіны.

Дэманструючы бездакорны літаратурны густ, ён рабіў для тэлебачання п'есы паводле твораў Васіля Быкава, Рыгора Барадуліна, Міхася Стральцова, Івана Пташнікава...

Ягоня ўласныя найлепшыя рэчы былі вострыя й багатыя на падтэксты й алюзіі, невыпадкова іх (да прыкладу, «Чахарду») выключалі з рэпэртуарных зборнікаў або бязьлітасна рэдагавалі.

У «Шрамах», дзе ішла гаворка аб сацыяльных вытоках падлеткавай злачынасьці, ідэолягі з ЦК КПБ угледзелі антыпартыйныя настроі і паклёп на савецкую рэчаіснасьць.

Выпускнік акторскага факультэту Беларускага тэатрына-мастацкага інстытуту, Яўген сыграў шмат роляў у сваіх і чужых п'есах.

Гэты досьвед дапамог яму потым у працы памочнікам галоўнага рэжысэра па літчастцы ў Купалаўскім і Коласаўскім тэатрах, а таксама ў перакладах на беларускую мову драматургіі В. Шукшына, А. Арбузава, Н. Думбадзэ...

Яўгенава сэрца, не далічыўшы і сарака шасьці гадоў, спынілася ў дзень прэм'еры спэтакляю паводле ягонага п'есы «Востраў Алёны» ў Беларускам дзяржаўным тэатры імя Якуба Коласа.

Яўген Шабан

29.12.1936,
в. Калодзіна,
цяпер Мядзельскі раён —
30.7.1982, Віцебск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Таленавітыя кнігі зусім не заўсёды пішуць добрыя й сьветлыя людзі. Таму я ніколі не набіваўся ў сябры да пісьменьнікаў, творчасць якіх люблю. Але калі ўсё ж наважваўся на бліжэйшае знаёмства, Бог пакуль бярог мяне ад памылак. Так здарылася і ў выпадку зь Міхасём Стральцоўым.

Але спачатку, яшчэ ў студэнцкія гады, адбываліся радасныя адкрыцьці ягоных твораў.

Аповесьці-эсэ «Загадка Багдановіча» з балючым разуменьнем, што ў паэта не біяграфія, а — лёс, і з тужлівым прадчуваньнем уласнага лёсу.

Апавяданьня «Сьвет Іванавіч, былы донжуан», што пачынаецца маёй улюбёнай фразай — «У тэлефоннай будцы былі двое, і я ненавідзеў іх», фразай, зь якой, магчыма, нарадзіўся наш літаратурны мадэрнізм.

Потым было шэдэўральнае «Смаленьне вепрука» з пранізлівым подыхам вусьцішнасьці жыцьця...

*«Ёсьць, на жаль, рэчы
непадуладныя нам, але ж
ёсьць і суцяшэньне, ёсьць і
надзея. У таго, хто бярэ ў
рукі пяро, надзея ёсьць так
сама. О, паэт да таго ж
бывае крыху забабонным.
Наіўны, ён хоча перамагчы
сапраўднасьць, ён хоча
верыць: я засьцярогся ад бяды
— бо сказаў. Дабро і надзея
тут накрэсьлілі свой круг».*

Ён і ў прозе, і ў паэзіі (але ў прозе ўсё ж найбольш) быў вытанчаны, аднак гранічна шчыры. Іранічны і са-

Міхась Стральцоў

маіранічны, але з такім прыхаваным болям, што часам заходзілася душа.

У тыя задушлівыя гады ягоняя кнігі азнава дыхалі неўтаймоўнай інтэлектуальнай свабодай.

За гэта трэба было разьлічвацца.

У 1981-м Стральцоў быў зьняволены ў лячэбна-працоўны прафілякторый.

«Жыву, як выгнаны патрыцый...» — пісаў ён, глядзячы на сьвет праз закратаваныя вокны.

...Згадваю яго ў Полацку ў глыбокім экзыстэнцыяльным здумленьні каля фрэскі зь верагодным партрэтам Сьвятой Эўфрасіньні Полацкай.

Згадваю вясёлым і артыстычным на цэнтральным пляцы ў Наваполацку: «Валодзя, дзе Ленін? Куды помнік падзеўся? Здаецца ж, учора не пілі».

Згадваю на маім улюбёным наваполацкім возеры з халаднавата-прыцемным назовам Люхава. Стральцоў стаяў на асноведзе вечаровага неба з каханай жанчынаю, а ўва мне гучала ягонае як быццам не напісанае, проста выдыхнутае:

*Імгненьні ёсьць пакутлівага ішчасьця —
Ірвуцца ўвысь і слова, і душа,
Ды толькі тое ўсё ў радок ня ўкласьці,
Як ты яго, радок, ні падвышай.*

*Бо адмыслова, самадастаткова
само сабой гаворыць пачуцьцё...»*

На маёй першай кніжцы «Добры дзень, мая Шыпшына» пазначана: «Адрэдагаваў на грамадзкіх пачатках Міхась Стральцоў».

Мне хочацца дадаць: «Вечны патрыцый нашай літаратуры».

Міхась Стральцоў
14.2.1937, в. Сычын,
Слаўгарадзкі раён —
23.8.1987, Менск.
Пахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Ёсьць у мяне здавён такі крытэр ацэнкі паэзіі: калі з кніжкі уразіць хоць адзін радок, запамінаю імя аўтара і чакаю наступнае сустрэчы.

Калісьці, на пачатку сямідзясятых, дзякуючы сябру аднакурсніку да маіх рук патрапіў паэтычны зборнік, які пачынаўся неяк нязвыкла-даверліва: «Я хацеў вам сказаць...».

Кніжка называлася «Непазьбежнасьць». Яна была ў папяровай вокладцы, выдадзеная абы-як, але затое — абцёрханая і з загнутымі сям-там краямі старонак, бо відавочна мела нямала чытачоў.

Мікола Купрэеў

Да іх ліку далучыўся яшчэ адзін, пагатоў, акрамя першага радка, мяне (можа, нейкім эпічным размахам?) зачাপілі і іншыя:

Стаю над Дняпром.

На сьлядах сваіх продкаў стаю...

Аўтара зборніка звалі Мікола Купрэеў. Год прамінаў за годам, яго даўнія радкі ня вялі ў памяці, а новых кніжак усё не зьяўлялася.

Другая — «Правінцыйныя фантазіі» — выйшла амаль праз трыццаць гадоў, у 1995-м, і адразу была вылучаная на Дзяржаўную прэмію імя Янкі Купалы. Камісія па прэміях аднагалосна выказалася «за», але знайшліся рупліўцы, якія настукалі куды трэба, што Купрэеў зганьбіць годнасьць лярэата, бо ён — «бомж», ды, апрача ўсяго, у адным з сваіх нібыта таленавітых вершаў згадаў неласкавым словам самога прэзыдэнта...

Саюз пісьменьнікаў даў Купрэеву сваю прэмію — імя Аркадзя Куляшова, а абласное начальства ў выглядзе своеасаблівай кампэнсацыі пастанавіла адшкадаваць паэту кватэру-аднапакаёўку ў Пружаных. На званок зь Берасьця ў райцэнтры адказалі, што Купрэеў — вала-

цуга і алькаголік, але найвышэйшы абласны начальнік сурова запытаўся ў чыноўніка, ці напісаў той сам хоць адзін верш, каб судзіць паэта...

У той час Купрэеў у сваіх бясконцых бадзяньнях па Беларусі раз-пораз заяўляўся ў рэдакцыю часопісу «Крыніца», дзе я меў палову рэдактарскай стаўкі. Мой калега паэт і крытык Леанід Галубовіч заўсёды апекаваўся госьцем: сачыў, каб той быў сыты, памыты, па сэзоне апрануты. Але — галоўнае — «Крыніца» друкавала практычна ўсё, што тады пісаў Мікола. Узровень шчырасьці да сябе і самых блізкіх людзей у ягоных аўтабіяграфічных аповесцях шакаваў. Прачытаўшы «Дзіцячыя гульні...», бацька адмовіўся пускаць вандроўнага паэта ў хату.

Пасьля кожнага Міколавага візиту ў рэдакцыю я доўга ня мог дасягнуць душэўнага спакою, спрабуючы ўявіць, як ён жыве — хворы, незразуметы і адрынуты сваякамі, маючы недзе ўласных дзяцей, якіх калісьці, абраўшы лёс вандроўнага паэта, пакінуў без падтрымкі... Не маглі супакоіць і ягоныя вершы:

*Колькі яшчэ мне, высокі Гасподзь,
на сьвеце насіць пакуту?..*

...На ягоным надмагіллі выбітыя словы: «О, я многа хацеў вам сказаць...»

Мікола Купрэеў

25.5.1937, в. Ямнае,
Рагачоўскі раён —
19.8.2004, в. Лясная,
Баранавіцкі раён.
Пахаваны ў Міхнавічах,
прыгарад Івацэвічаў

Ён быў сябрам і аднадумцам Уладзімера Караткевіча, ягоным спадарожнікам у апошняй вандроўцы па Палесьсі. «Увесь час Караткевіч як бы паказвае, куды ісьці, як ісьці. І, мне здаецца, так будзе ўсё жыцьцё», — казаў ён у адным з інтэрвію.

Многія з тых, хто ня ведае імя Пятра Драчова, насамрэч добра знаёмыя з ягонай творчасцю, бо чыталі бліскуча аформленыя ім Караткевічавы кнігі «Зямля пад белымі крыламі» і «Чорны замак Альшанскі», бачылі ягоныя панарамы і дыярамы ў Нацыянальным музэі гісторыі і культуры («Гандаль у Полацку», «Пажар

Магілева ў Паўночную вайну»), Музэі гісторыі мэдыцыны («Францызск Скарына трымае экзамэн у Падуанскім унівэрсытэце») і Музэі Максіма Багдановіча («Менск у 1890 годзе»).

Яшчэ студэнтам я захапляўся ягонымі літаграфіямі на тэмы беларускай гісторыі, якую Драчоў ведаў і адчуваў, як мала хто іншы з нашых мастакоў.

Пятро Драчоў

Пятро Драчоў

6.7.1937, Ленінград, цяпер Санкт-Пецярбург, Расея — 8.5.2005, Менск.
Пахаваны на менскіх Кальварыйскіх могілках

Чвэрць стагодзьдзя ён адпрацаваў мастацкім рэдактарам часопісу «Бярозка», падпісаўшы ў сьвет трыста яго нумароў, а затым ягоным клопатам стаў мастацкі твар «Беларускага гістарычнага часопісу».

Гонар быць аформленым таленавітай рукою Драчова выпаў майму першаму зборніку гістарычнае прозы «Дзень, калі ўпала страла». Асабліва ўдалай, дарма што вельмі ляканічнай у вобразных сродках, атрымалася вокладка: белае вакно на чорнай аснове дзі перацінала чырвоная страла.

Кнігу пачалі прадаваць у кнігарнях, і раптам яна зьнікла. Высьветлілася, што вінаватая якраз вокладка зь бел-чырвона-белым вакном. Я быў у роспачы: яшчэ не задаўнілася гісторыя зь дзіцячай кніжкаю народных казак, увесь наклад якой адправілі пад нож толькі за тое, што мастак намаляваў на замкавай вежы маленькі нацыянальны сьцяжок.

Драчоў, здаецца, перажываў ня менш за мяне.

Але на дварэ ўжо стаяў 1989-ты. У нейкіх інстанцыях, дзе разглядаўся данос маіх «добразычліўцаў», прынялі пастанову ў духу абвешчанага Міхаілам Гарбачовым перабудовы: кнігу ня рэзаць, але вокладку перафарбаваць.

Беручы своеасаблівы рэванш, Драчоў у тых самых колерах аформіў маю новую кнігу «Пяць мужчын у лесьнічоўцы». Праўда, тады наш сьцяг ужо быў дзяржаўным. Пад ім, зноў «крамольным», над магілаю Драчова гучалі разьвітальныя прамовы.

Пасьля Дзядоў 1988 году, якія адгукнуліся далёка за межамі Беларусі, старшыню Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету БССР Георгія Таразевіча прызначылі кіраўніком камісіі ў расьсьледаваньні тых падзеяў.

Амаль адразу ён накіраваўся на агульны сход нашага Саюзу пісьменьнікаў.

Сход быў надзвычай бурны. Высокі госьць шчодро раздаваў абяцаньні ва ўсім разабрацца, абы толькі не пасылаў тэлеграфнага звароту да Гарбачова.

Сярод выступоўцаў апынуўся і я: пасьяя прамовы на

Дзядях цягам двух дзён на мяне склалі два пратаколы за пражываньне ў сталіцы без прапіскі і, склаўшы трэці, абяцалі арыштаваць. «Даю слова, таварыш Арлоў, што міліцыя да Вас больш ня прыйдзе», — сказаў Таразевіч.

Назаўтра людзі ў форме сапраўды пакінулі мяне ў спакоі.

Гэта асабліва ўражвала таму, што ўчора — не пасьпеў скончыцца сход — Таразевічу даклалі: пісьменьніцкая тэлеграма ў Маскву адпраўленая яшчэ да ягонага візыту...

Ён быў не тыповым функцыянэрам высокага рангу.

Атрымаўшы ў Львоўскім

політэхнічным інстытуце дыплаём інжынэра-геадэзіста, Таразевіч аб'ехаў з геалягічнымі экспэдыцыямі ўвесь Савецкі Саюз.

Георгі Таразевіч

На пасадзе старшыні Менгарвыканкаму ён вызначўся нярэдкамі публічнымі выступамі па-беларуску.

Стаўшы ў 1989-м народным дэпутатам СССР, узначаліў камісію па міжнацыянальных дачыненнях і на ведаў усе тагачасныя «гарачыя кропкі», пачынаючы з Нагорнага Карабаху.

Галоўныя рашэньні, вядома, прымаліся не Таразевічам, але і ад армянаў, і ад летувісаў мне даводзілася чуць пра ягоную мудрую разважлівасьць.

Дэпутат Вярхоўнага Савету Беларусі гістарычнага 12-га скліканьня Пятро Садоўскі апавядаў мне, што падчас разгляду пытаньня пра сымболіку менавіта дзякуючы спакойнаму і аргументаванаму выступу Таразевіча, які ўтамаваў устрывожаную намэнклятурную большасьць, галасаваньне завяршылася зацьверджаньнем Пагоні і бел-чырвона-белага сьцяга.

У гады незалежнасьці ён быў першым намесьнікам міністра замежных справаў, а затым паслом Беларусі ў Польшчы, адкуль Таразевіча адклікалі пасьяя яго адкрытых рэзкіх выказваньняў супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму 1995-га.

Перайшоўшы ў дэмакратычны лягер, Георгі Таразевіч увайшоў у Нацыянальны выканаўчы камітэт (цэнявы ўрад), дзе кіраваў камісіяй у нацыянальных і рэлігійных дачыненнях.

Аднойчы мы сустрэліся на сьвяткаваньні Дня Волі. Хітравата прымурыжўшы вочы, Таразевіч нечакана запытаўся: «Спадар Арлоў, а вы памятаеце той сход у Саюзе пісьменьнікаў?»

Георгі Таразевіч

17.7.1937,
в. Слабада,
цяпер Мядзельскі раён —
21.3.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

У 1980-м рэспубліканскі камітэт дзяржбясцпекі, кажучь, у складзе цэлага аддзелу, шукаў аўтара растыражаванай на Захадзе паштоўкі да 1000-годзьдзя Беларусі. Гэбісты доўгі час ня ведалі, што пракляты нацыяналіст, за якога яны атрымалі не адну працуханку, засеў ня дзе-небудзь у далёкіх сутарэньнях, а ўсяго толькі на другім баку праспэкту, на паддашку, акурат насупраць іхняга жоўтага дому, з бэльвэдэру якога тады яшчэ можна было ўбачыць Калыму.

З вокнаў майстэрні Яўгена Куліка таксама адкрываліся далёкія краявіды. Адтуль па-над куродымам савецкага ідэалічнага дурману відаць была Беларусь: ад пракаветных часоў Рагвалода да да, здавалася, яшчэ далёкай прышласці, калі краіна здабудзе незалежнасьць. У гэта верыў кожны з тых, хто

збіраўся на паддашку ў спадара Яўгена. Бо «На Паддашку» — так неафіцыйна і называўся гэты апазыцый-

Яўген Кулік

ны інтэлігенцкі асяродак, створаны ў сярэдзіне шасцідзясятых, — сыходзіліся Лявон Баразна і Зянон Пазыняк, Міхась Чарняўскі і Алесь Разанаў, Зьміцер Санько, Аляксей Марачкін, Алесь Лабанок...

Там нараджаліся ідэі спачатку культурніцка-асьветных, а потым і палітычных акцыяў і праектаў, генэратарам многіх зь якіх быў Кулік. Сябры згадваюць, што якраз ён стаў ініцыятарам правядзеньня мастацкіх выставаў да 100-годзьдзя з дня нараджэньня паэткі Цёткі і 500-годзьдзя Міколы Гусоўскага, якія прагучалі як выклік афіцыйнаму «мастацтву». Менавіта выстава, прысьвечаная аўтару «Песьні пра зубра», разам з самой паэмай, выдатна праілюстраванай Куліком, і натхнілі мяне на аповесьць «Час чумы».

У тыя 1970—1980-я гады Кулік стварыў найбольш значныя й вядомыя свае графічныя сэрвы «Помнікі Гарадзеншчыны», «Замкі Беларусі», аркушы паводле забароненай паэмы Янкі Купалы «На Куцьцю».

У маладосьці ён быў амаль двухмэтровым волатам-прыгажунюм. Цяжкая хвароба ператварыла Яўгена ў інваліда, але толькі загартавала ягоны дух.

Кулік стаў адным з ідэолягаў нацыянальнага Адраджэньня. Яго біёграф Пётра Васілеўскі падкрэсьлівае, што, застаўшыся ў мастацтве кансэрватыўным нацыяналістам, у палітыцы Яўген быў прыхільнікам нацыяналізму радыкальнага. У 1991-м ён браў удзел у стварэньні графічнага эталёну Пагоні — Дзяржаўнага гербу Беларусі. Якім шчасьцём связціліся тады звычайна змучаныя болем Яўгенавы вочы!

Яўген быў ініцыятарам стварэньня аднайменнай мастакоўскай суполкі. «Беларусь — мой сьвет», — назвалі сябры «Пагоні» мэмарыяльную выставу твораў Куліка. Так сказаць пра сябе і Радзіму ён меў права, як мала хто іншы.

Яўген Кулік
31.10.1937, Менск –
12.1.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Калі выдатная асоба пакідае гэты сьвет, у яе раптам знаходзіцца шмат сяброў, колькасць якіх з гадамі толькі павялічваецца. Згадваецца адна зь юбілейных вечарынаў да 75-годзьдзя Ўладзімера Караткевіча, калі нехта з такіх «сяброў» захоплена апавядаў, як пісьменьнік цудоўна граў на гітары і яны сьпявалі дуэтам, хоць насамрэч Уладзімер Сямёнавіч, сапраўды маючы выдатны голас і слых, гітары ў рукі ніколі ня браў.

Журналіст і фотамастак Валянцін Ждановіч быў адным зь нешматлікіх сапраўдных сяброў Караткевіча.

Яны зблізіліся, адчуўшы роднасьць душаў, у шасьцідзясятых, у творчай экспэдыцыі на Палесьсе, і потым безьліч разоў вандравалі разам, ажно да апошняй выправы на ўлюбёную Пры-

Валянцін Ждановіч

пяць у ліпені 1984-га.

Амаль усё жыцьцё ён, адукаваны, дасьведчаны ў гісторыі патомны беларускамоўны мянчук з надзіва цёплай утульнай аўрай, працаваў фотакарэспандэнтам часопісу «Малодосць». Мноства зробленых ім здымкаў увайшлі ў энцыклапэдыі й альбомы, зрабіліся клясыкай беларускага фотамастацтва. Ждановіч адным зь першых у Беларусі пачаў займацца фатаграфіяй. Падзеяй стаў у свой час выхад ягонага фотаальбому «Бераг белых буслоў».

Ён вельмі цяжка перажываў сьмерць Караткевіча, заўсёды кажучы пра долю сваёй віны, хоць іншымітрам той іх трагічнай вандроўкі быў сам пісьменьнік. Аднойчы мы доўга гаварылі пра гэта ў Валянцінавай маладосьцеўскай фотамайстэрні.

Майстэрня была ягоным другім домам. Там ён і разьвітаўся з жыцьцём. Не выключаю, што гэта быў добра абдуманая крок, бо неяк у размове Валянцін працягваў Сэнэку: «Дзівьверы адчыненыя, можаш пайсьці».

Дачка Валерыя лічыць, што бацька проста стаміўся

ад тагачаснай незапатрабаванасьці і безграшоўя. Але калегі не выключаюць і іншых версіяў, зьвязаных з тым, што Ждановіч ня толькі таленавіта фатаграфаваў, але часам браўся за складаныя журналісцкія расьсьледаваньні. Да прыкладу, даказаў, што адзін прыгрэты ўладамі народны мастак ствараў свае «шэдэўры», займаючыся банальным плягітам.

Валянцін, маючы потым непрыемнасьці, здолеў зьняць памятнае Гуканьне вясны ў менскім Траецкім прадмесці ў 1986 годзе, калі на навучэнцаў Менскай мастацкай вучэльні і школы-інтэрнату імя І. Ахрэмчыка напалі нацкаваныя гаркамам камсамолу і КГБ вэтэраны аўтанскай вайны.

Незадоўга да сыходу Валянцін, які меў і бясспрэчны літаратурны здольнасьці, напісаў прысьвечанае Караткевічу бліскучае эсэ «Белы човен».

«Ён быў ПАДАРОЖНИК.

Ён валодаў талентам падарожжа...

Бывала, колькі бывала! — вецер дзьмуў супраціўны, зрываліся ветразі, ламаліся вёслы, лодку штурляла на камяні. Бывала, ён радаваўся чэрствому хлебу, а часам хлеб здараўся горкі...»

Валянцін Ждановіч таксама быў Падарожнікам і здзейсніў сваю вандроўку ў прасторы й часе таленавіта і годна.

Валянцін Ждановіч
7.1.1938, Менск –
20.7.1992, Менск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Ягонья публікацыі абмяркоўвалі ў курылках і ў тралейбусах. Адночы я сам быў сьведкам і ўдзельнікам такой дыскусіі і з гэтае прычыны праехаў некалькі лішніх прыпынкаў. Артыкул называўся «Аброць на Беларусь, або Пра што мы гаварылі з прэзыдэнтам у маёй хаце з вока на вока».

А гаварылі пра тое, што за апошнія гады Беларусь ператварылася ў краіну анамальных зьяваў — ад становішча з мовай да зьдзеку зь вясковых жыхароў, якія ў XXI стагодзьдзі нярэдка вымушаныя жыць амаль у сярэднявечных умовах. Размова аўтара з прэзыдэнтам

была віртуальнай, ды я не сумняюся, што гэты барадач з праніклівымі мудрымі вачыма адкрыта сказаў бы прэзыдэнту пра ўсё набалеалае і ў рэальнасьці.

Хтосьці, пераадолеўшы пэнсійны рубаж, дае сабе адпачынак і засяроджваецца на клопатах, зьвязаных зь лецішчам.

Магчыма, такі намер меў і колішні журналіст «Чырвонай змены» і галоўны рэдактар кінастудыі «Летапіс» Васіль Гроднікаў. Сваімі рукамі ён адбудаваў двухпавярховы дом у вёсцы з калярытнай назваю Мазалі на Маладэчаншчыне. Здавалася б, можна набываць «Каляндар садавода і агародніка» й жыць у сваё задавальненьне. Але тое, што чынілася ў краіне, зноў змусіла Васіля ўзяцца за пяро.

На старонках «Народнай волі» пачалі адзін за адным зьяўляцца ягонья вострыя, аналітычныя, з адразу пазнавальнымі стылем і мовай артыкулы. Найлепшыя зь іх — «Грахі нашы цяжкія», «Асьцярожна: пятая калёна», ужо згаданая «Аброць на Беларусь» былі публіцыстыкай высокай пробы.

Да Гроднікава прыйшло магутнае «другое дыханьне», якое прынесла вядомасьць і ўвагу — як прыхільнікаў і аднадумцаў, так і тых, для каго Беларусь была

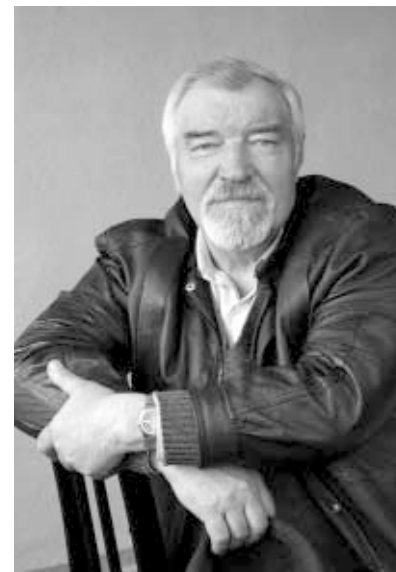
Васіль Гроднікаў

не радзімай, а толькі тэрыторыяй, дзе яны пакуль адчувалі сябе беспакарана. Родны Васілёў брат пісьменьнік Мікола Гроднеў (розьніца ў прозьвішчах — вынік памылкі сельсаветаўскага пісарчука) згадвае, што ягоня сусед па лецішчы літаратуразнавец Дзьмітры Бугаёў неяк сказаў: «Як гэта твой Васіль так сьмела піша? Яго ж забіць могуць». Пачуўшы братаў аповед, Гроднікаў толькі засьмяяўся.

Яго знайшлі дома мёртвым. На сьценах і падлозе налічылі дзевятнаццаць крываваых плямаў. Сьледзтва прыйшло да высновы, што сьмерць была выпадковай, і крымінальную справу хутка закрылі.

Цікава, што ў падтрымку афіцыйнай вэрсіі гібелі журналіста матэрыял пад назовам «Роковай угол паде-ния» зьмясьціла «Советская Белоруссия».

Разгортваючы сьвежы нумар «Народнай волі», я часам лаўлю сябе на тым, што зноў шукаю Васілёў матэрыял. Ягонага адметнага мужана голасу не хапае многім.

Васіль Гроднікаў

13.1.1938,
в. Старая Алешня,
цяпер Рагачоўскі раён —
17.10.2005, Заслаўе,
Менскі раён.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Вы заўважалі, што прозьвішчы нярэдка надзіва адпавядаюць іх уладальнікам? Так было і зь ім, Барысам, якога шмат хто з блізкіх знаёмых сапраўды ўспрымаў як чалавека ня толькі блізкага ў перакананьнях, але і роднага па крыві. Усё, што я ведаю пра яго, пераконвае: мне б хацелася мець такога старэйшага брата.

Барыс Родзіч арганічна ня мог трываць несправдлівасьці й хлусьні.

Неяк на самым пачатку дзевяностых газэта «Правда» зьмясьціла «стацейку» свайго карэспандэнта ў Беларусь Алега Сыцёпаненкі «Мама, возьми гадильник».

Гэтую зьдэклівую, пачынаючы з назову, пісаніну, скіраваную супраць вывучэньня беларускай мовы ў пачатковых клясах, ды і нагул супраць нашае мовы, хуценька сэрвільна перадрукавала «Советская Белоруссия».

Напісаны Барысам і ягоным сябрам адказ «Клевета не аргумент» там, натуральна, друкаваць адмовіліся. Але артыкул ужо на наступны дзень апублікавала тагачасная «Народная газета» на чале зь Ёсіфам Сярэдзічам.

Барыса хапала, здаецца, на ўсё. Ён засноўваў разам зь Міхасём Ткачовым, Алегам Трусавым, Міхасём Чарняўскім Беларускаю сацыял-дэмакратычную Грамаду. Ствараў на сваім заводзе суполкі Таварыства беларускай мовы і Свабодны прафсаюз. Стаў адным з заснавальнікаў мэмарыяльнага фонду «Трасьцянец»... Яшчэ

Барыс Родзіч

за савецкім часам у яго можна было разжыцца «Расійска-крыўскім слоўнікам» Вацлава Ластоўскага і выдадзеным замежнымі суайчыньнікамі «Кароткім аглядам гісторыі Беларусі», што разбураў савецкія гістыяграфічныя міты.

Родзіч вельмі даражыў суседствам і знаёмствам з Васілём Быкавым, зь якім быў у адной суполцы БНФ.

На Барысавым 55-годзьдзі ягоны сябар і паплечнік Мікола Лавіцкі прачытаў акраверш «Родзіч», апошні радок якога гучаў, як тады здалося, занадта трывожна: «Час паляваньня на родзіча».

Але за вакном была вясна 1994-га, і гэты час ужо няўхільна набліжаўся...

Барыс ніколі ня скардзіўся на здароўе і абяцаў, што пражыве да ста гадоў. Аднак пасья рэфэрэндуму 1995 году, які ён успрыняў як асабістую трагедыю, Родзіча апанавалі хваробы.

Яго паклалі ў шпіталь лекаваць ад язвы, а праз колькі дзён сям'і сказалі: памёр ад сардэчнай недастатковасьці. Міжволі згадваецца, што менавіта такі дыягназ паведамлялі ў сталінскі час родным расстраляных «ворагаў народу».

Родзіча хавалі пад бел-чырвона-белым сьцягам і... пад пільным вокам некалькіх незнаёмых нікому людзей. Аўтамабіль зь імі зьехаў толькі тады, калі над магілаю людзі засьпявалі «Магутны Божа» — як быццам сам наш хрысьціянскі гімн адпрэчыў сатанінскую сілу.

Барыс Родзіч

9.4.1939, Барысаў —

6.5.1996, Менск.

Пахаваны на могілках

у пас. Калодзішчы,

Менскі раён

Калі ў сярэдзіне дзевяностах ён папрасіў у мяне рэкамендацыю ў Саюз пісьменьнікаў (а неўзабаве і ў Беларускай ПЭН-цэнтар), я крыху зніякавеў, бо значна лягчнейшай выглядала б сытуацыя адваротная.

І рэч ня толькі ў тым, што Анатоль нарадзіўся на пянаццаць гадоў раней.

Якраз тады я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» (адкуль праз пару гадоў мяне звольняць зь непаўторнай фармулёўкаю — «за выпуск исторической и другой сомнительной литературы») том «Анталёгіі беларускай паэзіі», сярод аўтараў якой быў Анатоль Канапелька.

Анатоль Канапелька

Ягонья вершы запамніліся мне сьвежасьцю й нейкім кранальным наівам, а адзін, што ў сьвядомасьці

адразу звязваўся з 25 сакавіка, я вывучыў на памяць.

*Личэ шалее ветравік
асьнежаным крылом,
ды наступае сакавік,
і рушыў крыгалом.
І ўжо ня будзе лютых сьцюж...
Ад самага відна,
як ачышчэньне нашых душ,
да нас ідзе Вясна...*

Верш гэты, дарэчы, я цытаваў у інтэрвію, якія даваў у сакавіку 2006 году на пляцы імя Кастуся Каліноўскага.

Сам паэт ужо ня мог быць там разам з намі, але ў намётавым мястэчку я пазнаёміўся зь дзьвюма ягонымі былымі студэнткамі зь філфаку Віцебскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, дзе дацэнт Канапелька выхоўваў адданных сваёй справе выкладчыкаў і выкладчыц беларускай мовы й літаратуры, якія цяпер клічуць мяне на сустрэ-

чы з вучнямі. Анатоль таксама імкнуўся запрашаць да сваіх гадаванцаў, але ў апошнія гады заўсёды сутыкаўся з катэгарычнай рэктарскай забаронай, што таксама не спрыяла ягонай надта моцнаму здароўю.

Ён быў бязьмежна закаханы ў творчасць аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

Дзякуючы Канапельку загучалі па-беларуску шмат якія польскамоўныя творы нашага зь ім знакамітага земляка.

У выніку Анатолевых намаганьняў ладзіліся міжнародныя навуковыя чытаньні, прысьвечаныя аўтару «Шляхціча Завальні», а на яго радзіме, у Мурагах, на беразе таямнічага возера Нешчарда, зьявіўся помнік.

Акружаны ўлетку лугавымі гвасьдзікамі й рамонкамі, ён здаецца мне помнікам і самому Анатолю, што, як і калярытны герой Яна Баршчэўскага, запальваў на вачне сьвечку, каб паказаць заблукалым вандроўнікам шлях.

Анатоль Канапелька
16.11.1939, Расоны —
18.12.2002, Віцебск

Мы — толькі нечая памяць пра нас. Прысьвечаных Алесю Каралёву артыкулаў вы ня знойдзеце ў энцыклапэдыях, але памятаюць пра яго многія.

Алесева душа і розум прайшлі загартоўку ў Навабеліцкім дзіцячым доме, а потым у Ленінградзкім авіяпрыборабудаўнічым інстытуце. Займаючыся ў гэтай напалову засакрэчанай навучальнай установе, само паступленьне куды беларускага дзятдомаўца, няхай і з залатым школьным мэдалём, было дзівам, Каралёў трапіў у багемна-дысыдэнцкае піцёрскае асяродзьдзе, якое шмат у чым вызначыла далейшае жыцьцё.

Алесь Каралёў

Безь невысокай падхорцістай постаці Алеся, заўсёды густоўна апранутага, усьмешлівага, гаваркога, зь нездымальным бел-чырвона-белым значком на штрыфэлі, немагчыма ўявіць ніводнай нашай дэмакратычнай акцыі — пачынаючы з гістарычных Дзядоў 1988 году. Пасьля першага Маршу Свабоды ён стаў знаходкаю для незалежных журналістаў, дасыцінна распавёўшы, як кіраўніцтва ягонага авіярэзаводу палохала працоўных на палітынфармацыях вусьцішнымі гісторыямі пра адмарозкаў з БНФ, што пашыхтаваўшыся ў чэргі, нібыта гвалцілі ў спыненых трамваях маладзенькіх вагонаважатых.

Алесь Карпавіч умеў сябраваць. У ягонай кавалерскай аднапакаеўцы перабывала добрая частка Саюзу пісьменьнікаў і Саюзу мастакоў. Дзьве паліцы ў шыкоўнай бібліятэцы займалі кнігі з аўтографамі, а сьцены ганарыліся творамі жывапісцаў Аляксея Марачкіна і Ўладзімера Сулкоўскага, ювэліра Міколы Кузьміча, графікаў Міколы Купавы й Яўгена Куліка... Стасункі з Куліком у Алеся былі асаблівыя. Ён у самым сапраўдным сэнсе гэтага слова падкормліваў нашага славутага мастака й грамадзкага дзеяча, які, невылечна хворы, жыў

Алесь Каралёў зь сястрой Любай

як птушка нябесная ў сваёй майстэрні-гарышчы і адышоў у Вечнасьць зусім хутка пасьля Каралёва.

А яшчэ Алеся лічылі адным з найлепшых няштатных супрацоўнікаў Менскага бюро падарожжаў. Удзячныя лісты пасьля праведзеных ім экскурсіяў прыходзілі некалі з усяго СССР. «А мы думалі, што беларусы — гэта рускія», — пісаў аўтар адной з такіх падзякаў з Эрэвану.

Алесь напаткала жудасная сьмерць ва ўласнай кватэры. У гаспадара, на цэле якога забойцы пакінулі дзясяткі ранаў, ім удалося знайсці пару сотняў нямецкіх марак...

Адзін з злачынцаў не дажыў да суду. Другі, якому дапамаглі ледзь ня ўсё сьпісаць на сьудзельніка, атрымаў чатырохгадовы тэрмін і ўжо даўно на волі.

Алесь Каралёў

8.8.1940,

в. Старыя Цярэшкавічы,
Гомельскі раён —
30.4.2001, Менск.

Пахаваны

ў в. Старыя Цярэшкавічы

Калі я вучыўся ў дзясятая клясе, у наш Полацак прыехалі «Песьняры» (тады яшчэ «Лявонь»).

Маімі кумірамі ўжо былі «Бітлы» і «Ролінгі», і перад канцэртамі я меў настрой досыць скептычны. Апрача ўсяго і сам канцэрт апынуўся пад пагрозам. Як стала вядома, у гаркаме партыі, убачыўшы «Лявонаў», выставілі ім ультыматум: або «дзікабразы» ідуць у цырульню, або гастролі адмяняюцца.

На маё велізарнае шчасьце, Уладзімер Мулявін выбраў цырульню.

Уладзімер Мулявін

Яе пачулі ў шасьцідзiesiąці краінах на абодвух зямных паўкулах.

Талент і геніяльная інтуіцыя Мулявіна прынеслі ў велізарныя перапоўненыя залі ня толькі народны мэляс, але і нацыянальную паэзію — Янкі Купалы, Максіма

Пасля таго канцэрту я некалькі тыдняў напяваў «Александрыну», адчуваючы, як ува мне прачынаецца зусім іншая істота.

Калі не баяцца высокіх словаў, можна сказаць, што менавіта «Песьняры» далучылі мяне, савецкага хлопчыка, да нацыянальнага космасу.

На маю думку, дзеля вяртаньня беларусам — Беларусі Ўладзімер Мулявін у музыцы зрабіў ня менш, чым Уладзімер Караткевіч у літаратуры.

Дзякуючы Мулявіну беларускую песьню засьпявалі мільёны нашых суайчыннікаў.

Багдановіча... Вы памятаеце, як на пачатку 1990-х гучала песьняроўская «Пагоня»?

Творчасьць «Песьняроў» на чале з Мулявіным зрабіла сапраўдную сьпеўную рэвалюцыю, якая, рызыкнуўшы, у краіне зь іншым мэнталітэтам мела б шанцы перарасьці ў рэвалюцыйную палітычную...

Аднойчы я сустрэўся за калядным сталом з двума «песьнярамі» зь першага, зорнага складу ансамблю. Адзін прыехаў на сьвяты з Амэрыкі, другі з Кёльну і — хоць і не забыў беларускай мовы — з прыемнасьцю і, як мне падалося, зь відавочнай палёгкаю загаварыў з адным з прысутных па-нямецку.

Абодва колішнія паплечнікі Мулявіна не пакінулі музыкі, але разьвіталіся з Радзімай.

Ён — застаўся.

Калі краіна праводзіла яго ў апошні шлях, ніхто ўжо не сумняваўся, што Ўладзімер Мулявін назаўсёды застанецца ў нацыянальным Пантэоне.

Зорны склад «Песьняроў». 1978

Уладзімер Мулявін
12.1.1941, Сьвярдлоўск, цяпер Екацярынбург, Расея —
26.1.2003, Масква, Расея.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

*Няма ні тут, ні там, за дымкай,
Няма ў дзвяхах, няма ў акне,
Няма мяне ў тваіх абдымках,
Няма мяне, няма мяне...*

*І толькі там, пазьней, з палёгкай
У сьне, што прыйдзе незнарок,
Убачыш, як душа далёка
Да зор ляціць, як матылёк...*

Пачуўшы гэтыя радкі, чытачы філёзафа і літаратуразнаўцы Валянціна Акудовіча, непазьбежна згадаюць ягонае славутэ эсэ «Мяне няма» і, відаць, падумаюць: ці ня вырашыў шаноўны аўтар сьцьвердзіць сваё сьведо яшчэ і з дапамогаю рыфмаў.

Аднак верш належыць іншаму творцу.

Я цытую яго па памяці, так, як пачуў у студэнцкія гады ад сябра, які, здаецца, ведаючы цэлую кніжку гэтага паэта, працягваў тады захоплена дэкламаваць:

*Расту і пачынаю я сталець,
І, забываючы мадэрныя напевы,
Я ў музыку ўваходжу, нібы ў лес,
І гукі расступаюцца, як дрэвы...*

Вершы сапраўды былі вартыя: пранізьлівыя, чыстыя, нейкія азнавыя... «Хто гэта?» — пацікавіўся я. «Анатоль Сербантовіч, — адказаў сябар. — Наш Яўтух. У сэнсе — Еўтушэнка». Мы ня ведалі, што якраз у той год, калі нам выдалі студэнцкія залікоўкі, жыцьцё «нашага Еўтуха» трагічна абарвалася.

Ён быў упарты і вальналюбны. Ён жыў у прадчуваньні цуду. Ён меў выключнае пачуцьцё мовы і талент, прызнаны ды падтрыманы мэтрамі.

Школьнікам, перамагаючы ў вэлягонцы, ён трапіў у

звалку, параніўся, але закінуўшы ровар на плечы, усё ж першым дабег да фінішу.

За яшчэ падлеткавыя вершыкі ён атрымаў мянушку Броўка, а праз колькі гадоў публічна спаліў кнігу старэйшага, так бы мовіць аднайменьніка, за якую Пятрусь Усьцінавіч быў адзначаны Дзяржаўнай прэміяй.

У дваццаць сем Анатоля выдаў ужо другую кнігу — не па гадах сьпелую й бязлітасную да сябе. Яна называлася трывожна — «Мінае поле». У кнізе былі і такія — ня лепшыя, але шчырыя радкі: «Сяджу і думаю цьвяхроза: / Як быць далей і як мне жыць. / Вось я прап'ю апошні розум, / А што тады яшчэ прапіць?»

Аднойчы ўвечары ён, атрымаўшы неблагі ганарар і «замачыўшы» гэтую падзею, ішоў па менскай вуліцы. На просьбу сустрэчнай кампаніі даць закурыць выцягнуў з кішэні пачак грошай: «Вось вам на цыгарэты!»

Яго завалілі на ходнік і доўга білі нагамі. Потым былі шпіталь, жорсткія прыступы галаўнога болю, інсульт і адыход туды, дзе паэту, магчыма, удалося здзейсьніць выказаную ў адным зь вершаў мару і разгадаць

*Тайну музыкі,
Тайну крыкаў,
Тайну гукаў і немаць...*

Анатоль Сербантовіч

13.5.1941, в. Ордаць,
Шклоўскі раён —
21.3.1970, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Я дагэтуль памятаю поціск ягонай моцнай і шурпатай, нібыта і не пісьменьніцкай рукі.

Памятаю таўшчэзныя тэчкі зь ягоным дагэтуль не надрукаваным 750-старонкавым дасьледаваньнем пра ўдзел фіна-вуграў у нашым этнагенэзе. Відаць, ня толькі ў мяне ў памяці неадназначны розгалас пасья публікацыі ягонага артыкулу на гэтую ж тэму — «Племя пяці родаў».

Скончыўшы хімічны факультэт БДУ і маскоўскі Літаратурны інстытут, Іван Ласкоў, здавалася б, надзейна атабарыўся на жончынай радзіме ў Якутыі.

Іван Ласкоў

Ён пісаў па-расейску, друкаваўся ў самых прэстыжных маскоўскіх часопісах — ад «Юности» да «Нового мира», выпускаў

дзеве прыхільна заўважаныя крытыкай паэтычныя кнігі... І раптам вярнуўся да беларускай мовы, на якой пачынаў вершаваць у школе.

Жывая плынь чужое мовы!

Я сам ня ведаю, калі

Яе канчаткі і асновы

Мяне падманам апялі.

Ды я ня зьведаў зь імі шчасьця,

Не прасьвятліў замерлы змрок,

Не прычасьціўся тых причастий,

Глаголом сэрцы не апёк.

Трэцяя кніга «Кружное лета» выйшла ў «Мастацкай літаратуры» ў 1969-м па-беларуску. Моцна й сьвежа прагучала пазней ягоная паэма «Кульга» зь нечаканым для айчыннай літаратуры героем — сярэднявечным заваёўнікам Тамэрлянам.

Іван быў чалавекам прынцыповым і бескампрамісным.

Расказваюць, што гэта менавіта ён вывеў на чыстую ваду аднаго нашага даволі вядомага літаратара, які пераклаў і выдаў пад сваім імем цэлую кніжку апавяданьняў калегі з расейскай глыбінкі.

Шукаючы ў якуцкіх архівах беларушчыну, Ласкоў неспадзявана выявіў і зрабіў здабыткам грамадзкасьці тое, што адзін з «бацькоў» якуцкай літаратуры Платон Аюнскі быў інфарматарам НКВД.

Рэакцыя была нечаканай і жорсткай.

Саюз пісьменьнікаў Якутыі абвінаваціў Ласкова ў паклёпе.

Яму забаранілі друкавацца.

Газэты, радыё і тэлебачаньне распачалі кампанію ўкаваньня пісьменьніка. Працягам сталіся пагрозы фізычнай расправы, якія гучалі праз тэлефон, ад незнаёмых сустрэчных на вуліцы.

Ласкоў, жонку якога таксама зрабілі беспрацоўнай, па сутнасьці, застаўся бяз сродкаў да існаваньня.

Проста немагчыма было даць веры, што на календары 1994-ты.

Ён стаўся апошнім годам Іванавага жыцьця.*

Іван Ласкоў

19.6.1941, Гомель —

29.6.1994, Якуцк, Расея

* Беларускія энцыкляпэдыі падаюць недакладную дату сьмерці І. Ласкова.

Яшчэ й цяпер, праз колькі гадоў пасля яе сыходу ў нябесную Беларусь, позірк міжволі шукае Веру Церлюкевіч на Дзень Волі, на Чарнобыльскім шляху або на Дзяды. Знайсці яе зазвычай можна было наперадзе — усьмешліваю, упэўненую, з бел-чырвона-белым сцяжком або з кветкамі гэткіх жа колераў.

Яна нарадзілася на Магілёўшчыне, у вёсцы, якая пасля чарнобыльскай катастрофы знікла з мапаў.

Доўгія гады гэтая сялянская дачка зусім ня волатэйскага целаскладу працавала там, дзе не заўсёды вытрымліваюць і мужчыны, — кранаўшчыцай у ліцейным цэху Менскага трактарнага заводу.

Вера Церлюкевіч

У першы ж дзень рабочых красавіцкіх страйкаў 1991-га Вера Церлюкевіч з яе абвостраным пачуццём справядлівасці зрабілася адным з галоўных арганізатараў пратэстаў на трактарным.

Гэта быў паваротны момант яе жыцця.

У другой палове дзевяностых Вера Максімаўна поўніцу зведала тое, што й тысячы нашых суайчыннікаў, якія адкрыта сталі на шлях змаганьня з рэжымам, — звальненне з працы, арышты, правакацыі і збіццё тымі, каго ўлада называе ахоўнікамі правапарадку.

Падчас вулічных дэмакратычных акцыяў яна нязменна апыналася ў самых гарачых месцах і звычайна выратоўвала кагосьці проста з рук разьятраных спецаў.

Чалавеку зь яе бескампрамісным характарам у нашым грамадстве было няпроста заробіць сабе на хлеб. З палітычных матываў Веру звольнілі нават з пасады прыбіральшчыцы ў кавярні, уладальнік якой быў зацятым лукашыстам.

Пасля гэтага яна мыла вокны ў мэблевай краме і аднойчы, упаўшы зь верхатуры, зламала сабе абедзве рукі.

Але Церлюкевіч была з тых, каго не маглі перайначыць ні знявольненні, ні вечныя хваробы, ні нястача.

Яе суседка, літаратарка Вольга Бабкова, адзначае і такія адметныя Верыны якасці, як нязводны альтруізм і бясрэбніцтва. З сваіх мізэрных заробкаў яна купляла дзецям знаёмых цукеркі і цестачкі.

Веру Максімаўну хавалі пад бел-чырвона-белымі сцягамі.

У вялікай жалобнай працэсі ішлі ня толькі сябры Кансэрватыўна-хрысціянскай партыі Беларускага Народнага Фронту, да якой яна належала, але і многія іншыя — тыя, каму простая работніца Церлюкевіч дала яскравы прыклад ахвярнасці й непераможнай веры ў Беларусь.

Вера Церлюкевіч
13.10.1941,
в. Новы Барок,
Краснапольскі раён —
31.12.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Паўночных могілках

Выпускнік правінцыйнай расейскамоўнай школы Міхась Ткачоў да паступлення на гістарычны факультэт БДУ рыхтаваўся паводле беларускіх падручнікаў, бо быў перакананы, што ў сталіцы БССР усё па-беларуску. Пагарду да роднай мовы ён сустрэне ўжо ў прыёмнай камісіі, але студэнцкія гады толькі ўмацоўць яго нацыянальнае пачуццё.

Мая першая сустрэча з Ткачовым адбылася падчас археалагічных раскопак, якія ён вёў у родным Амсьціславе. Ад таго дня засталася адчуваньне ўпэўненасці й камфортнасці, якія потым заўсёды апаноўвалі

Міхась Ткачоў

побач зь ім. Вялікі, дужы, чарнявы, ён, здавалася, проста выпраменьваў гэтую ўпэўненасць. Я думаю, што прычынаю была ягоная нязьменная вера ў сваю праўду, у эўрапейскую

гісторыю нашай краіны, у вартасць справы, якой прысьвяціў жыццё.

Вынікам яго дасьледаваньняў абарончага дойдзтва нашых гарадоў сталі кандыдацкая і доктарская дысэртацыі на гэтую тэму, а таксама кнігі «Замкі Беларусі», «Замкі і людзі», «Старажытны Амсьціслаў»...

Працуючы загадчыкам катэдры ў Гарадзенскім унівэрсытэце, ён бескампрамісна бараніў ад мясцовых чыноўнікаў гістарычную забудову гораду. Даходзіла да зваротаў у Саўмін СССР, пасля чаго Ткачова спрабавалі прыцягнуць да крымінальнай адказнасці за «клевету на органы Советской власти».

Пільную ўвагу КГБ выклікаў і заснаваны зь непасрэдным удзелам Ткачова гарадзенскі гістарычна-культурны клуб «Паходня», які збіраў сотні людзей на свае асьветніцкія вечарыны, якія ўсё часцей ператвараліся ў палітычныя дыскусіі.

Вяртаньне ў 1989 годзе Ткачова ў Менск (як, дарэчы, і мой перезд у сталіцу) адыёзная газэтка «Славян-

ский набат» пазьней назаве акцыяй, сплянаванай ЦРУ. Такім чынам амэрыканская выведка далучылася, у прыватнасці, да выданьня Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі, што было галоўным клопамі Міхася на пасадзе галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыкляпэдыя».

«Варожы агент» гаварыў пра сваю місію наступным чынам:

«Мы пакажам і вернем імёны тых, хто не шкадаваў свайго здароўя і жыцьця, ішоў гэтым цяжкім торама ў імя будучыні нашай. Мы вернем народу твая імёны, якія доўга ганьбілі, плямілі, трымалі ў спэцсховах».

У твая вызначальныя для будучыні краіны гады Ткачоў быў у авангардзе нацыянальна-дэмакратычных сілаў: браў удзел у стварэньні «Мартыралёгу Беларусі», уваходзіў у Аргкамітэт БНФ, стаў ініцыятарам аднаўленьня ў Беларусі сацыял-дэмакратычнага руху і ўзначаліў Цэнтральную раду Грамады (БСАГ).

Незадоўга да сваёй трагічна раньняй сьмерці ён кажа ў інтэрвію:

«Нягледзячы ні на якія адкаты, працягваю верыць у наш народ, у яго рашучасьць у крытычныя моманты гісторыі, калі на карту ставіцца лёс нацыі».

Міхась Ткачоў

10.3.1942, Амсьціслаў —

31.10.1992, Менск.

Пахаваны на менскіх

Усходніх могілках

Калі хтосьці лічыць, што мае дачыненне да беларускай культуры і пры гэтым ня ведае імя Міхася Раманюка, значыць, гэты хтосьці — чалавек ад нашае культуры бясконца далёкі.

Тое, што рабіў Раманюк — мастацтвазнаўца, мастак і этнограф у адной асобе — мне хочацца назваць словам «подзвіг».

Чвэрць стагодзьдзя выкладчыцкай працы ў Беларускай акадэміі мастацтваў.

Заснаваньне часопісу «Мастацтва Беларусі», першым галоўным рэдактарам якога ён быў.

Стварэньне сцэнічных строяў для Дзяржаўнага народнага хору і Дзяржаўнага ансамблю танцу Беларусі.

Выданьне кніг, паштовак, марак з творамі народнага мастацтва...

Міхась Раманюк

Чытаю радкі энцыкляпэдыяў і бачу за імі спадара Міхася ў нязьменным саламяным капелюшы то на яго роднай Брагіншчыне, то на беразе Дрысьвятаў, то над маёй Дзвіной...

Велізарная частка яго да крыўды кароткага жыцьця прайшла ў вандроўках па бясконцых беларускіх дарогах.

Плёнам гэтых экспэдыцыяў, заўсёды ладжаных за ўласныя грошы, сталі амаль сто пяцьдзясят рэканструкцыяў традыцыйных строяў нашых продкаў. Без Раманюковага альбому «Беларускае народнае адзеньне» любая бібліятэка па беларусазнаўстве будзе катастрафічна няпоўнай.

На ягоных выставах нацыянальных строяў у Менску мы адкрывалі для сябе духоўны сьвет прадзедаў.

Жыхары Парыжу, Ліёну ды іншых эўрапейскіх гарадоў, дзе таксама зь вялікім посьпехам экспанаваліся гэтыя выставы, адкрывалі для сябе цэлую невядомую краіну...

Астатні раз я сустрэў Раманюка ў 1997-м на менскім паштамце і ледзьве пазнаў яго, бо гэта быў ужо зусім не Раманюк, а ягоны сьпень.

Спадар Міхась зразумеў мае пачуцьці і спакойна патлумачыў, што невылечна хворы і адпраўляе апошнія лісты. «Завяршаю зямныя справы», — пачуў я ціхіх мужных словы.

Галоўная зямная справа Раманюка не завяршылася. Яе працягваюць вучні, працягвае сын Дзяніс, таленавіты фотамастак і выдавец. Дзякуючы яму выйшла фундаментальная бацькава праца «Беларускія народныя крыжы».

На прэзэнтацыі ў перапоўненым менскім касцёле Сьвятога Роха сябры і калегі казалі пра тое, што гэты ўнікальны альбом яшчэ раз засьведчыў: на будучыні народу, якому служыў Раманюк, крыж ня здолее паставіць ніхто.

Міхась Раманюк
3.1.1944, в. Кавалі,
Брагінскі раён –
4.9.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Старынкі,
Дзяржынскі раён

Не магу пахваліцца шырокімі знаёмствамі ў акторскім асяродзьдзі. Напэўна, таму, што баюся расчараваньня: а раптам па-за магічнымі межамі стэны чалавек, якім захапляўся, зноў выявіцца нецікавым і пуставата-абыякавым да таго, чым ты жывеш.

Алесь Лабанок ня быў ні маім блізкім знаёмым, ні пагатоў, сябрам, але кожная зь нячастых сустрэчаў з ім не расчароўвала, а рабілася падзеяй.

У сямідзясятых гады нас звёў паэт і актор Колаўскага тэатру Пятро Ламан.

Алесь Лабанок

Я прызнаўся, што ўжо тройчы прыяжджаў на «Званы Віцебску» паводле Караткевіча, дзе Лабанок выконваў ролю завадатара віцебскага паўстаньня 1623 году Сьцяпана Пасіэры.

Памятаецца, пасья школячкі чырвонага я падылетанцку загаварыў пра гістарычную дакладнасьць і Алесеву бліскучую схільнасьць да імправізацыі. Ён тактоўна, але рашуча абарваў: «Давай я лепей пачытаю Купалу».

Вершы гучалі зусім незнаёма:

*Адзін, адзін раз толькі ў год
Зьбірацца можна з ласкі рока,
Каб год іржавы карагод
Зганяць зь мінуўшчыны далёкай...*

Ягонны голас пакрысе набіраў сілу і браў у палон і майстэрствам дэклімацыі, і сэнсам Купалавых радкоў:

*За мною ўсыцяж, і тут і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аддайце песьню нашу нам!
Нашто схавалі-расхапалі?»
.....
Ня ўмруць, ня ўмруць ужо яны,
Раз хочучь сонца, славы, песьні...*

Гэта была паэма «На Куцьцю», якая апошні раз друкавалася ў сярэдзіне 1930-х, а потым трапіла пад забарону, як і другая паэма — «На Дзяды», якую я таксама пачуў у той вечар.

Мяччук Лабанок, які ў студэнцкія гады прайшоў загартоўку сваіх поглядаў у створаным Яўгенам Куліком нацыянальным асяродку «На Паддашку», пасья Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту прыехаў у Віцебск. Усё наступнае жыцьцё — амаль сорак гадоў — ён працаваў у тэатры імя Якуба Коласа. Ён выканаў дзясяткі роляў: Хорста ў «Гісторыі граху» паводле С. Жаромскага, Сьвятара ў Брэхтавай «Матухне Кураж», Старога ў «Крэслах» А. Камю...

Тэатар замяніў Алесю сям'ю, якой ён так і не стварыў.

Ён быў нячастым прыкладам беларускага актора, які і на сцэне, і ў жыцьці гаварыў на адной мове.

Гэта ён прывёз у Вільню і пазнаёміў з тамтэйшымі беларусамі маладога Алеся Разанава.

Ён заўсёды быў занятым і непахісным незалежнікам.

Алесь сышоў у Вечнасьць, але на Дзяды й на Куцьцю будзе зноў і зноў вяртацца да нас.

Алесь Лабанок
13.9.1944, Мар'іна Горка,
Пухавіцкі раён* —
19.9.2005, Віцебск.
Пахаваны
ў Мар'інай Горцы,
Пухавіцкі раён

* Энциклопэдычны даведнік «Тэатральная Беларусь» падае недакладныя звесткі пра месца нараджэньня Алеся Лабанка.

У маёй памяці ён неадлучны ад старажытных полацкіх храмаў, якія ў васьмідзясятых гады былі адрэстаўраваныя паводле Валеравых таленавітых праектаў і набылі знаёмае нам сёння велічнае аблічча. Найперш — гэта Сафія, якую Караткевіч назваў «белым караблём над Дзвіною», магчыма, не без уплыву знаёмства з Валерам.

На сямінары творчае моладзі знакаміты пісьменьнік быў уражаны працамі студэнта архітэктурнага факультэту Менскага палітэху Сьлюнчанкі, а потым падтрымаў яго цёплым і мудрым лістом, калі Валера, пакутуючы ад казённай факультэцкай атмасфэры, вырашыў кінуць інстытут.

Валеры Сьлюнчанка

Сафійскі сабор, лёс якога быў давераны Сьлюнчанку, стаўся адным з першых аб'ектаў рэспубліканскіх навукова-рэстаўрацыйных майстэрняў. Дапамагаючы спэцыялістам, полацкая інтэлігенцыя ладзіла ў мурах Сафійкі суботнікі, пасьяя якіх Валера чытаў нам лекцыі пра беларускі рэнэсанс і беларускае барока, дэкламаваў вершы Буніна і дасьціпна рэагаваў на рэплікі будучага пісьменьніка Вінцэся Мудрова кшталту «Хорошие стихиата, вот только автор — белоэмигрант».

Валера і сам пісаў цікавыя вершы: пра жанчын і пра восень — па-расейску, а пра маці — па-беларуску. Ён бясконца перачытваў японца Басэ і гішпанца Ўнамуна. Ён любіў параўноўваць грамадзтва з слоеным пірагам, дзе пяхорныя людзі складаюць зусім ня самую тонкую праслойку. Насуперак тагачасным прапагандысцкім заклікам ня жыць адным днём, ён вучыў мяне, што якраз адным днём і трэба жыць — так, каб у ім заўсёды было месца каханьню, сяброўству, музыцы, паэзіі...

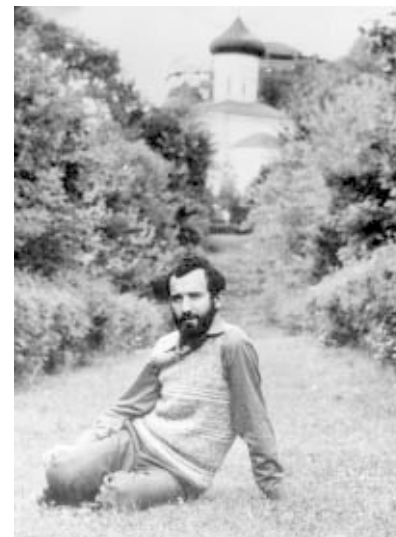
Відаць, таму, што менавіта так Валера жывіў сам, ён паспеў зрабіць неверагодна шмат: праекты рэканструкцыі гістарычнага цэнтру Полацку і ягоных Бо-

гаяўленскага і Крыжаўзв'язанскага сабораў, Успенскага й Станіславаўскага касцёлаў у Амсьціславе і Магілеве, Калоскай царквы ў Горадні, сядзібы Францішка Багушэвіча ў Кушлянах... Гэтыя помнікі стваралі падмурак, на якім адраджалася гістарычная памяць.

Калі ў 1983-м у адноўленай полацкай Сафіі адчынілі канцэртную залу, Валера быў адзіным, хто прамаўляў па-беларуску. Гэта выклікала відавочнае незадавальненне мясцовага і прыезджага начальства, якое, выступаючы па паперцы, бытала гады й стагодзьдзі, а сябе называла «благороднымі потомкамі».

Валера меў хворае сэрца, якое не па чутках ведала, што такое хірургічны скальпель. Калі мы купаліся ў полацкіх азёрах, ён зь вінаватаю ўсьмешкаю становіўся на дно, не прапальшы і дзясятка мэтраў.

Сьлюнчанка бязьмежна любіў Полацак, які стаў для яго родным горадам. Але нехта ў нашым з ім Полацку затоена не любіў Валеру, зайздросьцячы яму, як заўсёды шэрая нікчэмнасць зайздросьціць сьветламу таленту. Іначай з Сафійскага сабору ня зьнік бы Валераў фотопартрэт, зь якога наведнікаў сустракалі ўважлівыя вочы чалавека, што зазіраў у недаступныя многім глыбіні.

Валеры Сьлюнчанка

25.8.1945, Старадуб,
Бранская вобл., Расея —
19.6.1992, Менск.
Пахаваны на могілках
каля в. Слабада
паблізу Плешчаніцаў,
Лагойскі раён

Яго называлі «галоўным бандытам раёну». Такім Кастусь Мысльівец быў у вачах драгічынскай намэнклятуры.

Для сяброў і папличнікаў ён да апошніх дзён заставаўся ці ня самым адданым патрыётам Беларусі ў палескім краі.

Пры канцы 1980-х Кастусь стаў актывістам грамадзка-культурнага згуртаваньня «Полісьсе», але неўзабаве рашуча выступіў супраць яго кіраўнікоў. Тыя прапанавалі ідэю стварэньня Беларуска-Палескай фэдэрацыі, і Мысльівец адразу ўбачыў тут пагрозу дзяржаўнай цэласьці краіны.

З ініцыятывы спадара Кастуся і ягоных аднадумцаў тры чвэрткі сяброў «Полісься», што жылі на Бярэсьцейшчыне, далучыліся да структураў БНФ. Сам ён

стаў адным зь лідэраў Драгічынскай арганізацыі.

Кастусёў голас гучаў на пікетах і мітынгх, дзе ён патрабаваў паведаміць драгічынцам праўду пра іх накрытыя чарнобыльскімі хмарамі вёскі, дзе пратэставаў супраць будаўніцтва ў райцэнтры экалягічна небясьпечнага біяхімзаводу.

Ворагі звальнялі яго з працы, сябры папярэдзвалі, каб позна не хадзіў адзін па вуліцах. Але ён заставаўся самім сабой і па-ранейшаму казаў у вочы тое, што думаў, і вэртыкальшчыкам, і дэмакратам, якія не маглі адкінуць уласныя амбіцыі і аб'яднацца.

Ён прывёз з Рэспублікі Комі жонку Галіну і навучыў яе беларускай мове. Ён сябраваў з Юр'ем Хадыкам. Ён ня раз сустракаў на сваім падворку лідэраў дэмакратычнага руху — кветкамі, нацыянальнымі сьцягамі, сталамі з палескімі абрусамі і прысмакамі. Побач з бацькам быў сын Кірыл на чале скаўцкага аддзелу.

У апошняй прэзыдэнцкай выбарчай кампаніі 2006 году па колькасьці подпісаў, сабраных за лідэра аб'яд-

Кастусь Мысльівец

Кастусь Мысльівец з драгічынскімі скаўтамі

наных дэмакратычных сілаў Аляксандра Мілінкевіча, Драгічын стаў амаль упоравень з значна большымі Баранавічамі і Пінскам.

Тады, на нагах, Кастусь перажыў першы інфаркт. Другі стаўся фатальным.

Яго пахавалі побач з маці ў роднай вёсцы, мужчыны якой з зброяй у руках змагаліся супроць «саветаў» у нацыянальнай партызанцы пасля Другой усясьветнай вайны.

Зь людзей гэткага самага гарту быў і Кастусь Мысльівец.

Кастусь Мысльівец

15.12.1945, Драгічын —

7.4.2006, Драгічын.

Пахаваны

ў в. Вулька Сіманаўская,

Драгічынскі раён

Апынуўшыся на Адрыятычным узьбярэжжы, я кожны раз, заходзячы ў неверагодна чыстую смарагдавую ваду, мусіў пераадолюваць псыхалягічны бар'ер: з другога боку Апэнінскага «батфорта» такое самае цёплае ласкавае мора забрала жыццё майго добрага знаёмага Міколы Селешчука — мастака зь вечна затоенай у нібыта вясёлых вачах тугою.

Нейкі час мы жылі зь ім у суседніх панэльных дамах у менскай Серабранцы, і Мікола часта падвозіў мяне на сваёй «волзе» ў «горад».

Ён меў ненашмат больш гадоў, але мне здавалася, што ягоныя творы, прынамсі, фантазмагарычныя ілюстрацыі да народных казак, я памятаю ад школы.

Селяшчук, Селя, быў для мяне мэтрам, адным з самых улюбёных беларускіх мастакоў.

Думаю, што ня толькі для мяне: на выставах каля ягоных карцінаў заўсёды клубілася публіка.

Я і цяпер бязь цяжкасці — быццам перагортваю старонкі альбому рэпрадукцыяў — бачу яго палотны: «Наведваньне сядзібы Агінскага ў Залесьці», «Матылькі тут не живуць», «Гучаньне музыкі нябёсаў», «Люблю цябе сустракаць»...

Мікола быў адным з тых, каму яшчэ за савецкім часам пашчасціла вырвацца за мяжу. Гэта дала шырыню погляду, разьняволе-

Мікола Селяшчук

насьць. Прагна адкрываючы для сябе сьвет, ён і сам імкнуўся адкрыцца сьвету сваім мастацтвам.

Ягоныя падкрэсьлена далёкія ад апавядальнасьці працы, што ўдала спалучаюць сюррэалістычную манеру з адметнымі вобразамі беларускага фальклёру й гісторыі, можна ўбачыць у галерэях розных краінаў і кантынэнтаў — ад Фінляндыі ажно да Экватарыяльнай Гвінэі.

Апошні раз мы сустрэліся зь Селем на Чарнобыльскім шляху 1996-га. Ён апынуўся ў самым эпіцэнтры гарачых падзеяў на плошчы Якуба Коласа і потым шмат разоў мільгаў на тэлеэкранах, зь якіх краіну страшылі нацыяналістамі, экстрэмістамі ды іншымі «дэструктыўнымі элемэнтамі». Гэта зусім не стасавалася зь ягоным характарам, і калі Селю казалі, што ўчора той зноў учыняў у тэлевізары беспарадкі, ён страшэнна бянтэжыўся.

Сталася так, што Мікола пакінуў гэты сьвет у тым самым годзе.

Ёсьць меркаваньне, што літаратуру ад бэлетрыстыкі адрозьнівае наяўнасьць мэтафізыкі. Магчыма, такі крытэр вызначэньня «сапраўднасьці» можа прэтэндаваць на ўнівэрсальнасьць.

У творах Селешчука мэтафізыка заўсёды прысутнічала. Не абышлося безь яе і ў ягонай сьмерці: гэта здарылася назаўтра пасля паездкі ў Рым, дзе Мікола марыў пабыць ад самага маленства.

Мікола Селяшчук

4.8.1947, в. Вялікарыта,

Маларыцкі раён –

25.9.1996, Сабаўдыя,

Італія.

Пахаваны ў Берасьці

Пасля Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту ён скончыў Вышэйшыя рэжысёрскія курсы ў тэатры на Малой Броннай у Маскве, дзе займаўся ў майстэрні Анатоля Эфраса. Ён атрымліваў прэстыжныя ролі ў Беларускім тэатры імя Якуба Коласа і Тэатры юнага гледача, а потым ставіў на розных сцэнах рэспублікі п'есы Янкі Купалы, Уладзімера Караткевіча, Андрэя Макаёнка...

Але Мікола Трухан меў заповітную мару пра большае.

Ён лічыў абсалютна ненармальным, што двухмільённы Менск мае ўсяго дзясятка тэатральных калектываў.

Мікола Трухан

Дзякуючы Міколу, якому дапамагаў шырока вядомы сёння рэжысэр Віталь Баркоўскі, нашая сталіца і

ўся краіна ў 1990-я атрымалі новы тэатар. Ужо сама яго назва — «Дзе-Я?» — змушала гледача не шамацець цукерачнымі абгорткамі, а — думаць.

У гэтым тэатры на ўскраіне гораду ўзімку заўсёды было — хоць ваўкоў ганяй.

Аднойчы падчас спэтакляю нехта з гледачоў ня вытрымаў і накінуў на пасінелую ад холаду акторку сваю куртку.

Але, не ўважаючы на праблемы зь фінансаваньнем, «Дзе-Я?» мела сваю адданую публіку, якую вабілі Труханавы рэжысёрская смеласьць і неардынарнасьць, філязофская заглыбленасьць у таямніцы чалавечага быцьця і нейкая непаўторная сардэчнасьць.

Разам з сваімі актормі-аднадумцамі ён па-новому перачытваў Шэкспіра, Гогаля, Чэхава.

Ён вярнуў на беларускую сцэну Францішка Аляновіча, паставіўшы паводле ягоных п'есаў спэтаклі «Чорт і Баба», «Здань» і «Круці не круці — трэба памярці».

Зьдзеісьніўшы своеасаблівы прарыў, тэатар «Дзе-Я?» некалькі разоў зь нязьменным посьпехам выступаву на ўсясьветна вядомых фэстах тэатральнага мастацтва ў Эдынбургу, дзе ў 1996 годзе пастаноўка «Круці не круці...» атрымала найвышэйшую адзнаку крытыкаў.

Аднак чыноўнікі ад культуры ды іхнія куратары на версе ставіліся да посьпехаў Міколы Трухана насыцярожана.

Двойчы без уцямянных тлумачэньняў былі адхіленыя хадаініцтвы аб наданьні яму званьня заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі.

Трухан памёр у часе аднаго з айчынных фэстываляў: проста свечасова ня выйшаў з гатэльнага нумару.

У ягоным раннім сыходзе таксама было штосьці тэатральнае.

Безь Міколы Трухана Менскі драматычны тэатар «Дзе-Я?» цяка кануў у Лету...

Мікола Трухан

18.8.1947,
мяст. Плешчаніцы,
Лагойскі раён —
20.3.1999, Маладэчна.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Наагул я даволі скептычна стаўлюся да астраногаў і ўсякіх прадказаньняў. Але ёсьць сярод шматлікай браці зьвездароў, як называлі адмыслоўцаў гэтае дакладнае навукі продкі, асоба, што выклікае ў мяне толькі ўдзячныя пачуцьці. Гаворка ідзе пра Васіля Нямчына, які, жывучы шэсьцьсот гадоў таму, паабяцаў нашаму зь ім роднаму Полацку ў XXI стагодзьдзі зноў зрабіцца сталічным горадам.

Я ведаю яшчэ аднаго чалавека, якому гэтае прароцтва надзвычай падабалася. Але нават калі б яго, прароцтва, і не было, Мікалай Ільніцкі, безумоўна, зрабіў бы для Полацку ня менш.

Мікалай Ільніцкі

Можна любіць нашу першую сталіцу па-рознаму. Зьбіраць пра яе паштоўкі. Прывозіць туды сяброў на экскурсіі. Здымаць пра калыску беларускай гісторыі фільмы і пісаць кнігі. Любоў Мікалая Ільніцкага была ці ня самая складаная ў сваім ажыцьцяўленьні.

Пятнаццаць гадоў ён узначальваў Полацкі нацыянальны гістарычна-культурны запаведнік. Немагчыма нават уявіць, колькі за гэты час яму давялося пераадолець бюракратычных рагатак, колькіх чыноўнікаў рознага рангу пераканаць у сваёй праўдзе, колькі людзей

зрабіць сваімі аднадумцамі... Я з вусьцішшу думаю, што здарылася б, каб у 1991-м на гэтую пасаду прыйшоў ня ён. Ці пабагацеў бы горад на помнікі Эўфрасіньні і Сімяону Полацкаму? Ці адчыніўся б Сімяонаў Музей-бібліятэка? Ці атрымала б краіна створаную ў адрэстаўраваных мурах Полацкай акадэміі мастацкую галерэю? Ці мелі б мы міжнародны фэстываль арганнай музыкі «Званы Сафіі»? Верагодна, нешта з гэтага толькі пачатага пераліку і зьявілася б без Ільніцкага, але ўсяго разам — упэўнены — не было б.

Шмат у чым дзякуючы менавіта яму даўняе прадбачаньне пачало здзяйсняцца: наш зь ім родны горад зь яго запаведнікам, Сафійскім саборам, Спаса-Эўфрасіньнеўскім манастыром, больш чым дзясяткам музэяў, зь яго ўнівэрсытэтам, няўхільна становіцца адной з культурных і духоўных сталіцаў краіны.

Мікалай з паўслова разумеў нас з фотамастаком Сяргеям Плыткевічам у часе працы над кнігаю «Ад Полацку пачаўся сьвет». На яе прэзэнтацыі мы бачыліся апошні раз — у той цудоўнай залі Музею-бібліятэкі, дзе пры Ільніцкім, ужо ў час пісаных і няпісаных забаронаў, сустракаліся з чытачамі рэдакцыі «Нашае Нівы» і «ARCHE», сьпявалі Зьміцер Бартосік і Віктар Шалкевіч...

Для яго сьвет таксама пачынаўся ад Полацку. Ён не пасьпеў сустрэцца з бронзавым Усяславам Чарадзеям. Не прайшоў па вуліцах, названых імёнамі не бальшавікоў, а знакамітых палачанаў. Ня ўбачыў здзяйсненьня сваіх мараў пра музэй гісторыі гораду і археалёгіі... Найлепшай памяцьцю пра Ільніцкага будзе працяг яго справы.

Мікалай Ільніцкі
11.10.1948*, в. Баранава,
Полацкі раён –
6.11.2006, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

* Дата нараджэньня падаецца паводле зьвестак, атрыманых ад сваякоў, і не супадае з афіцыйнай.

Філёзафы сьцьвярджаюць, што свабода ніколі не прыходзіць да таго, хто яе не чакае. Уладзімер Пleshчанка ня проста чакаў свабоду — ён набліжаў яе прыход.

У Віцебску — без усякага перабольшаньня — яго ведалі ўсе. Болей за пятнаццаць гадоў Уладзімер у маразы і сьпёку, у дождж і завеі не радзей, чым кожны панядзелак і чацьвер, а часам амаль штодня выходзіў на самы шматлюдны ў горадзе тралейбусны прыпынак каля гэтак званага Сіняга дому і разгортваў бел-чырвона-белы сьцяг.

Уладзімер Пleshчанка

Хтосьці лічыў ці, дакладней, спрабаваў абвясціць яго блазнам. Але большасьць віцяблянаў ставіліся да Пleshчанкі калі не з разуменьнем, дык, прынамсі, з павагаю.

Каля Сіняга дому можна было атрымаць незалежныя газеты і ўлёткі, паставіць подпіс за свайго кандыдата на выбарах, параіцца і паспрачацца. Зянон Пазыняк назваў змаганьне Пleshчанкі найбольш бліскім да мэтаду Гандзі.

Калі Ўладзімер на звычайным месцы некалькі дзён адсутнічаў, увесь горад ведаў: ягоны несанкцыяваны пікет зноў разагналі, а адзін з старэйшых віцебскіх апазыцыянэраў, а ў апошнія гады — старшыня абласной рады КХП БНФ сядзіць пад чарговым арыштам.

Аднойчы яго не было цэлыя сем месяцаў: быў арыштаваны ў вядомай справе зьнікненьня бюсту Аляксандра Суворова, які патапіў у крыві паўстаньне нашых продкаў на чале з Касцюшкам. Айчыннымі пінкертоны палічылі, што чалавек з хворым сэрцам здолеў перацягнуць трохсоткіляграмовы бюст генэралісымуса ў суседні двор.

Зрэшты, з увагі на тое, што інжынэр Уладзімер Пleshчанка некалі быў вядомым на ўвесь Савецкі Саюз рацыяналізатарам, такія высновы не выглядаюць абсалютна фантастычнымі.

З гэтае ж прычыны наўрад ці быў чыста сымбалічным удзел Пleshчанкі ў групе легендарнага Мірона, што вывешваў нацыянальныя сьцягі ў месцах, даступных, здавалася б, толькі анёлам.

Дарэчы, сядзячы за кратамі, Уладзімер сваімі нястомнымі зваротамі ў розныя інстанцыі здолеў дамагчыся вызваленьня маладога вязьня Ігара Мацьвеева, якога асудзілі на вялікі тэрмін за забойства, хоць насамрэч непаўналетні хлопец нікога не забіваў.

Свой апошні сямідзённы арышт за акцыю, прысьвечаную Дню Волі, Пleshчанка адбываў у гарачую ясну 2006-га.

У траўні яго сэрца, што раней перажыло два інфаркты, ужо ня вытрымала.

На саракавы дзень, як яго душа адляцела ў Вечнасьць, сябры Ўладзімера паставілі на віцебскай Усьпенскай горцы мэмарыяльны крыж з надпісам: «Ахвярам нялюдзкага рэжыму».

Уладзімер Пleshчанка

25.7.1949, в. Вароны,

Віцебскі раён —

20.5.2006, в. Вароны.

Пахаваны на могілках каля в. Друкава, Віцебскі раён

Шэсьць з гакам стагодзь-
дзяў таму Вітаўт запрасіў у Вялікае Княства Літоўскае
Тахтамышу, якога ў Залатой Ардзе пазбавілі ўлады. Ад
таго часу на нашых землях і пасяліліся татары, для якіх
Беларусь стала радзімай, а яе мова настолькі роднай,
што па-беларуску арабскай вязьцю пісаліся іх мусуль-
манскія рэлігійна-маральныя кнігі — кітабы.

Гісторык Ібрагім Канапацкі лічыў сябе нашчадкам
аднаго з татарскіх коньнікаў, якія поруч з нашымі прод-
камі бралі ўдзел у разгроме тэўтонцаў пад Грунвальдам.

Справаю свайго жыцця ён абраў адраджэньне ба-
гатай і прыгожай культуры
беларускіх татараў, даведзе-
най савецкай уладай амаль
да поўнага занябданьня. Свой Татарскі Дом ён адбу-
даваў на глебе агульнабела-
рускай, пад нашымі нацыя-

Ібрагім Канапацкі

Мячэт у Сьмілавічах, збудаваны з ініцыятывы Ібрагіма Канапацкіга

нальнымі сымбаламі. На ча-
сам паблажлівае пытаньне:
«Ну колькі вас тут, гэтых та-
тараў?» Канапацкі заўсёды
адказваў: «Нас зь беларусамі
дзесяць мільёнаў».

Ібрагім працаваў, як до-
брая ўстанова. Безь ягоных
эрудыцыі, энэргіі, зацікась-
ці, безь яго магутнай вяяр-
скай постаці і густой бела-
рускай мовы немагчыма
ўявіць ні дзейнасьці згурта-
ваньня «Аль-Кітаб», ні кварта-
льніка «Байрам», ні татар-
скага культурнага цэнтру ў Іўі, ні адбудовы мячэтаў у
Наваградку, Слоніме, Клецку, у ягоных родных Сьмі-
лавічах на Чэрвеньшчыне.

Я міжволі шукаў твар Ібрагіма на прэзэнтацыі сва-
ёй апошняй кнігі. Мне яшчэ хочацца патэлефанаваць
яму, каб удакладніць склад татарскіх аддзелаў у войску
Вялікага Княства або жыцьцяпіс выхаванца Полацкага
кадэцкага корпусу, вядомага дзеяча беларускага руху
Гасана Канапацкага. Цяпер на мае пытаньні будзе ад-
казваць Ібрагімава дачка Зарына, якая працягвае баць-
каву справу, абараніўшы кандыдацкую дысэртацыю на
тэму «Татары ў Беларусі і іх культура. XIV—XVII стст.».

Мусульманін для выратаваньня душы капае кало-
дзеж. Алаг ацэніць Ібрагімаў
«калодзеж» у сябе на нябё-
сах. Мы мусім зрабіць гэта
на зямлі, якую ён так любіў.

Ці зьвяціцца на малой ра-
дзіме Канапацкага ў Сьмі-
лавічах вуліца яго імя, а на
родным доме — мэмары-
яльная дошка ў гонар татар-
скага асьветніка?

Ібрагім Канапацкі

28.2.1949, мяст.

Сьмілавічы,

Чэрвеньскі раён —

9.9.2005, Менск.

Пахаваны на

мусульманскім мізары

ў Сьмілавічах

Аднойчы на сустрэчы з чытачамі мне прыйшло дзіўнаватае пытаньне: «Ці ведаеце Вы, які сёння дзень? — «21 сьнежня», адказаў я і ня здолеў анічога ўдакладніць.

Тады сярод публікі паднялася прывабная русыя жанчына: «Дзень нараджэньня Сталіна». Заля зьнячэўлена прыціхла, потым па ёй прашамацеў здзіўлена-абураны шумок.

Але жанчына эмацыйна працягвала: «Вы ўяўляеце, якое шчасьце, што мы пра такое ўжо й ня памятаем?!»

Гэта была Марыя Мацюкевіч, выкладчыца беларускай мовы й літаратуры, якая і запрасіла нас з Вольгай Іпатавай і Сержуком Сокалавым-Воюшам на тую сустрэчу ў яе Салігорск.

У 1990-я ў асяродзьдзі беларускай дэмакратычнай

інтэлігенцыі Марыю ведаў кожны.

Безь яе немагчыма ўявіць гісторыю Таварыства беларускай мовы, салігорскую арганізацыю якой Марыя Мацюкевіч узначальвала болей за дзесяць гадоў, зрабіўшы яе, відаць, найактыўнейшай у цэлай краіне.

Яна правяла для сваіх вучняў і землякоў сотні сустрачаў зь літаратарамі, гісторыкамі, мастакамі, прычым кожная мела таленавіты сцэнар і пакідала перакананьне, што твая праца — патрэбная.

Уласным коштам Марыя выпускала папулярную ў шахтарскім горадзе газэту «Рагнеда» зь літаратурным дадаткам. Дзякуючы ёй была перавыдадзена асобная кніжкай гістарычная паэма Лявона Случаніна «Рагнеда».

Вакол сваёй любімай настаўніцы заўсёды віравала моладзь..

Зьмянілася ўлада, прайшлі рэфэрэндумы 1995-га і 1996-га гадоў, а Марыя заставалася ранейшай — апантанай вераю ў сваю Беларусь.

Марыя Мацюкевіч

Марыя Мацюкевіч з унучкай

Ці трэба казаць, што з кожным годам жыць ёй рабілася ўсё складаней?..

Марыя была ўпэўненая: вулічную бойку, у якой загінуў сын, справакавалі яе «куратары».

Дарэчы, крымінальная справа паводле факту сынавай сьмерці была распачатая толькі пад ціскам няўцешнае маці.

Мацярынскае сэрца ня вытрымала страшнае страты.

Кажуць, хтосьці з дактароў вельмі здзівіўся, што настаўніца і на Божай пасьцелі таксама гаварыла па-беларуску.

Марыя Мацюкевіч
26.7.1949, в. Заўшыцы,
Салігорскі раён —
7.1.2003, Салігорск

У Генадзя Карпенкі атрымлівалася ўсё ці амаль усё.

Ён бліскуча абараніў доктарскую, зрабіў пяцьдзясят вынаходніцтваў, укаранёных у пятнаццаці краінах, быў абраны членам-карэспандэнтам Акадэміі навук і ўтанараваны Дзяржаўнай прэміяй.

У 1987-м стаў дырэктарам Маладэчанскага заводу парашковай мэталюргіі й вывёў яго ў лік найлепшых прадпрыемстваў рэспублікі.

Атрымаў пасьведчаньне дэпутата Вярхоўнага Савету Беларусі 12-га скліканьня, дзе кіраваў камісіяй па вучы і навукова-тэхнічным прагрэсе.

У 1992-м ўзначаліў Маладэчанскі гарвыканкам і за два гады пасьпеў правесці ў горадзе эканамічныя рэ-

Генадзь Карпенка

Генадзь Карпенка (справа) і Ніл Гілевіч

формы, запачаткаваць музычны і тэатральны фэстывалі, карэнным чынам (адзіны ў краіне прыклад!) зьмяніць гарадскую таланіміку, ператварыўшы яе з убогай стандартна-савецкай у беларускую — з вуліцамі Вялікі Гасьцінец (замест Леніна), Грамадоўскай, імя Францішка Скарыны, Язэпа Драздовіча...

У 1996-м Карпенка, тагачасны намесьнік старшыні Вярхоўнага Савету 13-га скліканьня, накіроўваў працэс імпічмэнту прэзыдэнта.

У 1998-м ён стаў на чале Нацыянальнага выканаўчага камітэту (цэнявога ўраду), створанага перад заканчэньнем легітымнага тэрміну кіраваньня Лукашэнкі.

Ён быў чалавекам утульным і камфортным, але ўмеў быць і бескампрамісным.

Генадзь Карпенка мысьліў у агульнанацыянальных катэгорыях.

Ён быў адным з самых таленавітых лідэраў апазыцыі.

Ён мог стаць другім прэзыдэнтам краіны і разьвярнуць яе да дэмакратычнага сьвету.

Таму яго і няма сёньня з намі.

Ён, хоць ніколі ня скардзіўся на дрэннае здароўе, раптоўна й загадкава памёр.

Празь месяц бясьсьледна зьнік адзін зь яго найбліжэйшых паплечнікаў — Юры Захаранка, яшчэ праз паўгоду другі — Віктар Ганчар.

Генадзю Карпенку ішоў усяго пяцідзясяты...

Генадзь Карпенка

17.9.1949, Менск —

6.4.1999, Менск.

Пахаваны на менскіх

Усходніх могілках

Ёсьць людзі, якія тлеюць, і людзі, якія гараць.

Аляксей Філіпчанка належаў да другіх, і, на вялікі жаль, у дадзеным выпадку ў гэтых словах няма аніякай банальнай мэтафары: восем гадоў таму ён пстрыкнуў запальнічкай і ператварыў сябе ў жывую паходню...

Пачаўшы ў 1978-м прафэсійную кар’еру ў адной з раённых пракуратураў, Аляксей вельмі хутка стаў «важняком» — абласным сьледчым у асабліва важных справах.

Ён спэцыялізаваўся на гэтак званых «пярэваратнях» — злачынцах у мундзірах: пракурорах, судзьдзях, міліцыянтах.

Аляксей быў удзельнікам адмысловай групы Пракуратуры СССР, што ў другой палове васьмідзясятых займалася вядомай справай віцэбскага маньяка Міхасевіча, які пятнаццаць гадоў заставаўся няўлоўным, у той час, калі за ягоныя вусьцішныя злачынствы зноў і зноў саджалі і нават расстрэльвалі абсалютна бязвінных людзей.

Відаць, якраз з таго часу Філіпчанка і нажыў сабе сярод некаторых віцэбскіх «законнікаў» заклятых ворагаў. Тым больш, што з

прыходам да ўлады Лукашэнкі ён ня раз публічна заяўляў, што ў Беларусі, як некалі і за савецкім часам, праваахоўныя органы выйшлі з-пад кантролю грамадзтва.

Аляксееў калега Леанід Сапранецкі называе яго ня

Аляксей
Філіпчанка

толькі сьледчым найвышэйшай клясы, але і чалавекам з крыштальным сумленьнем.

У новай іпастасі праваабаронцы Філіпчанка дапамагаў адстойваць свае інтарэсы свабодным прафсаюзам ды іншым грамадзкім структурам, якія былі ня ў ласцы ўва ўлады.

Знаёмыя кажучь, што ён нагадаў «мужыцкага адваката» Францішка Багушэвіча — з гатовасьцю браўся за складаньня справы простых людзей.

Адна з такіх справаў сталася для яго фатальнай. У жанчыны-пэнсіянэркі, заслужанага будаўніка Беларусі Антаніны Воранавай, у абход закону забралі пакой у двухпакаёвай кватэры. Філіпчанка дабіваўся адмены гэтай пастановы два гады.

Вычарпаўшы ўсе сродкі змаганьня зь беззаконьнем, Аляксей у роспачы адважыўся на крайні крок: пісьмова паведаміў, што, калі судовыя чыноўнікі не скасуюць рашэньня, ён публічна спаліць сябе. Улады нічога не зрабілі, каб прадухіліць трагедыю.

Гэта здарылася 8 ліпеня 1998 году.

Яшчэ бясконцыя дваццаць тры дні Аляксей жыў у рэанімацыі, амаль увесь час знаходзячыся ў прытомнасьці.

Ягоны брат па духу праваабаронца Валеры Шчукін, які нёс на пахаваньні крыж, сказаў, што не ўхваляе ўчынку Філіпчанкі, бо апошняю кулю трэба пакідаць для ворага, але дадаў, што бясконца захапляецца асабістай мужаўскай калегі.

«Хартыя-97» пасьмяротна прысудзіла Аляксею сваю першую прэмію за праваабарончую дзейнасьць.

Аляксей Філіпчанка

6.11.1949, Расея —

31.7.1998, Наваполацак

У Алесьа быў моцны поціск рукі. Ды й самога яго нельга назваць чалавекам слабым. У нашу гістарычную восень 1988-га Емяльянаў ня проста стаў сябрам Арганізацыйнага камітэту БНФ «Адраджэньне». На маю думку, яму ў тыя тыдні належала адна з ключавых роляў. Тагачасны літкансультант Саюзу пісьменьнікаў, Алесь выдатна зразумеў стратэгічныя магчымасці сваёй пасады і напоўніцу выкарыстоўваў іх.

Праз тыдзень пасля векапомных Дзядоў «Звязда» разам зь іншымі афіцыйнымі выданьнямі зьмясціла нататку пад назваю «Прышла ў рэдакцыю лістоўка». Галоўным у публікацыі быў не камэнтар, а сама інфармацыя пра тое, што рэгістрацыя створаных на месцы працы ці жыхарства групаў падтрымкі БНФ адбываецца па адрасе: Менск, вул. Фрунзэ, 5, Саюз пісьменьнікаў, Алесь Емяльянаў.

Алесь Емяльянаў

Ужо ў дзень зьяўленьня нататкі Алесеў кабінэт ператварыўся ў штаб-кватэру Аргкамітэту. За дзень там бывалі сотні людзей, якія ехалі з усёй Беларусі: прывозілі дакумэнты й сьпісы, атрымлівалі ўлёткі й праграмы, хавалі ў дыпляматы і заплечнікі нацыянальныя сьцягі. Тамсама, у нашым Саюзе, з дапамогаю Алесьа праходзілі й першыя паседжаньні фронтаўскага Аргкамітэту...

Нейкім дзівам у тыя дні ён яшчэ пасьпяваў пісаць вершы.

*Прыкакала — у нямым прасьцягу
дзідамі ўзрастае смела рунь,
і пад бел-чырвона-белым сьцягам
крылы разьвінае Беларусь.*

У сваёй кнізе ўспамінаў «Доўгая дарога дадому» Быкаў згадвае, як паэт Алесь Емяльянаў публічна прызнаўся, што яго вэрбаваў КГБ. «Пісьменьніцкая грамадзкасьць, — піша Васіль Уладзімеравіч, — падвергла яго астракізму, хоць было невядома за што: за тое, што вэрбавалі, ці за тое, што ён прызнаўся». Ня выключана, што найбольш выступалі супраць Алесьа якраз тыя, што насамрэч супрацоўнічалі з «органамі», але не пакаяліся.

Алесьа няма з намі ўжо багата часу. Ён быў надзелены пачуцьцём гумару, а таму, відаць, толькі пасьмяяўся б з гісторыі, якая адбылася падчас гэтак званых прэзыдэнцкіх выбараў 2006 году. Алесева дачка Міхаіла, прыйшоўшы на свой участак, даведалася, што яе бацька-нябожчык ужо прагаласаў датэрмінова і нават здолеў сам расьпісацца.

Алесь Емяльянаў

20.3.1952, в. Забалоцьце,
Чавускі раён —
6.10.2005, в. Рубяжэвічы,
Стаўпецкі раён.
Пахаваны ў в. Буцявічы,
Менскі раён

Ён быў першым у маім жыцці гарадзім хлопцам, які гаварыў па-беларуску. Не з тэлеэкрану, ня з сцэны, не для публікі, а проста ў жыцці.

Ягоную мову я пачуў на перапынку паміж першымі лекцыямі на гістфаку БДУ, куды мы паступілі ў 1970-м, каб неўзабаве зрабіцца найлепшымі сябрамі, каб разам бадзяцца па Беларусі, ездзіць у будатрады, зачытвацца Караткевічам (гэта Генадзь даў мне «Каласы пад сярпом тваім», адкрыўшы зусім невядомага раней пісьменьніка), і марыць пра тое, чаго, здавалася, мелі шанец дачакацца толькі будучы дзеці і ўнукі, — пра Незалежнасць.

Генадзь Кулажанка

Нашыя погляды не былі таямніцаю для факультэцкага начальства — асабліва пасля таго, як мы стварылі

Клюб аматараў піва ды яшчэ з Генадзевай ініцыятывы пачалі выдаваць літаратурны альманах «Мілавіца», што стаўся пераемнікам сканфіскаванага гэбістамі наваполацкага «Блакiтнага ліхтара».

На дзяржаўным экзамене па навуковым камунізме прафэсар Круцько вынес нам, маючы на ўвазе сваю самую перадавую «навуку», аднолькавы вэрдыкт: «Вы ўва ўсё гэта ня верыце». Я атрымаў у сваім дыплёме адзіны «траяк», а Генадзь мусіў колькі разоў хадзіць на перадачу.

Кулажанка быў начыста пазбаўлены генаў сэрвільнасці й лёкайства, а вось генамі авантурнасці быў надзелены занадта шчодра. Ён лічыў, што на вышэйшай пасадзе чалавек здольны больш паспяхова ажыццяўляць свае ідэі. Дзеля кар’ернага росту пайшоў працаваць у камсамол, а потым папрасіўся ў Аўганістан — дарадцам у справах моладзі. Неўзабаве я атрымаў ліст з прызнаннем зробленага ўчынку памылкай. Карыстаючыся недасведчанасцю армейскага цэнзара, Генадзь

пытаўся ў мяне, што рабілі б продкі, каб у час Грунвальду хтосьці прыехаў да іх на танках будаваць сацыялізм.

Аднойчы ён, парушыўшы інструкцыю, сеў у аўганскую таксоўку...

Празь некалькі дзён да Генадзевага бацькі, вядомага эканаміста Уладзімера Кулажанкі, прыехала цэлая дэлегацыя: спачатку мэдэстра зрабіла прафэсару, каб не памёр ад стрэсу, укол, а потым яму паведамілі, што сын геройскі загінуў.

Але ўсё было, верагодна, зусім ня так. Іначай, чаму не прывезьлі родным стандартнай дамавіны хаця б з сымбалічнымі парэшткамі? Чаму пад выглядам маскоўскага карэспандэнта да мяне прыяжджаў гэбіст, які задаваў пытаньні, што аніяк не маглі спатрэбіцца для газэтнага нарысу? З-за мяжы на адрас Генадзевага дзеда, якога ўжо даўно не было на сьвеце, прыйшла загадкавая бандэроля зь Бібліяй. А потым, ужо пасля вываду савецкіх войскаў з Аўгану, у прэсу пратачыліся скупыя звесткі пра бязьлітасна расстралянае цяжкай артылерыяй паўстаньне ваеннапалонных у турме каля аўганска-пакістанскае мяжы, сярод удзельнікаў і кіраўнікоў якога мог быць Генадзь.

Бацькі, сёстры Вольга і Людміла, жонка Ліда і сын Уладзя дагэтуль чакаюць яго. Мне таксама сьніцца мая сустрэча з Генадзею — чалавекам, зь якім я ўпершыню загаварыў па-беларуску, маім да сёньня найдаражэйшым сябрам.

Генадзь Кулажанка
26.7.1952, Менск —
у ліпені 1981 зьнік бязь
вестак у навакольні Гэрату,
Аўганістан

Мы не былі сябрамі. Ён, старэйшы ўсяго на некалькі месяцаў, рана пачаў друкавацца і, калі я яшчэ толькі марыў пра першую публікацыю, ужо працаваў у часопісе «Польмя», галоўным на той час літаратурным выданьні рэспублікі.

Уладзіслаў пісаў «правільныя» апавяданьні, якія нярэдка друкаваліся ў сьвяточных нумарах «ЛіМу». Іх героямі былі то вэтэраны, то, як тады пісалі ў розных ідэалгічных п'янаставах, «людзі працы». Адзіным, што мяне прываблівала ў ягоных творах, была добрая беларуская мова.

Нашыя стасункі ня сталі бліжэйшымі і тады, калі я ў 1988-м стаў супрацоўнікам выдавецтва «Мастацкая літаратура», дзе Рубанаў загадваў аддзелам прозы і быў сакратаром партыйнай арганізацыі.

Але пасья Дзядоў таго году штосьці ў нашых стасунках зрушылася. Не, яго не было тады ні на Ўсходніх могілках, ні ў полі каля Курапатаў, аднак калі мяне за выступ на мітынгу 30 кастрычніка пачалі назаўтра ж звальняць з працы, Уладзіслаў цалкам нечакана апынуўся сярод маіх актыўных абаронцаў.

Якраз тады мне да рук трапіў часопіс «Крыніца» з апавяданьнем Рубанава «Артыстка», і я з радасным здзіўленьнем убачыў, што ён можа пісаць зусім іначай — нязмушана-лёгка, з празрыстай глыбінёю, з гульнёй падтэкстаў і імкненьнем спасьцігнуць парадоксы жыцьця.

Уладзіслаў Рубанаў

Уладзіслаў стаўся яскравым прыкладам таго, як вольнае паветра тых гадоў разнявольвала людзей мастацтва. Ён на вачах рабіўся чалавекам унутрана свабодным, захопленым зусім іншымі ідэямі, героямі й сюжэтамі. З шэрага вопрадна зьяўляўся на сьвет новы, цікавы і арыгінальны пісьменьнік, што засьведчыла публікацыя ў першых нумарах «Маладосці» за 1994 год ягонага рамана «Не аднойчы забіты».

У творы сутыкаліся тры сьветы: фізычная паўсядзённасьць, рэальнасьць сноў і сьвет душаў тых, хто ўжо прайшоў свой зямны шлях.

На думку аўтара, менавіта гэты, трэці сьвет, дзе сілы згоды, любові і гармоніі знаходзяцца ў жорсткім супрацьстаяньні зь сіламі хаосу і разбурэньня, і кіруе нашым быцьцём.

Раман вельмі паўплываў на Рубанава. Бачачы яго маўклівасьць і засяроджаную заглыбленасьць, здавалася, што ён сапраўды здолеў зазірнуць у сфэры забароненыя і небажальныя.

Магчыма, так і было, бо празь некалькі месяцаў Уладзіслаў раптоўна і невытлумачальна памёр на сорак другім годзе жыцьця.

На пахаваньні мы гаварылі, што яго сыход — страта для нашай літаратуры, і гэтыя словы не былі дзяжурнымі.

Уладзіслаў Рубанаў

15.12.1952,

в. Аляксандраўка-1,

Слаўгарадзкі раён –

21.7.1994, Менск.

Пахаваны ў в. Міханавічы,

Менскі раён

Валеры Масьлюк — адзін з найбольш цікавых і сьмелых тэатральных рэжысэраў Беларусі 1980—1990-х.

Ён зьявіўся на сьвет у адзін з многу год у прыгараднай полацкай вёсцы. У дзяцінстве мы бегалі па адных сюжэтках, купаліся ў адной Дзьвіне і, магчыма, разам удзельнічалі ў бойках «гарадзкіх» зь «дзеравенскімі», але нашыя дарогі сышліся толькі ў 1980-м. Тады ён, нядаўні выпускнік рэжысэрскага факультэту менскай «тэатралкі», паставіў на сцэне Беларускага тэатру імя Якуба Коласа спэктакль «Клемэнс» паводле п'есы літоўца

Валеры Масьлюк

Казіса Саі. Я езьдзіў на гэтую пастаноўку пяць разоў. Прыпавесьць Саі ў Валеравым прачытаньні поўнілася рызыкаўнымі падтэкстамі й алюзіямі. Яна дыхала свабодай і ўспрымалася як

*І гэты час,
і гэты лад —
не назаўсёды...*

выклік ціхай барталямэўскай ночы брэжнеўскага застою.

— сьпявалася ў адной з песьняў на вершы Алеся Разанава, што гучалі ў спэктаклі. Потым Масьлюк ставіў Шэкспіра й Гогаля, Дзюрэнмата і Ўільямза... За пастаноўку быкаўскага «Знак бяды» ён у 1986-м атрымаў Дзяржаўную прэмію Беларусі. Ягоньня яркія відовішчныя спэктаклі былі мэтафарычнымі й асацыятыўнымі, народжанымі сучаснай тэатральнай эстэтыкай.

Шмат хто перакананы, што Купалавы «Тутэйшыя» прыйшлі на сцэну дзякуючы Міколу Пінігіну, але насамрэч першую пастаноўку ажыцьцявіў у 1982-м на сцэне Магілёўскага абласнога тэатру Валеры Масьлюк, які, дарэчы, сам выконваў ролю Янкі Здольніка.

Валеры Масьлюк (крайні справа) з актэрамі-коласаўцамі. 1981

У яго былі прэстыжныя прэміі й высокія тэатральныя пасады. Ён пісаў таленавітыя п'есы і трапяткія вершы, падобныя да ягоных графічных малюнкаў.

Колькі гадоў таму яго жыцьцё, якое Генадзь Бураўкін у прадамове да пасьмяротнай Валеравай кнігі паэзіі, графікі й драматургіі назваў «палётам у нязьведанае», раптоўна абарвалася. На маю думку, да гэтай раньняй сьмерці найперш прычыніўся глыбокі душэўны разлад зь беларускай рэчаіснасьцю другой паловы дзевяностых, якая бязьлітасна перакрэсьліла мары й ідэалы. У апошніх Валеравых вершах вытанчаную паэзію часта замянялі боль і смутак:

*Мы забемся — Беларусы,
Б'ем у грудзі, нібы ў зван,
І скарыліся прымусу,
Узьвялі яго на трон...*

Валеры Масьлюк
30.3.1953, в. Ропна,
Полацкі раён —
26.8.2001, Віцебск.
Пахаваны ў Вушачах

гістфаку БДУ.

Ён друкаваў расейскамоўныя вершы ў нашым самавыдавецкім альманаху «Мілавіца», якім цікавілася ня толькі факультэцкае начальства, але і літаратурнаўцы з КГБ.

Ад нас Сяргея адрозьнівала неюначая сур'ёзнасьць і стрыманасьць.

Хвароба ўжо трымала яго ў сваіх, тады яшчэ не сьмяротных кішчорах.

Пасьля ўнівэрсытэту нашыя дарогі разышліся. Сяргей абараніў дысэртацыю, выкладаў гісторыю ў Віцебскім тэхналягічным інстытуце.

Сяргей Кавалёў

Цяпер я ведаю, што гэта было ня проста выкладаньне, а — заглыбленьне ў мінуласьць, прага спасьцігнуць адметнасьць тысячагадовага шляху беларусаў, каб убачыць іх гістарычную пэрспэктыву.

Ягонае вяртаньне да Беларусі было доўгім і пакутлівым.

Але яно адбылося.

Сяргей Кавалёў стаў прыхільнікам БНФ, рашуча і назаўсёды перайшоў на беларускую мову ў сваіх лекцыях і ў вершах.

У 1999-м яго з палітычных матываў адхілілі ад выкладчыцкай працы. Гэта сталася фатальным ударам для Сяргеевага здароўя.

Замест узнагародаў за ахвярную працу і ўдзел у міжнародных навуковых канфэрэнцыях таленавіты лектар і дасьледнік атрымаў пасьведчаньне інваліда другой, а потым і першай групы.

Але Кавалёў ня здаўся.

Катастрафічна хутка губляючы слых, зрок, каардынацыю рухаў, ён усё ж здолеў завяршыць галоўную пра-

цу свайго жыцьця, якой даў назоў «Шлях: твары, думкі, галасы».

Жанр гэтага твору на многія тысячы радкоў Сяргей вызначыў як «рыфмаваная гісторыя ў адценьнях беларускага духу».

«Шлях» ужо пасьля сьмерці аўтара з нумару ў нумар друкавала газета «Наша слова». Яе чытачам Кавалёў вядомы як С. Квіцень. Сваім псэўданімам Сяргей падкрэсьліваў імкненьне паквітацца з тымі, хто пазбаўляў беларусаў іх гісторыі, а значыцца, хацеў пазбавіць і будучыні.

Зямны шлях майго аднакурсніка абарваўся якраз у дзень яго 50-годзьдзя.

На надмагільным помніку Сяргея Кавалёва выбітая Пагона.

Сяргей Кавалёў
24.7.1953, Віцебск —
24.7.2003, Віцебск

Ён быў маім аднакурснікам і сябрам, зь якім мы гаварылі на адной мове.

Ён нярэдка становіўся першым чытачом маіх тэкстаў.

Нас збліжала і агульная прага вандраваньняў. Мы разам блукалі па вуліцах Полацку і Рыгі, сядзелі за гасьцінным сталом у зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш, палыхаючы сьвіцязянак, плавалі ў таямнічай начной Сьвіцязі і сустракаліся на берагах Гарыні зь мядзьведзем, што кіраваўся на блізкі пчальнік, а таму паставіўся да нас амаль па-сяброўску.

Нават сваё вяселье з Натальяй, таксама гісторыкам, Валера гуляў не ў рэстарацыі, а на маляўнічым поплаве, там, дзе пачынаецца Нёман. У той вечар тамтэйшыя бабры ўражана назіралі за нашым з Шаблюком сьвяточным заплывам і расьпіваньнем пляшкі шампанскага проста на нёманскай строме.

Пасьля гістарычнага факультэту БДУ ён працаваў у школе.

Вучні бязьмежна любілі яго і за цікавыя ўрокі, і за іхні працяг — падарожжы ў Полацак, Наваградак, Нясьвіж, Вільню, туды, дзе чутны голас самой беларускай Гісторыі.

Сотні юных душаў Валера вучыў любіць сваё і заята бараніць яго яшчэ тады, калі вынаходнікі гэтых, папулярных сёньня слоганаў яшчэ не нарадзіліся.

Муза Кліё прывяла Шаблюка ў акадэмічны Інстытут гісторыі, зрабіла археолягам — дасьледнікам старадаўніх паселішчаў у басэйне ягонага ўлюбёнага Нёману і аўтарам некалькіх кніжак, прысьвечаных тым мясьцінам.

Муза Кліё прывяла Шаблюка ў акадэмічны Інстытут гісторыі, зрабіла археолягам — дасьледнікам старадаўніх паселішчаў у басэйне ягонага ўлюбёнага Нёману і аўтарам некалькіх кніжак, прысьвечаных тым мясьцінам.

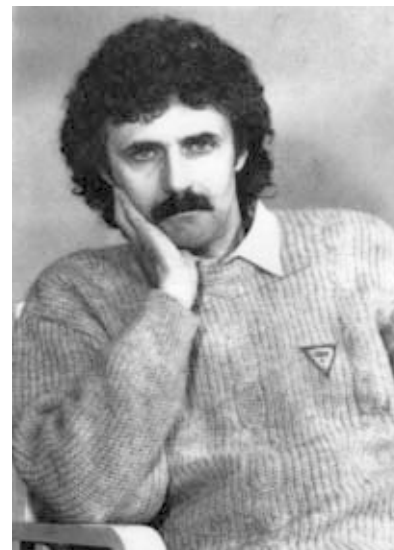
Ён быў зь ліку тых гісторыкаў, якія не хаваліся ад сучаснасьці ў сваіх кабінэтах ці ў раскопах. Не радзей,

чым у сяброўскім коле, мы сустракаліся зь ім у сярэдзіне дзевяностых на дэмакратычных акцыях. Ён балюча перажываў рэфэрэндум 1995-га, але адрозна ад некаторых калегаў ня кідаўся ў роспач і не лічыў, што ўсё страчана.

Валера загінуў страшна й недарэчна — на пешаходнай зэбры пад уласнымі вокнамі яго зьбіла службовая машына генэральнага пракурора Беларусі, кіроўца якога катаўся ў сьвяточны дзень па горадзе з прыяцелькамі.

Майму сябру не хапіла часу абараніць доктарскую дысэртацыю і напісаць свае гістарычныя аповесці. Але Валерава прысутнасьць доўжыцца — у дочках Насьці й Вераніцы, у вучнях, у яго артыкулах, якіх толькі ў Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі блізу сотні. (Артыкул пра самога Шаблюка «энцыкляпэдысты» зьмясьціць забыліся.)

Сястра Валеры Тацяна, якая ўжо даўно жыве ў Аўстраліі, піша мне лісты па-беларуску. Мовы яна вучылася ад брата.

Валеры Шаблюк

3.8.1953, Узда –

2.5.1997, Менск.

Пахаваны на менскіх

Паўночных могілках

Адны жывуць розумам і таму ўспрымаюць жыццё як камэдыю.

Другія жывуць пачуццямі, і для іх зямны шлях — трагедыя.

Алесь Асташонак жыве пачуццямі. Зь ім бывала ўдумна, бывала весела, бывала нясьцёрпна, але ніколі не бывала сумна.

Кім толькі ён ні працаваў!

Перакладчыкам у Альжыры, выхавальнікам у ПТВ, выкладчыкам французскае мовы, рэдактарам часопісу «Крыніца», асыстэнтам псыхіятра й асыстэнтам нарколяга... Але на сваім месцы Алесь быў адно за пісьмовым сталом.

Алесь Асташонак

Ён цікава й імкліва пачынаў. Прадмову да яго першай кнігі прозы «Фарбы душы» напісаў Алесь Адамовіч.

Асташонакава п'еса «Камэдыянт» пасля сцэнічнага ўвасабленьня зьявілася ў вэрсіі мастацкага тэлефільму, а іншы фільм паводле Алесевага сцэнару — «Сон» — атрымаў першую прэмію на міжнародным конкурсе ў Гішпаніі. Нашы дзеці чыталі ў ягоных таленавітых перакладах на беларускую мову «Востраў скарбаў» Стывэнсана й «Плянэту малпаў» П'ера Буля.

Ён быў ня з тых літаратараў, што хаваюцца пад пісьмовым сталом ад падзеяў у краіне.

Яго адметнае аблічча памятаюць удзельнікі менскіх Дзядоў 1988-га, пасья якіх Асташонак доўга ачуньваў пасья атрыманага каля Ўсходніх могілак хрыбеталомнага ўдару прафэсіянала ў цывільным. Я быў сьведкам Алесевых пакутаў, бо пасья тых падзеяў на мяне палявала міліцыя і кватэра Асташонка на некалькі тыдняў сталася маім прытулкам.

Ды нязьмерна цяжэйшымі для яго заўсёды былі пакуты душы — па-дзіцячаму даверлівай і безабароннай. Адночы, начытаўшыся газэтаў, Алесь прыйшоў у бар Дому літаратара і прапанаваў мне й астатнім прысутным неадкладна абвясціць бестэрміновую галадоўку пратэсту ў адказ на нейкую заяву прэм'ера Вячаслава Кебіча.

Што б прапанаваў Асташонак, пагартаўшы сённяшнія незалежныя газеты (якіх, зрэшты, ужо амаль не засталася)?

Але ён не чытаў іх.

У сярэдзіне дзевяностых ён мусіў пакінуць Беларусь — не з палітычных прычынаў (быў уцягнуты блізкім чалавекам у фінансавую авантуру), але, як сам лічыў, без магчымасьці вяртаньня. Гэтае расстаньне сталася фатальным.

Я стаю каля вакна, нібы герой Алесевай пасмяротнай кнігі «Жоўты колер белага сьнегу», і ўяўляю, як недзе там, можа зусім побач, Алесь таксама стаіць пры вакне і, магчыма, чуе, як я ціха прамаўляю ягонае ўлюбёнае: «Vita brevis, Patria aeterna» — «Жыццё кароткае, Радзіма вечная».

Алесь Асташонак

1.6.1954, Менск —
7.9.2004, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Адна зь яго кнігаў, прысьвечаная Касьцюшку, называецца словамі нашага знакамітага суайчыньніка: «Нарадзіўся я ліцьвінам». Услед за правадыром паўстанцаў, тое самае мог сказаць пра сябе і Емяльянчык. І абліччам, і характарам ён быў падобны да іх — тых, хто ў мінулыя стагодзьдзі браў у рукі зброю, ня верачы ў перамогу, але ведаючы, што свабода стане на некалькі крокаў бліжэйшая.

Уладзімер нарадзіўся побач з старажытным шасьцісотгадовым мястэчкам Мыш пад Баранавічамі, тым самым, дзе прайшло маленства аднаго з найвыбітнейшых

Уладзімер Емяльянчык

эўрапейскіх палкаводцаў XVII стагодзьдзя гетмана Яна Караля Хадкевіча. Заецца, якраз гэтая акалічнасьць прадвызначыла тое, што Емяльянчык абраў сваёй музаю Кліё.

Ён стаў адным з аўтараў выдадзеных у першай палове дзевянастых «Нарысаў гісторыі Беларусі», якія неўзабаве трапілі ў разрад «нацыяналістычных».

Студэнты БДУ і навучэнцы Беларускага гуманітарнага ліцэю нават пасьля бяссонных начэй, прабаўленых у кампаніі сяброў ці каханых, не маглі задрамаць на ягоных лекцыях, дзе заўсёды было месца і досьціпам, і показкам, і паэзіі, бо Ўладзімер пісаў вершы.

*Мы зьбіраліся столькі гадоў
у паход на каханьне вялікае...
Давяралі пяшчотныя словы
нават чорным варонам
на сьнезе...*

Адзін зь ліцэйскіх кіраўнікоў Лявон Баршчэўскі згадвае, якую непаўторную атмасфэру адзінства й аптымізму Емяльянчык мог усяго некалькімі словамі стварыць у настаўніцкай. Гэта было асабліва важна ў той час, калі існаваньне Ліцэю апынулася пад пагрозай.

З Валодзем было заўсёды цікава — і на кніжнай прэзентацыі ягонага «Палянэзу для касінераў», і ў застоліцы, дзе ён цудоўна сьпяваў народныя песьні, і проста ў сумоўі. Неяк мы выпілі зь ім за тое, «каб дзеўка кахала, куля мінала і шабля ня брала», а потым — узяліся рэдагаваць гэты старадаўні ліцьвінскі тост у духу сучаснасьці ды ўласных заняткаў і памкненьняў: «каб цэнзура ня брала, каб пяро пісала, каб дубінка мінала»...

Верылася ў тое, што наперадзе ўва Ўладзімера і абарона доктарскай дысэртацыі, і новыя кнігі. У сорок зь нечым гадоў яшчэ можна адчуваць сябе неўміручым...

Ён памёр раптоўна, на пачатку лета 2003 году, у самыя гарачыя дні змаганьня за Ліцэй, калі выкладчыкі, вучні і бацькі стаялі ў пікетах. Напэўна там, у нябеснай Беларусі, Уладзімерава душа знаходзіць сущышэньне ў тым, што яго справу працягвае сын Павал — таксама гісторык, а зачынены ўладамі Ліцэй — жыве!

Уладзімер Емяльянчык
9.5.1955, в. Вялікія Лукі,
Баранавіцкі раён —
5.6.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Пятроўшчынскіх могілках

У свой час яго адлічвалі зь Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту, а потым аднаўлялі. Адлічвалі за тое, што пабіўся з сакратаром камітэту камсамолу, калі той узяўся чытаць Сяргею мараль. Аднаўлялі — за тое, што ён быў мастаком ад Бога.

Ён працаваў у жанры плякату, кніжнай графікі, жывапісу і за што б ні браўся, імкнуўся да ўзроўню шэдэўру. Вельмі часта гэта атрымлівалася. Паглядзіце жывапісныя кампазыцыі «Чарапах», «Чынгісхан», «Насарог», што твораць свой, непадобны ні на чый іншы, шматсловы мэтафізычны сьвет.

Сяргей Войчанка

Яшчэ з студэнцкіх гадоў у Сяргея склаўся творчы тандэм з Уладзімерам Цэсьлерам. Сёй-той нават лічыў, што Войчанка-Цэсьлер —

гэта адзін мастак з падвойным прозьвішчам. Усё лепшае — і ў жывапісе, і ў плякаце — яны стварылі разам. У 2006-м на Міжнародны дзень музэяў чарга ахвотнікаў трапіць у Нацыянальны мастацкі музэй на аднадзённую (дакладней, адначасную) выставу іхніх плякатаў, многія зь якіх сталі ўжо клясыкай жанру, выцягнулася ледзь не да праспэкту Скарыны.

Іхняя майстэрня ў доме на рагу Ўльянаўскай і Чырвонаармейскай сталася менскай славуцасцю. Сяргея з Уладзімерам называлі самымі пасьпяховымі дызайнэрамі постсавецкай прасторы. Чуткі пра іх нібыта фантастычныя ганарары кідалі зайздросьлівых калегу ў роспач. Тыя маглі б супакоіцца, даведаўшыся, што аднойчы за стварэньне дзвюх паштовых марак Міністэрства сувязі заплаціла Войчанку й Цэсьлеру шаснаццаць тысяч беларускіх рублёў, або чатыры даляры на брата, у той самы час калі іх знаёмай беларускай мастачцы, што жыўе ў Гішпаніі, за такую самую працу заплацілі там таксама шаснаццаць тысяч, але эўра.

Да 50-годзьдзя перамогі над нацысцкай Нямеччынай яны рабілі плякат на замову ўраду Масквы. Мэр расейскае сталіцы Лужкоў, сказаўшы ветлівыя словы пра арыгінальнае вырашэньне тэмы, працу забракаваў. На плякаце вэтэран трымаў у выпягнутай руцэ фуражку, а ў ёй жабрацкай міласьцінай паблісквалі бацькавыя ўзнагароды.

Сяргей не любіў пінжакоў і наагул гарнітураў як зьяву. Больш за іх ён не трываў толькі гальштукі.

У труне Войчанка ляжаў у сваім улюбёным швэдэры і выглядаў зусім не нябожчыкам — быццам прылёг адпачыць або вырашыў зладзіць экстравагантны пэрформанс.

Мастацтвазнаўца Пётра Васілеўскага адгукнуўся на Сяргеяў сыход грунтоўнымі артыкуламі пра вялікую страту нашага мастацтва. А пісьменьнік і мастак Адам Глобус напісаў верш:

*Мы малявалі, балявалі,
Пілі гарэлку, разважалі
Пра зоркі Чапліна з Шагалам.
Гарэлка ўсё было замала.
Жыцьцё прайшло, і ты памёр.
Цябе занесьлі на касьцёр,
У родны менскі крэматорый.
Такая простая гісторыя
З Шагалам, Чапліным і зоркамі
Над беларускімі пагоркамі...*

Сяргей Войчанка
5.11.1955, Марыюпаль,
Украіна —
9.12.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Хто ведае, можа, ён стаў бы другім Максімам Багдановічам?..

Народжаны на Ўрале хлопчык, аднаклясьнік маёй сястры, які ў пятнаццаць гадоў пісаў:

*Рушу на Беларусі... У небе маланка палае.
Пад прыгнётам усходнім стогне наша зямля.
Песьні жальбы лунаюць ад краю да краю...*

Андрэй Грабаў быў самым юным і, верагодна, самым таленавітым паэтам самвыдавецкага літаратурнага альманаху «Блакiтны ліхтар», які ў 1973—1974 гадах выпускаў у Наваполацку Вінцэсь Мудроў з таварышамі.

Андрэй Грабаў

Усе пятнаццаць яго нумароў былі сканфіскаваныя гэбістамі ды так і не вярнуліся з архіваў «канторы»

нават у першыя гады незалежнасьці.

Адной канфіскацыяй, вядома, не абышлося. Былі й гэтак званыя «прафіляктычныя гутаркі», пагрозы і запалохваньні.

Жыцьцё аўтараў «Блакiтнага ліхтара» склалася парознаму, а ў Андрэя — зусім рана завяршылася трагедыяй.

Ён быў таленавітым у многім — у сяброўстве, у спорце, дзе займаўся воднымі лыжамі, у любові да старэйшай сястры Наташы, якой зь першай стыпэндый на ўсе грошы купіў у падарунак яшчэ вельмі рэдкую ў той час рэч — фэн.

Ён ледзь пасьпеў скончыць Наваполацкі політэхнічны інстытут, і адразу быў забраны на службу ў войска.

Там Грабавым, як беларускім нацыяналістам, раз-пораз цікавіліся «асабісты».

У лістападзе 1981-га, за два дні да дваццаціпяцігодзьдзя, Андрэя, што суправаджаў вайсковы груз з

Мурманску ў Кіеў, знайшлі ў эшалёне, расстралянага разам зь некалькімі суслужбоўцамі з аўтамата.

У такіх выпадках цяжка казаць пра творчую спадчыну.

Калі-небудзь юначыя вершы Грабава вырвуцца з спэцсховішчаў КГБ. Магчыма, сваякі пагодзяцца надрукаваць лірыку з Андрэевага нататніка, цалкам прысьвечанага дзяўчыне Раісе — ягонаму адзінаму і непадзеленаму каханьню.

«Ён быў прыкольны хлопец», — сказала ў дзень 50-годзьдзя ўлюбёнага брата сястра Наташа, якая дагэтуль лічыць Андрэйку найраднаейшым для яе чалавекам.

А я яшчэ раз згадаў ягоныя напісанья на пачатку далёкіх і зусім не аптымiстычных 1970-х жыцьцёсьцьвярдзальных радкі:

*Але хутка — ходзяць чуткі —
Паўстане моладзі атрад!*

Андрэй Грабаў
5.11.1956, Чусавой,
Пермская вобл., Расея –
3.11.1981,
чыгуначны перагон
Мурманск – Кіеў.
Пахаваны ў Наваполацку

Часы пераменаў ствараюць складаныя жыццёвыя траекторыі.

Адны сучаснікі — і кожны з нас згадае нямала прыкладаў з найноўшай айчыннай гісторыі — з рознай хуткасцю саслізгвалі ўніз, у беспрынцыповасць і маральную пераборлівасць. Другія ж, наадварот, пакутліва, але няўхільна падымаліся: ад мітусьні ў асабістых праблемах да разуменьня асабістай адказнасці за лёс краіны.

Анатоль неяк заявіўся ў мой выдавецкі кабінэт і, сказаўшы пару кампліментаў апошняй кніжцы, з крываваатай усмешкай прапанаваў перакласці на беларускую мову некалькі ягоных тэкстаў. Я мусіў нагадаць візытанту, што ён нарадзіўся ў нясьвіскай вёсцы...

Анатоль Майсеня

Але Майсеня стаў тым, хто падымаўся: ад аўтара заказных артыкулаў у «Советской Белоруссии» пасья самых першых, праведзеных каля помніка Янку Купалу ў Менску і ўжо прызабытых Дзядоў 1987-га, арганізатараў якіх ён спрабаваў выкрыць у няведаньні сэнсу слова «генацыд», да публіцыста й палітоляга, які кінуў адкрыты выклік рэжыму (і, дарэчы, пачаў пісаць па-беларуску).

Ён знайшоў у сабе мужнасць публічна прызнацца, што звязваў з прыходам да ўлады Аляксандра Лукашэнкі пэўныя надзеі. Але ён жа стаў аўтарам ідэі правядзеньня Кангрэсу супраць дыктатуры ў абарону Канстытуцыі й напісаў бязьлітасны артыкул «Беларусь у імгле», дзе падвёў вынікі першых двух гадоў кіравання Лукашэнкі.

У 1996-м за гэтую публікацыю Беларуская асацыяцыя журналістаў прысудзіла Анатолію прэмію ў намінацыі «найлепшы аналітычны матэрыял». Прысудзіла пасьмяротна.

У апошнія гады жыцця галоўнай справай Майсені быў створаны ім Нацыянальны цэнтар стратэгічных ініцыятываў «Усход — Захад», адна зь першых у краіне «фабрыкаў думкі».

Ён шмат ездзіў па свеце, але пакідаць Беларусь не зьбіраўся.

У 1996-м ён вяртаўся ў Менск з канфэрэнцыі ў Рыме: ехаў па берасьцейскай трасе і, магчыма, згадаў словы знакамітага нарвэжца Фрыг'яфа Нансэна пра тое, што вяртаньне — прыз любога падарожжжа. Зусім недалёка ад роднай Анатолевай вёскі ягоны джып урэзаўся ў грузавік...

Яму было трыццаць сем, што зноў пацьвердзіла мэтафізычна-фатальны характар гэтага веку для творчых асобаў.

Лепшыя зь ягоных публікацыяў, на жаль, дагэтуль ня страцілі свае актуальнасці, гэтаксама як не заціхлі спрэчкі вакол самога яго імя і Анатолевай гібелі. Сястра Людміла і сёньня згадвае апошнюю размову з братам, каалі той сказаў: «Хутка рэжым пойдзе ва-банк, і ў мяне ёсьць звесткі, што першым, каго яны зьнішчаць, буду я...»

Анатоль Майсеня
4.1.1959, в. Вялікая Ліпа,
Нясвіскі раён —
12.11.1996, шаша
Берасьце — Масква.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Прафэсія журналіста — адна з самых небяспечных у сьвеце. Незалежная айчынная журналістыка цягам апошніх гадоў нясе цяжкія страты — Ігар Гермянчук, Зьміцер Завадзкі, Васіль Гроднікаў, Вераніка Чаркасава...

Вераніку, супрацоўніцу незалежнай газэты «Салідарнасць», забілі ў яе кватэры. Злачынца зрабіў больш за сорак удараў нажом.

Мы зь ёй не былі блізка знаёмыя, але за некалькі тыдняў да зьверскага забойства Вераніка брала ў мяне інтэрвію пра беларуска-расейскія дачыненні ў гістарычнай рэтраспэктыве. (Дагэтуль памятаю дакладныя й не заўсёды «камфортныя» пытаньні, скажам, пра нязводную веру часткі нашых продкаў у добрага маскоўскага цара.) Мой нумар тэлефону знайшлі ў яе ў нататніку, і я апынуўся на допыце.

Сьледчы пацікавіўся маёй вэрсіяй трагедыі. «Мяркую, што прычына — прафэсійная дзейнасьць», — адказаў я. — «Напрыклад?» — «Напрыклад, публікацыі кшталту «КГБ усё яшчэ сочыць за табой». Сьледчы забегаў па кабінэце, пераконваючы мяне, што забойства — самая банальная «бытавуха», якую яны хутка раскрыюць.

Вярнуўшыся дадому, я зьняў з паліцы тэчку з публікацыямі Чаркасавай. Сабраныя разам, яны ператвараліся ў своеасаблівы гіпэртэкст, дзе адлюстравалася ўся наша найноўшая гісторыя — зь яе перамогамі, трансфарма-

ванымі ў паразы, і паразамі, якія дзіўным чынам запальвалі сьвятло ў канцы тунэлю...

Героямі Веранікі былі дэпутат Вярхоўнага Савету 12-га скліканьня Сяргей Навумчык, вядомы ўва ўсім сьвеце беларускі мастак зь Беласточчыны Лёнік Тарасэвіч, геніяльны майстар Сыцяпан Яфімчык, які стварыў адзіны на плянэце цалкам драўляны, прычым «жывы», а не дэкаратыўны гадзіннік...

У адным з апошніх сваіх эсаў — «Чырвоным па бэлым» — Вераніка пісала пра лёс нацыянальнага сыцяга. Пра паталягічную нянавісьць да яго з боку цяперашняга рэжыму, найбольш красамоўна выяўленую ў паводзінах колішняга прэзыдэнцкага дружбана Івана Ціцянкава, які пасья рэфэрэндуму 1995 году па-нэандэртальску рваў галоўны сымбаль дзяржавы на шматкі, пакідаючы на іх аўтографы. Але фінал эса ня дыхаў безнадзейнасьцю:

«Тое, што склалася цягам стагодзьдзяў, усё роўна будзе прарастаць у народзе знутры. Змагацца за свабоду і незалежнасьць ідуць пад сыцягам, за які паміралі продкі, бо ён — як намоленая ікона...»

Менавіта гэты тэкст даў назву кнізе выбраных публікацыяў Веранікі, выдадзенай сябрамі пасья яе смерці.

«Справу Чаркасавай» не ўдалося раскрыць, і яна была прыпыненая. Правёўшы ўласнае расьсьледаваньне, журналіст Сяргей Сацук прыйшоў да высновы, што на Вераніку была замова, і прафэсійны кілер інсцэнаваў бытавое забойства.

Нядаўна я сустрэў сьледчага, што так непахісна верыў у «бытавуху». Як прафэсіянал, ён відавочна пазнаў мяне, а таму адварнуўся і адно паскорыў крок...

Нядаўна я сустрэў сьледчага, што так непахісна верыў у «бытавуху». Як прафэсіянал, ён відавочна пазнаў мяне, а таму адварнуўся і адно паскорыў крок...

Вераніка Чаркасава

12.1.1959, Менск —

20.10.2004, Менск.

Пахаваная на могілках

у пас. Калодзішчы,

Менскі раён

Мы пазнаёміліся ў 1984-м у Вінцука Вячоркі. Анатоль Сьс, цвярозы, як сьлязінка немаўляці, усю ноч чытаў вершы — улюбёныя і ўласныя. Ягонья часта гучалі мацней: у іх, хоць яшчэ і не заўсёды дасканала схопленая словамі, пульсавала стыхія сапраўднай паэзіі. Усьцешаны гэтым адкрыцьцём, пад раніцу я заснуў, але Толя далікатна пабудзіў мяне і працягваў дэкламацыю.

Ён толькі што вярнуўся з вайсковай службы, якую адбываў у Польшчы часоў «Салідарнасьці» і надзвычайнага становішча, што, безумоўна, абвастрыла ў яго і грамадзянскае, і нацыянальнае пачуцьцё.

Анатоль Сьс

Сьс увайшоў у нашу паэзію і наагул у беларускае жыцьцё ўпэўнена і харызматычна. Ён стаў адным з стваральнікаў Таварыства

маладых літаратараў «Тутэйшыя» і арганізатарам першых Дзядоў у 1987-м. Ён збіраў на сваіх вечарынах паўнютка залі. Ягонья кніжкі «Агмень» і «Пан Лес» імгненна разьляцеліся. Трэцяя — «Сьс» — выйшла толькі ў 2002 годзе дзякуючы эмігрантцы Валянціне Якімовіч.

Яго цытавалі студэнты і дактары навук:

*...і сталі дружна, шчыра, шчыльна,
як на касьбе ці на сяўбе,
паэт сказаў: п'ем за Айчыну!
І кожны вытїў: за сябе...*

Сьсброўства зь ім, бясспрэчна знакавай асобай таго часу, шукалі ня толькі літаратары, але і міністры, да прыкладу, першы міністар замежных справаў незалежнае Беларусі Пятро Краўчанка. А ягонаму маскоўскаму калегу Андрэю Козыраву Сьс аднойчы прачытаў верш пра «мядзьведзя расейскага», публічна нагадаўшы, што тут — Беларусь, якая ніколі ня будзе Расеяй.

Ён быў непрадказальны і таленавіты ўва ўсім. Міталагізаваў родную вёску Гарошкаў. У 1990-м з крыкам «Акупанты, прэч!» спыніў разам зь сябрамі на сталічным праспэктзе калёну бронетэхнікі, што рыхтавалася да кастрычніцкага параду. Анатоль падаваў усім менскім жабракам (а аднаго прывёў у кавярню Дому літаратара і нагадаваў, выдаючы за свайго бацьку), пакуль сам вонкава не ператварыўся амаль што ў аднаго зь іх.

Я папрасіў некалькіх знаёмых даць асобе Сьса ацэнку ў адным слове. Адказы можна вышыхтаваць так: Мужчына. Беларус. Паэт. Клясык. Геній. Яго пяро насамрэч да апошніх дзён магло нараджаць вершы на мяжы геніяльнасьці. Такія, як вось гэты, «Пчаліная матка»:

*Начаваў я ў вульлі
Пад крылом у пчалінае маткі
Пчолы казкі гулі
Трутні ноч
Казьталі мне
пяткі...*

Ён паміраў пакутліва, адзін: ня мог, а мо і не хацеў нікога клікаць на дапамогу. Але ён верыў, што застанеца ў сваіх вершах, і не памыляўся. Гэта засьведчыла выдадзеная ў 2006-м Анатолева кніга «Лён». Яго першая пасьмяротная кніга.

Анатоль Сьс
26.10.1959, в. Гарошкаў,
Рэчыцкі раён —
пачатак траўня 2005,
Менск.
Пахаваны 10.5.2005
у в. Гарошкаў

Думаючы пра Ігара Герменчука, я найперш згадваю ягоныя вочы — дапытліва-засяроджаныя, але разам з тым нязьменна ўсьмешлівыя і сагрэтыя іроніяй. Вочы ўнутрана свабоднага чалавека.

Упершыню я сустрэў яго, студэнта факультэту журналістыкі БДУ, на пачатку 1980-х у цяпер ужо легендарнай Беларускай сьпеўна-драматычнай майстроўні. Я яшчэ ня ведаў, што Ігар ня толькі бярэ ўдзел у фальклёрных святах ды адказвае на экзаменах па-беларуску. Працуючы на поліграфкамбінаце імя Якуба Коласа, ён выносіў адтуль наборныя літары для нелегальнай друкарні, якую марыў стварыць з сябрамі.

Ігар Гермянчук

Незалежная Беларусь сталася мэтаю і зьместам ягонага жыцьця зь юначых гадоў.

У 1990-м Гермянчук, якому ня споўнілася яшчэ й трыццаці, быў абраны ў Вярхоўны Савет БССР 12-га скліканьня. Адзін з самых маладых дэпутатаў, ён з калегамі з фракцыі БНФ вяртаў нашу краіну на палітычную мапу сьвету.

У красавіку 1995-га Ігар разам зь іншымі дэпутатамі ад апазыцыі абвясціў галадоўку пратэсту супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму пра дзяржаўную мову і сымболіку. Уначы ў залю ўварваліся галаварэзы ў чорных масках...

Трыццацігадовым Ігар узначаліў газэту «Свабода», якая пры ім зрабілася найбуйнейшым і найпапулярнейшым незалежным выданьнем краіны.

Ён, магчыма, як ніхто іншы з рэдактараў, разумеў магутную стваральную сілу нацыянальнай памяці. Да ведаўшыся, што дзяржаўныя выдавецтвы адмовіліся друкаваць нашыя з Генадзем Сагановічам «Дзесяць вякоў беларускай гісторыі», Гермянчук прапанаваў цалкам апублікаваць кнігу на старонках «Свабоды».

Пазьней «Дзесяць вякоў...» чатыры разы выходзілі ў

кніжным фармаце, але для мяне найдаражэйшым застаецца тое першае, газэтнае выданьне, якое ў суботніх нумарах чыталі дзясяткі тысяч людзей.

За антыпрэзыдэнцкія публікацыі пракуратура чатыры разы заводзіла на Ігара крымінальныя справы. Невядомыя прыцэльна стралялі па вокнах ягонага дому.

Пры канцы 1997-га газэта «Свабода» была забароненая, але празь лічаныя месяцы Ігар здолеў адрадыць яе пад назовам «Навіны»...

Дактары сьцьвярджаюць, што ягонае сэрца спыніла невылечная хвароба. А мне здаецца, ён проста задыхнуўся ад вострага недахопу Свабоды.

У Беларускай Энцыкляпэдыі месца для артыкула пра Ігара Герменчука не знайшлося. Але ў той Беларусі, дзеля якой ён жыве, выйдучь іншыя энцыкляпэдыі.

Ігар Гермянчук
1.1.1961, в. Стракавічы,
Сьветлагорскі раён —
29.4.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Юры Завадзкі быў з тых дзясяткаў, а мо й сотняў тысяч беларусаў, чые жыццё змянілі падзеі сакавіка 2006 году. Праўда, жыць Юр'ю, што таксама адчуў сябе грамадзянінам будучай вольнае краіны, заставалася лічаныя дні.

Маладэчанец Завадзкі займаўся бізнэсам у Расеі, аднак напярэдадні прэзыдэнцкіх выбараў адмыслова прыехаў на Радзіму. 19 сакавіка ён з старэйшай дачкой Ірынай ня змог дабрацца да Менску, бо ўсе электрычкі, як і іншы транспарт, былі адмененыя.

Ірына, студэнтка аддзяленьня фатаграфіі Менскага тэхналягічнага каледжу, зьявілася ў Менску назаўтра і засталася ў наметавым мястэчку.

Юры Завадзкі

Два дні на гэтай тэрыторыі свабоды, якую яе абаронцы назвалі пляцам Каліноўскага, быў і спадар Юры — падвозіў харчы і цёплыя рэчы, шчасьлівымі вачыма глядзеў на дачку і яе сяброў.

Пасьля ліквідацыі наметавага лягеру спэцназам Ірына Завадзкая апынулася сярод сотняў арыштаваных. Так званае беларускае тэлебачаньне перадало, што ўсіх жанчын вызвалілі. Гэта быў той выпадак, калі людзі,

найперш блізкія схопленых, гатовыя былі паверыць нават БТ. Але дачкі не было двое сутак, і Юры, які ніколі не наракаў на здароўе, перажыў першы сардэчны прыступ. Ён знайшоў Ірыну, прарваўся на суд, дзе адкрыта сказаў, што думае пра рэжым і яго абаронцаў у судзейскіх

Менская вясна – 2006

мантыях. Потым дзень пры дні насіў у турму перадачы, сустракаў Ірыну як гераіню, перажываў, калі яе за белчырвона-белы значок амаль кожны дзень затрымлівалі людзі ў форме і ў цывільным.

Неўзабаве Юр'я выклікаў на размову дырэктар даччынага каледжу Аляксандар Гайдукевіч. Высьветлілася, што Ірына — яшчэ ўчора выдатніца, здольная фотамастачка, удзельніца й пераможца выставаў і конкурсаў — «ужасно опозорила учебное заведение». Завадзкі адмовіўся «хорошо повиаять на правонарушительницу» і заявіў, што ганарыцца дачкой.

Гэтым разам ягонае сэрца ня вытрымала.

Юры ўжо не прышле адлічанай з каледжу дачцэ SMS-ку, як рабіў гэта штгодзень усе апошнія гады. Яны не паедуць разам на рыбалку. Але Ірына перакананая, што яна з сваімі малодшым братам Жэнем і сястрой Марынай, яшчэ школьнікамі, будуць жыць у іншай Беларусі. Той, якой не пасьпеў убачыць іхні бацька.

Юры Завадзкі
9.11.1961, Маладэчна —
17.4.2006, Маладэчна

Ён быў з тых, пра каго кажучь: як ня з гэтага сьвету. Гаворачы зь ім у бібліятэцы, у маім рэдактарскім кабінэце або на кіназдымках, я ня раз лавіў сябе на адчуваньні, што ён тут, побач са мной, і ў той самы момант недзе ў іншым вымярэнні.

Мы пазнаёміліся з Аляксеем падчас працы над фільмам «Эўфрасіньня Полацкая», які ў 1989-м паводле майго сцэнару здымала ў Полацку і Кіеве кінастудыя «Летапіс». Мельнікава, які толькі што пераехаў у Менск і стаў супрацоўнікам акадэмічнага Інстытуту літаратуры, запрасілі навуковым кансультантам. Лепшай

кандыдатуры нельга было і ўявіць. Аляксей якраз падрыхтаваў да абароны дысэртацыю, прысьвечаную жыцьцядзіпам беларускіх сьвятых. Дзякуючы яму ўпершыню загучалі па-беларуску «Жыцьцядзісы» Эўфрасіньні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Аўрама і Мэркура Смаленскіх.

Аляксей быў глыбокім дасьледнікам і ня менш глыбокім хрысьціянінам. Нягледзячы на сваю навуковасьць, яго рукапісы і кнігі, якіх Аляксей ужо не паспеў убачыць — «Найпадобнейшая Эўфрасіньня Полацкая» і «Кірыл, япіскап Тураўскі: жыцьцё, спадчына, сьветапогляд» — чытаюцца лёгка й захапляльна. За імі паўстае высакародны і эlegantны вобраз маладога вучонага, бліскучага па-

Аляксей Мельнікаў

леміста, вытанчанага эстэта. Адна з нашых агульных знаёмых напісала ўва ўспамінах пра Аляксеева ўменьне апранацца, як «лёнданскі дэндзі». Насамрэч гэты дэндзі быў менскі — у белым гарнітуры і сьнежнай кашулі зь яркім чырвоным гальштукам.

Неяк у маёй зь ім спрэчцы Аляксей урэшце пагадзіўся з думкаю, што маральнага прагрэсу не існуе. Я, памятаецца, казаў пра матрыцу гісторыі, якая ўдрукоўвае адны і тыя ж сытуацыі ў розныя эпохі, а чалавек, што апынаецца перад маральным выбарам, — той самы.

Ужо па сыходзе Аляксея ў іншасьвет я адшукаў у адным з ягоных тэкстаў афарыстычнае рэзюмэ да той размовы: «Сапраўды, гісторыя — гэта мы самі, толькі вельмі даўно».

У Хрыстовым веку яго знайшлі забітым у сьценах уласнай кватэры.

Сьвятло таленту Аляксея працягвае ісьці да нас. Выдавецтва «Чатыры чвэрці» выпусьціла важкі том «Зь неапублікаванай спадчыны», куды, апрача манаграфій і артыкулаў, увайшлі ягоныя пранізьлівыя, напоўненыя прадчуваньнем трагедыі вершы:

*Госпад ішоў супакоеным горадам,
сіняю замецьцою, шляхам нябачным:
небам, азораным зорамі, зорамі;
сьветам, асьвечаным плачамі, плачамі.*

*Позьні вандроўнік, вар'ят і паэта,
знаны ў бяспоньне натхнёнаю марай,
убачыў, адзіны, пайшоў за ім сьледам,
сьветла ўздыхнуўшы: «Нарэшце, Ўладару!»*

Аляксей Мельнікаў
9.11.1962, Гомель —
13.8.1995, Менск.
Пахаваны ў Гомелі

Сябры казалі, што вялікае й мізэрнае, высокае й нізкае, прарочае й аблуднае спалучалася ў ім — паэту ад Бога — неверагодна арганічна. Я сустракаўся зь ім усяго тройчы, і першае ўражаньне — о, як шмат зацятасьці, вальналюбнасьці й бунтоўнасьці ў гэтым, нечым падобным да дзядка-лесавічка ху-дзенькім юнаку з хворым сэрцам — з кожным разам рабілася ўсё мацнейшым.

Тыя навіны пра Андрэя, што я чуў ад агульных сяброў з Таварыства вольных літаратараў, стваралі жыцццяпіс, падобны да легенды.

Андрэй Пяткевіч

У 1989-м на вечарыне ў Гарадзенскім унівэрсытэце студэнт Пяткевіч, вядомы як адзін з стваральнікаў сумнеўнай з гледзішча ўладаў суполкі «Верш-гурт Дыяген», прадэклямаваў свой

паэтычны твор «Над нашай краінаю свастыкай зорка...». Вынікам гэбісцкіх допытаў сталася публікацыя ў газэце «Пагоня» скандальнага Андрэевага артыкулу «Паэт і камітэт».

Працягваць навучаньне пасля тых падзеяў ён ня здолеў і вярнуўся ў родную наваградзкую вёску, дзе жыў на інвалідную пэнсію й сродкі ад зьбіраньня зёлак. У вольны ад гэтага грамадзка-карыснага занятку час Андрэй пісаў.

*Хто мяне чакае ўночы?
Можа, д'ябал, мо Хрыстос?*

Тыя гады былі для яго пэрыядам своеасаблівага Богашукальніцтва. «Я хаця лічу сябе поствернікам, але «Бог» заўсёды пішу зь вялікай літары», — прызнаваўся Андрэй.

Заўзята і вынаходліва змагаючыся з хлусьнёй у розных яе іпастасях, Пяткевіч зарэкамэндаваў сябе ўме-

лым ды вясёлым кансьпіратарам і містыфікатарам. 14 ліпеня 1990 году сьвіслацкая раёнка «Заветы Ильича» надрукавала ягоную бяскрыўдную, на першы погляд, рыфмаванку, што, як неўзабаве выявілася, была шкодніцкім акравершам «КПСС — наш вораг».

Асаблівую пікантнасьць публікацыі надавала тое, што верш зьявіўся ў тым самым нумары, дзе паведамлялася пра XXVIII зьезд кампартыі.

Андрэю прапаноўвалі аднавіцца ўва ўнівэрсытэце. Ён адказаў вершам:

*Мая бочка — калгас,
А я сам — Дыяген.
Не вярнуся да вас,
Не схілю я кален!*

Дзень ягонага разьвітаньня з гэтым сьветам невыпадкова зусім побач з датай першага ініцыяванага рэжымам рэфэрэндуму. Андрэй зацята спрачаўся з аднавяскоўцамі ды з бацькамі. Адночы сэрца канчаткова стамілася. Усе ягоныя дзёньнікі й сшыткі зь вершамі бацька спаліў...

*А я, напэўна, застануся з птушкамі,
Пакіну людзям непатрэбны тлум.
Дзе ветрык раніцай туманы гушкае,
Я адзіноту зноў сваю нясу...*

Андрэй Пяткевіч
13.6.1966, в. Уселюб,
Наваградзкі раён —
29.4.1995, в. Уселюб

Калі ў менскім Доме літаратара гучна адзначалася 10-годзьдзе творчага руху «Бум-Бам-Літ», вечарыну пачалі з ушанаваньня памяці бум-бамлітаўца Дзяніса Хвастоўскага.

*Як ляціш — ня сьпі —
Зорачку схачі...*

— напісаў ён аднойчы. Гэтыя вясёлыя й, на першы погляд, легкадумныя словы можна лічыць жыцьцёвым credo паэта.

Дзяніс Хвастоўскі

У школе Дзяніс, выклікаючы энтузіязм зусім ня ў кожнага настаўніка, зацята карыстаўся нерэфармаваным беларускім правапісам.

*Палітыкі, ня лезьце да Гісторыі.
Бо вы Яе ня варты.
Запхніце свае карты
сабе ў лябараторыі!*

— заклікаў Хвастоўскі, калі вучыўся на гістарычным факультэце БДУ, дзе выдаваў рукапісную газэту «Пан Панк». Адначасова з удзелам у вечарынах і пэрформансах «Бум-Бам-Літу» ён уваходзіў тады ў моладзевую суполку «Выбранецкія шыхты», якая прычынілася да пачатку масавага цяпер у Беларусі рыцарскага руху.

Дзяніс быў чалавек разьняволены і надзвычай іранічны.

Ён захапляўся беларускім, кельцкім і проста дзіцячым фальклёрам. Аднайчы ён прыдумаў сабе старадаўні шатляндзкі радавод.

У яго былі свае прыхільнікі й зласьліўцы. Адзін з апошніх напісаў у сеціве, што ён не аматар вершаў кшталту:

*Я стары рагаты лось,
Ты мяне праймаласць.*

Мяркуючы з інтэрнэт-водгукаў, аматараў было ўсё ж больш. У чаканьні іхніх лістоў Дзяніс у адным зь вершаў падаў свой адрас:

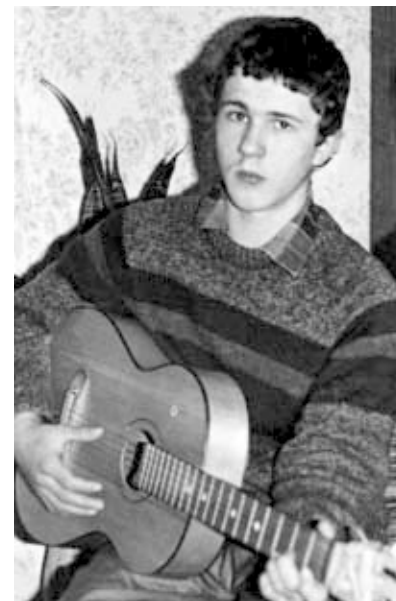
*А каб лістом маім сагрэцца
Для Вас мой адрас вось такі:
Краіна Спаленага сэрца,
Сяло Старыя мастакі.*

Яму было толькі дваццаць пяць...

Ён памёр у рэанімацыйным аддзяленьні пасля падзеяў, пра якія сваякі дагэтуль адмаўляюцца гаварыць.

Літаратуразнаўца Аксана Бязьлепкіна піша, што Хвастоўскі, «вершы якога можна лічыць своеасаблівым сынтэзам фальклёрнай паэтыкі з іранічным «патасам» сучаснасьці, пасеяў у беларускай літаратуры свае ўчэпістыя радкі».

У 2006-м у незалежным выдавецтве «Логвінаў» выйшла Дзянісава кніга «Лугназад».

Дзяніс Хвастоўскі

13.1.1976, Менск —
25.7.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Яна была добрай вядзьмаркай: вучыла мяне ня спаць, калі сядзе сонца, і не любіцца зь дзеўкамі ў жыце і ў красках, бо колькі каласоў зломіш — столькі людзей ад голаду сканае, а колькі красак зьвяне — столькі дзетак на сьвет не народзіцца.

Яна таемна ахрысьціла нас зь сястрычкай Таняй, дзяцей пракурора і настаўніцы, у Копыскай царкве (той самай, дзе чамусьці не пахрысьцілі малога Сашу Лукашэнку) і купіла нам срэбныя крыжыкі, якія потым скрала, ад'яджаючы па камсамольскай пуцёўцы на цаліну, нашая нянька.

Аўгінья Дзянісава

пачуў рашучы і з намёкам адказ: «Яны ў цябе есьці ня просяць».

Бабуля Аўгінья была мамінай мамай і ўдавой дзеда Максіма — «ворага народу», расстралянага за сталінскім часам у магілёўскіх кар'ерах, хоць пра гэта я тады нічога ня ведаў. Яна, непісьменная, усё жыцццё ставіла ў калгасных ведамасьцях крыжыкі, але мне здаецца, што я сустракаў на сваім шляху няшмат людзей, адукаванейшых за яе.

Бабуля была маёй першай і найлепшаю настаўніцай беларускай мовы.

І першай настаўніцай гісторыі.

Яна расказвала пра добрага пана з суседняе вёскі, у якога служыла ў маладосьці пакаёўкай і які меў вясялае ці то прозьвішча, ці то мянушку — Брынка. І пра першых старшыняў тамтэйшага калгасу, якіх «павулічнаму» называлі Раўло і, перапрашаю, Галасрака. Яна апавядала пра партызанаў, што прыходзілі забіраць схаваную ў сене бабуліну і маміну зь сястрычкамі кароўку-

Яна казала, што няможна хлусіць, бо пачуе сьвяты Мікола з абразоў і будзеш сікацца ўначы. А калі раённы начальнік, што аднойчы кватараваў у бабулінай хаце, загадаў зьняць «іконы», то

карміцельку, але тая, усё разумеючы, стаіла дыханьне і ня выдала сябе.

Ад бабы Аўгіньні я атрымаў першую, яшчэ неўсьвядомленую прышчэпку праўды і вальнадумства. Яна нарадзіла ў маёй душы здаровы скепсіс да таго, што ад відна да відна гучала тады з прыбітага на слупе каля яе хаты хрыпатага радыёрэпрадуктара. «Дагонім, дагонім... — казала бабуля, чуючы бясконцае зьвяганьне пра неабходнасьць дагнаць і перагнаць Амэрыку. — Босым бегчы лягчэй».

Яна ўпершыню пазнаёміла мяне, сямігадовага, зь сьмерцю. Калі бабуліна сэрца спынілася, я пабег на поле па цётка. «Бабушка заснула? Бабушка заснула?» — перапытвалі яны, а я скрозь сьлёзы, але цьвёрда сказаў: «Не заснула, а памерла».

Таёмную бабуліну сілу я адчуваю і цяпер, амаль праз паўстагодзьдзя. У любы момант я магу лёгка выклікаць з памяці ня толькі яе твар, але і голас, хаду, адчуваньне ейнай сухой моцнай рукі, што выводзіла ўнука ў вялікі, дзівосны і страшны сьвет.

Безь яе не было б мяне — вандроўніка ў прасторы й часе.

Безь яе не было б пісьменьніка Ўладзімера Арлова. А значыць — і гэтае кнігі.

Аўгінья Дзянісава
1890 (?), в. Капысіца,
цяпер Шклоўскі раён —
1.6.1961, в. Капысіца

Паказьнік асобаў

А

- Абрамчык Базыль, прадзед Міколы Абрамчыка 256
- Абрамчык Мікола, палітык, дзеяч даваеннай і паваеннай эміграцыі ў Чэхаславацчыне і Францыі, у 1947—1970
Прэзыдэнт Рады БНР 105, 256—257
- Абрамчык Янка, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, дзед Міколы Абрамчыка 256
- Абуховіч Альгера, пісьменьнік і перакладчык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітвысланец 74—75
- Абуховіч Міхал, дзяржаўны і вайсковы дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, мэмуарыст 74
- Абуховіч Піліп, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, мэмуарыст 74
- Абуховіч Тодар, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, мэмуарыст 74
- Абуховіч Юзаф, удзельнік вызвольнага паўстаньня 1794, дзед Альгерда Абуховіча 74
- Абэцэдарскі Лаўрэнці, савецкі гісторык 114, 276, 280
- Авілаў, супрацоўнік савецкіх карных органаў 417
- Агінскі Міхал Клеафас, кампазытар, дыплямат, удзельнік вызвольнага паўстаньня 1794 436
- Адамовіч Алесь, пісьменьнік і літаратуразнаўца, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху кан. XX ст. 378—379, 510
- Адамовіч Аляксандар, дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраўнікоў палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 232—233
- Адамовіч Антон, гісторык, літаратуразнаўца і пісьменьнік, палітвысланец 1930-х, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 284, 300—301
- Адамовіч Язэп, дзяржаўны дзеяч, ахвяра перасьледу НКВД 220—221
- Адамчык Вячаслаў, пісьменьнік 394, 422—423
- Ажэшка Эліза, польская пісьменьніца, удзельніца нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864 57
- Акудовіч Валянцін, філёзаф, літаратар, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 466
- Акіншэвіч Леў, гісторык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст.; перасьледаваны ОГПУ; дзеяч паваеннай эміграцыі ў ЗША 226—227
- Алеша Юры, расейскі пісьменьнік 422
- Аляксандар II, расейскі імператар 84
- Аляксандар III, папа рымскі 74
- Аляхновіч Францішак, пісьменьнік і тэатральны дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., вязень ГУЛАГу, ахвяра нераскрытага забойства 128—129, 141, 186, 209, 272, 328, 484
- Андропаў Юры, старшыня КГБ, кіраўнік СССР 350
- Андрыёлі Міхал, мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітэмігрант і палітвысланец 59, 66—67
- Андэрс Уладзіслаў, генэрал, камандзір Польскай арміі ў Другой усясьветнай вайне 153, 308, 320
- Антонана-Мельяновіч Тацяна, журналістка, жонка Васіля Мельяновіча 429
- Арбузаў Аляксей, расейскі драматург 443
- Арлова (Аксак) Валянціна, паэтка, журналістка, жонка Ўладзімера Арлова 50
- Арлова Тацяна, сястра Ўладзімера Арлова 534
- Арлоў Аляксей, юрыст, бацька Ўладзімера Арлова 218
- Арлоў Арцём, дзед Уладзімера Арлова, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 160
- Арлоўскі Кірыла, супрацоўнік савецкіх карных органаў, партызанскі камандзір 230
- Арсеньнева Наталья, паэтка і перакладчыца, палітычная высланка 1940—1941, дзяячка паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША, аўтарка вершу-гімну «Магутны Божа» 144, 153, 188, 207, 258—259, 264, 280, 306, 311, 373
- Асіненка Мікола, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву, вязень ГУЛАГу, муж Ніны Асіненкі 408, 409
- Асіненка Ніна, удзельніца паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу 408—409
- Асташэнка Зьмітрок, паэт, вязень ГУЛАГу 312—313
- Асташонак Алесь, пісьменьнік і перакладчык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 510—511
- Астрамовіч Аляксандар (Андрэі Зязюля), сьвятар, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 87
- Астраўцоў Алесь, перакладчык 243
- Астроскі Канстанцін, палкаводзец, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага 425
- Астроўскі Радаслаў, палітык, педагог, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., удзельнік Слуцкага паўстаньня 1920 і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х

у Заходняй Беларусі, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 140
 Аўрам Смаленскі, асьветнік, сьвяты 528
 Афанасі Філіповіч, пісьменьнік, рэлігійны дзеяч, сьвяты 420
 Аюнскі Платон, якуцкі пісьменьнік 469

Б

Бабіч Якуб, віленскі бурмістар, фундатар Францішка Скарыны 358
 Бабкова Вольга, пісьменьніца, гісторык 471
 Багдановіч Максім, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 86, 119, 139, 160, 176—177, 188, 201, 211, 306, 326, 357, 427, 465, 517
 Багрым Паўлюк, паэт 45
 Багушэвіч С., дэпутат Сойму Рэчы Паспалітай, змагар супраць захопу земляў Вялікага Княства Літоўскага Расеяй 15
 Багушэвіч Францішак, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, пачынальнік нацыянальнага Адраджэньня 59, 100, 118, 180, 253, 479, 497
 Бадунова Палута, палітык, удзельніца нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст., вязень польскіх бальшавіцкіх турмаў, палітэмігрантка, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 136—137
 Байкоў Мікола, лінгвіст, літаратуразнаўца, палітвязень 223
 Бажко Алякс, правакатар 371
 Байран Джордж, ангельскі паэт 82, 238, 297
 Бакунін Міхаіл, расейскі рэвалюцыянэр 80
 Баліцкі Антон, дзяржаўны дзеяч, адзін з ініцыятараў і кіраўнікоў палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 168—169
 Бандынэлі Бача, італьянскі скульптар 74
 Банольдзі Ахіла, сьпявак і танцамайстар, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітэмігрант 54—55, 66
 Барадунін Рыгор, народны паэт Беларусі 106, 156, 430, 442
 Баразна Лявон, мастак, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1970-х, ахвяра таямнічага забойства 402—403, 453
 Бараноўскі Андрэй, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 102
 Баркоўскі Віталь, тэатральны рэжысэр 484
 Бароўка Ангеліна, удзельніца паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу 416—417
 Бартосік Зьміцер, бард, літаратар, журналіст, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст., супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 487

Бартуль Вера, дзялячка паваеннай эміграцыі ў Вялікабрытаніі і ЗША 412—413
 Бартуль (Сокалава) Ганна, дачка Веры і Францішка Бартулёў 413
 Бартуль Франціш, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Вялікабрытаніі і ЗША 338—339, 413
 Баршчэўскі Лявон, палітык, перакладчык, пэдагог, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 512
 Баршчэўскі Ян, пісьменьнік, адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры 24—25, 32, 82, 156, 440, 461
 Басё, японскі паэт 478
 Бачыла Алякс, паэт 323
 Беларусь Леся, паэтка, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 344—345
 Берыя Лаўрэнці, кіраўнік савецкіх карных органаў 181
 Бітэль Ала, дачка Пятра Бітэля 325
 Бітэль Лія, дачка Пятра Бітэля 325
 Бітэль Ніна, жонка Пятра Бітэля 325
 Бітэль Пятро, паэт і перакладчык, вязень ГУЛАГу 324—325, 334
 Бобрык Янка, паэт, кінакрытык, муж Натальі Вішнеўскай 285
 Борык Антон, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і Слуцкага паўстаньня 1920 185
 Боцеў Хрыста, баўгарскі рэвалюцыянэр, паэт 80
 Броўка Пятрусь, паэт 467
 Брыль Янка, народны пісьменьнік Беларусі 308, 309, 336—337, 436
 Брэдбэры Рэй, амэрыканскі пісьменьнік 151
 Брэжнеў Леанід, кіраўнік СССР 239, 376
 Бугаёў Дзьмітры, літаратуразнаўца 457
 Будны Сымон, асьветнік эпохі Рэфармацыі 334
 Буіла Канстанцыя, паэтка, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 144, 192—193, 280, 334
 Буйніцкі Ігнат, тэатральны дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., стваральнік беларускага прафэсійнага тэатру 88—89, 101
 Булак-Балаховіч Станіслаў, вайсковы дзеяч і палітык, удзельнік збройнага змаганьня з бальшавікамі ў 1918—1920, ахвяра нацысцкай расправы 126—127
 Буль П'ер, французскі пісьменьнік 510
 Бунін Іван, расейскі пісьменьнік 307, 478
 Бураўкін Генадзь, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 414, 505
 Бутрамееў Уладзімер, пісьменьнік 273
 Буш Джордж (старэйшы), прэзыдэнт ЗША 429

- Быкаў Васіль, народны пісьменьнік Беларусі 106, 337, 350, 351, 362—363, 387, 393, 407, 424, 425, 430, 442, 459, 499
 Бэндэ Лукаш, савецкі літаратурны крытык, адзін з арганізатараў рэпрэсіяў супраць нацыянальнай інтэлігенцыі 238—239
 Бэнкендорф Аляксандар, генэрал, шэф жандараў III аддзяленьня 26
 Бядуля Зьмітрок, пісьменьнік 300, 302
 Бязьлепкіна Аксана, літаратуразнаўца 533
 Бялевіч Леў, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву, вязень ГУЛАГу 395
 Бяляцкі Алесь, праваабаронца, літаратар 334

В

- Вайвадзіш Эдвард, пісьменьнік 198, 339
 Вайніловіч Алена, дачка Эдварда Вайніловіча 79
 Вайніловіч Сымон, сын Эдварда Вайніловіча 79
 Вайніловіч Эдвард, гаспадарчы дзеяч, палітык, мэцэнат, прыхільнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 78—79
 Вакулоўская Лідзія, пісьменьніца, перасьледаваная КГБ 376—377
 Валовіч Міхал, удзельнік вызвольнага паўстаньня 1831, камандзір партызанскага аддзелу ў 1833, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 34—35
 Вальфон Сямён, навуковец, адзін з арганізатараў рэпрэсіяў супраць нацыянальнай інтэлігенцыі 213
 Ван Эльвін, галяндзкі вынаходнік 26
 Ваньковіч Валенці, мастак, прыхільнік вызвольнага руху 1820-х 32—33
 Варонка Язэп, журналіст, палітык, старшыня першага Ёраду БНР, дзеяч даваеннай і паваеннай эміграцыі ў Літве і ЗША 164—165
 Васілеўскі Даніла, краязнаўца і пэдагог, вязень ГУЛАГу 156—157
 Васілеўскі Пётра, мастацтвазнаўца, журналіст 453, 515
 Васілёк Міхась, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі 183
 Васынядоў Апалянары, расейскі мастак 67
 Васынядоў Віктар, расейскі мастак 67
 Васючэнка Пятро, пісьменьнік, літаратуразнаўца 156
 Ваўжэцкі Тамаш, палітык, адзін з кіраўнікоў вызвольнага паўстаньня 1794 18—19, 126
 Вашынгтон Джордж, прэзыдэнт ЗША 43

- Верас Зоська, пісьменьніца, грамадзка-культурніцкая дзяячка, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі і нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х 148, 188—189, 280, 327, 358, 359
 Верашчагін Васіль, расейскі мастак 97
 Вецэр Элеанора, гісторык 381
 Вітан-Дубейкаўская Юліяна, пісьменьніца, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 95, 142—143
 Вітан-Дубейкаўскі Лявон, архітэктар, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі 94—95, 143, 185
 Вітаўт, вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага 490
 Вітушка Міхал, вайсковы дзеяч, палітык, кіраўнік паваеннага збройнага антысавецкага Супраціву 1944—1950-х 288—289
 Віцьбіч Юрка, пісьменьнік і гісторык, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 140, 229, 274—275
 Вішнеўская Наталья, паэтка; перасьледаваная НКВД 284—285
 Войкаў Пётар, расейскі рэвалюцыянэр 286
 Войцік Галіна, грамадзка-культурніцкая дзяячка, дачка Зоські Верас, жонка Лявона Луцкевіча 358
 Войчанка Сяргей, мастак 514—515
 Вольскі Артур, пісьменьнік і перакладчык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 364—365
 Вольскі Віталь, пісьменьнік 365
 Вольскі Лявон, рок-музыка, літаратар, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст., сын Артура Вольскага 365
 Воранава Антаніна, заслужаны будаўнік Беларусі 497
 Высоцкі Ўладзімер, расейскі сьпявак, актор, літаратар 441
 Вэрдзі Джузэпэ, італьянскі кампазытар 308
 Вярга Вера, паэтка 342
 Вяргіцкі Аўген, біяхімік, эмігрант 410
 Вяргіцкі Анатоля, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 296
 Вярыга-Дарэўская Габрыеля, дачка Арцёма Вярыгі-Дарэўскага 49
 Вярыга-Дарэўскі Арцём, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітвысланец 48—49
 Вячорка Вінцук, палітык, мовазнаўца, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 522

Г

- Гавэл Вацлаў, палітык-дэспадэнт, пісьменьнік, прэзыдэнт Чэхіі 363
- Гадлеўскі Вінцэнт, сьвятар, палітык, перакладчык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, дзеяч нацыянальнага руху 1-й пал. 1940-х, ахвяра нацысцкай расправы 123, 152—153
- Гайдукевіч Аляксандар, дырэктар каледжу, дзе вучылася Грына Завадзкая 527
- Гайнэ Гэнрых, нямецкі паэт 82, 312
- Галубовіч Леанід, пісьменьнік 447
- Галубок Уладзіслаў, тэатральны дзеяч, пісьменьнік, мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., першы народны артыст Беларусі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 120—121, 188, 267
- Гандзі Махандас, індыйскі палітык 488
- Ганчар Віктар, палітык, бяссьледна зьнік у 1999 247, 495
- Гарбачоў Міхаіл, палітык, прэзыдэнт СССР 449, 450
- Гарошка Леў, рэлігійны і грамадзкі дзеяч, гісторык; перасьледаваны польскімі ўладамі ў 1930-х; дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне, Францыі, Італіі й Вялікабрытаніі 318—319, 332
- Гарсія Лёрка Фэдэрыка, гішпанскі паэт 430
- Гарсія Маркес Габрыель, калюмбійскі пісьменьнік 430
- Гарун Алесь, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., палітвысланец 132, 206
- Гарыбальдзі Джузэпэ, нацыянальны герой Італіі 43
- Гарэцкая Галіна, дачка Максіма Гарэцкага 203
- Гарэцкая Эўфрасінья, маці Максіма і Гаўрыла Гарэцкіх 195
- Гарэцкі Гаўрыла, геоляг, географ, грамадзкі дзеяч, вязень ГУЛАГу 327
- Гарэцкі Іван, бацька Максіма і Гаўрыла Гарэцкіх 195
- Гарэцкі Леанід, сын Максіма Гарэцкага 203
- Гарэцкі Максім, пісьменьнік і літаратуразнаўца, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 126, 166, 174, 190, 194—195, 202, 203, 214, 232, 265, 300, 302, 358
- Гарэцкі Радзім, геоляг, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 195, 327
- Геніюш Ларыса, паэтка, дзялячка даваеннай эміграцыі ў Чэхаславацкай дзяржаве, вязень сталінскіх лягераў, маральны лідэр незалежнага беларускага грамадства 1960—1980-х 105, 130, 136, 248, 249, 259, 310—311, 314, 380, 381, 382, 412, 420, 434, 435, 508
- Геніюш Міхась, сын Юркі Геніюша 435

- Геніюш Юрка, пісьменьнік, аб'ект увагі польскіх і савецкіх спэцслужбаў 434—435
- Геніюш Янка, мэдык, вязень ГУЛАГу 248—249, 310, 412, 434
- Герасіменка Вольга, сястра Генадзя Кулажанкі 501
- Германовіч Язэп (Вінцук Адважны), сьвятар, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Вялікабрытаніі 332
- Германчук Ігар, журналіст, палітык, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст.; у 2-й пал. 1990-х перасьледаваны ўладамі 520, 524—525
- Герцэн Аляксандар, расейскі рэвалюцыянер, пісьменьнік, філёзаф 51, 70, 90
- Гіевіч Ніл, народны паэт Беларусі 494
- Гільен Нікаля, кубінскі паэт 430
- Гінзбург Яўгенія, расейская пісьменьніца 344
- Глебаў Яўген, кампазытар, народны артыст Беларусі 406—407
- Глебка Пятро, пісьменьнік 284
- Глобус Адам, пісьменьнік, мастак, выдавец, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 423, 515
- Гогаль Мікалай, расейскі пісьменьнік 423, 484, 504
- Горкі Максім, расейскі пісьменьнік 297
- Горын Павал, савецкі гісторык, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 115
- Горын Рыгор, расейскі пісьменьнік 273
- Грабава Наталья, сястра Андрэя Грабава 516, 517
- Грабаў Андрэй, паэт, аўтар непаэдэзурных тэкстаў, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970-х; перасьледаваны КГБ; загадкава загінуў 516—517
- Грабоўскі Стафан, вайсковы дзеяч, адзін з кіраўнікоў вызвольнага паўстаньня 1794 22—23
- Грахоўскі Сяргей, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу 285, 298, 327
- Гроднеў Мікола, пісьменьнік, брат Васіля Гроднікава 457
- Гроднікаў Васіль, журналіст, ахвяра нераскрытага забойства 456—457, 520
- Грубэр Габрыель, вучоны-энцыклапэдыст XVIII — пач. XIX ст. 32
- Грыб Тамаш, палітык, публіцыст, удзельнік нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст., дзеяч даваеннай эміграцыі ў Літве і Чэхаславацкай дзяржаве 201, 208—209, 213
- Грын Аляксандар, расейскі пісьменьнік 156
- Грынеўскі Стафан, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітвысланец, бацька Аляксандра Грына 156
- Грынявіцкі Ігнат, беларускі рэвалюцыянер-народавец 84—85

- Грышкевіч Францішак, культурніцкі дзеяч, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 213
 Гуно Шарль, французскі кампазытар 308
 Гурко (Шаблюк) Тацяна, эмігрантка, сястра Валер'я Шаблюка 509
 Гусоўскі Мікола, паэт-гуманіст 453
 Гэмінгўэй Эрнэст, амэрыканскі пісьменьнік 194

Д

- Дакальская Галіна, мастачка-эмігрантка 418
 Дамейка Ігнат, геоляг, мінэроляг, удзельнік вызвольнага руху 1820-х і нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1831, палітэмігрант, нацыянальны герой Чылі 30
 Даніэль Юлі, расейскі пісьменьнік-дысыдэнт, палітвязень 378
 Даноўскі Флярыян, удзельнік вызвольнага руху 1840-х і нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, паліткатаржанін і палітвысланец 60—61
 Данчык (Багдан Андрусішын), сьпявак, журналіст, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 188, 278, 306, 307, 412
 Даргамыскі Аляксандар, расейскі кампазытар 140
 Даўжэнка Аляксандар, савецкі кінарэжысэр і драматург 441
 Джэфэрсан Томас, прэзыдэнт ЗША 16, 42
 Дзямідовіч Надзея, вязень ГУЛАГу 392, 393
 Дзюба Іван, украінскі літаратуразнаўца, дысыдэнт, палітвязень 420
 Дзюрэнмат Фрыдрых, швайцарскі пісьменьнік 504
 Дзягілева Галіна, акторка, рэжысэрка 143
 Дзянісаў Тамаш, дзядзька Ўладзімера Арлова 209
 Дзям'янка Антоні, рэлігійны дзеяч, біскуп 251
 Дзянікін Антон, расейскі генэрал, адзін з кіраўнікоў белагвардзейскага руху 184
 Дзянісава Аўгінья, сялянка, удава расстралянага ў 1930-х «ворага народу», бабуля аўтара кнігі 534—535
 Дзянісава Марыя, пэдагог, маці Ўладзімера Арлова 196
 Дзянісаў Максім, дзед Уладзімера Арлова, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 147, 160, 534
 Дзяргач (Вячка Адамовіч), удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., літаратар 242
 Дмахоўскі Генрык, скульптар, палітэмігрант, удзельнік вызвольных паўстаньняў 1831 і 1863—1864 42—43
 Доўнар-Запольскі Мітрафан, гісторык, адзін з заснавальнікаў Беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст.; перасьледаваны ОГПУ 90—91, 280

- Драздовіч Язэп, мастак, этнограф і археоляг, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі 150—151, 192
 Драчоў Пятро, мастак, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 448—449
 Дубавец Сяргей, літаратар, журналіст, выдавец, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 343, 439
 Дубоўка Ўладзімер, паэт і перакладчык, вязень ГУЛАГу 144, 232, 233, 238—239, 266, 300, 302, 436
 Дубянецкі Міхал, кнігавыдавец і перакладчык, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 386—387
 Дудар Алесь, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 232, 266—267, 284
 Дудзіцкі Ўладзімер, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне, Вэнэсуэле і ЗША, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода; бяссьледна зьнік у 1970-я 316—317, 321
 Дуж-Душэўскі Клаўдзі, палітык, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., стваральнік эскізу нацыянальнага сьцягу, дзеяч даваеннай эміграцыі, вязень польскіх, нацысцкіх і савецкіх турмаў і канцлягераў 162—163
 Думбадзэ Надар, грузінскі пісьменьнік 443
 Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт, пісьменьнік, адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864 49, 68, 82, 118, 141, 146
 Дыкінсан Эмілі, амэрыканская паэтка 297
 Дыла Язэп, грамадзкі дзеяч, пісьменьнік, палітвысланец 75, 149
 Дэ Кастэр Шарль, бэльгійскі пісьменьнік 203
 Дэмух Мікола, удзельнік паваеннага збройнага антысавецкага Супраціў 1940-х 346—347
 Дэнікен Эрых, нямецкі рэжысэр 340

Е

- Езавітаў Кастусь, палітык, вайсковы і грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., дзеяч даваеннай эміграцыі ў Латвіі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 191, 198—199, 311
 Емяльянава Міхаліна, дачка Алеся Емяльянава 499
 Емяльянаў Алесь, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 498—499

Емялянычк Павал, сын Уладзімера Емялянычыка 513
 Емялянычк Уладзімер, гісторык, удзельнік нацыянальна-
 дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 512—513
 Ермаловіч Мікола, гісторык, аўтар і выдавец непаддэнзурных
 тэкстаў, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху
 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху
 1980—1990-х 327, 354—355

Ё

Ёрш Сяргей, гісторык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага
 руху 1990-х — пач. XXI ст. 289

Ж

Жанна д'Арк, народная гераіня Францыі 36
 Жараў С., музычны дзеяч, расейскі эмігрант 308
 Жарнасек Ірына, пісьменьніца, удзельніца нацыянальна-
 дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 159
 Жаромскі Стэфан, польскі пісьменьнік 477
 Ждановіч Валерыя, дачка Валянціна Ждановіча 454
 Ждановіч Валянцін, журналіст і фотамастак, удзельнік
 нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х
 454—455
 Жмачынскі Ян, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстання
 1863—1864, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 69
 Жук Павал, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-дэмакра-
 тычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 398—399
 Жук-Грышкевіч Вінцэнт, палітык, дзеяч паваеннай эміграцыі ў
 Вялікабрытаніі й Канадзе, у 1970—1982 Старшыня Рады
 БНР 321
 Жук-Грышкевіч Раіса, дзяячка паваеннай эміграцыі ў Канадзе
 314, 315
 Журба Янка, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху
 пач. XX ст. 116—117
 Жыгулін Анатоль, расейскі пісьменьнік 327
 Жылка Ёладзімер, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 228
 Жэрап П'ер, французскі мастак 38

З

Забэйда-Суміцкі Міхал, сьпявак, аб'ект увагі савецкіх спэц-
 службаў 105, 108, 234—235, 265
 Завадзкая Ірына, удзельніца «Менскай вясны — 2006», дачка
 Юр'я Завадзкага 526, 527
 Завадзкі Зьміцер, журналіст, ахвяра нераскрытага забойства
 247, 520

Завадзкі Юры, прадпрымальнік, удзельнік «Менскай
 вясны — 2006» 526—527
 Завальнюк Уладзіслаў, сьвятар, грамадзка-культурніцкі дзеяч
 79
 Завіша Артур, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстання
 1831 35
 Завіша Ян, археоляг 86
 Зайцаў Вячаслаў, літаратуразнаўца, касмоляг, удзельнік
 інтэлектуальнай апазыцыі 1960-х — пач. 1990-х; перасьле-
 даваны КГБ; прымусова зьмяшчаўся ў псыхіятрычны
 шпіталь 340—341
 Законнікаў Сяргей, паэт, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыя-
 нальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 304,
 305, 387
 Заліўскі Юзаф, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстання
 1831, палітвязень 42
 Зан Тамаш, паэт, вучоны, удзельнік вызвольнага руху 1820-х
 30—31
 Запруднік Янка, гісторык і літаратар, дзеяч паваеннай
 эміграцыі 360
 Зарэцкі Міхась, пісьменьнік, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў
 246—247, 269
 Захаранка Юры, генэрал міліцыі, удзельнік нацыянальна-
 дэмакратычнага руху 2-й пал. 1990-х, бяссьледна зьнік у
 1999 247, 495
 Захарка Васіль, палітык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага
 руху пач. XX ст., дзеяч паваеннай эміграцыі ў Чэхаславаччы-
 не, у 1928—1943 Старшыня Рады БНР 104—105, 108,
 235, 256, 257, 311
 Звонак Алесь, паэт, вязень ГУЛАГу 285
 Золак Янка, паэт-эмігрант 330
 Зьвяждоўскі Людвік, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызволь-
 нага паўстання 1863—1864 54

І

Іваноўскі Вацлаў, палітык, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху
 пач. XX ст. і нацыянальнага руху 1-й пал. 1940-х; ахвяра
 нераскрытага забойства 112—113, 223
 Іваноў Сяргей, камандзір савецкіх партызанаў 270
 Іваноўскі Станіслаў, брат Вацлава Іваноўскага 112
 Іваноўскі Тадэвуш, брат Вацлава Іваноўскага 112
 Іваноўскі Юры, брат Вацлава Іваноўскага 112
 Ігельстром Канстанцін, удзельнік вызвольнага руху 1820-х,
 паліткатаржанін 29
 Ігнатоўскі Валянцін, сын Усевалада Ігнатоўскага, ахвяра
 сталінскіх рэпрэсіяў 115

Ігнатоўскі Усевалад, гісторык, палітык і грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., адзін з ініцыятараў і кіраўнікоў палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, першы прэзідэнт Беларускай Акадэміі навук, ахвяра пераследу ОГПУ 106, 114—115, 133, 140, 256, 257, 280

Ігнатоўскі Юры, сын Усевалада Ігнатоўскага, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 115

Ізмайловіч Аляксандра, рэвалюцыйнэрка, паліткатаржанка, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 110, 111

Ільніцкі Мікалай, гісторык, культурніцкі дзеяч 1990-х — пач. XXI ст. 486—487

Ільяшэвіч Хведар, паэт, гісторык, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне 321

Іпатава Вольга, пісьменьніца, грамадзкая дзяячка, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 492

К

Кавалёў Сяргей, гісторык, пэдагог, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 506—507

Кавыль Міхась, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 300

Кавэрда Барыс, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920-х у Заходняй Беларусі; палітэмігрант 286—287

Кавэрда Ганна, маці Барыса Кавэрды 286

Кавэрда Сапрон, бацька Барыса Кавэрды 287

Каганеў Карусь, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., палітвязень 89

Казак Ігар, сын Рыгора Крушыны 291

Казак Мікола, брат Рыгора Крушыны 290

Казулін Аляксандар, палітык, палітвязень 463

Калеснік Уладзімер, літаратуразнаўца 336

Каліноўскі Кастусь, кіраўнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, нацыянальны герой Беларусі 41, 54, 56, 57, 58, 62, 64, 66, 71, 72—73, 86, 168, 180, 236, 281, 358, 363, 375

Калубовіч Аўген, гісторык і літаратуразнаўца, палітык, вязень ГУЛАГу, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 281, 322—323

Калышка Баляслаў, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 70—71

Калога Лукаш, пісьменьнік, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 302—303

Камю Альбэр, французскі пісьменьнік 362, 477

Канапацкая Зарына, гісторык, дачка Ібрагіма Канапацкага 491

Канапацкі Гасан, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі 491

Канапацкі Ібрагім, гісторык, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст., адраджаальнік нацыянальна-культурнага жыцця беларускіх татараў 490—491

Канпелька Анатоль, паэт і перакладчык, пэдагог, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 460—461

Канарскі Сымон, дзеяч вызвольнага руху 1830-х, адзін з кіраўнікоў паўстаньня 1831, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 40—41, 46

Канаш Мікола, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 382—383

Канаш Соф'я, вязень ГУЛАГу, жонка Міколы Канаша 383

Канчэўскі Ігнат, філэзаф, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 214—215

Каралёў Аляксандр, інжынэр, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 462—463

Карась Леанід, журналіст, супрацоўнік Беларускай службы Радьмі Свабода, ахвяра нераскрытага забойства 321, 360—361

Караткевіч Уладзімер, пісьменьнік 150, 334, 336, 340, 378, 414—415, 420, 421, 430, 448, 454, 455, 464, 476, 478, 484, 500

Каратынскі Вінцэс, пісьменьнік 48

Карачун Юры, мастак і мастацтвазнаўца, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 418—419

Кар'ер Жан-Клёд, французскі пісьменьнік 273

Карловіч Ян, лінгвіст, фальклярыст 54

Кармілкін Уладзімер, журналіст, фатограф, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 424—425

Кармілкіна Міліта, дачка Ўладзімера Кармілкіна 425

Карпенка Генадзь, дзяржаўны дзеяч, вучоны, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х; загадкава памёр 494—495

Карповіч Пятро, удзельнік рэвалюцыйнага руху пач. XX ст. 75

Карпюк Аляксей, пісьменьнік і грамадзкі дзеяч; перасядаваны КГБ 350—351

Касцюшка Тадэвуш, кіраўнік вызвольнага паўстаньня 1794, нацыянальны герой Беларусі, Польшчы і ЗША 16—17, 19, 20, 21, 23, 37, 39, 40, 42, 74, 126, 353, 489, 512

Кахановіч Яніна, дзяячка паваеннай эміграцыі ў ЗША 188, 259, 306—307

- Каханюўскі Генадзь, гісторык, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1970-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х; перасяледаваны КГБ 277, 436—437
- Кацярына II, расейская імператрыца 19
- Кашыра Юры, сьвятар, ахвяра нацысцкай расправы 158, 159, 294
- Кебіч Вячаслаў, дзяржаўны дзеяч 511
- Кіпель Алеся, дзяячка беларускай дзяспары ў ЗША, дачка Зоры і Вітаўта Кіпеляў 388
- Кіпель Вітаўт, бібліяграф, гісторык, дзеяч паваеннай беларускай эміграцыі ў Нямеччыне, Бэльгіі й ЗША, муж Зоры Кіпель 145, 229, 245, 262, 263, 388, 389
- Кіпель Зора, літаратуразнаўца, перакладчыца, грамадзка-культурніцкая дзяячка паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне, Бэльгіі й ЗША 224, 245, 263, 388—389
- Кіпель Марыя, пэдагог, дзяячка паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 262—263
- Кіпель Юрка, сын Зоры і Вітаўта Кіпеляў 388
- Кіпель Яўхім, навуковец, палітык, вязень ГУЛАГу, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 228—229, 262, 263
- Кіплінг Рэд'ярд, ангельскі пісьменьнік 203
- Кіркор Адам, гісторык, выдавец, грамадзкі дзеяч 48, 437
- Кірыла Тураўскі, асьветнік, сьвяты 528
- Кісьнджэр Гэнры, амэрыканскі палітык 378
- Клімаў Іван, партыйны і савецкі работнік 135
- Клімовіч, супрацоўнік КГБ 350
- Клімовіч Адольф, грамадзка-культурніцкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі 1920—1930-х, вязень ГУЛАГу 213
- Клімовіч Рыгор, вязень ГУЛАГу, кіраўнік Нарыльскага паўстаньня палітзьняволеных 1953, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 366—367
- Клішэвіч Уладзімер, паэт, палітвысланец і палітэмігрант 330
- Кляшторная Мая, грамадзкая дзяячка, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст., дачка Тодара Кляшторнага 254, 255
- Кляшторны Тодар, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 254—255
- Кожыч Міхась, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву, вязень ГУЛАГу 371
- Козыраў Андрэй, расейскі міністар замежных справаў 522
- Колас Якуб, народны паэт Беларусі, ідэоляг нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 82, 124—125, 132, 150, 182, 222, 232, 252, 284, 316
- Конан Уладзімер, філёзаф, літаратуразнаўца 82, 214

- Конюх Пятро, сьпявак, дзеяч паваеннай эміграцыі ў ЗША і Канадзе 308—309
- Корсак Самуэль, дэпутат Сойму Рэчы Паспалітай, змагар супраць захопу земляў Вялікага Княства Літоўскага Расеяй 15
- Коўтун Валянціна, паэтка 345
- Крапіўніцкі Марка, украінскі драматург і тэатральны дзеяч 89
- Красінскі Людвік, польскі арыстакрат 86
- Красоўскі Анатоль, бізнэсовец, бясьсьледна зьнік у 1999 247
- Краўцоў Макара, пісьменьнік і перакладчык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, аўтар вершу-гімну «Мы выйдзем шчыльнымі радамі», ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 166—167
- Краўчанка Пятро, палітык 522
- Крачэўскі Пётра, палітык, пісьменьнік і гісторык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., дзеяч даваеннай эміграцыі ў Літве і Чэхаславацыі, у 1919—1928 старшыня Рады БНР 105, 108—109, 146, 235, 256
- Круцько Мікалай, выкладчык навуковага камунізму 500
- Крушына Рыгор, пісьменьнік і журналіст, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 270, 290—291
- Кузьміч Мікола, мастак-ювэлір 462
- Кузьняцова Галіна, расейская пісьменьніца 307
- Кулажанка Генадзь, аўтар і выдавец непадцензурных тэкстаў, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970-х 500—501
- Кулажанка Лідзія, гісторык, жонка Генадзя Кулажанкі 501
- Кулажанка Ўладзімер, сын Генадзя Кулажанкі 501
- Кулажанка Ўладзімер Андрэевіч, эканаміст, бацька Генадзя Кулажанкі 501
- Кулік Яўген, мастак, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 237, 354, 452—453, 462, 477
- Куляшоў Аркадзь, народны паэт Беларусі 296, 313
- Купава Мікола, мастак, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 237, 462
- Купала Янка, народны паэт Беларусі, ідэоляг нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., ахвяра нераскрытага забойства 82, 98, 122—123, 124, 128, 150, 161, 192, 200, 201, 227, 232, 248, 282, 298, 304, 316, 358, 372, 388, 430, 439, 453, 464, 476, 484
- Купрэў Мікола, пісьменьнік 446—447
- Курлоў Пётар, менскі губэрнатар 110

Кучар Айзік, савецкі літаратурны крытык, адзін з арганізатараў рэпрэсіяў супраць нацыянальнай інтэлігенцыі 259
 Кушалёў Уладзімер, эмігрант, сын Натальі Арсеньевай 258
 Кушалёў Францішак, вайсковы дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 206—207, 258, 338
 Кюхельбэкер Вільгельм, расейскі рэвалюцыйна-рэакцыйны дэкабрыст 29

Л

Лабанок Аляксандр, актёр, удзельнік нацыянальна-культурна-адукацыйнага руху 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 453, 476—477
 Лавіцкі Мікола, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 459
 Ламан Пятро, актёр, паэт 476
 Лапіцкая Лёля (Алена), эмігрантка, дачка Мікалая Лапіцкага 293
 Лапіцкі Жорж, эмігрант, сын Мікалая Лапіцкага 293
 Лапіцкі Мікалай, сьвятар, гісторык, прыхільнік аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы; перасьледаваны польскімі ўладамі ў 1930-х; дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 292—293
 Лапіцкі Расьціслаў, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 400—401
 Ласкоў Іван, пісьменьнік і перакладчык, навуковец, ахвяра палітычнага перасьледу пач. 1990-х 468—469
 Ластоўскі Вацлаў, палітык, пісьменьнік, культурніцкі дзеяч, адзін з ідэолягаў Беларускага нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., дзеяч паваеннай эміграцыі ў Літве, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 130—131, 150, 163, 174, 227, 459
 Латышонак Алег, гісторык 119
 Лаўроў Пётар, расейскі рэвалюцыйна-рэакцыйны дэкабрыст 80
 Лаўскі Вячаслаў, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 213
 Лебяды Тодар, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу 328—329
 Ленін Уладзімер, расейскі рэвалюцыйна-рэакцыйны дэкабрыст савецкай дзяржавы, арганізатар камуністычнага тэрору 57, 322, 426
 Леўчык Гальяш, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 188
 Лёсік Аляксандр, дачка Язэпа Лёсіка 211
 Лёсік Люцыя, дачка Язэпа Лёсіка 211
 Лёсік Юры, сын Язэпа Лёсіка 211

Лёсік Язэп, палітык, мовазнаўца, пісьменьнік і педагог, удзельнік нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст., вязень царскіх турмаў і палітвысланец, адзін з ініцыятараў абвяшчэньня БНР, у 1918—1919 Старшыня Рады БНР, дзеяч палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 132—133, 211, 223, 262
 Ліст Фэрэнц, вугорскі кампазытар 68
 Лістапад Юрка, педагог, палітык, удзельнік Слуцкага паўстання 1920 і антыбальшавіцкага Супраціву 1920-х, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 125, 222—223, 270, 271, 290
 Ліцьвінава Людміла, грамадзкая актывістка 113
 Лічко Міхась, удзельнік паваеннага антысавецкага руху 1940-х, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 392—393
 Логвін Аляксей, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу 426—427
 Логвіна Марыя, жонка Аляксея Логвіна 427
 Лондан Джэк, амэрыканскі пісьменьнік 297
 Лугін Яўген, палітык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 432—433
 Лужанін Максім, пісьменьнік, палітвысланец 284, 296, 297
 Лужкоў Юры, расейскі палітык 515
 Лукашук Аляксандар, журналіст, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х, дырэктар Беларускай службы Радыё Свабода 375
 Лукашэнка Аляксандар, прэзыдэнт Беларусі 258, 407, 421, 439, 451, 495, 496, 518, 524, 534
 Лунін Міхаіл, расейскі рэвалюцыйна-рэакцыйны дэкабрыст 51
 Луцкевіч Антон, палітык і культурніцкі дзеяч, адзін з ідэолягаў Беларускага нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст., ініцыятар абвяшчэньня незалежнасьці БНР, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 112, 118, 119, 134—135, 150, 167, 174, 177, 206, 306, 358
 Луцкевіч Іван, палітык і культурніцкі дзеяч, адзін з ідэолягаў Беларускага нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., удзельнік абвяшчэньня незалежнасьці БНР 95, 118—119, 134, 142, 143, 150, 174, 177, 306
 Луцкевіч Лявон, грамадзка-культурніцкі дзеяч, вязень сталінскіх лягераў, удзельнік нацыянальна-культурна-адукацыйнага руху 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 143, 327, 358—359, 412
 Луцкевіч Юрка, удзельнік нацыянальнага руху 1-й пал. 1940-х, вязень ГУЛАГу, брат Лявона Луцкевіча 358, 412
 Луцэвіч Бянігна, маці Янкі Купалы 123
 Луцэвіч Уладзіслава, культурніцкая дзяўчка, жонка Янкі Купалы 388
 Лучына Янка, паэт 82—83

- Лынькоў Міхась, народны пісьменьнік Беларусі 117
 Лявіцкая Ванда, пісьменьніца, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст.; у 1930-х выехала да мужа-палітвысланца 133, 210—211
 Лявель Яўхім, гісторык, палітык, удзельнік вызвольнага руху 1820-х і нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1831 40
 Ляпеха Міхал, рабочы, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х 252—253
 Лярошфуко Франсуа дэ, французскі пісьменьнік 376
 Ляўданскі Аляксандар, археоляг, гісторык, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 196—197
 Ляшчэвіч Антоні, сьвятар, пакутнік за веру, ахвяра нацысцкай расправы 158—159, 294
 Ляшчэвіч Караліна, маці Антонія Ляшчэвіча 158
 Ляшчэвіч Ян, бацька Антонія Ляшчэвіча 158

М

- Мазураў Кірыла, савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч 125
 Майсеня Анатоля, журналіст, палітоляг, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х 518—519
 Майсеня Людміла, навуковец, дзяячка нацыянальна-дэмакратычнага руху кан. 1980-х — пач. XXI ст., сястра Анатоля Майсені 519
 Макаёнак Андрэй, народны пісьменьнік Беларусі 484
 Малагуша Васіль, украінскі паэт, вязень ГУЛАГу 345
 Мальдзіс Адам, літаратуразнаўца, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 44, 45, 65, 327, 340, 420
 Мамонька Язэп, палітык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., дзеяч даваеннай эміграцыі ў Літве і Чэхаславацыі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 137, 154—155
 Манюшка Станіслаў, кампазытар 38, 54, 68
 Маракоў Валеры, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 298—299
 Маракоў Дзьмітры, бацька Валер'я Маракова, вязень ГУЛАГу 299
 Маракоў Леанід Дзьмітрыевіч, брат Валер'я Маракова 299
 Маракоў Леанід Уладзімеравіч, пісьменьнік, гісторык 246, 299, 303
 Маракоў Уладзімер, брат Валер'я Маракова, вязень ГУЛАГу 299
 Марачкін Аляксей, мастак, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 136, 151, 237, 453, 462

- Маркавец Віктар, мастак, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 237
 Марцінкевіч Каміла, піяністка, сьпявачка і кампазытарка, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху 1860-х 68—69
 Маслюк Валеры, тэатральны рэжысэр, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 504—505
 Матукоўскі Мікалай, пісьменьнік і журналіст 273
 Матулевіч Юры, рэлігійны дзеяч 178
 Маці Тэрэза, рэлігійная дзяячка 295
 Мацкевіч Юзаф, польскі пісьменьнік 243
 Мацьвееў Ігар, незаконна асуджаны 489
 Мацюкевіч Марыя, пэдагог, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 331, 492—493
 Машара Міхась, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, палітвязень 188, 259
 Машэраў Пётар, кіраўнік савецкай Беларусі 78, 377
 Мельнікаў Аляксей, літаратуразнаўца, гісторык 528—529
 Мельнявіч Васіль, дзеяч паваеннай эміграцыі 42, 428—429
 Мікалай I, расейскі імператар 26, 29, 58
 Мікалай II, расейскі імператар 286
 Мілаш Чэслаў, польскі пісьменьнік 362
 Мілінкевіч Аляксандар, палітык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 481
 Мірон, легендарны ўдзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 489
 Містраль Габрыеля, чыйіская паэтка 430
 Міхасевіч Генадзь, крымінальны злачынца 496
 Міцкевіч Адам, паэт, удзельнік вызвольнага руху 1820-х, палітвысланец і палітэмігрант 24, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 49, 67, 312, 325
 Міцкевіч Міхал, бацька Якуба Коласа 124
 Міцкевіч Юзік (Есіф), брат Якуба Коласа 252
 Мішотэ Она, літоўская пісьменьніца, жонка Янкі Штутовіча 265
 Мудроў Вінцэсь, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст., супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 156, 176, 177, 382, 434, 478, 516
 Мулявін Уладзімер, кампазытар, народны артыст Беларусі 464—465
 Мураўёў Мікіта, расейскі рэвалюцыянер-дзекабрыст 433
 Мураўёў Міхал, расейскі генэрал-губэрнатар, 1863—1864 52, 64, 77, 394
 Мусарскі Мадэст, расейскі кампазытар 308

- Мысьлівец Галіна, жонка Кастуся Мысьліўца 480
 Мысьлівец Кастусь, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 480—481
 Мысьлівец Кірыл, сын Кастуся Мысьліўца 480
 Мэльхісэдэк, рэлігійны дзеяч, мітрапаліт Менскі і Беларускі, прыхільнік аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы; перасьледаваны ОГПУ; загадкава памёр 103, 106—107
 Мэркур Смаленскі, легендарны ваяр, сьвяты 528
 Мядзелец Васіль, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 394—395, 397
 Мядзёлка Паўліна, культурніцкая дзяўчка, удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., палітвысланка 200—201
 Мятла Ігнат, брат Пятра Мятлы 396
 Мятла Пётар, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, палітзьяволены, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 224, 396
 Мятліцкі Мікола, літаратар 387
 Мяцельскі Нічыпар, пэдагог, удзельнік антыбальшавіцкага руху 1920-х, вязень сталінскіх турмаў; ахвяра савецкіх партызанаў 270—271

Н

- Набокаў Уладзімер, расейскі пісьменьнік 108
 Навумовіч Міхась, мастак, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Францыі 374
 Навумчык Іван, удзельнік Слуцкага паўстаньня 1920, палітэмігрант 140
 Навумчык Сяргей, палітык, журналіст, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст., палітэмігрант, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 521
 Надсан Аляксандар, сьвятар, гісторык, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Вялікабрытаніі 333
 Назімаў Уладзімер, расейскі генэрал-губэрнатар 58
 Нансэн Фрыт'яф, нарвэскі вучоны, падарожнік 519
 Напалеон Банапарт, палкаводзец, францускі імператар 28, 33, 38
 Нарбут Амэлія, жонка Людвіка Нарбута 58
 Нарбут Людвік, удзельнік вызвольнага руху 1840-х, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864 58—59, 66, 67
 Нарбут Тэадор, гісторык 58
 Насэр Гамаль Абдэль, прэзыдэнт Эгіпту 350

- Незабытоўскі Аляксандар, пісьменьнік, філёзаф і гісторык, удзельнік вызвольнага руху 1840-х, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 50—51
 Нілін Павал, расейскі пісьменьнік 440
 Новік-Пяюн Сяргей, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень польскіх, нацысцкіх і савецкіх турмаў і канцлягераў 278—279
 Нораў Дзьмітры, менскі паліцмайстар 110
 Нямчын Васіль, астроляг 486
 Няхай Рыгор, паэт 323

О

- Орда Напалеон, мастак, піяніст і кампазытар, удзельнік вызвольнага руху 1820-х і вызвольнага паўстаньня 1831 38—39, 150
 Орса Аляксандар, пэдагог, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі; перасьледаваны польскімі ўладамі; дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 216—217
 Орса Наталья, пэдагог, жонка Аляксандра Орсы 216
 Орса-Рамана Ала, навуковец, дзяўчка паваеннай эміграцыі ў ЗША, дачка Аляксандра Орсы 217

П

- Павал VI, папа рымскі 334, 335
 Пазьняк Зянон, палітык, мастацтвазнаўца, археоляг, фотамастак, літаратар, адзін з лідэраў інтэлектуальнай антыкамуністычнай апазыцыі ў 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х, палітэмігрант, дзеяч эміграцыі ў Польшчы і ЗША 18, 334, 351, 402, 421, 453, 488
 Пазьняк Янка, палітык, культурніцкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., адзін з лідэраў нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 167, 358
 Палуян Сяргей, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 160—161
 Пальчэўскі Алесь, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу 260, 261
 Панамарэнка Панцеляймон, кіраўнік савецкай Беларусі 182, 270
 Панчанка Пімен, народны паэт Беларусі 323
 Парфіяновіч Вітаўт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864; здраднік, які выдаў Кастуся Каліноўскага 72
 Пасіёра Сьдзяпан, завадатар Віцебскага паўстаньня 1623 476

- Паскевіч Іван, расейскі военачальнік 50
 Пашкевіч Алесь, пісьменьнік і літаратуразнаўца, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 239
 Пашкевіч Іван, палітык, намесьнік кіраўніка адміністрацыі прэзыдэнта Беларусі 407
 Пашкевіч Мікола, мастак-эмігрант 418
 Пётар I, расейскі імператар 14
 Пікарда Гай дэ, ангельска-францускі вучоны-беларусіст 44, 45
 Пілсудзкі Юзаф, палітык, военачальнік, кіраўнік Польскай дзяржавы 40, 106, 127
 Пільштынова Саламея, авантурніца XVIII ст., мэмуарыстка 200, 201
 Пінігін Мікола, тэатральны рэжысэр 504
 Пічэта Ўладзімер, гісторык, палітвысланец 280
 Плешчанка Ўладзімер, інжынэр, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 488—489
 Плыткевіч Сяргей, фотамастак, выдавец 487
 Плятэр Эмілія, фальклярыстка і паэтка, удзельніца вызвольнага паўстаньня 1831 36—37
 Пракаповіч Любоў, сястра Алеся Каралёва 463
 Пракулевіч Уладзімер, палітык, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстаньня 1920, палітэмігрант, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 146—147
 Пратасеня Іван, мастак 359
 Прашковіч Мікола, літаратуразнаўца, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1970-х 420—421
 Процька Тацяна, гісторык, праваабаронца 107
 Прусьліна Хася, педагог, удзельніца антынацысцкага падполья ў менскім гета 240—241
 Прушынскі Антон, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1860-х 68
 Прышчэпаў Зьміцер, дзяржаўны дзеяч, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 218—219
 Пташнікаў Іван, пісьменьнік 442
 Пташук Міхаіл, кінарэжысэр, народны артыст Беларусі 441
 Пуліхаў Іван, сацыяліст-рэвалюцыянэр пач. XX ст.; ахвяра царскіх рэпрэсіяў 110—111
 Пуслоўская Эвеліна, маці Адама Пуслоўскага 77
 Пуслоўскі Адам, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864 76—77
 Пфляўмбаўм Яўгенія, паэтка і перакладчыца; у 1930-х выехала да мужа-палітвысланца 296—297
 Пэрон Хуан, прэзыдэнт Аргентыны 431
 Пянткоўскі Вацлаў, сьвятар, стваральнік падпольнай духоўнай сэмінарыі, палітвязень 1950-х 250—251

- Пясецкі Сяргей, авантурнік, пісьменьнік, удзельнік антынацысцкага Супраціву 242—243
 Пяткевіч Андрэй, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х; перасьледаваны КГБ 530—531
 Пяткун Апалёнія, манашка, змагарка за веру ў 1940—1980-х; перасьледаваная МГБ і КГБ 179, 294—295
 Пятрэнка Мікалай, кампазытар і педагог, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 342—343

Р

- Равенскі Антон, брат Міколы Равенскага 144
 Равенскі Мікола, кампазытар, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і Бэльгіі, аўтар музыкі гімну «Магутны Божа» 144—145, 225
 Рагвалоод, полацкі князь 452
 Рагнеда Рагвалодаўна, полацкая князёўна 100, 258, 331
 Рагойша Вячаслаў, літаратуразнаўца 242
 Рагуля Барыс, вайсковы дзеяч, мэдык, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне, Бэльгіі й Канадзе 348—349, 373
 Радзівіл Магдалена, мэцэнатка, дзяячка нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 86—87, 201
 Радзівіл Мікалай, арыстакрат 86
 Разанаў Алесь, паэт, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 357, 453, 504
 Раіса, каханая Андрэя Грабава 517
 Райчонак Ада, грамадзка-культурніцкая дзяячка, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 151
 Ракевіч Мікола, дзядзька Міхася Ракевіча 390
 Ракевіч Міхась, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу 390—391
 Ракіта Сяргей, паэт, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 304—305
 Ракіцкі Вячаслаў, тэатральны крытык, журналіст, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 272
 Рах-Міхайлоўскі Сымон, палітык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень польскіх турмаў, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 138—139, 223, 224
 Рамановіч Кастусь, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 384—385
 Раманчук Іван, адзін з кіраўнікоў антысавецкага збройнага Супраціву 1940-х 346, 347
 Раманюк Дзяніс, фотамастак, выдавец 475

- Раманюк Міхась, мастацтвазнаўца, мастак, этнограф, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 474—475
- Рандаў Норбэрт, нямецкі перакладчык, вучоны-беларусіст, палітвязень 377
- Распуцін Валянцін, расейскі пісьменьнік 273
- Родзіч Барыс, інжынэр, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 458—459
- Ромэр Альфрэд, мастак 61
- Рубэніз Пітэр Паўэл, мастак 25
- Рубанаў Уладзіслаў, пісьменьнік 502—503
- Руды, партызанскі камандзір у Заходняй Беларусі пач. 1920-х 230
- Ружанцоў Аляксандар, вайсковы дзеяч, паэт і гісторык, дзеяч даваеннай і паваеннай эміграцыі ў Літве, Нямеччыне і ЗША 190—191
- Рукевіч Міхал, удзельнік вызвольнага руху 1820-х, паліткатаржанін 28—29
- Русак Васіль, палітык і прадрымальнік, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстання 1920, дзеяч даваеннай эміграцыі ў Літве і Чэхаславацкай, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 105, 212—213
- Русак Галіна, мастачка, дзяўчка паваеннай эміграцыі ў ЗША 410—411, 418
- Рустэм Ян, мастак 32
- Рушчыц Фэрдынанд, мастак 236
- Рыдлеўскі Лявон, удзельнік Слуцкага паўстання 1920, дзеяч даваеннай і паваеннай беларускай эміграцыі ў Чэхаславацкай і Францыі 257
- Рыпінскі Аляксандар, паэт, фальклярыст, мастак і выдавец, удзельнік вызвольнага паўстання 1831, палітэмігрант 44—45
- Рэйган Рональд, прэзідэнт ЗША 429
- Рэйтан Тадэвуш, палітык, змагар за незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага на пач. 1770-х 14—15
- Рэйхарт, жандарскі палкоўнік 76
- Рэмарк Эрых Марыя, нямецкі пісьменьнік 194

С

- Савёнак Апалёнія, педагог, дзяўчка паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 224, 244—245, 388
- Савёнак Лявон, журналіст, пісьменьнік, палітвысланец 1930-х, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 224—225, 244, 388
- Савіч Францішак, паэт і публіцыст, удзельнік вызвольнага руху 1830—1840-х; высланы ў салдаты 46—47

- Сагановіч Генадзь, гісторык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 524
- Садоўскі Пятро, палітык, мовазнаўца, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 451
- Саковіч Аляксандра, пісьменьніца, дзяўчка паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 280—281, 323
- Салавей Уладзімер, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву 1940—1950-х, вязень ГУЛАГу 368—369
- Саланевіч Іван, спартовец, журналіст і выдавец, вязень ГУЛАГу, палітэмігрант 172—173
- Салаўёў Уладзімер, расейскі філэзаф 214
- Салжаніцын Аляксандар, расейскі пісьменьнік 128
- Санько Зьміцер, выдавец, мовазнаўца, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 453
- Сапега Леў, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага 174, 190, 277
- Сапрацеўкі Леанід, праваабаронца 496
- Сарбеўскі Мацей Казімер, паэт і філэзаф 32
- Сасноўская Людвіка, каханая Тадэвуша Касцюшкі 16
- Сацук Сяргей, журналіст 521
- Сачанка Барыс, пісьменьнік, культурніцкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 327, 438—439
- Сая Казіс, літоўскі пісьменьнік 504
- Селях-Качанскі Вячаслаў, сьпявак, тэатральны дзеяч, педагог, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 140—141, 328
- Селяшчук Мікола, мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1980—1990-х 482—483
- Семяжонаў (Семяжон) Язэп, перакладчык 326
- Семяняка Юры, кампазытар, народны артыст Беларусі 364
- Серакоўскі Зыгмунт, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызвольнага паўстання 1863—1864, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 71
- Сербантовіч Анатоль, паэт 466—467
- Сергіевіч Пётра, мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі і нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х 236—237, 278
- Сеўрук Дамінік, муж Аляксандры Саковіч, вязень ГУЛАГу 281
- Сідарэвіч Анатоль, гісторык, літаратуразнаўца, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст.; перасьледаваны КГБ; прымусова зьмяшчаўся ў псыхіятрычны шпіталь 334
- Сімяон Полацкі, пісьменьнік, асьветнік 420

- Сіняўскі Андрэй, расейскі пісьменьнік-дысыдэнт, палітвязень 378
- Сіповіч Часлаў, першы беларускі грэка-каталіцкі біскуп XX ст., дзеяч паваеннай эміграцыі ў Італіі і Вялікабрытаніі 319, 332—333, 335
- Скалабан Вігаль, гісторык, літаратуразнаўца 359
- Скарына Францішак, асьветнік, беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар 104, 134, 152, 180, 277, 315, 356, 420
- Скірмунт Раман, палітык, мэцэнат, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., ахвяра бальшавіцкай расправы 92—93
- Скрыган Ян, пісьменьнік, вязень ГУЛАГу 312, 313
- Случанін Лявон, паэт, вязень ГУЛАГу 330—331, 492
- Смоліч Аркадзь, палітык, вучоны, дзеяч нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст., дзеяч палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 170—171, 206, 232
- Смулька Казімер, сьвятар; у 1920—1930-х пераследаваны бальшавіцкімі і польскімі ўладамі 204—205
- Содаль Уладзімер, літаратуразнаўца 252
- Сокалаў-Воюш Сяржук, пісьменьнік, бард, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. 1990-х 278, 311, 339, 492
- Сокал-Кутылоўскі Антон, вайсковы і грамадзкі дзеяч, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстаньня 1920, вязень ГУЛАГу 184—185
- Стаброўскі Ёсіф, археоляг і краязнаўца 96—97
- Сталін Ёсіф, кіраўнік СССР, арганізатар масавых рэпрэсіяў 57, 322, 409, 426, 492
- Сталыпін Пётар, расейскі дзяржаўны дзеяч 79
- Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, вялікі князь літоўскі, кароль польскі 15, 425
- Станкевіч Адам, рэлігійны дзеяч, гісторык, выдавец і публіцыст, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 180—181, 264, 265, 282, 334
- Станкевіч Зінаіда, жонка Станіслава Язэпавіча Станкевіча 283
- Станкевіч Караль, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітвязень 69
- Станкевіч Раіса, дачка Станіслава Язэпавіча Станкевіча 283
- Станкевіч Станіслаў Лявонавіч, выдавец, літаратар, вязень ГУЛАГу 282
- Станкевіч Станіслаў Язэпавіч, літаратуразнаўца, філёляг, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 282—283

- Станкевіч Юрка, дзеяч паваеннай эміграцыі ў ЗША і Чэхіі, сын Янкі Станкевіча 175
- Станкевіч Янка, гісторык і філёляг, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень польскіх турмаў, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 174—175, 206, 264, 282
- Станюта Стэфанія, акторка, народная артыстка Беларусі 272—273
- Старыцкі Міхайла, украінскі тэатральны дзеяч 82
- Стахоўскі Алег, супрацоўнік МГБ, правакатар 404, 417
- Стральцоў Міхась, пісьменьнік 336, 442, 444—445
- Стужынская Ніна, гісторык, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 287
- Стукаліч Ганна, жонка Юркі Віцьбіча, эмігрантка 274
- Стывэнсан Робэрт Люіс, ангельскі пісьменьнік 510
- Сувораў Аляксандар, расейскі палкаводзец, кіраўнік задушэньня вызвольнага паўстаньня 1794 17, 21
- Судзілоўскі Мікалай, дзеяч міжнароднага рэвалюцыйнага руху, вучоны-прыродазнаўца, палітэмігрант 80—81
- Сулкоўскі Ўладзімер, мастак 462
- Супрун Васіль, пісьменьнік, удзельнік паваеннага антысавецкага Супраціву, вязень ГУЛАГу 369, 390
- Сурвіла Івонка, палітык, Старшыня Рады БНР, жонка Янкі Сурвілы 372, 373
- Сурвіла Янка, журналіст, дзеяч паваеннай эміграцыі ў Нямеччыне, Францыі, Гішпаніі й Канадзе 372—373
- Суслаў Міхаіл, ідэоляг, адзін з кіраўнікоў камуністычнай партыі СССР 376
- Сыракомля Ўладзіслаў, паэт, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1860-х, палітвязень 48, 53
- Сыс Анатоль, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 522—523
- Сыч Пётра, пісьменьнік, журналіст, вязень ГУЛАГу, супрацоўнік Беларускай службы Радыё Свабода 320—321
- Сьлюнчанка Валеры, архітэктар, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 478—479
- Сьцепаненка Алег, журналіст 458
- Сэнэка Люцыюс Анэй, старажытнарымскі філёзаф, пісьменьнік 454
- Сэтан-Томпсан Эрнэст, канадзкі пісьменьнік, мастак 203
- Сярэдзіч Ёсіф, журналіст, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 458

Т

- Табола Алег, праваабаронца, удзельнік паваяннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 404—405
- Тавянскі Андрэй, філэзаф 33
- Талерчык Аляксандар, краязнаўца 35
- Талстой Леў, расейскі пісьменьнік 214
- Тамэрлян (Тымур), сярэднявечны палкаводзец, дзяржаўны дзеяч 468
- Танк Максім, народны паэт Беларусі, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, палітвязень 182, 259, 264, 314, 436
- Таразевіч Георгі, палітык і дзяржаўны дзеяч, удзельнік нацыянальна- і сацыял-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 450—451
- Тарас Валянцін, пісьменьнік, удзельнік інтэлектуальнай апазыцыі 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст.; перасядаваны КГБ 376, 377, 430
- Тарасэвіч Лёнік, мастак 521
- Тарашкевіч Браніслаў, мовазнаўца, палітычны дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, палітвязень, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 129, 206, 248, 416
- Тахтамыш, татарскі хан 490
- Ткачоў Міхась, гісторык, палітык; грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальнага і дэмакратычнага руху 1980—1990-х 277, 458, 472—473
- Тойнбі Арнольд, ангельскі гісторык, філэзаф 227
- Трапш Рыгор, сьледчы МГБ 375
- Траўгут Рамуальд, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864; ахвяра царскіх рэпрэсіяў 56—57
- Трашчанок Якаў, выкладчык 420
- Трусэў Алег, гісторык, грамадзкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 276, 458
- Трухан Мікола, тэатральны рэжысэр 129, 484—485
- Тувім Юліян, польскі паэт 269
- Тумаш Вітаўт, гісторык, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху 1930-х у Заходняй Беларусі, дзеяч паваяннай эміграцыі ў Нямеччыне і ЗША 316—317
- Тураў Віктар, кінарэжысэр, народны артыст Беларусі 440—441
- Тышкевіч Канстанцін, гісторык 32
- Тышкевіч Яўстах, гісторык, прыхільнік нацыянальна-вызвольнага руху 1860-х; перасядаваны царскімі ўладамі 52—53, 437

Тэраўскі Ёладзімер, дырыгент, кампазытар, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 167, 262

У

- Уільямз Тэнэсі, амэрыканскі драматург 504
- Уладзі Марына, французская кінаакторка 441
- Уладзімер, япіскап Алеўцкі і Аляскінскі 80
- Уласаў Аляксандар, выдавец і публіцыст, палітык, дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. і нацыянальна-вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень царскіх і польскіх турмаў, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 98—99, 119, 183
- Улашчык Мікола, гісторык і літаратар, вязень ГУЛАГу, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х 276—277, 280, 436
- Унамунна Мігель дэ, гішпанскі пісьменьнік, філэзаф 478
- Урублеўскі Валер, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, палітэмігрант 55, 62, 66, 236
- Усюкевіч Алякс, удзельнік паваяннага антысавецкага Супраціву 1940-х, вязень ГУЛАГу 370—371
- Усяслаў Чарадзеі, полацкі князь 487

Ф

- Фальскі Ёсвалад, тэатральны дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., палітвязень 149
- Фамін, супрацоўнік КГБ 350
- Фаталібэй Аба, журналіст, супрацоўнік Радзьё Свабода, ахвяра палітычнага забойства 361
- Філіпчанка Аляксей, юрыст, праваабаронца, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х, ахвяра палітычнага перасьледу 496—497
- Філістовіч Галіна, сястра Янкі Філістовіча 375
- Філістовіч Янка, дзеяч паваяннай эміграцыі ў Францыі й Бэльгіі, удзельнік антысавецкага збройнага Супраціву пач. 1950-х 374—375
- Фішкін, дырэктар пэдагучальні, дэ вучылася Ніна Асіненка 408
- Франка Баамадэ Франсыска, гішпанскі вайсковы і дзяржаўны дзеяч 127
- Франклін Бэнджамін, вучоны, пісьменьнік, прэзыдэнт ЗША 43
- Фурс Антось, удзельнік паваяннага антысавецкага Супраціву, вязень ГУЛАГу 395, 397

Х

- Хадкевіч Ян Караль, палкаводзец, дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага 512
- Хадыка Юры, фізык, мастацтвазнаўца, грамадскі дзеяч, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 381, 424, 480
- Харэўскі Якуб, удзельнік збройнага Супраціву 1920-х у Заходняй Беларусі, адзін з кіраўнікоў антысавецкага збройнага Супраціву 1940-х 230—231
- Хаўстовіч Мікола, перакладчык, літаратуразнаўца 440
- Хвастоўскі Дзюніс, паэт, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 532—533
- Хігінз Колін, амэрыканскі драматург 273
- Хлапоўскі Д., генэрал, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1831 40
- Хмара Сяргей, партызанскі камандзір у Заходняй Беларусі пач. 1920-х 230, 231
- Холадаў, савецкі камісар 93
- Хрушчоў Мікіта, кіраўнік СССР 241
- Хрышчановіч Людміла, літаратуразнаўца, сястра Генадзя Кулажанкі 501

Ц

- Цанава Лаўрэнці, кіраўнік карных органаў БССР 370
- Церашчатава Вольга, мастацтвазнаўца, удзельніца нацыянальна-культурніцкага руху 1970—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. 1990-х 380—381
- Церлюкевіч Вера, рабочая, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага руху 1990-х 470—471
- Цётка (Алаіза Пашкевіч), паэтка, палітэмігрантка, дзяячка нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху пач. XX ст. 36, 100—101, 142, 192, 210, 453
- Цікота Андрэй, рэлігійны дзеяч, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст.; перасяледаваны польскімі ўладамі ў 1920—1930-х; ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 178—179, 295
- Ціцянкоў Іван, супрацоўнік адміністрацыі прэзыдэнта Беларусі 521
- Цулукідзэ Тамара, акторка, пісьменьніца і перакладчыца, вязень ГУЛАГу 260—261
- Цыркуноў Алесь, мастак, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 61
- Цыцэрон Марк Тулій, старажытнарымскі палітык, прамоўца і пісьменьнік 58

- Цьвірка Кастусь, пісьменьнік, перакладчык, выдавец 28
- Цэлеш Мікола, пісьменьнік-эмігрант, бяссьледна зьнік у 1970-я 321
- Цэсьлер Уладзімер, мастак 514
- Цэханойскі Цэлястын, мэдык, адзін з кіраўнікоў нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, паліткатаржанін 62—63
- Цюндзявіцкі Віктар, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст. 65
- Цюндзявіцкі Міхал, удзельнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863—1864, ахвяра царскіх рэпрэсіяў 64—65
- Цюндзявіцкі Мэльхіёр, павятовы маршалак, бацька Міхала Цюндзявіцкага 64
- Цяпінскі Васіль, пісьменьнік, выдавец 190

Ч

- Чарвякоў Аляксандар, дзяржаўны дзеяч, адзін з ініцыятараў і кіраўнікоў палітыкі беларусізацыі 1920-х у БССР, ахвяра перасьледу НКВД 186—187
- Чаркасава Вераніка, журналістка, ахвяра нераскрытага забойства 520—521
- Чарноў Віктар, расейскі рэвалюцыянэр 209
- Чарноўскі Казімер, удзельнік вызвольнага руху 1820-х, палітвязень, вынаходнік 26—27, 210
- Чарняўская Леаніла, пісьменьніца і перакладчыца; удзельніца нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст.; у 1930-я выехала да мужа-палітвысланца 202—203
- Чарняўскі Міхась, гісторык, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-культурніцкага руху 1960—1980-х і нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 235, 401, 421, 453, 458
- Чарняўскі Ўладзіслаў, сьвятар, перакладчык, прыхільнік увядзеньня ў Касьцёл беларускай мовы 334—335
- Чарот Міхась, пісьменьнік, ахвяра сталінскіх рэпрэсіяў 224
- Чачот Ян, паэт, фальклярыст, удзельнік вызвольнага руху 1820-х, палітвязень 30, 55
- Чорны Кузьма, пісьменьнік, палітвязень 300, 302
- Чэрскі Ян, вучоны, удзельнік паўстаньня 1863—1864, палітвысланец 63
- Чэхаў Антон, расейскі пісьменьнік 297, 484

Ш

- Шабан Яўген, пісьменьнік, актор і рэжысэр 442—443
- Шаблюк Анастасія, дачка Валер'я Шаблюка 509
- Шаблюк Валеры, гісторык, удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 508—509

Шаблюк Вераніка, дачка Валер'я Шаблюка 509
 Шаблюк Наталья, гісторык, жонка Валер'я Шаблюка 508
 Шабуня (Луцкевіч) Эмілія, маці Яніны Каханоўскай, сястра
 Івана і Антона Луцкевічаў 306
 Шайбак Міраслаў, пісьменьнік, выдавец 423
 Шалей Польш, французскі сьвятар, вязень ГУЛАГу 179
 Шалкевіч Віктар, сьпявак, літаратар, удзельнік нацыянальна-
 дэмакратычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 487
 Шаляпін Фёдар, расейскі сьпявак 140
 Шаміль, кіраўнік вызвольнага руху каўкаскіх народаў 49
 Шамяціла Мікалай, рэлігійны дзеяч, прыхільнік аўтакефаліі
 Беларускай праваслаўнай царквы, ахвяра сталінскіх
 рэпрэсіяў 102—103
 Шантыр Фабіян, пісьменьнік, грамадзкі дзеяч, удзельнік
 нацыянальна-вызвольнага руху пач. XX ст., ахвяра баль-
 шавіцкага тэрору 148—149
 Шапэн Фрыдэрык, польскі кампазытар 38, 68
 Шаранговіч Васіль, народны мастак Беларусі 325
 Шарапда Ганна, народная лекарка 156
 Шатэрнік Алесь, скульптар, удзельнік нацыянальна-дэмакра-
 тычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 17
 Шаўчэнка Тарас, украінскі пісьменьнік 90
 Шукайла Паўлюк, паэт, культурніцкі дзеяч, ахвяра сталінскіх
 рэпрэсіяў 268—269
 Шукшын Васіль, расейскі пісьменьнік, актор, кінарэжысэр
 443
 Шутовіч Янка, культурніцкі дзеяч, удзельнік нацыянальна-
 вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень
 польскіх турмаў і ГУЛАГу 264—265
 Шушкевіч Станіслаў, паэт, вязень ГУЛАГу 298
 Шчарбакоў Васіль, савецкі гісторык, ахвяра сталінскіх
 рэпрэсіяў 115
 Шчукін Валеры, праваабаронца, удзельнік нацыянальна-
 дэмакратычнага руху 1990-х — пач. XXI ст. 497
 Шыдлоўскі Вячаслаў, вязень ГУЛАГу, вучоны-геоляг, удзельнік
 нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980—1990-х 326—327
 Шырма Рыгор, дырыгент і фальклярыст, дзеяч нацыянальна-
 вызвольнага руху 1920—1930-х у Заходняй Беларусі, вязень
 польскіх і савецкіх турмаў, народны артыст Беларусі
 182—183, 278, 308
 Шырокава Наста, маці Тодара Лебяды 328
 Шышкін Іван, расейскі мастак 151
 Шэкспір Уільям, ангельскі пісьменьнік 238, 484, 504
 Шэрман Карлас, пісьменьнік і перакладчык, праваабаронца,
 удзельнік нацыянальна-дэмакратычнага руху 1980-х —
 пач. XXI ст. 430—431

Шэрман Рыгор, бацька Карласа Шэрмана 430
 Шэрман Тамара, жонка Карласа Шэрмана 431

Э

Эркенё Іштван, вугорскі пісьменьнік 273
 Эўфрасінья Полацкая, асьветніца, сьвятая 25, 258, 275, 309,
 345, 445, 528
 Эфрас Анатоль, расейскі тэатральны рэжысэр 484

Ю

Юдзеніч Мікалай, расейскі генэрал, адзін з кіраўнікоў бела-
 гвардзейскага руху 184
 Юршэвіч Алесь, удзельнік паваеннага антысавецкага Су-
 праціву, вязень ГУЛАГу 395, 396—397
 Юрэвіч Лявон, літаратуразнаўца, эмігрант 224, 298, 317
 Юхнавец Янка, пісьменьнік-эмігрант 356—357
 Юхо Язэп, юрыст і гісторык, удзельнік нацыянальна-дэмакра-
 тычнага руху 1980-х — пач. XXI ст. 352—353

Я

Ягайла Ёладыслаў, вялікі князь літоўскі, кароль польскі 292
 Ядвігін III, пісьменьнік, удзельнік нацыянальна-вызвольнага
 руху пач. XX ст., палітвязень 188, 210
 Якабсон, фабрыкант 118
 Якімовіч Валянціна, удзельніца нацыянальна-дэмакратычнага
 руху 1980—1990-х, эмігрантка 522
 Ямант Марыя, нарачона Кастуся Каліноўскага 72
 Ян Павал II, папа рымскі 159
 Ясінскі Якуб, вайсковы дзеяч, палітык, кіраўнік вызвольнага
 паўстаньня 1794 на землях Вялікага Княства Літоўскага
 20—21, 23
 Яфімчык Сьцяпан, народны майстар 521

Summary

Names of Freedom — An anthology of 261 portraits of the heroes of Belarusian history, renowned as well as unheralded, from the leaders of 18th century uprisings against foreign domination to 21st century prisoners of conscience. This tome is a handy reference tool for historical novelists, film directors, city planners, doctoral candidates — and all those interested in regime change.

Uładzimir Arłoŭ is one of Belarus' most popular contemporary writers, whose oeuvre of some 30 volumes of prose and poetry has been translated into more than 20 languages. A teacher, journalist and editor, in 1997 Arłoŭ was fired as editor in the state-run “Mastackaja Litaratura” publishing house for “publishing works of historical and other dubious merit”. He lives in Minsk.

“Liberty Library” is a repository of selected programs produced by Radio Liberty/Radio Free Europe's Belarus Service.

Уладзімер Арлоў нарадзіўся

ў Полацку ў год Зьмяі паводле ўсходняга календара і ў год сьмерці Сталіна паводле календара савецкага.

У дзяцінстве марыў стаць дзяўчынкай, потым — вадалазам, патоляганатамам, журналістам, шпіёнам.

Вучыўся на гістарычным факультэце БДУ, якому ўдзячны не за атрыманыя веды зь беларускай мінуўшчыны, а за разуменьне таго, што якраз гэтых ведаў студэнтам там і не давалі.

Першыя творы надрукаваў у студэнцкіх самвыдавецкіх альманахах «Блакiтны ліхтар» і «Мілавіца», пасля чаго мусіў пазнаёміцца зь «літаратуразнаўцамі» ў цывільным.

Працаваў настаўнікам, журналістам, рэдактарам выдавецтва «Мастацкая літаратура», адкуль у 1997 годзе быў звольнены «за выпуск исторической и другой сомнительной литературы».

Дэбютны праязны зборнік «Добры дзень, мая Шыпшына» выдаў у 1986-м, пасля чаго выйшлі яшчэ трыццаць кнігаў прозы, эсэістыкі й паэзіі, у тым ліку «Таямніцы полацкай гісторыі», «Адкуль наш род», «Ордэн Белай Мышы», «Час чумы», «Каханак яе вялікасьці», «Сланы Ганібала», «Адкусі галаву вароне», «Фаўна сноў», «Краіна Беларусь», «Паром празь Ля-Манш».

Марыць, каб ягонае эсэ «Незалежнасьць — гэта...», напісанае ў 1990 годзе і перакладзенае больш чым на дваццаць моваў, нарэшце страціла актуальнасьць.

Фота Джона Кунгазара

Аўтар шчыра ўдзячны

Валянціне Аксак
Уладзімеру Аляксандравічу Арлову
Ларысе Андросік
Алесю Аркушу
Алесі Бабарэцы
Вользе Бабковай
Пётру Васілеўскаму
Алегу Гардзіенку
Кацярыне Гарэлік
Радзіму Гарэцкаму
Іне Герасімавай
Зьмітру Герасімовічу
Алесі Гесь
Алегу Глекаву
Аляксандру Глоду
біскупу Антонію Дзям'янку
Сяргею Дубаўцу
Ірыне Жарнасек
Віктару Жыбулю
Іне Жызьнеўскай
Валер'ю Задалю
Ганьне Запартыцы
Міхасю Казлоўскаму
Зарыне Канапацкай
Максіму Капрану
Людвіцы Кардзіс
Вітаўту Кіпелю
Генадзю Кісялёву
Лідзіі Кулажанцы
Міколу Лавіцкаму

Пятру Ламану
Лёлі Лапіцкай
Алесю Ліпаю
Ігару Логвінаву
Аляксандру Лукашuku
Арцёму Ляву
Уладзімеру Ляхоўскаму
Аляксандры Макавік
Леаніду Маракову
Генадзю Мацуру
Міколу Міхноўскаму
Сяргею Навумчыку
Гальяшу Патаповічу
Але Орсе-Рамана
Пятру Рагойшу
Антону Сабалеўскаму
Лідзіі Савік
Зьмітру Санько
Натальлі Сергіенцы
Анатолю Сідарэвічу
Віталю Скалабану
Алесю Смаленчуку
Івонцы Сурвіле
Міхасю Талочку
Аляксандру Ўліцёнку
Сяргею Харэўскаму
Міхасю Чарняўскаму
Захару Шыбеку
Сяргею Яршу

«Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе»
— кніжны праект Беларускай службы
Радыё Свабода.

Выглядайце навінкі й чытайце ранейшыя
выданьні сэрні ў інтэрнэце:

www.svaboda.org

Верш на Свабоду.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2002. — 464 с.

Дарога праз Курапаты.

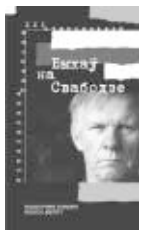
Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2002. — 464 с.: іл.

Poems on Liberty: Reflections for Belarus.

Пераклады Веры Рыч.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 312 с.

Быкаў на Свабодзе.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 536 с.: іл.

Дуліна ад Барадзіліна.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2004. — 254 с.: іл.

Аляксандар Лукашук.

Прыгоды АРА ў Беларусі.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 500 с.: іл.

Быкаў на Свабодзе.

2-е выд., дапоўненае.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 662 с.: іл.

Сяргей Дубавец.

Вострая Брама.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 520 с.

Аляксандар Лукашук.

Прыгоды АРА ў Беларусі.

2-е выд.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2005. — 500 с.: іл.

Вячаслаў Раціцкі.

Беларуская Атлянтыда.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2006. — 504 с.: іл.

Плошча, 19.03–25.03.2006.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2006. — 400 с.: іл.

Вінцэсь Мудроў.

Альбом сямейны.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2007. — 232 с.: іл.

Начная чытанка.

50 аўтараў з этэру Радыё Свабода.

Мультымедыйны дыск.

Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода,
2007.